

Şinasi Tekin

İştikakçının Köşesi

Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı
Üzerine Denemeler

İştikakçının Köşesi
Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı
Üzerine Denemeler

Simurg Yayınları 41
Dil ve Edebiyat 8

ISBN 975 7172 34 0

İştikakçının Köşesi
Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler

Prof. Dr. Şinasi Tekin

I. Baskı, İstanbul, 2001

Yayın Yönetmeni Mehmet Ölmez
Ofset Hazırlık İsmail Dağlı / Yücel Dağlı
Kapak Tasarım 2 Tasarım - Mehmet Ulusel / Erol Egemen
Baskı: Kitap Matbaacılık

© 2000 Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Tüm yayın hakları saklıdır.

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Hasnun Galip Sokağı 2 AB Beyoğlu 80060 İSTANBUL
00 90 (212) 292 27 12; Faks: 00 90 (212) 292 27 13
simurgkitabevi@superonline.com

Şinasi Tekin

İştikakçının Köşesi

**Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı
Üzerine Denemeler**

İstanbul 2001

*Gönül'e
Çocuklarıma
ve
Kedilerime*

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	5
Giriş.....	9
1. TÜRKİYE'DE ONBEŞİNCİ YÜZYILA ÂT İKİ PASAPORT: <i>İL-CÂN MEKTÛBİ</i> / <i>İL-CÂN-NÂME</i>	13-23
2. KÖŞK KELİMESİ FARŞÇA DEĞİL, TÜRKÇEDİR.....	25-31
3. YABANCI KELİMELERİN TÜRKÇEYE GİRİŞ YOLLARI VE <i>ORUÇ</i> KELİMESİNİN HİKÂYESİ.....	33-42
4. TÜRKÇEDE -MA- OLUMSUZLUK EKİ İLE -DİK+ EKİ NEREDEN GELİYOR?.....	43-58
5. <i>YAZI YAZMAK</i> NEREDEN GELİYOR?	59-70
6. <i>ÜZENĞİ</i> KELİMESİ NEREDEN GELİYOR?	71-83
7. TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER HAKKINDA ESKİ DİLİN RÜZGÂRIYLA BİR KAÇ SÖZ	85-90
8. <i>EV BARK</i> NEDİR?.....	91-102
9. <i>İL</i> KELİMESİ VE İŞTİKAKLARININ HİKÂYESİ.....	103-119

10.	ESKİ TÜRK YAZI DİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER VE BUNLARIN TEŞEKKÜLÜ İLE TÜRK SİYASİ BİRLİKLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER	121-149
11.	TÜRK DÜNYASINDA <i>GAZÂ</i> VE <i>CİHÂD</i> KAVRAMLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER <i>[Başlangıcından Osmanlıların fetret devrine kadar]</i>	151-197
12.	<i>BODUN</i> KELİMESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER	199-209
13.	<i>ÖG, ÖGİR-, YARLIĞ, YARLI(Ğ)KA-</i> KELİMELERİNİN NERELERDEN GELDİKLERİ HAKKINDA	211-228
14.	TÜRKÇEDE BAZI ÇEKİM EKLERİNİN TARİHİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER VE + <i>LEYİN</i> EKİ HAKKINDA.....	229-245
15.	ESKİ TÜRKÇEDE TOHARCA UNSURLAR	247-261
	Bibliyografya ve Kısaltmalar.....	263
	Dizin.....	281
	Resimler ve Açıklamaları	297

Bu kitapta bir araya getirilen yazılar, son yıllarda *Tarih ve Toplum* Dergisinde “İştikakçının Köşesi” altında belirsiz aralıklarla çıkmıştı. Bu yazılarda okuyucu, Türklük bilgisi araştırmalarında alışlagelmiş olandan farklı bir üslûp bulacak. Türk dilinin ve Türk kültürünün muhtelif meselelerine geniş okuyucu kitlelerinin de dikkatini çekmek için bu yazılarda mizâhî bir üslûp uyguladım; yani bir kahvehâne, bir sohbet üslûbu kullandım.¹

Meslektaşlarım bunu yadırgayabilirler. Fakat onların da ilgisini çekmek düşüncesiyle, ileri sürdüğüm bazı iddiaları, varsayımları ve değişik açıklama biçimlerini temellendirmek için bir sürü kaynağı da teker teker, yeri geldikçe sıraladım. Ama sıradan bir okuyucu, meselâ başka meslekten olup da dil ve kültür meselelerine şu veya bu sebepten ötürü ilgi duyan bir okuyucu, ayrıntılı ve yer yer ipin ucunu kaçırtan uzun açıklamaları, ucu bucağı olmayan dipnotlarıyla buralara serpiştirilmiş “bibliyografya ve alıntı” yığınlarını rahatlıkla gözardı edebilecek, bunlara iltifat etmeden de verilen açıklamaları kesintisiz okuyabilecektir. Ama gene de bu okuyucu, ilgi duyduğu bir meselede, dikkatini çeken bir varsayımda biraz daha derinleşmek isterse gösterilen kaynaklara ulaşabilecek, söylediklerimi tenkit gözüyle okuyabilecek ve en önemlisi, durup düşünecek; meselelere başka açılardan bakarak kendi fikrini kendi görüşünü geliştirip benim vardığım sonuçlardan bambaşka sonuçlara varabilecek.

¹ Batı dillerinde bu türden eserler pek çoktur. Bunlar içerisinde beni en çok etkileyen şu eser olmuştur: C. S. Lewis, *Studies in Words*, Cambridge University Press, 2. baskı (Cambridge 1967). 343 s.

İşte bu noktada özellikle Türk dilinde, Türk tarihinde ve Türk kültür tarihinde uzmanlaşmış olan gençlere, öğrencilere hitap etmek ve onlara şunları vermek istedim:

1. İkinci elden aktarılmış bilgi yığınlarıyla 'kafayı üşütme derecesinde' doldurmak - bir çok faydalarına rağmen - tek başına bir işe yaramaz.

2. Bu bilgi yığınlarının üstüne bir de sağlam bir metin bilgisi yani 'orijinal' kaynak bilgisi gerekir.

3. Buna rağmen işin burada da bitmeyeceğini ve asıl işin bundan sonra başlayacağını göstermeye çalıştım:

a. Bunu yaparken eski ve yeni lügat kitaplarının nasıl karıştırılacağını;

b. bunlarda verilen mânâlardan, yapılan yorumlardan nasıl şüphe edilmesi gerektiğini;

c. bunun için de verilen o bilgilerin dayandığı ilk kaynaklara, orijinal metinlere, yazmalara başvurulması gerektiğini hemen her yazıda birer ikişer örnekle yeri geldikçe göstermeye çalıştım.

4. Eski metinleri asıllarından okurken, bunları yazanların dünyasına girip onların, yaşadıkları dünyayı ve ötesini nasıl algıladıklarını, hayattan beklentilerinin ne olduğunu ve nihayet kaleminin altındaki metni nasıl ve niçin meydana getirdiğini, hitap ettiği dinleyici ve okuyucu kitlesinin bunları nasıl algıladığını çok iyi bilmemiz gerektiğini anlatmaya çalıştım.

5. Ancak bütün bunların bilincine vardıktan sonra metinlerin orasını burasını dürtükleyip, kelimeleri teker teker yakalayıp sorguya çekmemiz, istintak etmemiz gerektiğini örneklerle göstermeye çalıştım.

Sorguya çekilenlerin büyük bir kısmını günümüz Türkçesinden seçtim. Meselâ, Anadolu'da yüzyıllardır kullanılan ve yıl on bir ay uslu uslu bir köşede oturup 'Onbir ayın sultanı' diye ancak her yıl bir defa baş tâcı edilen *oruç ayını* sorguya çektik ve gördük ki hazret buralı yani Anadolu'lu değilmiş, Horasanlıymış, Orta Asyalı imiş. Pehlevi dilinden olurmuş atası. Ve üstelik Oğuzlardan başka şive konuşan Türkler bunu böyle adlandırmazlarmış; onlar yani Karahanlılar ve bunların ardından gelenler, *oruç*'un yeğeni olan *rôze*

kelimesini kullananırlarmış tuttukları *oruç* için. Niçin? Neden? Meğer *rôze* ve *oruç*'un her ikisi de İslâmiyet öncesi İran'ın dili olan Pehlevicede *roçağ* kelimesinden geliyormuş. Ve meğer Pehlevicedeki *roçağ*'ın ç'si ancak 900 yılından sonra z'ye dönüşmüş Yeni Farsçada. Demek ki yalnız Oğuzlar bu kelimeyi 900 yılından çok önce ç sesiyle duymuşlar ve öyle öğrenmişler; demek ki Oğuzlar İslâmiyetle 900'den önce tanışmışlar. Ötekiler yani Karahanlılar ise kelimeyi ancak 900'den sonra z'li şekliyle *rôze* biçiminde tanıdıkları için Oğuzlardan çok sonra Müslüman olmuş olmalıdırlar.

6. Bunun gibi *il* kelimesini, *yarlıg* kelimesini, *gazâ* kelimesini, *üzengi* kelimesini ve buna benzer nice nice kelimeleri hatta bazı eklerimizi dahi sorguladık, çekip çekiştirdik, nerelerden gelip nerelere gittiklerini soruşturduk. Hemen her seferinde aldığımız cevapları yorumladık. Bu yorumlar bize Türklerin ayrı dönemlerde, ayrı coğrafî bölgelerde değişik dünya görüşlerine sâhip olduklarını gösterdi. Çünkü bu kelimeler Türklerin, dış dünyadan ve ötesinden beklediklerini dile getiren 'tipik' anahtar kelimelerdir.

7. Bu anahtar kelimeleri bulup çıkarmak, kesip biçmek, nerelerden gelip nerelere gittiklerini soruşturmak, iştikak ilminin vazifelerinden biridir.

8. Türk dilinin ileride *böyle* bir iştikak lügati yapılrısa o zaman dilimizin, tarihimizin, kültür tarihimizin karanlık noktaları aydınlığa çıkarılmış olacak.

9. İşte bu yazılar, böyle bir umudun gerçekleştirilebilmesine yardımcı olur düşüncesiyle kaleme alındı.²

² *Tarih ve Toplum* okuyucularının hatırlayacağı gibi "Yazı Yazmak Nereden Geliyor?" adlı yazım üzerine muhterem meslekdaşım *Talât Tekin*'in, bir tenkidi, daha doğrusu, benim söylediklerime bir 'itiraz-nâme'si yayımlandı. Kendisine verdiğim cevap üzerine yazışmalarımız bir süre devam etti. Bu yazışmalarda, hatırlanacağı üzere zaman zaman yanlış anlaşılmalr oldu. Bu yüzden meydana gelen tatsız kalem dürtüşmelerinden ötürü kendi adıma okuyuculardan burada özür dilerim. Bu arada *Talât Tekin*, bana verdiği cevapları *Türkoloji Eleştirileri* adlı kitabında ayrıca yeniden yayınladı. Bk. *Talât Tekin, Türkoloji Eleştirileri*, Doruk Yayınları 36. (Ankara, 1994), s.114-142.

Yeni baştan kaleme aldığım bu yazıların mûsveddelerini sabırla okuyup bulanık ve karanlık kalmış olan yerlerini düzelten Selim Sırrı Kuru'ya; dipnotlarındaki alıntı ve bibliyografik künyeleri, sondaki bibliyografyayı belli bir düzene sokan, dizini yapan ve metni baştan başa son defa okuyan Nur Boşdurmaz'a teşekkür ederim. Bütün bunlara rağmen gözden kaçmış olan eksiklik ve yanlışlıkların hepsinin gene de bana âit olduğunu okuyucuların bilmesini isterim.

Daha önce yayınlanmış olan bu yazıları bir araya getirip kitap hâlinde basmayı üstlenen İbrahim Yılmaz *Simurg*'a, modern bilgisayar teknolojisinden yararlanıp akla hayâle gelmedik hârikalar yaratan Beyoğlu'nun 'dizgici gülleri' Yücel Dağlı ve kardeşi İsrail Dağlı'ya ayrıca Nur Boşdurmaz'a; kitabın son tashihlerini yapan Zekine Özer Tural, Gülay Bal ve Orhan Bal'a sonsuz teşekkürlerimi arz etmek isterim.

şinasi Tekin
Harvard Üniversitesi
1999 yılının güz ayları.

Efendim, ne alıp sattığımızı anlatmadan önce adımızı ve mesleğimizi bir yol açıklayalım: ‘yarma, yırtma, kırma, paralama’ mânâlarına gelen ve aslının Arapça olduğu söylenen *şakk* isminden *şakka* diye bir fiil gelmiş, bu fiilden de *ıştikak* ismi yapılmış; yani gene ‘yırtma, paralama’ mânâsına olup Türkçe +*çi* ekiyle “yırtıcı, paralayıcı” gibi oldukça ürkütücü bir mânâ çıkmış.¹ Burada ‘yırtmak ve paralamak’ın altındaki mânâ, kelimeleri yırtıp parçalamaktır. Yani *ıştikakçının* işi öyleyse kelimeleri biçip doğramaktır. Ve ben bu yazılarda *ıştikak* kelimesini iki mânâda kullandım: ‘etimoloji’ - ama daha çok “ıştikak ilmi” şeklinde -. Öteki kullanımı ise şu: ‘türetilen kelime’. Eskiler bu ikincisi için ‘müştak’ diyorlardı; bugün artık saydamlığını iyice kaybettiği için kullanmadım.²

¹ Aslında *ıştikakçı* diye bir kelime yok, bunu ben uydurdum. Hüseyin Kâzım Kadri ‘Türk Dilleri Lügati’ adlı eserinin alt başlığında *ıştakaki* kelimesini kullanıyor ‘etymological’ mânâsında (4 Cilt, İstanbul, 1928-1945). *İştikak ilmi* için Ş. Sami, Kâmûs-i Türkî adlı lügatinde şöyle bir tarif yapıyor: “Bir asıldan ayrılan kelimelerin birbirleriyle ve asıllarıyla olan münâsebetleri ve sûret-i teşekkülleri; *ilm-i ıştikak*: bundan bahseden ilim ki ilm-i sarf [‘şekil bilgisi, morfoloji’] ve ilm-i lügatle [‘kelime bilgisi, leksikoloji’] münâsebeti vardır.” (s.116).

² Bunun yerine *türev* kelimesi bugün ısrarla kullanılmaktadır. Ben *türev* kelimesini kullanmamakta iki sebepten dolayı ısrar ediyorum: 1. *-(e)v* diye bir yapım ekini Türkiye Türkçesi tanımaz; 2. Tanınmayan bir ek ile türetilen kelimeler, *mânâ şeffaflığı* yani *anlam saydamlığı* kânununa aykırı düşerler ki bu da dilin zenginliğine değil, fakirliğine sebep olur. Yani yanlış türetilmiş bir kelimenin kendisinin ve benzeri birkaç tanesinin tutunmuş olması bir şey ifade etmez ve dile fazla bir şey kazandırmaz. Meselâ *söylev*, *görev*, *ödev* gibi. Halbuki öyle canlı ve anlam saydamlığı olan dil birimleriyle yani işlek eklerle kelime türetmeli ki bu türetmeler, benzerlerini tabii olarak arkalarından sürüklesinler, yeni kelimelerin yaratılmalarına sebep olsunlar.

Fazla ayrıntılarına girmeden, meslekten olmayan meraklı okuyucuları bezdirmekten bu yazılarda kullandığımız bazı teknik terimleri kısa kısa açıklayarak kavram kargaşasını önlemek istiyorum.

çatı fiillerin meçhul yani edilgen (*veril-*), dönüşlü (*yıkan-*) vb. gibi fiil şekilleri.

çekim eki (krş. *yapım eki*) kelimenin mânâsını değiştirmeden sadece cümle içindeki fonksiyonunu belirtmek için kullanılan ekler: *ev+e git-ti+m* vb. gibi.

dar ünlüler ı, i, u, ü. Yanlış olarak bunlara “sesli harfler” de denir.

dönüşlülük (fiilin gösterdiği işin fâil yani özne üzerine yöneldiğini bildiren fiil biçimi, eski adı ile mutâvaat) *yıka-n-*, *döv-ün-*

isim tamlaması (belirtisiz, belirtili) *ev kapı-sı*, *evin kapısı*

iyelik eki (mülkiyet eki) *baş+ım*, *baş+ın*, *baş+ı* vb.

ünlü sesli harfler

ünsüz sessiz harfler

yapım eki (teşkil eki) yeni kelime türetmek için kelimelerin sonuna getirilen ekler: *göz+lük*, *ev+li*. Bunların *göz* ile *ev* ile ilişkileri ancak dolaylıdır, her biri artık yeni kavramları ifâde ederler, yani yeni kelimeler “yapılmıştır”.

Diğer terimler için sonraki dizine bakılabilir.

Aşırı bir şekilde eğlendirici ve güldürücü bir eğilim gösterdiği zaman ‘gülünç ve saçma’ olabilen iştikak ilim dalı ciddî bir biçimde uygulandığında tasavvur edilemeyecek kadar faydalı olabilmekte ve tarihin, kültür tarihinin karanlık ve öteki verilerle çözümlenemeyen bir çok noktalarına ışık tutabilmektedir. Meselâ niçin Köktürkçede *odun* kelimesi bulunmaz da Uygurca ile ortaya çıkar ilk defa? Ve gene niçin *odun* kelimesinin içindeki ana kelime ‘ateş’ mânâsına gelen *od* kelimesidir? Daha yakın tarihimizden ve günümüzden bir iki misâl verelim: *Kethuda* yanında niye bir de *kâhya* kelimesini kullanırsınız? Dağdaki çarıklımız *bayam* der, *havut* der de niye şehirlimiz habire kibar kibar *bâdem* der, *havuz* der? Gene biraz gerilere Altaylara, Tarım bölgesine gidelim: Eski Uygurların dilinde *tınlıg* (‘canlı varlık’) var, *yalanguk* (‘insan, canlı varlık’) var, *kişi* (‘kişi, insan, yaratık’) var da

bazı husûsî durumlarda Budist Uygur, tutuyor Köktürklerin pek sevdiği, kitâbelerin adım başında kullanmaktan bıkmadığı *bodun* ('halk, teşkilâtlandırılmış boylar topluluğu') kelimesini kullanıyor? Hem de hiç bir münâsebeti yokken, durup dururken, hatta yerdeki karıncadan gökteki tanrılara varıncaya kadar bütün canlıları içine alması gereken bir kavramı ifâde etmesi gerekirken niye siyâsî bir terim olan *bodun*'u kullanıyor? Bunun bir sebebi var tabii.

İşte iştikakçı, iştikak ilminin usûllerini titizlikle uygulayarak bunları açıklar, nedenlerini gösterir ise, o zaman bütün bu soruları cevaplamış oluruz. Ve bu sûretle de tarihin, kültür tarihinin karanlık noktalarını aydınlatmış oluruz.

İştikakçı bu işi yaparken yani kelimeleri kesip biçerken bazı kâidelere uyacak. Bu kâideleri yeri geldikçe zaman zaman teferruatlı olarak anlatacağız. Türk dili tahsili görmüş olanlar için bunlar belki gereksiz görülebilir, ama başka mesleklerden olan okuyucular bu açıklamaları faydalı bulacaklar; hiç olmazsa kesip biçmeyi nasıl yaptığımızı daha iyi anlayacaklar bu açıklamalarla. Öte yandan kitabın sonuna eklediğimiz ayrıntılı dizin de bu konuda çok yardımcı olacaktır. Fakat bütün kesip biçme ameliyelerimizde kullandığımız şu işâretlere dikkat edilmelidir:

(+) artı işâreti, bir önceki dil biriminin, fiil dışında herhangi bir kelime türü olduğunu gösterir.

(-) eksi işâreti, bir önceki dil biriminin yalnız fiil kökü veya fiil çatısı olduğunu gösterir.

(<, >) okun ucu nereyi gösteriyorsa, ses değişmesinin, şekil değişmesinin, mânâ değişmesinin yönü orası demektir; onun tersi de tabii olarak bu değişmenin çıktığı yere yani kaynağına işâret etmektedir.

(*) yıldız, başına geldiği dil biriminin konuşma ve yazı dillerinde bulunmadığını ve varlığının yalnız nazarî olarak düşünüldüğünü gösterir.

TÜRKİYE'DE ONBEŞİNCİ YÜZYILA ÂİT İKİ PASAPORT
İL-CÂN-MEKTÛBİ /İL-CÂN-NÂME

[Tarih ve Toplum 23 (1985): 9-11]

Türkiye’de ilk ‘pasaport’¹ *Fatih Sultan Mehmed* Türkiye’inde gayrimüslimler için tanzim edilmiştir. Bunlar, mâhiyetleri gereği çağımızdaki pasaportlardan farklıdır. Zira bu belgeler, daha çok bir yabancıya Osmanlı Devleti içinde seyahat veya ikâmet etmesini temin maksadiyle tanzim edilmişlerdir. Modern devrin pasaportlarından çok ‘vize’ye veya ‘ikâmet tezkeresi’ne tekâbül etmektedir.

Bu pasaportlardan elimizde bulunan en eskisi *Fatih*’in veziriâzamı *Mahmud Paşa* (maktûlen vefâtı 1473) tarafından *Franko Bobaniç* adında bir gayrimüslime, âilesiyle birlikte gelip, Osmanlı sınırları içindeki *Novo Brdo* haslarına yani padişah çiftliklerine veya istediği başka herhangi bir yere yerleşip, huzur içinde yaşamasını sağlamak maksadiyle Ocak 1463 tarihinde tanzim edilmiştir.² Belgenin tepesinde,

¹ İslam dünyasında eski pasaportlara Mısır’da rastlıyoruz. İslamiyetin ilk yüzyıllarına âit olan bu belgelere *sicill*, *cevâz*, *evrâku’l-ı-tarîk* veya *varaķatu’l-tarîk* denirdi. İslam dünyasının doğusunda ise M.S. 10. yüzyıldan önce böyle bir şey görülmez. Ancak İlhanlılardan itibaren böyle belgelere rastlıyoruz, bunlara *yarlıg* denirdi. (Bu ve diğer konularda ayrıntılı bilgi için bk. H. R. Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, Akademie der Wissenschaften und der Literature. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, C.III. Wiesbaden, 1952, s. 179-182).

² Bu belge ilk defa İ. H. Uzunçarşılı tarafından normalleştirilmiş Arap harfleriyle, Lâtin harfleriyle ve fotografiyle birlikte yayınlanmıştır: “Tuğra ve Peñçeler ile Ferman ve Buyuruldulara dâir”, *TTK-Belâten V* (Ankara, 1941) 17-18: 101-157, özellikle s. 137. 138 ve vesika 27.

tuğra biçiminde vezirâzâmın 'pençe' adı verilen imzası vardır. Bu belgede olduğu gibi, pençelerin uğra yerinde bulunması pek enderdir. Pençeler genellikle böyle resmî belgelerin sonunda bulunurdu.

(Franko Bobaniç için tanzim edilmiş 'seyahat ve ikâmet tezkeresi' makâmında bir pasaport:)

Bâ'îş-i tahrîr-i kitâb ve müceb-i tasîr-i hîtâb oldur ki

*Çün dârende-i mektûb Frankô Bôbâniç Dûbrôvnik'den çıkup
Hâzret-i hilâfet-penâhî Sulţânü'l-ğuzât ve'l-mücâhidîn - halledet
hilâfetuhu - 'nuñ Novabarda'dağı <hâşşlarına> gelüp mütemekkin
olmağîçün il-cân mektûbın taleb eyledi.*

*Biz dahi bu hükmi virdük ki tereddüd çekmeyüp ta'llûkâtiyle ve
etbâ ve eşyâ'yle gelüp mezkûr hâşşlarda otura. Anda sâkin olan sâyir
re'âyâ nice ise ol dahi ol qarâr üzre olup âsûde ve müreffehü'l-hâl ola.*

*Hîç ferd efrâd-i âferideden <aña> mâni' olup bi-vechⁱⁿ mine'l-
vücûh mālîna ve ta'allûkâtına ve esbâbına ve nefesine ta'arruz
degürmeye ve Despôt zamânında vâķî olan kâzâyâsı ihmâl olunup
sorulmaya.*

Şöyle bileler, bitiyi mü'tâlâ'a kılanlar tahkîk bilüp itimâd kılarlar.

*Tahrîren fî evâyil-i cemâziyi'l-evvel sene seb'a ve sittine ve
semânemiye.*

Be-makâm-i Koştanţaniyye.

(Derkenar olarak aynı kalemle şu şahh kaydı düşülmüş:)

*... fî'l-cümle mâdenlerde otura ve ğayri yirde otura. Ve pâdişâhuñ
memâlik-i mahrûsesinde yürüyüp şatu bâzâr ve mu'âmele ide. Hîç
kimse şera ve 'orfe muhâlif te'addi itmeye. Şöyle bileler şahh.*

Pasaportun bugünkü Türkçeyle ifâdesi şöyle olur:

“(Aşağıdaki) vesîkanın yazılışına ve satırların düzüülüşüne sebep
şudur:

Bu vesîkanın sâhibi Franko Bobaniç Dubrovnik’ten çıkarak, hükümdarlığın³ dayanağı, gâzîlerin ve mücâhitlerin Sultânı Hazretlerinin -onun hükümdarlığı dâim olsun!- Novo Brdo’daki <haslarına yani padişah çiftliklerine> gelip yerleşmek için bir pasaport (=il-cân mektûbî) isteğinde bulundu.

Biz de, akrabaları, hizmetkârları, uşakları ve yardımcılığıyla gelip adı geçen haslarda, endişelenmeksizin otursun diye bu vesîkayı verdik. Orada yerleşmiş olan diğer reâyâ nasıl ise bu da öyle telâkkî edilsin, huzûr ve sükûn içinde olsun.

Hiç kimse <onu> engelleyip hiç bir sûrette malına, akrabalarına, araç, gereçlerine ve kendisine saldırmaz. Despot zamânında vukû bulmuş dâvâ ve hukûkî meselelerine göz yumulup bunlar soruşturulmasın.

<Herkes bunu> böyle bilsin, <bu> vesîkayı inceleyenler bunun doğruluğunu anlayıp itimat etsinler.

867 yılının cemâziyülevveli başlarında yazıldı (22 Ocak-1 Şubat 1463).

Hükümet merkezi İstanbul’da.”

(Alttaki *şahh* kaydının bugünkü Türkçesi şöyle:)

“İsterse bütün madenlerde otursun, isterse başka bir yerde otursun. Pâdişâhın ülkesinde yaşayıp ticâretle meşgûl olsun. Hiç bir kimse şer’e ve orfe aykırı adâletsiz muâmele etmesin. <Herkes bunu> böyle bilsin. doğrudur.”

Metnin daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli bir iki açıklama:

1. *kitâb / hîrâb*: Secinin hatırı için yan yana gelmiş iki kelimedir. Her ikisini de ‘vesîka’ ile tercüme ettim. *mektûb* da aynı mânâdadır.

2. *Novabarda* (Novo Brdo): Bugünkü Üsküp şehrinin kuzeyinde olup, gümüş madenleriyle meşhur bir kasabadır.

³ Metinde *hilâfet* kelimesi kullanılmış. Duâda da aynı. Burada ‘halifelik’ biçiminde anlamak doğru olur mu? Bu tarihlerde halifelik Mısır’da Memlûklerin elinde olduğuna göre bunu böyle anlamak doğru olmaz sanırım; bu yüzden ‘hükümdarlık’ kelimesiyle çevirdim.

3. *hiç ferd efrâd-i âferîdeden* ‘yaradılmışlardan hiç bir kimse’ Cümle yapısında bir devrîlik var, *efrâd-i âferîdeden hiç* ferd biçimi beklenirdi.

Gayrimüslim Franko Bobaniç’in zimmî olarak değil de, sâyir re’âyâ gibi telâkkî edilmesi son derece dikkate değer. Reâyânın tarifinde vergilendirme husûsiyeti başta geldiğine göre buradaki Franko Bobaniç de vergi bakımından diğer Müslümanlar gibi mi muâmele görecektir? Bunun sebebi nedir? Bu münferit bir hâdisedir, yani veziriâzam Mahmud Paşa’nın şahsî bir tasarrufu mudur, yoksa bu yaygın bir gelenek midir? Bu sorular herhâlde Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemindeki vesîkalar toplu bir hâlde neşredildikten sonra cevaplandırılabilir.

4. *Despot*: Georg Brankoviç. Osmanlı kaynaklarında ‘Despot’ veya ‘Vılkoğlu’ diye bahsedilen Sırp beyi olmalı. Anlaşılan bu *il-cân mektûbı* hâmilî Franko Bobaniç 1455 yılından önce Osmanlılar aleyhine Sırp beyi ile işbirliği yapmış, amma şimdi affa uğramıştır.

Elimizdeki öteki ‘pasaport’, Mahmud Paşa’nın verdiği 15 yıl sonra, Fatih Sultan Mehmed’in tuğrasını taşıyan bir ferman biçiminde olup, Venedik beylerinden gelecek elçiler için tanzim edilmiştir. Aslı Venedik Devlet Arşivinde bulunan bu pasaport V. L. Ménage tarafından diğer bazı belgelerle birlikte yayınlanmıştır.⁴

F. Bobaniç’inki gibi elçilerin ‘pasaport’u da *il-cân-nâme* olarak adlandırılmıştır. *Mektûb* kelimesi yerine bu defa *nâme* kullanılmış ve Farsça tamlama yapılmıştır. Osmanlı Devleti hudutları içine girdikleri andan itibaren Venedik elçilerinin serbest ve rahatça seyahat edebilmelerini garanti etmekte, bu garantinin teminâtı olarak da Memâlik-i Mahrûse’ye ilk adımlarını attıkları yerin sancak beyleri ve kadılarından, Venedik elçilerine yardım edilmesi ve bunların sâlimen İstanbul’a iletilmesi istenmektedir. Elçilere aynı garanti, geldikleri yere dönüşlerinde de sağlanmıştır.

⁴ V. L. Ménage, “Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehmed II”, *Documents from Islamic Chanceries*. Yayınlayan: S.M. Stern. (Harvard University, Cambridge 1965): 81-118 (bilhassa bk. s. 88, 89 ve 96-99).

Meḥemmed bin Murād Ḥān el-Muẓaffer Dā’iman
Niṣān-i ḥümāyān ve miṣāl-i meymūn -enfeizehu'llāhu Te’ālā 'ilā
yevmi yubʿaṣūne' - ḥükmi oldur ki

Muṣālaḥa emriçün ṣimdiki ḥâlde Venedik beglerinden ‘atebe-i
‘ulyāma ilçi gelmek içün istizān olunup ilcān-nāme taleb itdükleri
sebebden icāzet virüp bu ḥükmi-i ṣerifi anlara virdüm ve buyurdum ki

Anlaruñ ilçileri her kaçan ki teveccüh ve ‘azîmet idüp memâlik-i
maḥrûsemden her ne maḥalle çıksalar ol yirüñ sancağı begleri ve
ḳâzıları bunlara âdem ve yoldaş ḳoşup gönderüp ‘atebe-i ‘ulyāma işâl
ideler. Gendülere ve mâllarına ve esbâblarına be-vechin mine'l-vücüh
müteʿarriṣ olmayalar.

Anlar daḥi gelüp ḳazāyâdan ve meṣâlihden ne varise dergāh-i
‘âlem-penâhuma reṣ idüp gitmelü olıcak girü irsâl olınalar, muṣālaḥa
emri itmâm olınsa veyâ olunmasa.

Gelmeklerinde ve girü gitmeklerinde anlara kimesne tʿarruṣ itmeye
ve mânʿ olmaya. İhtiyârlarıyla varup geldükleri yire vâṣıl olalar.

Şöyle bileler ‘alâmet-i ṣerif üzere ştimâd kılarlar.

Tahrîren fî avāyil-i muḥarremi'l-ḥarām. Sene ṣelâṣe ve ṣemānîne
ve ṣemā[ne miye].

be-maḳām-i Ḳoṣtanṭaniyye.

Pasaportun bugünkü Türkçeyle ifâdesi şöyle olur:

Ebediyyen gâlip Murad oğlu Mehmed Han

Hükümdarlara mahsus belge (yani) uğurlu belgenin hükmü şudur
 -Allah onun nüfûzunu ‘kıyâmete kadar’ saklasın-:

Barış görüşmeleri için bugünlerde Venedik beylerinden ‘yüksek
 eşiğime’ elçi gelmesi husûsunda izin istenmiş ve (bunun için de)
 ‘pasaport’ talebinde bulunulmuş.

Ben de (elçilerin gelmesine) müsaade edip bu şerefli fermânı onlara
 verdim ve şöyle buyurdum:

Elçiler yola düzülüp ülkemin hangi köşesine, neresine girerlerse,
 oranın sancak beyleri ve kadıları bunların yanına adam katıp ‘yüksek

eşiğime' göndersinler. Kendilerine, mallarına, araç-gereçlerine hiç bir sûretle saldırılmasın.

Bunlar da gelip (görülecek) hukûkî ne gibi işler varsa, âlemlerin sığınağı olan kapıma sunduktan sonra gitmek icâp ettiğinde, barış meselesi ister tamamlansın ister tamamlanmasın, geri gönderilsinler.

Gelirken veya geri dönerlerken bunlara hiç kimse saldırıp engel olmasın; kendi istekleriyle çıkıp gitsinler, geldikleri yere vâsıl olsunlar.

Şöyle bilsinler, şerefli imzâya itimat etsinler.

883 yılının Muharremi başlarında yazıldı (4-13 Nisan 1478).

Başşehir İstanbul'da.

Metnin daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli bir iki açıklama:

Genel olarak fermanların menşei hakkında şu esere bakılabilir: Heribert Busse, *Untersuchungen zum İslâmischen Kanzleiwesen. An Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*. [Türkmen ve Safavî Belgelerine göre İslâm Dünyasında Dîvan Teşkilâtı üzerine Araştırmalar] (Kahire, 1959) 257 s. LV resim <büyük boy>.

1. Tuğra hakkında şu araştırmalara bakılabilir:

Alessio BOMBACI, "Les Tughras Enluminés de la Collection de Documents Turcs des Archives d'État de Venise", *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*. (Venezia 1963): 41-55

Claude CAHEN, "La Tuğrâ Seljukıde", *Journal Asiatique* (1943-49): 167-172.

Jean DENY, "Tughra", *EI*¹ (1929): 822-826

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, "Tuğralar ve Pençeler", *Belleten* (1941)

Ernst KÜHNEL, "Die Osmanische Tughra", *Kunst des Orients* 2 (1955): 69-82

Ralph PINDER-WILSON, "Tughras of Suleyman the Magnificent", *British Museum Quarterly* 23 (1960): 23-25

Paul WITTEK, "Notes sur la Tughra Ottomane", *Byzantion* 18 (1948): 311-334; *Byzantion* 20 (1950): 266-293.

Ve nihayet hem sanat tarihi bakımından hem de tuğraların nasıl okunması gerektiğini ayrıntılı bir biçimde göstermesi bakımından en güzel ve mükemmel eser şudur:

Suha UMUR, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1980. 327 sayfa.

Meĥemmed: Peygamberin adını diğerlerinden ayırmak için *Muĥammed* yerine böyle okudum. Peygamberin adının kutsallığını korumak için bu ayırım Anadolu’da yüzyıllar önce yapılmıştır. Bunun Bizans kaynaklarına dayanılarak yapılmış bir ayrıntılı açıklaması için bk. *The Encyclopaedia of İslam* VI (1990) 113-114: 973. Ansiklopedinin yazı kurulu bu kısa fakat son derece önemli notta üç türlü ayırım teklif ediyor: 1. Peygamberin adı *Muĥammed*, 2. Osmanlı pâdişahlarının adı *Meĥemmed* ve 3. Bunun dışındaki şahsiyetlerin adı ise *Mehmed*. Bence son iki ayırımın gerekçesi yoktur. Yani ister pâdişah olsun ister başkası olsun hepsi *Meĥemmed* olmalı; Mehmed ise bunun bugünkü şeklidir. Yani bir yanda peygamberin adı olan Muhammed öte yandan nisbeten yeni devirlerde Mehmed’e dönüşen Meĥemmed şekli var olmuştur.

Öte yandan mezar ve çeşme kitâbelerinde ve metinlerde birinci hecedeki harekenin her yerde *ötre* olarak verilmesini, aşırı bir doğruculuk eğilimi gösteren yazı dilinin bir özelliği olarak anlamak gerekir. Çünkü imlâ her zaman gerçek telâffuzu aksettirmez.

Bu ayırım için en sağlam delil son Bizans dönemi tarihçilerinin kaydettikleri okuyuş biçimleridir (bk. yukarıda zikredilen kayıt: EI [1990, s. 973]).

Türk-İslâm dünyasında yalnız Anadolu Türklerine yani Oğuz Türklerine mahsus olan bu Muhammed/Mehmed ayırımı, Oğuzların tabu gelenekleriyle ilgilidir. Buna benzer bir durumu, bugün Anadolu’da ‘kurt’ kelimesinin hem ‘canavar’ hem ‘böcek, solucan’ mânâsına gelmesinde görüyoruz. Orta Asya’daki Eski Türkçe metinlerde ‘böcek’ için *ķurt*, ‘canavar’ için ise *böri* kelimesi kullanılmakta idi. Fakat daha 11. yy’da el-Kâşgarî, bütün Türklerin ‘böcek’ ve ‘solucan’ için *ķurt* kelimesini kullandıklarını, Oğuzların ise *böri*’ye *ķurt*

dediklerini kaydediyor.⁵ Anadolu’da bugün *böri* kelimesinin bulunmaması ve kurt kelimesinin her iki anlamı da yüklenmiş olması, ancak tabu geleneği ile açıklanabilir. Öte yandan Orta Asya’da bugün *böri* kelimesinin hâlâ kullanılması, bozkurt’un bütün Türklerin totemi olmadığını, sadece Oğuz Türklerinin totemi olduğunu göstermektedir.

el-muzaffer dâ’iman: İlk Osmanlı tuğralarında çeşitli biçimlerde okunan bu son iki kelimenin aslında nasıl okunacağı kesin olarak bilinmemektedir. *el*-harfi tarifinin olup olmadığının münâkaşası bence yersizdir çünkü tuğra ve sikke gibi yazı alanın çok dar olduğu malzemede her işâretin ayrıntılı olarak gösterilemeyeceği açıktır. Onun için daha ilk iptidâî tuğralardan beri görülmeye başlayan üç elifin her birine birden fazla fonksiyon yükleyebiliriz. *el-muzaffer* kelimesinin daha önceki tuğralarda bulunmayışı ve ilk defa II. Murad’ın tuğrasında ortaya çıkması çok mânîdardır. Tarihî olayları hatırlayacak olursak I. Bâyezid’in ölümü üzerine Anadolu beylikleri Arasında tekrar ortaya çıkan siyâsî çekişmeler II. Murad’ın gayretleriyle son bulmaya başlamış, Anadolu’nun büyük bir kesiminde Osmanlı hâkimiyeti kurulmuştu. II. Murad’ın dîvânındaki devlet adamları işte bu durumu dile getirmek ve Osmanlı hâkimiyetini Anadolu halkının gözünde yüceltmek amacıyla fermanlardaki tuğralara *el-muzaffer* unvânını eklemeyi uygun bulmuş olmalıdırlar.

Sondaki tenvinli *dâ’im^{an}* kelimesi şimdiye kadar hep *dâ’imâ* biçiminde okunmuştur. Hani bugün *dâimâ* deriz ya: “Ali *dâimâ* burnunu karıştırır”. İşte buna bakarak tuğradaki de böyle olmalı diye düşünülmüş ve böyle tenvinsiz yani *nunlanmaksızın* okunmuştur. Hâlbuki bilindiği gibi sondaki elif Arapçada zarf fonksiyonundadır ve benzerlerinden bazıları bugün de tenvinli yani *nunlanmış* biçimiyle fakat belli bir ses uyumu ile kullanılmaktadır: “*lütfe*n bir bardak su verir misiniz?”; “*çümle*ten allahâsımarladık”; “Ali *bazan* (=bazen) burnunu karıştırır”. Bütün bunlara rağmen gene de denebilir ki ‘niye *dâ’imâ* okunuşu da doğru olmasın?’ Fakat Osmanlı ülkesinde yazar çizer takımının, bilhassa eli kalem tutan dîvân kâtiplerinin bir edebî

⁵ el-Kâşgarî. B. Atalay tercümesi, C.I, s. 342; R. Dankoff neşri, C.I, s. 269.

geleneği var: *seci* yani nesirde kâfiye. Kitap başlıklarında, bölüm başlıklarında görülür bu *seci* denen acâyip kâfiye: *Ķânûn-nâme-i Sulţânî ber-mûceb-i ‘örf-i ‘Oşmânî*, “Osmanlı örfüne dayalı sultanlara mahsus kânunnâme”. Fermanların daha ilk satırlarında karşımıza çıkar: *nişân-i hümayûn* ve *mişâl-i meymûn*, “Hükümdarlara mahsus belge (yani) uğurlu belge”. Veya: *sebeb-i (bâ’iş-i) takrîr-i kitâb* ve *mûceb-i taşîr-i hitâb*. “Bu yazının yazılmasına sebep (yani) bu hitâbın satırlara dökülmesinin gereği (şudur)...” vb. vb.

Şimdi aynı geleneğin aynı özenle tuğraya da tatbik edilmiş olabileceğini pekâlâ düşünebiliriz: Tuğralarda I. Bâyezid’den beri (Bâyezid bin Murâd Hân) kullanılmaya başlayan *hân* unvânı (aş. bk.) bütün tuğraların ayrılmaz bir parçası olarak dâinîâ pâdişâhın babasının adından sonra gelmektedir. İlk defa II. Murad’ın tuğrasında görülen *el-muzaffer* unvânının sonunda zarf vazifesi gören ‘dâimâ, ebediyyen’ mânâsındaki *dâ’iman* kelimesinin, bundan hemen önce gelen *hân* unvânı ile secileşmesi yani kâfiyeleşmesi, devrin edebî geleneğine uygun düşmektedir. Onun için tuğralarda *dâ’imâ* kelimesini hep *dâ’iman* şeklinde okumamız daha akla yakındır.

2. *hân*: Başlangıçta doğudaki Türk dünyasında ‘dünya hâkimi’ mânâsına gelen ve *kağan*, *k(h)ân* gibi çeşitli biçimlerde kullanılan bu unvânın ilk defa Yıldırım Bayezid’in tuğrasında görülmesinin bir mânâsı olmalı. Dünya hâkimiyetini elde etme çabasında en büyük rakîbi Timur olan Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid’in, daha Timur’u bertaraf etmeden onun kullandığı unvâna sâhip çıkması, rakîbinin harizmasını yani ‘dünyaya hâkim olma gücü’nü bir an evvel elinden alıp bu ‘güc’ü kendine mâl etme isteği ile açıklayabiliriz. Nitekim *şâh* unvânı da, Yavuz Sultan Selim’in Safavî hükümdârı Şah İsmail’i yenmesi üzerine ilk defa bu sultanın tuğrasında görülür. Ayrıca yenilen rakîbin unvânını benimsemekle bir de rakip hükümdârın topraklarına ve tebasına sâhip olmanın meşrûluğu tasdik edilmiş oluyor.

3. “Hükümdarlara mahsus belge (yani) uğurlu belge”den maksat tuğra olabileceği gibi, tuğrayı taşıyan fermânın bizzat kendisi de olabilir. Bu iki kelimenin yanı sıra ‘ferman’ için 15. yüzyıl

belgelerinde bir de *biti*, *mektûb*, *kitâb* gibi kelimelerin kullanıldığını görüyoruz.⁶

4. “Kıyâmete kadar” Kur’an’dan bir alıntıdır (K VII 14, XV 36: ‘onların dirildikleri güne kadar’.

5. *gelmeklerinde*: -mek ile -me’nin kullanışı Eski Osmanlıca ile bugünkü Türkçede farklıdır: iyelik ekleri bugün -mek’e getirilemediği hâlde Eski Osmanlıcada bu mümkün olmaktadır.

6. Fermanların sonunda, belgenin geçerliliğini dile getiren ‘teminat’ ifâdesinde kullanılan ‘*alâmet-i şerîf üzere*’ tabiri dikkati çekiyor, yani bu durum, bilinen iptidâî dil kâidelerine aykırı düşüyor: *alâmet* kelimesi dişî olduğu için onun sıfatı olan *şerîf* kelimesinin dişilik ekini alması gerekirdi; yani *şerîfe* olması gerekirdi. Fakat 15. yy’ın sonu ile 16. yy’ın başından itibaren bu ‘aykırılığın’ farkına varılmış, *şerîf* kelimesinin sonuna bir müenneslik yani *gamer* dişiliği işâreti getirilerek ‘*alâmet-i şerîfe üzere*’ şekline sokulmuştur.

Atalarımız acaba 15. yy’ın sonlarına kadar bu ‘*gamer* dişiliğine’ niçin önem vermediler?⁷ İlk akla gelen şey, genel eğitimin, genel kültür seviyesinin Anadolu Türk dünyasının başlangıcında düşük olduğudur. Gerçekten de Eski Anadolu Türkçesinin resmî ve özel yazışma örneklerinden, bu konudaki yazı dilinin henüz yaygınlaşmadığını,

⁶ Bu münâsebetle şimdiye kadar bir benzerini görmediğim bir husûsa dikkati çekmek istiyorum. 15. yy’ın başlarında Kütahya’da düzenlendiği anlaşılan *Teressül* adlı inşâ el kitabındaki bazı resmî yazışma örneklerinde *hümâyûn* için *kutlu* kelimesi kullanılmıştır: Bir belgede *hümâyûn berât*, bir başkasında ise *kutlu berât* deniyor. Yakında yayınlamayı düşündüğüm Anadolu’da yazılmış bu en eski İnşâ el kitabının kısıp bir tanıtması için şimdilik bk. Şinasi Tekin, “Fatih Sultan Mehmed Devrine Âid bir İnşâ Mecmuası”, *Journal of Turkish Studies*, (1996) 20: 267-311.

⁷ “... Efendim hurûf-i hecâ Eski Osmanlıcada kullanılmadığından nâşi bu dişilik işâreti bir üstün ile ifâde edilmiştir” tarzında yapılacak bir ızahı, *üzere*’siz kullanılan ifâdelerdeki ismin verme hâli hükümsüz kılar, şöyle ki “... ‘*alâmet-i şerîfe itimâd kılar*’”- Eğer burada *gamer* dişiliği söz konusu olsaydı herhâlde sadece ‘üstün’ kâfi gelmez *‘*alâmet-i şerîfeye*’ biçiminde yazılmış olurdu ki böyle bir şey yoktur ilk dönem fermanlarında.

Beşyüz şu kadar yıl önceki Devlet-i Aliyye Dîvânı ‘nişancıları’ ne mutlu kişi imişler ki, çağımızdaki “Dersaadet Türkiyyât Bağının bâğbânı” yani bahçıvanı gibi biriyle muâsir olmamışlar.

standartlaşıp geniş okuyucu kitleleri tarafından henüz benimsenmemiş olduğunu görüyoruz.⁸

7. *il-cân mektûbı, il-cân-nâme* “pasaport”. İl-cân deyimi, metin nâşirleri ve modern araştırmacılar tarafından ilkin değişik şekillerde okunmuş ve ne demek olabileceği hakkında bir fikir yürütülmemiştir.⁹ Nihâyet V. L. Ménage, yukarıda zikredilen makâlesinde (s.96-99) bu deyimi açıklamıştır.

Deyimin ilk unsuru Türkçe *il* kelimesidir. Kendisinden sonra gelen ‘can emniyeti’ mânâsındaki *cân*, bunun ne demek olduğunu açıklıyor.

İl kelimesi hakkında bk. burada 9. *İl Kelimesi İştikaklarının Hikâyesi*.

⁸ Yakında yayınlamayı tasarladığım ilk dönemin inşâ kitabı olan *Teressül* adlı eserde bu konuyla ilgili yeteri kadar veri bulunmaktadır.

⁹ Bk. İ.H. Uzunçarşılı, a.g.m., s.137-138; Dr. Robert Anhegger . Dr. Halil İnalçık, *Ķânünnâme-i Sulţânı Ber Muceb-i ‘Örf-i ‘Oşmânî*. (Ankara, 1956), s. 7-8, not 19: İl ü cân şeklinde okunması gereken terim, vav harfinin re harfine benzemesinden dolayı bazı kâtipler tarafından **ilercân* biçiminde okunmuştur.

KÖŞK KELİMESİ FARŞÇA DEĞİL, TÜRKÇEDİR

[Tarih ve Toplum 66 (1989): 12-15]

Hemen bütün lügat kitapları *köşk* kelimesini ‘Farsçadan alınmadır’ diye kaydederler: *kûşk*. Bunlar için Ş. Sami, kelimenin menşeyini göstermemekle hiç olmazsa, Farsça asıllı olduğunu kabul etmemiş oluyor. *Kâmûs-ı Türki*’de şöyle diyor Ş. Sami *köşk* için: “isim, 1. yüksek çardak gibi bina, kule; yangın köşkü. 2. mürtefi (‘yüksek’) ve nezâretli (‘manzaralı’) tenezzüh (‘eğlence’) odası, kule, cihannümâ (‘çatının üzerinde her tarafı gören taraça’). 3. bağ ve bahçe içinde yazlık ikâmet-gâh, kasır: yazın köşkünde oturuyor; köşk yalıya müreccahtır (‘tercih edilir’), köşk bekçisi: 1. yazlık bir köşkte kışın ikâmet edip köşkü bekleyen adam. 2. yangın köşkünde nöbet bekleyip yangını haber veren harîk memuru (‘yangın’) memuru” (s. 1205).

Biz aşağıda göstereceğimiz delillerle kelimenin Farsça olmadığını, Türkçe olduğunu ispat etmeğe çalışacağız. Bir kelimenin âit olduğu dili belirleyebilmek için, o kelimenin o dilde kullanılmış olması yetmez. Bilindiği gibi dilimizde dünya kadar yabancı asıllı kelimeler vardır ve bunlara “Türkçede kullanılıyorlar” diye nasıl Türkçe asıllıdır diyemiyorsak, aynı şekilde *köşk* kelimesi Farsçada kullanılıyor diye buna Farsçadır diyemeyiz. Kaldı ki Farsçada yüzlerce Türkçe asıllı kelime vardır ve köşk de bunlardan biridir.

Bu noktadan sonra iştikakçı işe girişecek ve *köşk* kelimesini kesip biçmeye başlayacak. Bu kesip biçmenin sonunda elde edilen parçaları ve bundan türetilmiş başka kelimelerini hangi dilin kâidesine ve kanununa göre izah edebiliyorsak o zaman köşk kelimesini o dile mâl edeceğiz. Soruşturduğum İran dillerinin iştikakçıları, bu dillerde

köşk'ün kesip biçilemediğini ve bu kelimenin uzaktan yakından bir akrabasının bulunmadığını söylediler. Buna rağmen biz gene şöyle düşündük: Belki *köşk* kelimesi İran dillerine çok eskiden başka bir dilden girmiştir. Bunun için kelimenin İran'da ilk defa ne zaman ortaya çıktığını aradık ve *köşk* kelimesine ilk defa ancak yeni Pehlevî¹ metinlerinde rastladık. *Köşk* kelimesi şuralarda geçiyor: *köşk paristâr* 'saray hizmetkârı'². Pehlevîce-İngilizce bir sözlükte kelime bir de "pavilion, palac, kiosk" olarak mânâlandırılmıştır.³

Yukarıda dediğimiz gibi *köşk* kelimesi İran dilleriyle açıklanamadığına ve de ilk defa oldukça yeni devirlerde, Türklerle sıkı ilişkileri kurulduktan sonra istinsah edilmiş Pehlevî metinlerinde geçtiğine göre, bunu İranca'nın dışında bir yerde aramamız gerekecektir.

Şimdi Türkçeye dönelim, *köşk*'ün nerelerde ve hangi mânâlarda kullanıldığına dâir bazı örneklere bakalım:

Tespit edebildiğim kadariyle ilk *köşk* kelimesi ilk defa Anadolu'da 1332 tarihinde Arapçadan yapılmış bir fıkıh kitabı tercümesinde geçmektedir.⁴ 15. yy'ın başında yapılmış Kur'an tercümesinde aşağıdaki Arapça kelimelerin karşılığı olarak kullanılmıştır.⁵

Arapça karşılıkları	Sûre ve âyetler
<i>sarh</i> 'kale, saray'	27:44; 40:36
<i>gurfet</i> 'bina üstündeki oda'	25:75
<i>kasr</i> 'saray'	7:74
<i>mihrâb</i> 'mihrap'	3:37; 34:12; 38:21

¹ Pehlevîce Sâsânî devrinde (M.S. 3. yüzyıldan sonra) İran'ın resmî dilinin adıdır. Ancak Pehlevîce metinler İslâmiyetten çok sonraki dönemlerde İslâm muhitlerinde istinsah edilmiştir (14. yy'dan sonra)

² H. S. Nyberg, Bo Uras ve Ch. Toll, *Frahang i Pahlavîk*, Wiesbaden 1988, s. 83,120

³ D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Londra 1969

⁴ Adamoviç, M., *Die Rechtslehre des Imâm an-Nasafî in türkischer Bearbeitung vom Jahre 1332*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 49,3 (Stuttgart 1990), par. 973

⁵ Topaloğlu, Ahmet, *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, C. 1-2 (İstanbul 1976-78)

IV. Murad (öl. 1640) için yapılan *Binbir Gece Masalları* tercümesinde şöyle bir kayıt var: ...Kâdî kim bu kızın babası idi, cumayı kılıp gelmiş. Kâdî içeri girdi. Kapuyu içerden kilidlediler. Beni ol kız, bir evin üzerinde *köşk* var idi, anda çıkardı ... (v. 14^a).

17. yy'ın sonunda yani *Binbir Gece* metninden 50 yıl kadar sonra istinsah edilmiş *Hamse-i Atâî*'de bir resim görülmektedir.⁶ Bu resimde devrin bir çelebisi "câriyesiyle sefâlar etmektedir".

Resim, direkler üzerine oturtulmuş dört köşe bir tavan ile örtülü fakat her yanı açık bir taraçayı gösteriyor. Dışarıdaki büyük ağaçlara tepeden bakıldığına göre bina oldukça yüksek olmalıdır.

Buraya kadar sıraladığımız verileri ve Ş. Sami'nin tarifini bu resim ile birleştirirsek *köşk* için şu tanımlar ortaya çıkar:

1. Dört direkli kule biçiminde bir bina; 2. Etrâfı açık fakat üstü örtülüdür; 3. Çatının üstünde her tarafı gören taraça veya eğlence odasıdır.

Bu sûretle *köşk*'ün ne olduğunu veya ne olabileceğini bu Türkçe metin delilleriyle gördükten sonra *köşk* kelimesiyle ilgili olabilecek en eski Türkçe kelimelere bakalım:

köşik 'gölge' (KB 451) > 'himâye, kollama' (Kâşgarî) 'örtü, perde';

köşiklig yir (Kâşgarî) 'gölgeli bir yer'.

köşige (Kâşgarî) 'hafif gölge' (AY 602,2) *balık öze örtüp köşige kılıp* 'balıkların üzerine örtüp onlara gölge yaptı'.

köşi- (Kâşgarî) *tam künüg köşidi* 'duvar güneşi(n ışığını) önledi'.

köşin- (Kâşgarî) *er künke köşindi* 'adam güneşden korundu' -
"...ayrıca birisinden gizlenmek mânâsında da kullanılır".

köşit- (Kâşgarî) *bulut köküg köşitti* 'bulutlar gökyüzünü kapladı'.

kölik (KB 173) 'gölge'

⁶ *The Kama Sutra and The Perfumed Garden*, Tercüme: Sir Richard Burton (öl. 1890) ve FF. Arbuthnot. (H. Ebeling International Publishing, Münih 1984), s. 448 - Aynı resmi bir de şurada buluyoruz: M. And, *Turkish Miniature Painting, The Ottoman Period* (4. bs. Dost Yayınları 1987, İstanbul) s. 92 (burada resmin kenarındaki metin çıkarılmış; halbuki resim hakkındaki bilgiler burada bulunmaktadır).

köliklig yir (Kâşgarî) ‘gölgeli bir yer’.

kölige (Kâşgarî) ‘koyu gölge, karanlık’ [Bugünkü *gölge* buradan gelmeli].

(Diğer benzeri şekilleri için bir de bk. EDPCT 716, 718).

Yukarıdaki misâllerden anlaşıldığına göre bir yanda *köşik* ‘örtü, perde: gölge -buradan ‘himâyeye, kollama- öte yandan da *kölik* ‘gölge, karanlık’ teşkil edilmiştir. Her ikisi de yapım eki olan *-k* diye bir fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir.⁷

Bu noktada elimizde kaynaklardan varlığını bildiğimiz *köşi-* ve *köli-* diye iki fiil kalıyor. Ve biz gene biliyoruz ki birden fazla heceli Türkçe kelimeleri, sonu açık yani ünlüyle biten tek heceye indirebilme imkânı vardır. Fakat bu tek heceye indirmeyi yaparken sondaki unsurları herhangi bir yapım eki veya yapım ekleri olarak tanımlayabilmemiz gerekmektedir; aksi takdirde yapacağımız işlem uydurma olur, gülünç olur.

Şimdi şöyle bir sonuca varırız: **köş+i-*, **köl+i-*.

Baştaki yıldızlar bize şunu söylüyor: “Dikkat, dikkat! Şu andan itibâren nazarî bir bölgedesiniz. Eski ve yeni kaynaklar **köş* ve **köl* diye bir isim tanımıyorlar! Fakat biz bu uyarıya gene de aldırmayacağız ve isimden fiil yapan bir *+i-* eki var mı yok mu diye soruşturacağız. Eğer böyle bir ek yok ise, işte o zaman başımız belâda demektir; derhâl bu paralama işinden vazgeçeceğiz.

Gerçekten az kullanılmakla birlikte böyle bir ekin Türkçede var olduğunu görüyoruz: Herhangi bir eylemin ifâdesi için, bu eylemin ilgili olduğu ismin sonuna *+i-* eki getirilir. Bu türden fiiller genellikle toplumda daha önce bulunmamış olan eylemler için kullanılır. Bunun en açık örneğini ‘yazı yazmak’ anlamındaki *biti-* fiilinde görüyoruz. Göçebe Türkün yerleşik toplumlarla, yani Çin ile temâsında ilkin farkına vardığı yenilikler içerisinde ‘yazı yazmak’ eylemi olmuş olmalıdır. Atının üzerinden, Çinlinin ‘fırça’ ile bir şeyler yaptığını gören Türkün, daha önce bilmediği bu eylemi tanımlamak sûretiyle ifâde

⁷ Bir ekin sonunda (artı +) veya (eksi -) işâreti konmamış ise o takdirde bu (artı +) ad yani isim sayılır: *-k = -k+*.

etmiş olabileceğini düşünebiliriz. Bu tanımlama, âletin adı olan ve Çince'de 'fırça' anlamına gelen *bit* kelimesinin sonuna *+i-* eki getirilmek sûretiyle yapılmış olmalıdır: *biti-* '* fırça ile bir şeyler yapmak' ve buradan: 'yazı yazmak'.⁸

+i- ekinin de böylece hakkından geldikten sonra elimizde hâlâ yıldızlı birer isim kaldı: * *köş*, * *köl*. Sonu ünsüzle yani sessiz harfle biten tek heceli Türkçe kelimelerin dahi hakkından gelmeliyiz, onları dahi paralamalıyız. Ve bu mümkündür; daha önce adımızı 'İştikakçı' yani 'kesici, paralayıcı' diye ilân etmiştik ya! Yalnız gene hatırlatalım, bu paralama ameliyyesinde sağ tarafımızda kalan unsurun, üzerinde herhangi bir gramer fonksiyonunu taşıyabilecek bir ek olması gerekir. Aksi takdirde 'paralayıcı' unvânımız 'palavracı' olur.

Burada gördüğümüz *-ş* ve *-l* fiilden isim yapma ekleri Türkçede öteden beri var olmuştur.⁹

⁸ Benzeri gözlemlerle yapılmış olabilecek daha başka fiiller var. Bunun için bir misâl vermekle yetineceğim: *okı-* (< *ok+ı-*). İlk dönemlerde ve hatta bugün hâlâ Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 'çağırmaq, davet etmek' mânâsına gelen bu fiilin daha sonra 'okumak' anlamına gelmesini, * 'okun ucuna bir takım işaretler koymak sûretiyle haber yollamak' mânâsından çıkarabiliriz. Ayrıca Anadolu'da bugün 'dügün davetiyesi' mânâsında bir *oku* kelimesi kullanılıyor: < * *ok+ı-g*. Burada düşen sondaki *g* ile ilgili bir ses kanunundan ileride bahsedeceğiz.

⁹ Bunlardan en işlek olanı, kolaylıkla tahmin edileceği gibi *-ş* ekidir: *al-ış ver-ış*, *gid-ış dön-üş*, *ol-uş* vb. *-l* ile teşkil edilenler ise bugün hemen hemen yok gibidir. Öte yandan sonu ünlüyle biten fiil kökleri bugün bir iki örneğe inhisar ettiği için bunlarla teşkil edilenlerin morfolojik saydamlığı kalmamıştır. Meselâ *ba-ş* kelimesinin *ba-* 'bağlamak' fiilinden geldiği belirgin değildir. Misâllerimizi şöyle çoğaltabiliriz: ı *ya-ş* 'göz yaşı, ıslaklık; canlılık, parlaklık' (krş. *ya-n-*, *ya-k-* ve *ya-r+u-* 'ışıldamak', buradan *yarın* 'sabah' > 'ertesi gün' vb.) düş < * *tü-ş*, krş. aynı kökten *tü-l* 'rüya' ve ikisi bir arada *tül tüşe-* 'rüya görmek' vb. Tabii *tün* 'gece', bugünkü *dün* 'bir evvelki gün' mânâ kayması ile buraya âit olmalı. * *tü-* diye bir fiilin varlığını, canlı olarak kullanıldığını tespit edemiyoruz, ama herhâlde *tü-t-* 'tütmek, duman çıkmak' (*tütün* < *tüt-ün* de buradan!) iştikakında görüyoruz: dumanın koyu renginden dolayı, '*karanlık olmak', dolayısıyla '*gece olmak' gibi bir mânâ verebiliriz; rüya da çoğu zaman gece uyurken görüldüğüne göre...

Burada "pes birader, bu kadarı da yeter!" deyip sözümü kesen okuyucuya hak vermiyorum değilim.

inal (unvan olarak 'kendisine inanılan, mutemet kişi') < * *ina-*, krş. *ina-n-* vb. *dil* 'dil; lisan' (< *ti-l*) > *dil* (krş. *ti-*, *di-*, *de-*).

**kö-* ne demektir bilmiyoruz. Yukarıdan beri parladığımız iştikaklarına bakacak olursak ve buraya kadar söylediklerimizi bir araya toplayacak olursak şöyle bir tablo çıkarabiliriz:

**KÖ-*

1. **kö-l*

köli- 'gömmek'¹⁰

köli-k 'gölge'

köli-ge 'koyu gölge, karanlık'

(bizim *gölge*)

2. **kö-ş*

köşi- 'ışığa mâni olmak; örtmek'

köşin- 'ışığından korunmak'

köşi-k (*KÖŞK*) 'himâye, kollama; gölgelik'

köşi-ge 'hafif gölge'

Yukarıdaki bütün misallerin mânâları hep 'örtmek, güneş ışığını engellemek, güneşten korunmak, gölgelemek' etrafında dönmektedir. Bunları yukarıda lügat kitaplarından alıp sıraladığımız tanımlarla birleştirebiliriz: 1. Çardağın yani dört direkli yapının üstü örtülüdür; 2.

¹⁰ *köli-* fiilinin 'gömmek' mânâsına gelmesi *köşi-* için verilen 'örtmek' ile yakından ilgilidir (bk. her ikisi için Kâşgarî). Öyleyse Kâşgarî'de *köm-* ('gömmek') de bulunduğu göre *köli-* ile *köm-* arasında iştikak bakımından bir ilişki var mıdır? İndir satırı, parala *köm-*'i, çıkar ortaya bir **kö-m-*! Ama iş o kadar kolay değil. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi satırın sağına düşen parçaların yani dil birimlerinin yapım ekleri olarak tanımlanabilmesi gerekir. Fakat burada biz, **-m-* diye bir yapım eki bilmiyoruz. Böyle bir ek hiç bir zaman var olmamıştır. Bu durumda iki ihtimâl vardır: 1. *köm-* ve *köli-* birbirleriyle hiç ilişkisi olmayan iki ayrı fiildir. Şekil ve mânâ benzerliği bir tesâdüftür. 2. Gerçekten bir ilişki vardır ama **köm-*'deki *-m-* gerçek bir yapım eki değildir, ses benzeşmesi neticesinde ortaya çıkmış olabilir; şöyle ki bir dönüşlülük şekli olan **kö-n-*'den **kön-me*, *kö-n-miş* gibi şekiller tabii olarak var olmuş olabilir. Benzeşme yoluyla da **köm-me* **köm-miş* gibi şekiller ortaya çıkar. Ve buradan *köm-* 'gömmek' fiili tecrit edilir. Nitekim *kömür* kelimesi de, bizim burada söz konusu ettiğimiz **kö-* fiiliyle hiç bir ilgisi olmayan bir başka **kö-n-* 'yanmak' fiilinden yani **kö-n-mür* üzerinden *kömür* biçimine dönüşmüştür.

Bu noktadan sonra söylenecek şey ancak şu olabilir: Bu iki ihtimâl dışında bir üçüncüsü yoktur; yani iki ihtimâlden birini seçmek zorundayız.

Bu sûretle gölge sağlanmış olur ve insan güneşten korunur; 3. Gölge insana ferahlık verir, neş'e verir. İştikaklarında bulunmayan 'yükseklik' ve 'eğlence' kavramı, herhâlde 'gölge', 'ferahlık' kavramıyla birleştirilmiş olmalıdır. Bu noktadan itibâren de öteki kavramları yani 'kule, saray, kale' kavramlarını tasavvur etmek güç olmasa gerek.

Netice apaçık ortada: *köşk*'ün çıktığı kelime *köşik*'tir. Eee, ikinci hecesindeki *i* sesi n'oldu? Onu düşürdük gitti. Şöyle: Biz Türkler iyelik eklerine bayılırız, bol bol kullanırız. Hele üçüncü şahıs iyelik ekine biteriz doğrusu. İsim tamlamalarımız üçüncü şahıs iyelik eki olmadan olmaz. Biri gelir kapıya, sorarız 'kimdir o?' '*birisi* gelmiş' diye cevap veririz ve hiç düşünmeyiz üst üste kullanılmış bu çifte iyelik eki ile 'kimin bir+i+si+ni' kastettiğimizi! *ana, baba, kardeş, el, ayak, baş* vb. hiç bir zaman, hususî durumlar dışında iyelik ekleri olmadan söylenmez.

Şimdi böyle bir iyelik üçüncü şahıs ekiyle *köşik+i* 'gölgesi, himâyesi, örtüsü' olur. Bu durumda Türkçedeki vurguların kâidesine göre vurgu kayacak sağa, üçüncü heceye; orta hece kalacak vurgusuz. İstisnâları henüz açıklanamamış olan ses kanunu der ki "Vurgusuz orta hecenin dar ünlüsü paaat diye düşer" yani: *oyuna-* > *oyna-*, *oğul+u* > *oğlu* vb. vb. Bunun gibi **köşik+i* de *köşkü* olur. İyelik üçüncü şahıs eki ziyâdesiyle canlı olduğu için dil buradan *köşk* kelimesini kolayca tecrid etmiştir.

İmdi bunlar iyi, güzel, hoş da, dil niçin, *köşik/kölik, köşige/kölige* dörtlü isim grubundan *köşik*'i yani *köşk*'ü seçmiş de ötekilerini seçmemiş?

Bu sorunun cevâbını veremeyeceğim; ama şunu söyleyeceğim: Bu seçim bir tesâdüf olamaz. Bu kelime âilesinin hayâtını daha yakından tanıdıkça veriler artacak. O zaman bu seçimin sebeplerini daha iyi anlayacağız.

YABANCI KELİMELERİN TÜRKÇEYE GİRİŞ YOLLARI
VE
ORUÇ KELİMESİNİN HİKÂYESİ

[Tarih ve Toplum 72 (1989): 9-11]

Namo but. Namō darm. Namō sang

Bu, Burkancı Uygurların yani Budist Uygurların besmelesi olup “Buddha’ya saygı, Dine saygı, Cemaate saygı” demektir¹.

Önce teker teker kelimelerin mânâları ve menşeleri üzerinde duralım:

Namo (=skr. *namah*) “saygı”, “eğilme”. Farsça *namâz* kelimesi de bunun yakın akrabası olur. (Sondaki *o* sesi Hind gramer kaidesine göre olmuştur, kalıp hâlinde önce Soğutçaya girmiş oradan da Uygurcaya geçmiştir).

But (=skr. *buddha*, önce Soğutçaya oradan da Uygurcaya geçmiş olan bu kelime yukarıdaki formülün dışında Uygurcada kullanılmaz. Buddha için Uygurlar aynı kelimenin Çince telaffuzu olan *bur* kelimesine ‘hükümdar’ mânâsında *kan* (*han*) kelimesini ekleyerek *burkan* şeklinde ifâde etmişlerdir.

Darm (=skr. *dharma*) binbir çeşit mânâsı olan bir kelime: ‘din’den ‘şey’ kelimesine kadar her şey *dharma*’dır. Soğutçada bu biçimi alan

¹ *Burkancı Uygurları*, M.S. 700 yıllarından itibaren *Tarım* bölgesinde İpek Yolları üzerindeki şehirlerde görmeğe başlıyoruz. Daha sonraları, bilhassa 850’den sonra bu şehirlerin etnik yapısını değiştiren Uygurlar bölgeye “Türkistan” adının verilmesine sebep oluyorlar.

kelime aynen Uygurcaya aktarılmıştır. Kalıplaşmış olan bu ifâde dışında *dharma*, Uygurcada *nom*, *törü* veya *nom törü* olarak ifâde edilmiştir.

Skr. *dharma* kelimesinin Hind-Avrupa dillerinde akrabaları çok; meselâ İngilizce *firm* ‘sağlam’; Almanca *das Firmament* ‘gökyüzü’ vb.

Sang (=skr. *sangha*) ‘cemaat’ (dört kısımdan meydana gelir). Ötekiler gibi bu da önce Soğutçada bu hâli aldıktan sonra Uygurcaya aktarılmıştır; fakat bu hâliyle bu formülün dışında kullanılmaz. Genel olarak Buddha cemaati, *bursang kuvrag* şeklinde bir ikileme ile ifâde edilir. Buradaki *bursang*’da *burkan*’ın *bur*’u (yani *but* kelimesinin Çince şekli) ve *sang*’ın yuvarlak ünlülü biçimi açıkça görülüyor.

Şimdi bütün bu bilgilere dayanarak bir kaç soru soracağız ve bu soruları çekip çevirip, uzatıp eski Burkancı Uygur Türklerinden Batı Türkistan’daki ilk dönemin Müslüman Türklerine, oradan da Selçuklu Türkiye’ye atlayacağız ve bu sorulardan ve cevaplarından mütevazî bir sonuç çıkardıktan sonra bir iki genelleme ve *oruç* kelimesi ile iştikakçılık işimizi bitireceğiz.

Sorularımız şunlar: 1. Uygurcaya tercüme edilmiş metinlerin asıl dillerinde bu üçlü formül yani *namo but. namo darm. namo sang* bulunuyor mu? Yani bu, Tohar dilinde, Çince ve Tibetçede var mıdır? Varsa söylenecek bir şey yok tabî! 2. Yoksa, bu üçlü formül nereden geliyor? Hangi dilden alınmıştır? Soruları daha da çoğaltmadan önce ilkin bunlara cevap verelim. Bu cevaplar şimdilik bilgi yığınının öte geçmeyecek. Birinci soru olumsuz cevaplandırılacak: yani *namo but. namo darm. namo sang* formülü ne Çince, ne Toharcada ne de Tibetçede vardır. Bütün bu dillerdeki Burkancı metinlerin kaynağı olan Sanskrit yani Hind dilinde de böyle bir şey yoktur².

² Ancak 13. yüzyıldan sonra meydana getirilen veya Tibetçeden tercüme edilen Uygurca metinlerde bu formül sun’î olarak Sanskrit diline çevrilerek kullanılmıştır: *namo buddhāya. namo dharmāya. namo saṅghāya*. Bu ibâreler Hintçenin kaidelerine göre Uygur râhiplerince düzülmüş olup aslında mevcut değildir. Bunun bir paralelini Tanzimat dönemi Osmanlıcasında buluyoruz: Bilindiği gibi Batı usûlü öğretim başlayınca müsbet ilimlerin terimleri, Arapçanın dilbilgisi kâidelerine göre teşkil edilen kelimeler ve ibârelerle

İkinci sorunun cevâbı *Soğutça*. Yani yukarıda sözü edilen üçlü formül Soğutların dilinde vardır ve Uygurcaya buradan geçmiştir. Bu cevap, bu tesbit çok önemlidir. Bunun neden önemli olduğunu anlayabilmek için bu milletin İç Asyadaki durumunu bilmemiz gerekmektedir: Soğutlular bir Doğu İran kavmi olup dilleri hiç bir zaman dinî konularda örnek alınacak bir “kültür dili” olamamıştır; yani bir “mukaddes dil” seviyesine çıkamamıştır. Yani Soğutça İslâm dünyasındaki bir Arapçanın, Hristiyanlık dünyasındaki bir Latincenin, Eski Babildeki bir Sümercenin büyüleyici ve dinî havasına bürünüp bir “kilise dili” olamamıştır³.

Buna rağmen nasıl oluyor da Uygurcadaki çok önemli dinî bir formül, Soğutçadan alınabiliyor? Dahası var: Bunun dışında en muğlâk felsefî terimlerden Uygurların günlük ibâdet terimlerine kadar dilin hemen her köşesinde Soğutçadan gelen kelime ve terimleri bulmamız mümkündür: *nom* gibi, *nizvani* gibi *kent* gibi.⁴

Şimdi bütün bunlara bakarak Uygurca metinlerden hiç olmazsa bazılarının Soğutçadan tercüme edilmiş olabileceğini düşünemez miyiz? Düşünemeyiz; çünkü Uygurca bir çok ketebe kayıtlarından hiç birinde “Soğutçadan tercüme edilmiştir” ibâresi yoktur. Bu durum tesâdüfî de olamaz çünkü, Burkancî kültür dâiresinde bir dilin, “mukaddes kültür dili” olabilmesi için Burkan dininin, *Tripiṭaka* adı verilen bütün külliyyâtının o dilde tercüme ve telif yolu ile yaratılmış olması gerekir. Halbuki Soğutçada *Tripiṭaka* hiç bir zaman mevcut olmamıştır. Dolayısıyla Soğutça mukaddes bir dil, bir kilise dili olamamıştır.

Tekrar meselemize dönelim ve sorumuzu tekrarlayalım: Bir metin A,B,C dillerinden tercüme ediliyor Uygurcaya, A,B,C dillerinden

karşılanmıştı; daha önce Osmanlıcada ve Arapçada hiç mevcut olmadıkları hâlde. Meselâ *kaimüzzâviye* ‘dikaç’ gibi, *ilm-i cerr-i iskâl* gibi.

³ Zihinlerde belirebilecek bir tereddüdü ortadan kaldırmak için hemen şunu hatırlatalım: ticâret ve siyâset dili (yani *lingua franca*) ile *kültür dili*, *mukaddes dil* veya *kilise dili* ayrı ayrı şeylerdir.

⁴ Hâlâ daha ‘şehir’ kelimesi yerine Soğut asıllı *kent* kelimesini kullanmakta ısrar edenler var. Halbuki her ikisi de yabancı kökenli olduğu hâlde *şehir* kelimesi *kent*’den daha yakın bize.

alınmış kelimelerin yanı sıra ikide bir, adım başında Soğutçadan alınmış kelimeler cirit atıyor ortalıkta ... Ve bu Soğutça kelimeler A,B,C dillerinden hiç birinde bulunmuyor. Şimdi Uygurca metindeki bu Soğutça kelimeler nasıl olmuş da Uygurcaya girip yerleşmişler?

Tercüme edilen dilden ayrı, bir başka dilden teknik kavramları karşılamak üzere kelime alındığını görmek için Karahanlıların ve Anadolu Selçuklularının yaptıkları ilk Türkçe Kur'an tercümelerine bakalım. Bilindiği gibi Türkçede ilk Kur'an tercümesi Karahanlıcadır. Eldeki nüshalardan en eskisinin istinsahı 14. yy. başı olmasına rağmen herhalde ilk meydana getirilişi, 11. yy olmalıdır, yani Y. H. Hacib ve Mahmûd el-Kâşgarî devri.⁵

Anadolu'dakinin tarihi yok ve eksik; fakat mürekkebine ve harflerinin biçimine bakarak bunun 12-13. yy'larda Konya'da meydana getirilmiş olduğunu düşünebiliriz. Dikkate şâyan olanı bu Anadolu Türkçesi Kur'an, Farsça tercümeyi de ihtiva etmektedir.⁶ Bu iki tercümede ortak bir husûsiyet buluyoruz: Arapça ve Türkçe kelimelerin yanı sıra Farsça kelimelere de rastlıyoruz. Bunlar İslâmiyetin temel kavramlarındandır:

⁵ Sâmanîler devrinde (aş.yk. m.s. 1000) Kur'anı Farsçaya tercüme eden ilim heyetinin içinde Türk âlimlerinin de olduğu söylenmektedir (bk. Z. Velidi Togan, *Zentralasiatische türkische Literaturen II*. Die islamische Zeit: Handbuch der Orientalistik V/i (1963), s. 230. Ve bir de Z. V. Togan, "The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. III (1960), s.134-140; C. IV (1964), s.1-19)

Bir de son zamanlarda basılan eski Kur'an tercümeleri için bk. Karabacak, Esra, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish*, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text) (396 pages, 1994). Part II: Glossary: *Section One*, p. 1-384. *Section Two*, p. 385-786: 1995).

Sağol, Gülden, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish*, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text, 410 pages, 1993. Part II: Glossary, 310 pages, 1995. Part III: Facsimile 1b-300b, 1996)

⁶ Bk. M. Owens, "Notes on an Old Ottoman Translation of the Kur'an", *Oriens* 10 (1957): 258-276

şalât yerine *namâz*; *savm* yerine 1) Anadolu'da: *oruç*, 2) Karahanlıcada: *rôze*; Allah ve Tañrı yanında *Hudâ*; *melek/melâike* yerine *feriştah* vb.

Bu durum karşısında herhalde “Efendim Kur'an Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir!” diyemeyeceğiz.

Bir an için yüzyılları atlayıp Tanzimat sonrası İstanbul'una geelim. Avrupa'ya değil pencereler, iri iri kapılar, dervâzeler açılmış. Millet Avrupaî şiirler, hikâyeler ve tiyatro eserleri düzüyor. Bu arada da durmadan tercümeler yapılıyor. Ne Molière kalıyor, ne V. Hugo ve ne de Aleksander Dümalar, hepsi tercüme ediliyor. Bu tercümelerin içinde arabî ve farsî kelimeler cirit atıyor. Mütercimlerin önündeki metin Fransızca ama. Bu nasıl oluyor böyle? Diyeceksiniz ki şimdi: “Böyle de soru mu olur? Elbette A. Vefik Paşa, A. Midhat Efendi Türkçe tercümelerinde Arapça, Farsça kelimeler kullanacaklardı. Çünkü bunlar, yüzyıllardır gelişip oluşan ve Osmanlıca adı verilen Batı Türklerinin yazı dilinin temel unsurlarındırlar.”

Birinci ve ikinci meselemizdeki sorulara cevap verilmiş mi oluyor acaba böylece? Yani Çince'den tercüme edildiği halde meselâ bir Uygurca metinde Soğutça kelimelerin, ibârelerin bulunmasını, daha önce geliştirilmiş bir Uygur yazı dili ile izah edebiliriz, tıpkı Tanzimat'a tekaddüm eden devirde de bir Osmanlı yazı dilinin var olmuş olması gibi. Aynı şekilde Anadolu Selçuklularının Türkçe Kur'anı ile Karahanlıların Türkçe Kur'anındaki Farsça kelimeleri de böyle izah edebiliriz. Bu yakıştırma, yani ilk iki durumu, 19. yüzyıldaki A. Midhat Efendinin tercümelerindeki duruma benzetme akla yakın geliyor; hatta câzip bile görünüyor; zira bu sûretle ispat edilmiş oluyor ki ‘...Türklerin, Doğuda ve Batıda Burkancı ve Müslüman olmadan çok evvel de gelişmiş bir yazı dilleri vardı.’ Diğer tarihî verilerin ışığında *maalesef bu tesbit doğru değildir*. Anadolu Türklerinin Konya'ya yerleşmeden önce bir yazı dilleri yoktu. Karahanlıların da, Kur'anı tercüme etmeden önce İslâm kültürüne dayalı bir yazı dilleri olduğu çok şüphe götürür. Aynı şekilde Uygurların da 8. yüzyıldan önce bir yazı dilleri olduğunu kabûl etmek çok güçtür.

Durum böyleyse o zaman yazı dilinin olmadığı devirde ne vardı? İnsanlar meramlarını yazı ile ifâde etmeğe başlamadan önce bu işi sözle, konuşma ve dinleme ile yapıyorlardı sadece, değil mi? Yani Türkler, herhangi bir medeniyet dâiresine girdiklerinde bu medeniyetin unsurları onlara şifâhî olarak, sözlü olarak intikâl ettiriliyordu. Buradan şu neticeyi çıkaracağız: *Türklerin kültür hayatında, kurdukları her yazı diline bir şifâhî dönem tekaddüm eder.* Yani Türk, atından inip çizmelerinin tozuyla Burkan manastırına girip yazı yazmağa, tercüme yapmağa başlamamıştır. Aynı şekilde yolunun üstündeki bir namâzgâha uğrayıp, bir mescide girip “selâmün aleyküm” dedikten sonra pat diye rahleye çöküp Kur’anı tercüme etmeğe ve bunu da yazmağa başlamamıştır. Böyle bir şey imkânsızdır. Bunun olabilmesi için bir hazırlık devresine ihtiyaç vardır. İşte buna yani bu hazırlık devresine “şifâhî (sözlü) dönem” diyoruz. Bu her yerde, her zaman ve her milletin kültür tarihinde böyle olmuştur. Yani: Daha önce benzeri bir başka kültür tecrübesi olmaksızın yabancı bir kültür dâiresine giren her milletin hayatında bu böyle olmuştur. Moğollar da aynı şeyi yapmışlardır. Tibetçeden yaptıkları ilk tercümelerinde de, 17. yüzyılda yaptıklarında da hep Uygurca terimler kullanmışlardır. Bunun nasıl olduğunu anlamak için bu milletin kültür tarihine kısaca bir göz atmak yeter: Moğollar Cengiz Han ile tarih sahnesine çıkınca, zâten öteden beri birlikte yaşadıkları Uygurları, bilhassa Burkancı Uygur râhiplerini devlet idâresinin her kademesinde istihdam ettikleri gibi, Cengiz Han’ın din adamlarına gösterdiği hoşgöründen istifâde eden Uygur râhipleri, Burkan dininin yayılmasını sağlamak için her türlü vâsitayı kullanmaktan çekinmediler. İşte bu vâsitaların başında dinin temel prensiplerini sözlü olarak vaazlarla Moğol dilinde anlatmak geliyordu. Bunun neticesinde bir iki nesil sonra şifâhî yolla Uygurca dinî teknik terimler Moğolcaya yerleşti. Bir süre sonra belki de 14. yüzyılın başında gene Uygur râhiplerinin önderliğinde Burkan dinine âit metinler, Moğolcaya tercüme edilmeğe başlanınca, daha önce dile yerleşmiş olan Uygurca asıllı dinî terimler tabîî olarak Moğol yazı dilinde yerini aldı.

Aynı şekilde Moğolların bu mâcerasından yüzlerce yıl önce vuku bulmuş benzeri bir hâdiseye şahit oluyoruz: Milâdın ilk yüzyılından beri bir yazı diline sâhip olan ve ile Uzakdoğu arasındaki ticâret yollarını elinde tutan Soğutlar, Eski Türklerle yani Uygurlarla sıkı temas hâlinde idiler. Bunun neticesinde Mani ve Burkan dinini Türkler arasında yaydılar; önce şifâhî olarak, sözle, vaazla. Bir süre sonra Türkler gene Soğut alfabesine dayalı Uygur alfabesiyle yazıya geçince Toharca ve Çince den tercümeler yaparken, daha önce şifâhî yolla dillerine giren Soğutça asıllı kelimeleri tabîî olarak bu tercümelerde kullanmışlar amma Soğutça hiç bir zaman mukaddes bir “din dili” olamadığı için Türkler bu dilden tercüme yapamamışlardı.

Türk milletini Batı Türkistan’da bir başka kader, bir başka alın yazısı bekliyordu: İslâmiyet! Bu kitle hâlindeki ihtidâ olayını tarihlerden bütün ayrıntılarıyla okuyoruz, biliyoruz. Bunun üzerinde durmayacağım. İslâmiyet Sünnî İranlı Sâmanîler aracılığı ile Türklerle geçer. Gene burada da bir asır süren bir hazırlık devresi bir şifâhî dönem tekaddüm eder ilk Karahanlıca eserlere ve bu arada tabîî ilk Kur’an tercümesine... Kervanlara katılan gezginci hocalar, vâizler Farsça ve Türkçe bilen iki dilli din adamları idi ve Sâmanî merkez idâresince sistemli olarak göçebe Türkler arasına gönderiliyorlardı. İşte bu temasların neticesinde Karahanlıcaya Farsça asıllı bir çok İslâmî terim girer, ve bunlar Kur’anın ilk Türkçe tercümesinde ve bir süre sonra faaliyet gösteren Y. H. Hâcib’in eserinde, Türk dilinin ayrılmaz parçaları olarak yerini alır.

Yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi aynı hâdiseye Anadolu’da da şahit oluyoruz: Konya’da 12-13. yüzyılda Kur’an, Oğuz Türkçesine tercüme edilir ve bunu, müteâkip asırlarda yüzlercesi tâkip eder. Burada da ilk tercümenin öncesinde bir şifâhî dönem bulunmaktadır.

Karahanlıca (yazı dili olarak) öncesindeki şifâhî temas ile Oğuzca (yazı dili olarak) öncesindeki şifâhî temas nerede ve ne zaman vuku bulmuştur sorusu var şimdi. Bu soruya belki şu iki kelimenin birbiriyle olan tarihî ilişkisi ışık tutacaktır.

ORUÇ KELİMESİNİN ASLI HAKKINDA

Yukarıda kısaca gördüğümüz gibi Oğuzca - yani Türkiye Türkçesi - Kur'an tercümelerindeki Arapça *savm* karşılığı *oruç* Karahanlıcada bulunmaz, bunun yerine *rôze* vardır Karahanlıca Kur'an tercümesinde sâdece. Şimdi iştikakçı eline satırını alıyor ve başlıyor biçmeye:

Her iki kelime de (*oruç* / *rôze*) Orta Farsça *rôçag* kelimesinden gelir.⁷ Bu *rôçag* kelimesi M.S. 900 yıllarında O.F.'dan Y.F.'ya geçerken *rôze* şekline girmiştir, yani kelime sonundaki -g sesi düşmüştür, tıpkı Türkçedeki gibi:⁸ -e kapalı e'dir. Kelime ortasındaki -ç- sesi z olur (*tazı* ve *tâzî* kelimelerinin mâcerası da bunun gibi, şimdilik bununla ilgili olarak *tacik* ve *tajik* kelimelerini hatırlatalım). Ve işte Karahanlı Türkü, bu sûretle ortaya çıkan kelimeyi sadece *rôze* şeklinde bildiği için ve *roçag* > *rôze* değişmesi de M.S. 900 yıllarında vuku bulduğu için, "bunların Müslüman İranlı ile temasları 900'den evvel olmamıştır" diyebiliriz.

oruç'a gelince, durum şöyle: -g bir yerde bir zaman düştükten sonra (ya İran sahasında yahut da Türkçeye geçtikten sonra Türk sahasında) bir * *rôçe* çıkmış; bilindiği gibi bir o- önsesi eklenmesiyle **oroçe* olmuştur.⁹ +*siz* veya +*lig* (> +*lu*) ekiyle sık kullanılınca ortaya

⁷ Dil olarak Orta Farsça "Pehlevice" olarak da adlandırılır, Sâsanî devrinde (m.s. 224-642) devletin resmî dili idi. Yazı dili olarak Yeni Farsçanın ortaya çıkışına (aş. yk. 900) kadar, yeni müslüman olmuş olan İranlı'lar Pehlevice konuşuyordu herhalde. *rôçag* kelimesini Pehleviceden başka bir de şu kaynaklarda buluyoruz: Mary Boyce, *A Word-List of Manichaean Middle Persian and Parthian*, E.J. Brill (Leiden 1977) Acta Iranica 9a: *rwcg* [*rôzag* PE, *rôzag*, Prth.] 'fast-day, fast' (oruç günü, oruç) *rwcg p'y-* 'keep a fast, fast' (oruç tutmak) (s. 79).

S. G. Clauson, *oruç* kelimesini nedense gene oruç mânâsına gelen Uyurca *baçak* maddesi altında göstermiş ve Y.F. *rûza*'ya atıf yapmakla yetinmiştir (bk. EDPCT, s. 293)

⁸ "...Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki sadâlı ünlülerden g (ğ) sesi, Akdeniz bölgesine gelip yerleşen biz Türkmenlerin ağızında düşer ve kendisinden önceki ünlü yuvarlaklaşır". Bu güney batı Türkçesi için evrensel bir kâidedir, istisnâsı yoktur: *ulug* > *ulu* olur, *adığ* 'ayı' > *ayu* olur ilkin Eski Anadolu Türkçesinde; daha sonra da düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre *ayı* şekline dönüşür.

⁹ Tıpkı kırk yıllık Receb'in İrecep, Ramazan'ın İrmizan olması gibi

çıkan **oroçesiz*, **oroçelig* şekillerinde, vurgusuz orta hecenin dar *e* ünlüsü düşer: **oroçsuz*, **oroçlug* olur. Buradan da, “Oğuzcada ikinci hecede *o* sesi bulunamaz” kâidesine uyarak *oruç* şekli tecrit edilir, tıpkı *tat* < **tatı+sız* < *tatıgsız* gelişmesinde olduğu gibi. Şimdi *-ç-* sesi İran dilinde yani Y.F.’da 900 yıllarında artık bulunmadığına göre, Oğuz Türkü’nün İranlı ile dinî temâsı bu yıllardan (900) çok önceki bir tarihte olmuştur¹⁰ ve kolayca anlaşılacağı gibi bu temas, Anadolu yaylasında, Konya’da değil daha Orta Asya’da iken Maverâünnehir’de olmuştur. Halbuki Karahanlı kelimeyi *ç*’li şekliyle tanımıyor, sadece 900’den sonra ortaya çıkan Y.F. şekliyle biliyor. Öyleyse Karahanlının İran ile İslâmî temâsı Oğuz’unkinden çok daha sonra olmuştur. Bu tesbitin en sağlam delili demek ki *oruç* ile *rôze* Arasındaki iştirak ilişkisi oluyor; şöyle ki:

RÔÇAG

(Orta İranca / ms. 900’den önce)

ORUÇ (Oğuzca)
(en geç 900’den önceki bir
tarihte)

RÔZE (Y.F. 900’den itibâren)
Karahanlıcaya *rôze* şeklinde en
erken 10.yy.

Bu söylediklerimizden şu bir iki ufak netice çıkıyor:

1. Daha önce bir yazı dili tecrübesi geçirmemiş olanlar yeni bir kültür dâiresine girince şifâhî bir dönem geçirirler; bu zarûrî ve tabîidir.
2. Bu şifâhî dönemin birikimini yazı ile ifâde etme ihtiyâcı, daha başka sebeplerin de etkisiyle, yazı dilini doğurur.

¹⁰ Çok bilenlerden biri şimdi diyecek ki “Efendim ne malûm belki de *-ç-* sesini koruyan başka İran dilleri de vardır; nitekim Soğutluların torunları olan ve bugün Afganistan’ın dağlık bölgelerinde yaşayan Yagnobîlerin dilinde yukarıdaki O.F. *roçag* kelimesi *rûç* şeklinde yaşamaktadır”. Doğru söze ne denir? Amma velâkin şu iki hususu hatırlatarak bu itiraza sudan da olsa bir cevap vermiş olalım: 1. Bir kere Yagnobîlerin müslümanlığı çok yenidir; 2. Öte yandan müslüman olunca Soğutlular dillerini bırakıp Yeni Farsçayı kullanmışlardır. Müslüman olmayan bir kavmin, müslümanlık konusunda Oğuzlar üzerinde bir tesîri olabileceğini düşünmek çok zordur.

3. Şifâhî dönemde, kültür taşıyıcısı kavimlerin dili çoğu zaman ‘mukaddes dil’ seviyesinde olmadığı için, ilk tercümelerde, teliflerde, mukaddes dilden ayrı bir başka dilden meselâ Soğutçadan, İslâmî dönemde Farsçadan kelimeler, terimler, hatta gramer şekillerinin kalıp hâlinde alındığı, ödünçleme tercümeler yapıldığı sık sık görülür: *namo but. namo darm. namo sang* gibi, *namâz, Hudâ, ferîştâ, oruç* gibi... Bunlar işte şifâhî dönemin varlığını isbat eden dil unsurlarıdır. Bunların çok iyi incelenmesi gerekmektedir; yani iştikakçının, işi gargaraya getirmeden palasını iyi sallaması gerekmektedir. Zira bunlar milletlerin geçmişteki kültür mâcerasına, yer ve dönem bakımından ı ışık tutabilecek sağlam maddî delillerdir. İşte meselâ bunlardan biri, yukarıda sözünü ettiğimiz *oruç - rōze - roçag* ilişkisidir. Bu ilişkinin iyi incelenmesi neticesinde Oğuzların, Karahanlılardan çok önce İslâmiyet ile temas hâlinde olduklarını öğrenmiş oluyoruz. Tabî burada Müslüman Oğuzların, Karahanlılardan çok sonraki bir tarihte yazı dili kurduklarını da unutmamak lâzımdır. Ve bunun da bir çok sebebi olmalıdır. Bunun üzerinde ileride duracağız (bk. burada 10. yazı).

TÜRKÇEDE -MA- OLUMSUZLUK EKİ İLE

-DİK+ EKİ NEREDEN GELİYOR?

[Tarih ve Toplum 74 (1990): 14-17]

Efendim, Türkçemizde bazı eklerin vaktiyle müstakil birer kelime olup sonradan ekleştikleri öteden beri bilinmektedir. Buna ekleşme olayı diyoruz. Bu nasıl olur? Daha doğrusu bunu bugün yazılan ve konuşulan Türkçede gözlemek, yani gözle görüp kulakla işitmek mümkün müdür? Evet mümkündür. İlkın Türkçede vurgudan bahsedelim kısaca. Resmî imlâmızda vurgu gösterilmediğı için anadil duygusuna dayanarak bir iki **gözlemi** birlikte yapalım (daha doğrusu ‘**kulaklam**’ dememiz gerekirdi değil mi? Tabî ki değil!):

1. Belli özel durumlar dışında Türkçede vurgu, sonlarına gelen eklerle genişleyen kelime kökleri ve gövdelerinin, genişleme sırasına paralel olarak sonda bulunur: *ev / ev+lér / ev+ler+dé / ev+ler+de+kí / ev+ler+de+ki+ní* veya *ev+ler+de+ki+leri+ní* veya *baş / baş+lá- / baş+la-mák / baş+la-mış / baş+la-mış+lár*; *iş / iş+lé-t- / iş+le-t-tír- / iş+le-t-tir-dí / iş+le-t-tir-di+lér*. Görüldüğü gibi *vurgu*, kelime genişledikçe, her genişleme merhalesinde bir ileriye geçmektedir. Fakat şu misâllerde durumun hiç de böyle olmadığını görüyoruz:

2. *güzél+dim, güzél+miş, güzél+se, gel-ír / gel-ír+dim, gel-ecék / gel-ecék+miş, gel-ir / gel-ír+ken. Ahmét+le, yemék+le* (bunu *yemék+le şişmanlamazsın*). Vurgunun yeri birden bire değişiverdi. Niye acaba? Buradaki misâlleri başka türlü söylememiz mümkün müdür? Tabî mümkün: *güzel idim, güzel imiş, güzel ise, gelir idim, gelecek imiş; Ahmet ile, yemek ile*. Demek ki yukarıdaki misâllerde

görülen +*dim*, +*miş*, +*ken*, +*le*, +*se* gibi ekler hakikî ek değil imişler; müstakil birer kelime imişler: *idim*, *imiş*, *ise*, *iken* ve *ile* gibi. Buradan şöyle bir kâide çıkarmamız mümkün görünüyor:

Vaktiyle müstakil bir kelime olup da sonradan herhangi bir ses kâidesine uyarak eklenen dil birimleri yani yeni ekler vurgu kabul etmezler, vurguyu bir önceki heceye verirler. Bu sadece nazariyeye dayalı bir kâide olmayıp maddî delilleriyle, canlı örnekleriyle bugün ispat edebildiğimiz bir kâidedir. Bu örnekler, dilin bugün tahammül ettiği çift kullanımlardır yani *güzel idim* yanında *güzeldim*, *gelir isem* yanında *gelirsem* gibi. Bu çift kullanımlar “ekleşme olayının” henüz tamamlanmamış olduğu geçiş dönemini aksettirmektedirler. Çift kullanımları bugün artık bulunmayıp da sadece dilin eski devirlerinden kalma metinlerden örnekler vermek sûretiyle varlığını isbat edebildiğimiz “ekleşme olayları” için şu misâlleri verebiliriz:

3. *gel-ir / gel-ir+im, gel-ir+sin; gel-miş / gel-miş+im, gel-miş+sin; güzél+im, güzél+sin, güzél+dir.* Bu misâllerde de bir “ekleşme olayının” varlığını sezinleyebilmek için ‘büyük türkolog’ olmaya hiç gerek yok; bir parçacık, şöyle kıyısından köşesinden yüz dirhemcik türkiyyât tahsil etmiş olmak bu iş için yeter de artar bile; hele ikinci şahısta görülen +*sin* ekinin *sen* müstakil kelimesinden geldiğini tahmin edebilmek için bu kadarcık tahsile dahi gerek yok. +*dir* ekinin de vaktiyle müstakil kelime olduğunu, “Yûnus durur benüm adum...” mısraını hatırlayanlar hemen görecektirler. Şimdi burada da aynı hâdise meydana gelmiştir, yani vaktiyle müstakil birer kelime olan *mn* (*ben*), *sn* ve *durur* kelimeleri eklenmişlerdir, fakat dil bunların müstakil hâllerine bugün artık tahammül edememektedir, yani yukarıdakiler gibi bunların çift şekilleri mevcut değildir artık dilde. Ama yukarıda koyduğumuz kâidemiz tam olarak geçerlidir, zira vurgumuz bu ekler üzerinde katıyyen bulunmaz, bir evvelki hece üzerindedir. Anadilimiz Türkçedir. Herhalde Türkçe konuşan hiç bir kimse bugün kalkıp da *gelirsîn* demez (‘*ben seni bilmez miyim, elbette gelirsîn*’ gibi husûsî bir durum hâriç tabî).

4. Bütün bunların dışında, müstakil bir kelimedenden eklenmiş olabileceğini bugünkü Türkçemizin imkânlarıyla veya Eski Türkçe dil

malzemesiyle ispat edemediğimiz bazı eklerimiz vardır. Bunlardan bazı ses değişiklikleriyle fakat istisnasız olarak bugün bütün Türk dünyasında kullanılan olumsuzluk ekinden bahsedeceğim: *-ma-*. Bu ek inat eder durur ‘vurguyu üzerime almayacağım’ diye. Vurguyu üstlenmeyince vurgu da kalkar kendinden bir önceki hecenin üstüne oturur. Şimdi yukarıda tesbit ettiğimiz kâideyi ters çevirerek şu biçime sokabiliriz:

vurguyu kabul etmeyip kendinden bir önceki heceye atan, belli gramer fonksiyonu olan ve de iştikakı yapılabilen dil birimleri yani ekler müstakil kelimelerden ekleşmek sûretiyle meydana gelmişlerdir. Öyleyse *-ma-* olumsuzluk eki vaktiyle müstakil bir kelime olmuş, yani sonradan ekleşmiş olabilir. Fakat yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi bu durumu aydınlatacak ne çift kullanımlarımız vardır (*güzél-dim / güzel idim* gibi) ne de *hastá+sın*’daki veya *iyí+dir*’deki gibi eski metinlerle ispat etmemiz mümkündür. Durum böyle olunca iştikakçının işi fenâ ve zor. Ama biz iştikakçılar hiç bir şeyden yılmayız. Tarihî dil verilerinin kıt olduğu veya hiç bulunmadığı yerlerde nazariyeler, daha doğrusu hayâller kurarız.

Önce iştikakçıların pîri, üstâdı ve Türk diline ve Türk milletine gönülden bağlı olan büyük âlim W. Bang’ın (öl. 1934) bu konuda kurduğu ‘hayâllerden’ bahsedelim: W. Bang, *-ma-* ekinin müstakil bir kelime olduğunu temelden kabul ediyor, ancak bunun bir edat değil de “*ihmâl etmek” mânâsına gelebilecek bir fiilden türemiş olabileceğini söylüyor.¹ Bu fiil ya **ma-* veya **ama-*, **uma-* vb. biçimindedir. Ne şekilde olursa olsun böyle bir fiil, yardımcı fiil olarak başka fiillerle birleşmiştir çok eski zamanlarda.

Bu noktada W. Bang’ı bir süre için bırakalım da yardımcı fiilin ne olduğuna bakalım. Adı üstünde ‘yardım eden bir fiil’ isimlerden sonra gelir: ‘telefon etmek’, ‘yardım etmek’ gibi. Bunun dışında daha az ve belli isimlerle kullanılabilenleri de var: ‘yapmak’, ‘kılmak’; namaz kılmak’ta olduğu gibi. Bunlara bileşik veya birleşik fiil de denir.

¹ W. Bang’ “Das negative Verbum der Türk Sprachen”, *SBAW*, XVII (Berlin, 1923): 114-131; bilhassa s.116.

Ne dersek diyelim, mühim olan bunların yani *etmek* fiilinin, *kılmak* fiilinin tek başlarına bir işe yaramadığıdır. Bir de bazı fiiller vardır ki bunlar isimlerle değil bir başka fiille birleşirler. Fakat bu birleşme, ‘telefon etmek’, ‘namaz kılmak’ gibi çıplak isim cinsinden kelimelere getirildiği gibi mekanik bir biçimde kelimeleri yan yana dizmekle olmaz, ufak bir ameliye ister. Şöyle: Önce ana fiilin sonuna *-a* veya *-i* getirilir. Ondan sonra yardımcı fiil gelir. Bu yardımcı fiiller genellikle müstakil olarak da kullanılabilen fiillerdir: *gel-e bilmek*, *al-ı vermek* gibi. Görüldüğü gibi *bilmek* ve *vermek* fiilleri asıl mânâlarını burada kaybetmişler, *gelmek* ve *almak* fiillerinin mânâlarını yakından daha teferruatlı bir şekilde tayin etme vazifesini yüklenmişlerdir: *gelmek* eyleminin bir güçle, bir iktidarla yapıldığı, *almak* eyleminin ise ‘çabucak ve kolaylıkla’ işlendiği dile getirilmek istenmiştir. Bugünkü Türkçemizde bu türden fiillerimizin sayısı oldukça azalmıştır. Halbuki gerilere doğru gidildikçe bunların sayısının çoğaldığını görürüz. Yani Eski Türkçede bunlara adım başında rastlanmaktadır. Hatta öyle ki bugün bir çoğunu çeşit çeşit zarflarla dile getirdiğimiz eylemlerin her biri için ayrı ayrı yardımcı fiiller kullanılmıştır: ‘bir eylemi hürmetle yapmak’ için ayrı bir yardımcı fiil, ‘bir işi haşmetle yapmak’ için ise bir başka yardımcı fiil kullanılmıştır: *ayut-u teginmek* meselâ ‘saygıyla sormak’, *nomla-yu yarlıkamak* ise ‘haşmetle vaaz vermek, dini anlatmak’ demek olur Uygurcada yani Eski Türkçede. Şimdi akla şöyle bir şey geliyor ‘Vay canına Türkçemiz meğersem eskiden ne kadar zenginmiş, demek ki bugün fakirleşmiş’. Hayır, hiç de öyle değil, dil her devirde değişir. Bu değişmenin kendisinden çok, hızı mühimdir; ânî kültür değişmeleri dile aksedince bocalama başlar, nesiller arasında çatışmalar, anlaşmazlıklar ortaya çıkar. Yoksa tedricî ve uzun vadeli kültür değişmeleri, dile yeteri kadar nefes alma ve toparlanıp yeni ifâde şekilleri bulma fırsatı verir, ve dil de sıhhatli bir şekilde yeniliklere kendini uydurur.² Lâfı uzatıp konuyu değiştirmeyelim de asıl söylemek istediğimize yani W. Bang’ın dediklerine dönelim.

2 Bazı dilcilerimiz, ‘dil’i böyle cümlelerin öznesi yaptığımızda kızıyorlar, “olmaz öyle şey, dil canlı bir varlık değildir ki ‘... Şöyle yapar, böyle yapar’ diyebilelim.” Evet efendiler, dil canlı bir varlıktır, insanla birlikte var olur,

W. Bang, yukarıda temas ettiğimiz yazısında ‘*ihmâl etmek’ gibi bir mânâyâ gelebilecek bir ‘*ma-mak’ veya ‘*uma-mak’ gibi hayâlî bir fiilin yukarıda bahsettiğimiz biçimde yardımcı fiil olarak başka fiillerle birleşebileceğini ve bunun da pekâlâ bugünkü ‘unutmak’ fiiliyle ilgili olabileceğini söylüyor. Şimdi diyeceksiniz ki ‘Bu kadarı da fazla ama, ‘unutmak’ fiilinde *m* sesi yok ki.’ Öyle görünüyor ama ‘unutmayalım’ ki iştikakçı sadece TC hudutları içinde konuşulan Türkçe ile iktifa edemez, bugünkü hudutlarımızın dışında da Türkçe konuşanlar var, az veya çok farklı Türkçe konuşanların ağzında, şu veya bu şekilde çok eski devirlerin Türkçesinin, yani yazı dillerimizin teşekkülünden çok çok önceki zamanlarda konuşulan Türkçenin bir unsuru, bir kelimesi, bir gramer şekli sıkışıp kalmış olabilir. İşte bunları arayıp bulacağız ve mukayeselerimizi yaparken bunları kullanacağız. W. Bang da öyle yapmış ve Türkiye dışından bizim ‘unutmak’ fiilimizin şu akrabalarını tesbit etmiş: *umut-*, *umun-*, *umdu-*, *umtu-*, *ungtu-* ve nihayet Çuvaşça *man-* (< *uma-n-?). İşte bu hayâlî *ama-mak fiili meselâ çok eski bir dönemde fiillerle şöyle birleşmiş olabilir: *al-a+ama- yani aşağı yukarı ‘*almayı ihmâl etmek’ mânâsında. Burada iki ünlü (yani a+a sesli harfleri) yan yana gelince kaynaşacak ve buradan önce *al-ı+ma- gibi garip bir şekil çıkacak sonra da normalleşip *al-ma- yani ‘almamak’ ortaya çıkacak. Yukarıdaki ameliyede mühim olan *uma- veya *ama-fiilinin var olup olmadığı değil (‘unut-’ fiiliyle olan ilişkisine rağmen var olmuş olduğu zâten isbat edilemez) de yardımcı fiil olarak ana fiillere getirilmesi ve bu sırada ortaya çıkan ses bilgisi olaylarının gerçeğe uyup uymadığıdır. Aksayan yerleri olmasına rağmen W. Bang’ın bu nazariyesi genel olarak doğru sayılabilir.³ Ama dedikimiz

gelişir, değişir, hastalanır ve günün birinde pat diye de kalp sektesinden düşer, ölür. Ama “dil canlı bir varlıktır” dediğimizde bu canlılığı biyoloji derslerinde öğrendiğiniz gibi anlamak istiyorsanız, o zaman iş değişir tabii. Çünkü dilin o türden canlılıkla bir ilgisi olmadığını bilmenizi isterim.

³ Bu noktada Talât Tekin W. Bang’ın yukarıdaki nazariyesini ele alıyor ve haklı olarak şöyle diyor ‘...Bang’ın nazariyesinin en zayıf yanı şudur: *tapa-ma- gibi bir bileşik fiilde cümle vurgusu orta hecede olmalıdır, hâlbuki orta hecedeki vurguyu üzerinde taşıyan (a) düşmez’ (bk. T. Tekin, “On the Origin of Turkic Negative Suffix (-mA-)”, *AOH* 43 (1989) 1: 81-86 [s.82]. T. Tekin, G. J.

gibi bütünüyle ispatı mümkün değildir; açık kapısı vardır. Böyle olunca başka nazariyeler de ortaya atılabilir. Nitekim W. Bang'dan hemen sonra bu ek hakkında bir çok nazariye ileri sürülmüştür. Bunlardan G. J. Ramstedt'in 1924 yılında ortaya attığı nazariye şu: *-m* [fiilden isim] ile Altay dillerinde kullanılan bir *e*-'olmamak' olumsuzluk yardımcı fiili birleşmiş. Meselâ: *bolmang* 'olmayın!' biçimindeki emir kipi büyük bir ihtimâlle **bol-um a-ng* < **bolum e-ng* biçimlerinden geçerek bu hâle gelmiştir. Görüldüğü gibi bu nazariye W. Bang'inkinin paralelindedir yani ana fiil + tarifî yardımcı fiil esâsına dayanmaktadır. Fakat sakat yönleri fazladır.⁴

Ramsedt'in nazariyesini benimseyip örneklerle temellendirmeye çalışıyorsa da bu nazariyenin aksayan yönleri W. Bang'inkinden çok daha fazladır.

- 4 Bk. T. Tekin, a.g.m., s.82-84. G. J. Ramstedt'in nazariyesinin zayıf noktalarını şöyle sıralamak mümkün: 1. *e*- yardımcı fiili bir türlü (olumsuz) tarifî yardımcı fiil olduğu için ana fiillerle *-a*, *-i* gibi bir zarf-fiille birleşmesi beklenirdi; yani bunun *-m* isim-fiili ile birleşmiş olması imkânsızdır. 2. Öte yandan *e*- 'olmamak' eklediği zaman sonuna geldiği **bolum* kelimesinin son hecesinin vurguyu taşımış ve dolayısıyla ünlüsünü düşürmemiş olması gerekirdi. Benzeri fonetik olaylara bakarak bu türlü bir birleşmenin şöyle olmuş olması akla daha yakın görünüyor (orta hece durumundaki *e*- fiil kökünün daralıp düşmüş olabileceğini düşünmek şartıyla): **kelim e-di* 'gelmedi' > **kelim-di*. Buradaki fonetik olayın paraleli kendi dilimizden vereceğim misâlde daha iyi anlaşılacak: şu misâlleri dikkatle inceleyelim: *oğul* > *oğ(ü)lüm*. Öte yandan sonuna müstakil bir kelime gelip eklediği zaman durum bambaşka oluyor: *oğul ile* > *oğullâ*; *oğul ise* 'oğula gelince' > *oğulsâ*. Ne olmuş? Ne olacak, şunlar olmuş: Birinci örnekte *+um* aslî bir ek olduğu, yani sonradan müstakil bir kelimeden ekleşerek ortaya çıkmadığı için vurguyu kimseye kaptırmamış, kendine saklamış. İkinci ve üçüncü örneklere gelince, sondaki *+la* ve *+sa* ekleri *ile* ve *ise*'den ekleşmişler. Ve ekleşirken de vurguyu üzerlerinden atıp, yapışıp ekledikleri kelimenin son hecesine yüklemişler. Ekleşmesine ekleşmişler amma dikkat edilirse bunu yaparken hep başlarındaki ünlüyü düşürmüşler. Zâten başka türlü de olamazdı. Yani başında ünlü bulunan her kelime ekleşirken muhakkak başındaki ünlüyü yitirmek zorundadır.

Buna göre G.J. Ramstedt'in nazariyesindeki olumsuzluk bildiren *e*- fiilinin ekleşebilmesi ancak bunun kaybolması yani düşmesiyle mümkün olabilirdi. Yani eğer bugünkü olumsuzluk eki böyle ortaya çıkmış olsaydı *-ma-* şeklinde değil **-im-* şeklinde olması gerekirdi. İşte T. Tekin'in genişletip geliştirdiği G.J. Ramstedt'in bu nazariyesinin sakat yönleri bunlardır. Bk. T. Tekin, a.g.m., s. 84-86.

-ma- olumsuzluk eki hakkında bir başka nazariye ortaya atacağım: *Alıntı nazariyesi*. Eskiler alıntıya 'iktibas' derlermiş, yani bir dilden kelime, şekil ve ifâde biçimi almak. Herhalde dünyada Türkçe kadar başka dillerden kelime ve şekil alan bir dil az bulunur. Bunun doğruluğunu görmek için bugün konuştuğumuz dile bu gözle bakmamız yeter. Şimdi diyeceksiniz ki kelime alınır ama nasıl oluyor da -ma- eki bir ithal malı olabilir? Ama bir az daha dikkat edecek olursak Türkçede bir çok yabancı asıllı ekin bulunduğunu görürüz: +at bir çokluk ekidir; ve biz bunu Türkçe kelimelere dahi getiririz: *gidişat*, hatta *gidişatlar* dahi deriz. +dan eki de yabancıdır: *çaydanlık* gibi, *şamdan* gibi, *kalem* gibi. Kaldı ki bir alıntı olarak görmek istediğim -ma- geldiği dilde ek değil, müstakil bir kelimedir. Aşağıda bunu göreceğiz.

Türk yazı dili teşekkül etmeden çok önce Türklerin ilişki kurduğu milletler Arasında Tohar adlı bir millet de vardır. Toharlar hakkındaki bilgilerimiz çok yenidir: 20. yüzyılın başında Orta Asya'da yapılan kazılarda bulunan Burkan ve Mani dininin kitap parçaları arasında, Hind-Avrupa dil âilesinin Avrupa koluna dâhil bir dil keşfedilmiştir. İşte bu dili konuşan Toharlar, coğrafi konumları dolayısıyla tarihlerinin ilk devirlerinden beri Türklerle temas hâlinde bulunmuşlardır. Milâttan önceki yüzyıllardan beri Toharların bir yazı diline sâhip olduklarını ve Moğolistan ile Kuzey İpek Yolu arasında bir yerlerde, daha çok Tiyeşan dağlarının güney eteklerindeki vâha şehirlerinde kültür bakımından çok verimli ve tesirli bir hayat sürdüklerini arkeoloji bulun-tularıyla ispat edebiliyoruz. Burkan ve Mani dini mensûbu Türklerin, Kuzey İpek Yolu üzerindeki şehirlerde etkisi altında kaldıkları milletlerden biri de herhalde bu Toharlardı; çünkü bu dilden Uygur Türkçesine bir çok eser tercüme edilmiştir. Bunlardan bilhassa hacimli oluşu dolayısıyla Maitrisimit adlı eser, tiyatro unsurları ihtiva etmesi bakımından da son derece mühimdir⁵. İşte bu Uygurca metinlerde bu dili konuşan milletin adı *tohri* olarak geçmektedir.⁶

⁵ A.v. Gabain, *Maitrisimit*, Faksimile I,II (Wiesbaden 1957,Berlin 1961). Bu eser tarafımdan neşredilmiştir: Ş. Tekin, *Maitrisimit nom bitig*, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule, I. Teil:

Bu dilde, fiillerin belli kiplerini olumsuz yapmak için bir *ma* edâtı kullanılmaktadır⁷. Hind-Avrupa dillerinde olduğu gibi bu edat, Toharcada da fiillerden önce gelmektedir (burada bir parça Farsça bilenlerimiz, emir kipinin olumsuzunun *me-* önekiyle yapıldığını hatırlayacaklardır; işte bu Farsça *me-*, sözünü ettiğimiz Toharca *ma* olumsuzluk edâtının yeğenidir).

Şimdi baklayı ağızımızdan çıkarabiliriz artık: Diyoruz ki işte bu Toharca olumsuzluk edâtı *ma* Türkçeye girmiş ve ekleşmiştir. Fakat bir noktayı burada hemen belirteyim: Bu alıntı olayı ilk Türk yazı dili olan Köktürkçe ve Uygurcadan çok önceki bir döneme âit olmalıdır, çünkü yukarıda adı geçen *Maitrisimit* adlı eser Toharcadan Uygur Türkçesine tercüme edildiği zaman artık *-ma-* olumsuzluk eki çoktan Türkçenin malı olmuştur. Öyleyse Toharcadan Türkçeye yapılan alıntıları iki bölümde inceleyeceğiz: 1. Türk yazı dili kurulduktan sonra Türkçeye giren Toharca kelimeler, kalıp ifâdeler⁸, 2. Yazı diline tekaddüm eden, şifâhî dönemin alıntıları. İşte bizi burada ilgilendiren, Toharcanın en Eski Türkçeye olan etkisidir. Bu dönem ne kadar eskidir, bilmiyoruz ama herhalde milâttan çok önceki yüzyıllara kadar götürülebilir. Bu

Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen; 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index, Berlin 1980. (Türkçesi Atatürk Üniversitesi Yayınlarından)

- ⁶ E. Sieg, W. "Siegling, Tocharisch, die Sprache der Indo-Skythen", *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften* (=SBAW, Berlin 1908): 915-934; F.W.K., Müller, E. Sieg, "Maitrisimit und 'Tocharisch'", (SBAW, Berlin 1916): 395-417; W. Krause, *Tocharisch*, Handbuch der Orientalistik, Band 4, Abschnitt 3 (Leiden 1955); W. Winter, "Tocharians and Turks", *Aspects of Altaic Civilization*. Yayınlayan: D. Sinor, Uralic and Altaic Series, Vol. 23, Indiana University Publications (Indiana 1963): 239-251.

Dil malzemesi olarak Toharca için şunlara bakılabilir: Wolfgang Krause, Werner Thomas, *Tocharisches Elementarbuch I,II* (Heidelberg 1960, 1964); Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae*, Studies, Texts and Translations issued by the Czechoslovak Oriental Institute. XV (Praha 1955) 466 s.

- ⁷ Werner Thomas, "Zum Gebrauch des Prohibitiven *mar* bzw. *mā* im Tocharischen", *Central Asiatic Journal*. III (1958) 4: 289-308.

- ⁸ Bu alıntılar hep dinî teknik terimlerdir. Meselâ, hemen bütün Sanskrit asıllı kelimeler Toharcada kılık kıyâfet değiştirdikten sonra Uygur Türkçesine geçmiştir: 'râhip hücresi' mânâsına gelen *lin* kelimesi önce Sanskrit dilinden (*lena*) Toharcaya geçmiş, oradan da bu *lin* biçimiyle Uygurcaya aktarılmıştır.

dönemin alıntılarından ilk defa kısa kısa bahseden Türkolog James Russel Hamilton olmuştur.⁹ Her ne kadar J. Hamilton, bu konuda kesin bir şey söylemiyorsa da adı geçen eserinde şu unsurların Toharcadan gelebileceğine işaret etmektedir: *kalı* 'eğer', *ök* (pekiştirme edâtı), *+ti* (edatlara gelen pekiştirme eki), *+nç*, *+nti* (sıra sayı sıfatı yapan ek), *+er* (üleştirme sayı sıfatı yapan ek). Hamilton'un bu küçük listesini daha da çoğaltmamız mümkündür.¹⁰

İşte Toharcadan alındığını düşündüğüm bu *ma* olumsuzluk edâtı, ilkin yazı dili daha ortaya çıkmadan çok önce fiillerin emir kiplerinden sonra kullanılmış olabilir: *kel!* 'gel!' olumsuzunda: **kel ma* 'gelme!', *al!* 'al!' olumsuzunda: **al ma* 'alma!' Bunun böyle olmuş olabileceğini Türkçenin son çekim edatları kâidesi açıkça gösterir: *Edatlar ilişkî kurdukları kelimelerden sonra gelirler*. Bir süre sonra emir kipindeki *ma* ekleşerek müstakillliğini kaybetmiş olmalıdır. Bu andan itibâren de Türkçe'deki zaman ve şahıs bakımından tarafsız¹¹ olan diğer fiil ekleri

9 J.R. Hamilton, *Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure*, Metin, Tercüme ve Yorum. Paris 1971 (Bu örnek neşir, Türk okuyucusunun yakından tanıdığı H.N. Orkun'un, "Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası" adıyla neşrettiği eserin aynısıdır (İstanbul 1940, TDK). [Bu konuyla ilgili olarak bk. bu yazının sonundaki Ek].

10 İleride başka münâsebetle üzerinde teferruatlı olarak duracağımız diğer Toharca alıntıları kısaca sıralayalım: *kişi* 'kişi, insan', *ne* 'ne', *ap yme ... ap yme* (Uygurcada 'gerek... gerekse ...' mânâsında) *anın* (Uygurcada 'bu yüzden, bundan dolayı' mânâsında; bu kelimenin aslı Türkçe fakat Toharcadaki mukâbili örnek alınarak teşkil edilmiştir), *+lig* (Bugünkü Türkçemizde aldığı şekil *+li*; gene bu ekin kendisi Toharcadan değil, bunun isim tamlaması yapma özelliği Toharcadan alınmıştır: Orada *-yi* eki isimlerden sıfat yaptığı gibi, bir de isim tamlaması yapar: *märkampal-ši wärkänt* 'din (=märkampal) tekerleği'. İşte bu Toharca isim tamlaması aynıyle şu Uygurca tamlamaya uymaktadır: *nom+luğ* tilgen 'din tekerleği' vb.

11 Bir ekin 'tarafsızlığı' bir gramer şeklinin birden fazla fonksiyon ve mânâyı yüklenmesi demektir. Meselâ bugün *gelip*, *gidip*, *oturup*, *kalkıp* dediğimiz zaman bu eylemleri kimin yaptığını bilemeyiz. Yani *-ip* eki şahısları ifâde bakımından 'tarafsız' bir ektir. Hangi şahsı kastettiğimizi anlatmak için cümlede muhakkak bir belirleyici unsur kullanmamız gerekir ki bu da genelde şahıs zamirleridir. Hâlbuki *-di* 'tarafsız' bir ek değildir, çünkü bu hâliyle 3. şahıstır, başka bir şahıs olamaz.

gibi kullanılmış olabilir: Meselâ *-ip* (olumsuzu *-matî*, aş.bk.), *-ince* (< *-ginçe*), *-ken* eklerinde olduğu gibi. Gerek bugün gerekse eski devirlerde bu ekler, özel gelişmeler dışında şahıs ve zaman ekleri almazlar: *ben gelince*, *sen gelince*, *o gelince*, *biz gelince*... diyebiliyoruz ama hiç bir zaman **gelince-di-m*, **gelincemiş*, **gelinceyor* veya **gelirkenim* (!?) diyemiyoruz. Aynı şekilde, Türkçe, tarihinin bir döneminde, fiillerin olumsuzluğunda da görülen bu ‘tarafsızlığı’ gidermek için ilkin şahıs zamirlerini kullanmış olabilir: *ben *al ma*, *sen *kel ma ...* > *ben *alma*, *sen *kelme*... Yani emir kipi bu sûretle bütün şahıslara uygulanarak genelleşmiştir. Fakat, olumsuzluk için bu türden tarafsız bir kullanımın izine yazı dilinin en eski döneminden itibaren Türkçenin hiç bir devresinde rastlamıyoruz. Daha sonra bildiğimiz en eski Türkçe metinlerde artık emir kipindeki *(-)ma* olumsuz unsuru tarafsızlığını kaybetmiş, zaman ve şahıs eklerini alarak emir kipinin dışına taşmış ve genelleşmiştir: *kel-me-ti+m*.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Toharca *ma* edatına bu dilde bazı küçük edatların daha eklendiğini görüyoruz: *ma sām* ‘hiç kimse’, *ma ok* ‘henüz yok’, *ma te* ‘yoksa ...-medikçe’, *ma pe* ‘hâlâ değil’ *ma penu* ‘hiç’ vb. vb.¹²

Toharcadaki olumsuzluk edâtı *ma* Türkçede ekleşip olumsuzluk vazifesini yükledikten sonra bundan genişletilen diğer bir ekin hikâyesine geçelim. Ama önce her zamanki gibi bir hayâl kuracağız: Bugün Türkçemizde değişik şekillerle kullandığımız *-dig+* biçiminde bir ekimiz vardır. İşâretlerinden anlaşıldığına göre fiilden isim yapar. Eski Türkçede bu ekin ünlüsü yani sesli harfi dâima yuvarlak olup *-duk+* şeklindedir. Hayâlimiz şudur: *-duk+* eki de yukarıda gördüğümüz Toharca *ma te ok* edatlarının birleşerek ekleşmesi sonucunda ortaya çıkmış, yani Toharcadan aktarılmış olabilir. Bunun nasıl olduğunu anlayabilmek için önce Eski Türkçedeki şu dört cümleyi inceleyelim:

¹² Bk. Pavel Poucha, adı geçen Toharca lügat, s. 217-219. Dikkat: bu *ma te* ‘yoksa ...-medikçe’ terkibine ve *ok* pekiştirme edâtına hemen biraz sonra tekrar döneceğiz.

1. *Ƙang yorıp El-teriş Ƙağanka adrılmaduk, yangılmaduk Tengri Bilge Ƙağanta adrılmalım, azmalım tiyin ança ötletim* “Nasil baba(mız) hareket edip El-Teriş Kağan’dan ayrılmamış ve ona ihânet etmemiş ise biz de Tanrı Bilge Kağan’dan ayrılmayalım, inhiraf etmeyelim diye böyle tavsiye ettim”.¹³

2. *Oyma er oğlanın kişisin tutuğ urupan usıç oyğalı barmuş oğlın kişisin utuzmaduk yana tokuzon boş koy utmış* “Bir kumarbaz, çocuklarını ve karısını ortaya koyup kumar oynamış. Çocuklarını ve karısını kaybetmediği gibi üstüne bir de doksan tâne sâhipsiz koyun kazanmış”.¹⁴

3. *Ƙamış ara kalmış. Tengri unamaduk abınçu katun bolzun* “Kamışlıkta kalmış. Tanrı tasvip etmediği halde cârîye, kraliçe olmuş”.¹⁵

4. *Bodisatav Tigin ... kentü toyınğaru kirep kimke neng söz birmetin amru bosanu saķını olurmuş ... Ƙanğı han ögi Ƙatun eşidip ekün kelip oğlinga neçe ayıtsar neng kiginç birmedük ... Ol ödün Şantudan Han ... atlığlarına Ƙatığkıyan ayutmuş* “Bodhisattva-şehzâde ... kendi şehrine girip kimseyle hiç konuşmadan öylece dertlenip, tasalanıp kalmış. Hükümdar babası, kraliçe anası bunu duyunca her ikisi de gelmişler. Oğullarına ne söyledilerse, o (bunlara) hiç cevap vermeyince; o zaman hükümdar Şantudan ... asilzâdelerine kesin olarak demiş ki ...”¹⁶

Türkçenin en eski belgelerinde bulabildiğim bu dört misâlin hep olumsuz *-maduk* şeklini ihtivâ etmesi, herhangi bir hal ve iyelik eki ile herhangi bir edat refâkatinde bulunmayışı¹⁷ bir tesâdüf eseri olmasa

¹³ Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Uralic and Altaic Series 69 (Indiana 1968), Ongin R3, s. 256. İngilizcesi s. 292’de *-duk*, ana cümleinin yüklemi olarak alınmış ve bir de nedense eksik tercüme edilmiştir.

¹⁴ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları II*, (İstanbul, 1939), s.80.

¹⁵ H.N.Orkun, a. g. e., s.82-83.

¹⁶ W. Bang, “*Manichaeische Erzähler*”, *Le Muséon* XLIV, (Louvain 1931), s.8; str. 19-32.

¹⁷ Bütün bunlarla söylenmek istenen şudur: Meselâ bugünkü ‘gel-(me)-dik+de’, ‘gel-(me)-diğ+i zaman’ gibi kullanışların hiç biri bu eski *-maduk*’lu misâllerde görülmez.

gerek. Ayrıca, bütün bu *-maduk*'lu misâllerin hep tarz ve zaman bildiren yardımcı cümle teşkil etmiş olması da dikkatimizi çekiyor.¹⁸

Şimdi burada durup bir az nefes alalım ve bugünkü Türkçemizdeki *gel-ip*, *gid-ip*, *otur-up*, *kalk-ip*, *başla-yıp*, *oku-yup* gibi şekillere bakalım. Bunların olumsuz şekilleri de tabiî olarak *gel-me-yip*, *git-me-yip* vb. biçiminde olacak, değil mi? Evet? Acaba doğru mu? Yani her zaman böyle *-me-yip* mi? Bazan *Ali çayını iç-meyip* gitti yerine *Ali çayını iç-meden gitti* deriz. Aynı şekilde *kel-ip* (kelime başında hep *k-* vardı o zamanlar), *kit-ip* vb. Ama olumsuzda hiç **kel-me-yip* denmiyordu da hep *kel-me-ti*, *kit-me-ti* deniyordu. Tabiî buradaki *-ti* ekinin geçmiş zaman ekiyle hiç bir ilgisi yok. Hele bir yol A.v. Gabain'in "Eski Türkçenin Grameri" adlı meşhur kitabına bakalım.¹⁹ Bunun sonuna bazen bir de *+n* getiriliyordu; yani hem *kel-me-ti* deniyordu hem de *kel-me-ti+n*.²⁰ Buradan şu kâideyi çıkaracağız: Eski Türkçe için *-p*'nin olumsuzu **-ma-yıp* değil, *-ma-ti*'dir. Buna dilciler 'morfem opozisyonu' diyorlar ve şöyle ifâde ediyorlar: *-p* : *-ma-ti*.

Misâlleri az olmakla birlikte Eski Türkçede şöyle bir iki özel kullanım var: *ne anı kör-üp ök ... kamıldılar* "onu görür görmez...

¹⁸ Ana cümlelerin mânâlarını şu veya bu şekilde tamamlayan ve belirleyen cümlelere veya cümleciklere yardımcı cümle diyoruz.

¹⁹ M. Akalın, Eski Türkçenin Grameri, Zarf-fiiller, s. 87.

²⁰ Aynı *+n* ekini, *-p* zarf-fiil ekinin genişletilmiş şekli olan *-pan*'da da görüyoruz; hatta üst üste yığıldığına bile şahit oluyoruz: *yirinten in-ipen+in* 'yerinden inerek' (TM III, 35,4) [Krş. eski Anadolu Türkçesi *-uban*, *ubanı*, *ubanın*].

Bu *-me-ti+n* şekli, bugünkü *-madan* ekimizin büyük dedesidir: 'Ali gel-meden Veli gitti' cümlesinde olduğu gibi. Ve biz bunu bugün bir çok durumlarda gerçekten *-ip* ekinin olumsuzu olarak da kullanıyoruz: 'yiyip iç-meyip gitti' yerine 'yiyip iç-meden gitti' diyoruz. Hatta ** Mektubunu bitirip postala-mayıp yemeğini yedi* diyemiyoruz ama bunun yerine doğru olarak *Mektubunu bitirip postala-madan yemeğini yedi* diyebiliyoruz. 'Çok sigara içiyor, sigara **iç-me-yip* yapamaz'; ama doğrusu 'sigara iç-meden yapamaz' vb. vb. Bu ve bunun gibi örnekleri çoğaltıp belli ölçülere göre düzene sokunca herhâlde çok dikkate değer sonuçlar çıkabilir. Bugünkü Türkçe için böyle bir çalışma henüz yapılmamıştır. Şu bir iki örnek de gösteriyor ki *-ip* : *-mati* morfem opozisyonu bir çok hâllerde bugün de hâlâ canlı olarak devam etmektedir: *-ip* : *-madan*

kendilerini yere attılar”; *abişikliğ alkış al-ıp ok* “tahta geçer geçmez”.²¹ Zarf cümlesi yapmak için Eski Türkçe, -p ile *ok* pekiştirme edâtını birleştirmiş. Bir ‘morfem opozisyonu’ teşkil edebilmek için dilin aynı şeyi -p ekinin olumsuzu olan -ma-ti’de de yapması gerekirdi: * -ma-ti *ok*, ama görüldüğü gibi * -ma-ti *ok* metinlerimizde bulunmuyor; belki günün birinde ortaya çıkacak. Şimdi *ok* pekiştirme edâtı ile ikinci kanadı eski metinlerde henüz görülmemiş olan bir ‘morfem opozisyonu’nu teşkil edelim: -p *ok* : * -ma-ti *ok*

İmdi yukarıdaki Eski Türkçe cümlelere yeniden bakalım: *adrılmaduk yangılmaduk* ‘nasıl ...ayrılmamış ve ona ihânet etmemiş ise...’; *utuzmaduk* ‘kaybetmediği gibi’; *unamaduk* ‘tasvip etmediği hâlde’; *kiginç birmedük* ‘cevap vermeyince’. Bugünkü karşılıkları açıkça gösteriyor ki bu misâllerdeki -*maduk*, bizim bugün kullandığımız -*dik* ekinden çok farklı bir biçimde kullanılmıştır, yani hep tarz ve zaman ifâde eden yardımcı cümlecikler teşkil etmiştir. Bu kullanış bugünkü Türk dünyasında hiç görülmediği gibi, Eski Türkçede de yukarıda saydığımız bir iki misâle inhisar etmektedir. Herhâlde Eski Türk yazı dili teşekkül etmeden çok önce bu *-ma-ti *ok* birleşmiş ve sonundaki *ok* pekiştirme edâtı ekleşerek -*maduk* şekline girmiştir²². Daha Eski Türkçe devresinde, -ma- olumsuz eki olarak tamâmiyle benimsenince -*maduk*’dan -*duk* müstakil bir ek imiş gibi tabîi olarak ayrılmış ve olumlu fiil köklerine de getirilerek bildiğimiz -*duk*+ eki ortaya çıkmıştır. Özne belirleyicisi olarak iyelik ekleriyle (*oku-duğ+um kitap*), muhtelif hal ekleriyle (*oku-duğ+um+u gördüler*, *oku-duğ+um+dan bir şey anlamadım*) ve nihâyet yardımcı cümle cinsini belirlemek için muhtelif edatlarla (Ali *gel-dik+den* sonra Veli gitti) kullanılarak yaygınlaşmıştır.

²¹ Bu ve benzeri misâller için bk. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1965 (Ankara 1966), s. 45.

²² *ok* pekiştirme edâtının ekleşmesine Türk dili tarihinin her devresinde rastlıyoruz. Eski Anadolu Türkçesindeki *oluk*, *şoluk*; bugünkü *ancak*, *âilecek* gibi kelimeler bunun en açık delilleridir. Bir de krş. Anadolu’da +*lak* (< +*la ok*) “birazcık” *Tarama Sözlüğü: Ekler VII* (1974) s. 175.

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak şu neticeleri çıkarırız:

1. Türkçede *-ma-* olumsuzluk eki vurguyu kabul etmediğine ve bir önceki heceye attığına göre²³ müstakil bir kelimedenden türemiştir.
2. Bu müstakil kelime, Hind-Avrupa dil âilesinin bir uzak üyesi ve Orta Asya'da yüzyıllar boyu Eski Türklerle birlikte yaşamış olan Toharların dilindeki *ma* olumsuzluk edâtıdır. İşte bu, Toharca *mâ* olumsuzluk edâtından ekleşerek Türkçeye girmiştir.
3. *-p* zarf fiilinin olumsuzu *-matî*'dir (bazen *-matî+n*). Bu *+ti* de Toharca *ma te* "yoksa", "...medikçe" edat grubundaki *te* ile aynıdır.²⁴

²³ Dikkatli bir okuyucu burada haklı olarak hemen itiraz edecektir: Öyle ama, olumsuzluk *-maz+* şeklinde vurguyu pekâlâ kabul ediyor. İlk bakışta bu itiraz doğru görünüyor; fakat *-maz+*'dan sonra gelebilen şahıs eklerine bir göz atılacak olursa, bunların *-ir* geniş-zaman ekindekiler gibi müstakil kelimelerden ekleşerek meydana geldiği görülür. Kâidemiz neydi? *Ekleşme yoluyla müstakil kelimelerden türeyen ekler vurguyu sola atacaklardı*, değil mi? Buna göre: *gel-mez+sin* kelimesinde vurgu elbette gidip *-mez*'in üstüne oturacak, daha da geriye gidemez ya. Bir başka itiraz da şu olabilir: Türkçede bir de *-ma+* fiilden isim yapma eki var; belki de dil, bu eki, kendisine çok benzeyen olumsuzluk ekinden ayırt etmek için böyle değişik vurgu numaraları çeviriyor. Doğru mu? Bilmem, ama aynı dil niye benzeri bir vurgu numarasını *-iş-* ile *-iş+* eklerini ayırmak için yapmıyor? "Sen bu işi Ali ile görüş!" ve "Sen bu işte bir görüş bildirsen iyi olur" misâllerinde olduğu gibi vurgu her ikisinde de sonda yani aynı yerde, iki ayrı ek söz konusu olduğu hâlde.

²⁴ Eski Türkçede bir de fiillerden zarf yapan *-ti* diye bir ek vardır: *tüke-ti* 'tamâmiyle' (*tüke-* 'bitmek', bugünkü tükenmek, tüketmek bunun akrabaları olur); *oķsa-tı* 'benzer' (*oķşamak* da bunun uzaktan akrabasıdır). Cin fikirli genç türkologlarımız bunu tabii kemâli ciddiyetle *-t-* ettiren fiilinden *-i* zarf fiili yapılmıştır diye izah edecekler. Haklı görünüyorlar ama düşünmüyorlar mı ki bu *-ti* zarf-fiili nedense hep açık heceli yani sonu sesli harfle biten fiil köklerine gelir. Sonra biz biliyoruz ki Eski Türkçe, zarf-fiillerini hemen hep *-a* ve *-u* ile teşkil eder, yani niye *-t-i*, zarf-fiili hep *-i* şeklinde ısrar eder durur? Hem sonra bugün imdi / şimdi şekillerinde kullandığımız Eski Türkçenin *amtı*'sı ne olacak? Dahası var Eski Türkçede, bilhassa Eski Türk kitâbelerinde *edgüti* (< *edgü+* 'iyi'+ *ti*) zarfı cirit atar durur ve 'iyice' mânâsına gelir. O zaman *+ti* yolunu şaşırp fiillere de mi yapışmış diyeceğiz, yani *tüke-ti*, *oķsa-tı* ve *uza-tı* 'sonra, uzun bir süre' şekillerinde olduğu gibi? Fukaranın fiillerde rahat edemediğini şuradan anlıyoruz ki dediğimiz gibi sâdece sonu sesli harfle biten fiil köklerine yapışmış. Öyle de olsa böyle de olsa *ti*'nin fiillere bulaşmış olduğu bir gerçek. Bunu herhâlde, Toharca hikâyesi tamamlanıp bittikten yani

4. Eski Türkçede şöyle bir morfem opozisyonunun mevcut olduğunu düşünebiliriz: *-p ok* : * *-matı ok* . Bu opozisyonun ikinci üyesi bu hâliyle eski metinlerde henüz ortaya çıkmamıştır, ancak *-p ok* şeklinin olumsuzu *-matı* ile aynı olup, **-matı ok*' dan ekleşerek *-maduk* şekline girmiş ve yukarıda verdiğimiz örneklerde kalıntısını izlediğimiz olumsuz yardımcı cümle yüklemi olarak kullanılmıştır.²⁵ şimdi Eski Türkçede mevcut olan 'morfem opozisyonunu' şöyle düşünmemiz gerekiyor: *-p ok* : *-maduk*.

5. *-maduk* bu yolla yaratıldıktan sonra, çok eski bir dönemde bu yeni ek *-ma-duk* şeklinde yanlış bölünerek *-duk+* diye yeni bir ek ortaya çıkmış ve bu tabii olarak olumlu fiillere de getirilip bildiğimiz bütün kullanımlarıyla yaygınlaşmıştır.²⁶

Tül tüşemişlerün²⁷ işi burda bitti nihâyet,
Bak efendüm şuncuğaz mikdândur ol hikâyet.
Yani sözümüz tükendi şuracukda tamâmet,
Arkadan artuk kalanların yarın sen tamam et.

Ek

Bu yazı dizilip bittikten sonra ufak fakat çok önemli bir araştırma yayınlandı: Milan Adamovic, "Otca Borca", *Central Asiatic Journal* 40 (1996) 2: 168-172. Bilge Kağan kitâbesindeki *otça borça* ikilemesinin ne olduğunu Türkologlar bir türlü yüz yıldır çözememişlerdi. Birincisi biliniyordu da ikincisi her türlü çözüm denemesine direniyordu.

ekleşme olup bittikten sonra 'semantik andırma' yolu ile böyle olmuştur, yani isimlere de getirilmiştir diyeceğiz ve +/-ti biçiminde yorumlayıp yazacağız.

- 25 Buradaki *ok* pekiştirme edâtı da Toharcada mevcuttur; Türkçedeki gibi kullanılır, ancak olumsuzda Toharcada *ma te* ile birlikte gelmez, doğrudan doğruya *ma* olumsuz edâtı ile birlikte kullanılır: *mâ-kk*, *mâk* gibi.
- 26 Bu sûretle Eski Türkçede bu ekin ünlüsünün yani sesli harfinin neden ısrarla hep (u/ü) olduğu da anlaşılmış oluyor. Bu yuvarlaklığın yani ses uyumuna isyan etmenin izlerine bugün de hâlâ rastlıyoruz; meselâ kalıplaşmış olan şu ifâde şeklinde olduğu gibi: "Ne idüğü belirsiz bir adam"
- 27 *tül tüşe-* 'rüya görmek'.

Nihayet M. Adamovic bunun ‘ateş’ anlamında Toharca *por* kelimesi olabileceğini ve bunun Türkçe *ot* ile eş anlamlı olarak kullanıldığını, adı geçen yazısında açıklamaktadır. Buna göre *otça borça* ikilemesini artık şöyle tercüme edebiliriz: ‘ateş gibi’. Bugünkü Türkçede herhâlde ‘fırtına gibi’, ‘şimşek gibi’, ‘yıldırım gibi’ demek daha uygun düşer sanırım.

Sayın meslektaşımızın, yazısının son paragrafında Eski Türklerle Toharların kelime alış verişi meselesinde ileri sürdüğü haklı iddialarına bir de şunu eklemek istiyorum: Göçebe Türklerle İpek yolu güzergâhlarındaki şehirlerde oturan Toharların ticarî ilişkilerinin her zaman var olmuş olabileceğini ve bu ilişkilerin çok eski devirlere kadar götürülebileceğini iddia etmek yanlış olmaz sanırım. Ayrıca yerleşik düzendeki insanlar, yani bu durumda Toharlar, göçebelerin kendilerine verebilecekleri zararlardan korunabilmek amacı ile göçebeler arasında ‘dinî’ propaganda yapmış, kültürle bir ‘yumuşatma’ politikası gütmüş olabilirler. Bu konuda her ne kadar elimizde tarihî ve filolojik verilerimiz yok ise de Soğutlu Mani misyonerlerinin Eski Türkler, bilhassa Uygurlar arasında giriştikleri kültür faaliyetlerini, dolaylı bir misâl olarak gösterebiliriz.

YAZI YAZMAK NEREDEN GELİYOR?

[Tarih ve Toplum 78 (1990): 10-13]

yazı yaz- deyince bugün ilk aklımıza gelen şey, kâğıdı kalemi elimize alıp aklımızda olanı veya olmayanı yazmaktır. Hatta kahvehâne tekerlemesi olarak deriz ki “al eline kalemi - yaz başına geleni!” Fakat biraz düşünersek *yazı*’nın da *yaz-*’ın da bundan ibâret olmadığı görülür: *oyalı yazma* ne demek? Bir yer adı olan Akyazı’daki *yazı* nedir? Mevsimin adı olan *yaz* ile Hititlerin, üzerine kabartmalar çıkarttıkları büyük kayalara bugün *yazılı kaya* diyoruz; bu ne olacak? Dahası var: *Ali, şapkamın üstüne otura yazdı* Yani “Ali şapkamın üstüne çıkıyor, oturuyor ve (mektup) yazıyor” öyle mi? Tabii ki değil, ya ne?

İşte iştikakçının bu seferki konusu, *yazı yaz-* veya sadece *yaz-* fiilinin hikâyesidir. Hikâyemize her zamanki gibi Türkçenin bilinen en eski devirlerinden kalma dil malzemelerinden başlayacağız ve şunu soracağız: Eski Türkler Orta Asya’da gene *yazı yaz-* mı diyorlardı? Bunu anlamak için eski metinlerimize bakmak yeter. Köktürk kitâbelemiz var M.S. 7.-8 yüzyıllara âit. Gene hemen bu yüzyıllarda başlayan bir Uygur Edebiyatı var.¹ Bakıyoruz bu metinlere, *yaz-*’ın bugünkü mânâsına benzer bir mânâyâ gelen bir şekline rastlıyamıyoruz. Yani ecdâdımız bu mânâda *yaz-* diye bir fiil tanıımıyordu. Ama ha bire *yazı*

¹ Köktürk kitâbelerini en son T. Tekin neşretmiş, kullanışlı bir fihrist ile: *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988. Uygurca ve genel olarak Eski Türkçe için Türk okuyucusunun başvuracağı en sağlam, elverişli ve ulaşılması kolay kaynak şudur: Mehmet Akalın’ın A.v.Gabain’den çevirdiği *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara, 1988.

yazdıklarına göre Eski Türklerin, bu eylem için bir kelimeleri olması gerekirdi değil mi? Gerçekten de bu eylem için bir fiilleri vardı ve buna *bitimek* diyorlardı. Bu fiilin iştikakı konusunda muhtelif ulemânın muhtelif fikirleri var. Bunlardan en yaygın olanı şudur: **biet* diye Çince bir kelime varmış ve bu “fırça” mânâsına geliyormuş.² Daha işin ne olduğunu bilmediği bir zamanda, Çinlinin ‘yazı yazma’ ile ilgili hareketlerini uzaktan gözleyen eski Türk, ‘fırçayla bir şeyler yapmak’ mânâsında tabîi olarak *bit* + *i* - diye bir fiil türetiyor.³ ‘Tabîi olarak türetiyor’ diyoruz; çünkü Türkçenin gelmiş geçmiş devrilerinde ve günümüzde hiç değişmeyen bir âdeti vardır: Mâhiyetini, iç yüzünü bilmediği yani kendisine yabancı olan ‘eylemleri’, bu eylemle ilgili eşyalara, âletlere bazı ekler getirmek sûretiyle ifâde eder Türkçe. Bu ekler belli eklerdir ve bunlardan biri bugün en yaygın dört ekimizin arasında yer alır: *+la-*. Yani isimden fiil yapma eki: *başla-*, *taşla-*, *kışla-ütüle-* gibi.⁴ Diğer +/- biçimindeki eklerden *+da-* (*ün+de-* ‘çağırma’),

² Bu bilgiyi Uyurca metin neşirlerinin hemen hepsinde bulmak mümkündür. En kolay bulunup tahkik edilecek yer A.v.Gabain'in “Eski Türkçenin Grameri”ndedir (M. Akalın tercümesi, s.268-269: *biir* ‘fırça’ vb.).

³ Bu türetilen fiilin tarihini aşağı yukarı tahmin etmek mümkündür. M.S. 400'den sonra Çin'e hâkim olan Türkçeyle ilişkili olduğu düşünülen Tabgaç (yani T'o-Pa) dilinde **bitikçin* şeklinde okunabilecek bir *pi-tâ-chen* kelimesi geçmektedir. Bu kelimenin iştikakı çok kolay: *biti-g+çin*. Sondaki *n* daha çok Moğolcada kullanılan ismin yalın hâlini belirler. Ve bunun mânâsı ‘kâtip, hükümdârın divan kâtibi’ olur. Tabgaçların dili hakkındaki şu inceleme çok mühimdir ve Türkçeye tercüme edilmesi gerekmektedir: Louis Bazin, “Recherches sur les Parlers T'o-Pa (5e siècle après J.C.)” [Tabgaçların dilleri hakkında incelemeler (M.S. 5. asır)], T'oung Pao. 39. Leiden 1950, s. 228-329, kelimenin geçtiği yer s.300-301.

Buna göre Eski Türkler, Çinlinin ‘yazı yazma’ ile ilgili hareketlerini M.S. 400'den çok önce gözlemişlerdir. ‘Çok önce gözlemişlerdir’ diyoruz çünkü, bir fiil kökünden üst üste iki kelimenin türetilmesi için o fiilin çok evvelden mevcut olması gerekir: Önce *biti-g* yani ‘mektup, ferman, belge’ yapılmış, sonra bundan *bitig+çi(n)* türetilmiştir. Öyleyse *bit+i-* fiilinin doğum tarihini milât sıraları olarak düşüsek nasıl olur?

⁴ Hatta Alamanya'da işçilerimiz, ilk defa karşılaştıkları ve deliğine para atılmak sûretiyle kapısı açılabilen abdesthânelere girerken, rahatlıkla Alaman kuruluşunun sonuna *+la-* getirmek yolu ile bir ‘feniklemek’ fiili teşkil edebilmişler ve bunu zevkle kullanmışlar ve kullanmaktadırlar.

+sa- (su+sa- 'su arzu etmek, susamak') gibi eklerin yanı sıra bir de bütün ünlülerin yani sesli harflerin +/- eki olarak kullanıldığını görüyoruz. Bunlardan bugün en yaygın olanı +a-'dır: kan+a-, bun+a- (ve buradan tabîî olarak bun+a-l-) gibi. Eski Türçede sesli harflerden i de aynı işi görüyordu. Aralarında ne gibi bir fark vardı bilemiyoruz. Yani niçin kan+a- yerine *kan+ı-, bit+i- yerine *bit+e- denmiyordu? Herhâlde bunun bir sebebi vardı.

Şimdi bilmediklerimizi bir kenara bırakalım da bildiklerimizi toparlayıp bu bilgilerden bir netice çıkarmaya çalışalım. Unutmayalım ki iştikakçılık, sadece bilgileri sıralayıp ortaya dökmek demek değil, bilinenlerin üzerine azıcık tuz-biber ekip bunlardan Hatice yerine 'düşündürücü neticeler' çıkarmaktır.

biti- fiili bu şekilde türetildiği zaman Eski Türkler bizzat yazı yazıyorlar mıydı? Buna kesinlikle hayır diyeceğiz, çünkü yukarıda da kısaca gördüğümüz gibi bu fiilin temelinde 'fırça' yatmaktadır; halbuki kâğıt üzerine yazılmış bilinen en eski Türkçe metinler 'fırça' ile değil 'kamış kalem' ile yazılmıştır (M.S. 700 ve sonrası). Ayrıca kullanılan ilk alfabenin de Çin ile hiç bir ilgisi yoktur, İranlılar yolu ile Samî kavimlerden aktarılmıştır: Soğut-Uygur. Demek oluyor ki eski Türkler, yazı hayatına geçmeden çok önce, yerleşik hayatın bazı unsurlarını, bu arada 'yazı yazmak' ile ilgili bir fiili Çin'de gözlem yolu ile tesbit etmişler, adlandırmışlar ama dillerinde sadece bundan türettikleri bir ismi kullanmışlardı. Nesiller sonra bitig eylemi bizzat tatbik etmeğe başladıkları zaman bu fiilin iştikakı artık çoktan unutulmuş olmalı ki yazı yazarken 'kamış kalem' kullandıkları halde bu eylem için, aslı 'fırça ile birşeyler yapmak' demek olan *biti-* fiilini dillerinde rahatlıkla devam ettirebilmişlerdir.

Yukarıda tesbit ettiğimiz durum Türk yazı dilinin ilk dönemlerine aittir. Daha sonraki yüzyıllarda durum nasıldı? Bunun için, mukayeseli Türk şiveleri⁵ araştırmalarının atası sayılan Mahmûd el-Kâşgarî'nin *Dîvânü Lügât-it-Türk* adlı eserine bakacağız (M.S. XI.yy).⁶

⁵ Bazı meslektaşlarımız nedense İstanbul Türkiyyat mektebinin bu terimine bir türlü ısınamadılar, alışamadılar. Belki de "Türk şiveleri" dendiğinde akılları fikirleri hep Divan Edebiyatının şiveli ve de işveli" kelime oyunlarında olduğu

Gene burada da *biti*-’i buluyoruz. Ama Mahmûd el-Kâşgarî bir de şu misâli veriyor ve bunun Oğuzca olduğunu kaydediyor: *ol bitig yazdı* “o bir kitap yazdı”. Bu çok mühim bir kayıttır; demek ki ilk İslâmî Türk yazı dili olan Karahanlıca’da yani ‘Hâkâniye’ dilinde ilk defa *biti*-fiilinin yanı sıra, bir ağız özelliği olarak Oğuzca ‘yazı yazmak’ mânâsında bir *yaz-* fiili, daha M.S. XI. yy’da mevcut olmuştur ve bu, bir süre sonra batıya göç edip Doğu Akdeniz bölgesine yerleşen biz Oğuz Türklerinin konuşma dilinde görülmektedir sadece yani diğerlerinde değil - çünkü diğerleri bunun için hep *biti*- fiilini kullanıyorlar.⁷ şimdi, aşağıda ileri süreceğimiz bazı iddiaların ve çıkaracağımız umûmî neticelerin iyi anlaşılabilmesi için bu son kayıt ile ilgili bazı ön bilgileri hatırlatalım:

1. El-Kâşgarî Karahanlı Türklerinden olup, Yusuf Has Hâcib ile birlikte XI. yy’da Orta Asya’da oluşan ilk İslâmî-Türk yazı dilinin kurucularındandır.

2. Bu devirde Müslüman Oğuz Türklerinin henüz bir yazı dili mevcut değildi, yani Oğuzlar şifahî dönemi yaşıyorlardı ve nesiller boyu sürecek olan Yakındoğu göçünün arifesinde bulunuyorlardı.

için bir dürlü Nedîm’in “şîve-i refâtâr”ını İç Asya’nın haşîn bozkırlarında at oynatan Kırgızların “diline” yakıştıramıyorlar. İtirâzı olan var mı? Elbette olacak.

6 Ulemamız nedense bu Türk büyüğünün adını değiştirerek, tercüme ederek zikrediyor: Kaşgarlı Mahmut. Şahıs adlarının “tercüme edilmek” sûretiyle zikredildiği nerede görülmüş? Bunun cevabını bilemiyorum. Bilen varısa lütfen bizi aydınlatsın.

Bu kadarcık bir dedikodu yeter. Eserin kısaltması genellikle DLT’dir. Son yıllarda bir de İngilizce tercümesi neşredildi: R.Dankoff, *Compendium of the Turkic Dialects*, 3 C. (Sources of Oriental Languages and Literatures, VII, Harvard University 1982-85)

7 Şimdi burada bazı ulemamız kaşını düğümleyip tebessüm edecek ve diyecek ki “Olur mu öyle şey, *yazı yaz-* pekâlâ Karahanlı sonrasında ve Çağatay öncesinde Orta Asya’da kullanılıyordu.” Doğru ama Oğuzların hepsi Mahmûd el-Kâşgarî devrinde Yakındoğuya göçmemişti ki, bir kısmı bir süre daha Orta Asya’da eyleşmişti ve kendi şivelerine dayalı bir yazı dili kurmadıkları hâlde mevcut yazı dillerine ‘istinsah’ yolu ile dışardan müdâhele edip meselâ Harzem Türkçesine, Kıpçak Türkçesine katkıda bulunmuşlardı; işte *yazı yaz-* da bunlardan biridir (bk. EDPCT, s. 984. Buradaki hükümlerin tenkidi için aş.bk.).

3. Yani El-Kâşgarî'nin "Oğuzcadır" kaydı, yazılı belgelere değil sözlü rivâyete dayanmaktadır, konuşma dilinden alınmıştır.

Karahanlıları ve El-Kâşgarî'yi bırakalım ve Oğuzlarla birlikte batıya, Yakındoğuya geelim. Aş.yk. 300 yıl sonra Oğuz Türklerinin Anadolu'da yavaş yavaş yazı dilini kurmağa başladıklarına şâhit oluyoruz; tarihlerden biliyoruz: Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlılar. Yunus Emre, Âşık Paşa vb. Eski Anadolu Türkçesi adını verdiğimiz bu yazı dili için şimdilik başvuracağımız en mühim kaynak *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'dür. Bakıyoruz buraya ve şunları buluyoruz:

1. *yaz-* 'nakşetmek, resmetmek, süsleyip bezemek'

2. *yazıcı* 'kâtip'

3. *yazın-*, *yazıl-* 'kendisi için istinsah etmek, kaydedilmek, takdire edilmek'

4. *yazlu* (< *yazılı*) 'yazılmış, yazılı'

5. *yazı* / *yazu* 'talih, nasip, kader, alınyazısı'

Bu misâllerden anladığımıza göre, yukarıda M. el-Kâşgarî'nin XI. yy'da Oğuzcadır diye kaydettiği tek *yaz-* 'yazı yazmak' fiili artık bol örneklerle ve muhtelif iştikakları ile Oğuz Türklerinin XIII.-XIV. yy'lara âit belgelerinde bulunmaktadır. Hatırlayacağımız gibi Eski Türkçede yani M. el-Kâşgarî öncesindeki Türk yazı dilinde 'yazı yazmak' için sadece *biti-* fiili kullanılıyordu. Anadolu'da bu fiili arıyoruz, yok.⁸ Sadece ve sadece bu *biti-* fiilinin iştikakları var: *biti* 'mektup, ferman' ve *biti+le-* 'bir kimsenin eline mektup vermek'.

8 Ulemâmız gene bu hükmü tebessümler içinde okuyacak ve kaşlarını düğümleyip "...Olur mu efendim, olur mu? *Tarama Sözlüğü*'nde (Ankara 1963, s. 618-621) *biti-*, *bitit-* fiilleri için bir çok misâl getirilmiştir!" Doğrudur ama bu misâlleri dikkatle incelediğimizde şunları görürüz: 1. Adı geçen fiil 'yazı yazmak' mânâsında değildir; 2. Aşağıda izah edileceği gibi İslam dinindeki 'geleceğin' ve 'günahların' kaydedilmesi keyfiyetiyle ilgili olarak bu fiil mânâ değiştirmiştir, mecâzî olarak kullanılmıştır ('nasip etmek, mukadder kılmak, kısmet olmak'); 3. Misâllerden de anlaşılacağı gibi bu fiil, XV. asırdan sonra kullanılmamıştır. İştikaklarından *bitik* ise *biti* altında, o da sadece lügat kitaplarında kaydedilmiştir. Hatta Mütercim Âsım Efendi bunu Farsça olarak kaydetmektedir (s.617). Öteki iştikakı *bitikçi* 'kâtip', bir tek misâlde Farsça olarak verilmiş. Yalnız Mustafa Darîr bin Yûsuf'un 'Fütûhü'-Şâm Tercümesi'

Tekrar Eski Türkçe devresine dönelim ve gene kaynakları bir güzel karıştıralım. Karşımıza bir başka *yaz-* çıkıyor ‘hata etmek; günah işlemek’ mânâsında.⁹ Bunları sıralayalım: *yaz-*, *yangıl-* ‘yanılmak, günah işlemek’, *yaztur-* ‘yanılmasına sebep olmak’, *yazuk* ‘günah’ *yazuklug* (> *yazuklu*) ‘günahkâr’, *yazuksuz* ‘suçsuz, günahsız’, *yazukla-* ‘cezâlandırmak’, *yazın-* ‘suç ve günah işlemek’.¹⁰ Bu durumda elimizde iki fiil var 1. *yaz-* ‘günah işlemek’ 2. *yaz-* ‘yazı yazmak, nakşetmek, kaydetmek’. Yukarıda gördüğümüz gibi bunlardan ikincisi XI. asırda ilk defa Oğuzcada bir şîve husûsiyeti olarak görülür ve günümüze kadar biz Batı Türklerinin dilinde yaygın bir şekilde kullanılır. Birincisi yani ‘hata etmek, günah işlemek’ mânâsındaki *yaz-* ise Türkçenin ilk döneminden başlamak üzere günümüze kadar gelir fakat bizde yani Anadolu’da bugün iki yerde sıkışıp kalmıştır: *yazık* (yukarıda gördüğümüz ‘günah’ mânâsındaki *yazuk*), ve *düşe yaz-*, *otura yaz-* (meselâ ‘Ali şapkamın üstüne *otura yazdı*’) gibi ana fiilin eyleminin ‘az kalsın vuku bulacağını’ ifâde eden bir ‘tarîfî yardımcı fiil’ olarak kullanılmaktadır.

Şimdi şu soruyu soracağız: iki ayrı mânâyâ gelen bu *yaz-* fiili bir tek fiil midir, yoksa sadece ses benzerliği dolayısıyla aynı imiş gibi görünen ve birbiriyle hiç alâkası olmayan iki ayrı fiil midir? İki ayrı fiil olduğunu kabul edelim bir an için; o zaman şu soruyu soracağız: Peki,

adlı eserinde geçen *bitikci* misâli düşündürücüdür. Mustafa Darîrî b. Yûsuf’un Doğu Anadolu’lu olduğunu düşünürsek, bunu da herhâlde 14. asırda bir şîve karışması ile izah edebiliriz.

Lafı bu kadar uzatmamızın asıl sebebi şu: Kaynakları kullanırken çok dikkatli olacağız, verilen misâlleri iyice inceleyeceğiz. Tarama Sözlüğü’nde, kaynaklar süs için verilmemiştir. Bilhassa bu ‘Sözlük’te, lûgat kitaplarından seçilen örnekler, diğerlerinden farklı bir biçimde değerlendirilmelidir. Çünkü eski lûgat kitapları, kullanılmayan, terkedilmiş kelime ve şekilleri de ihtiva edebilir.

⁹ Bk. EDPCT, s. 983 vd.

¹⁰ *yazuk*, diğerleriyle birlikte Anadolu Türkçesinde bol miktarda kullanılır: *yazuga gir-* ‘günaha girmek’, *yazuga koymak* ‘günah sayılmak’, *yazukdan çık-* ‘günahdan kurtulmak’ *yazugı gel-* ‘acımak, merhamet etmek’, *yazugı soyul-* ‘günahından sıyrılmak’, *yazuk kıl-* ‘günah işlemek’, *yazuklu bitisi* ‘günahkârın amel defteri’ ve nihâyet bugünkü *yazık*, *yazıklar olsun*, bk. *Tarama Sözlüğü* VI, Ankara 1972, s.4459 vd.

‘yazı yazmak’ mânâsındaki fiil durup dururken XI. asırdan sonra ortaya çıkıyor da öteki yani ‘günah işlemek’ mânâsındaki *yaz-*, nasıl oluyor da Türkçenin bildiğimiz ilk devresinden beri hep ortalıkta dolanıp duruyor? Benzeri durumlara baktığımız zaman yani ses bakımından aynı olup da iki ayrı mânâyâ gelen kelimelere baktığımız zaman bunların her devirde düzenli bir şekilde yan yana bulunduklarını görürüz; meselâ *al* (almak fiilinden emir) *al* ‘kırmızı’, *al* ‘hîle’ (bugün sadece *al+da-n- (t-)* şeklinde yaşıyor) gibi.. Bu yüzden ayrı iki mânâyâ gelen (‘hata etmek’, ‘günah işlemek’- ‘yazı yazmak’) iki ayrı *yaz-* kabul etmek güç olacak. En iyisi gelin biz bunu bir fiil olarak kabul edelim ve her iki mânâyı da bir tek *yaz-*’ın üzerine yükleyelim. İyi, güzel ama benzeri soruları burada da soracağız: Nasıl oluyor da Başlangıçta ‘hata etmek, günah işlemek’ mânâsına gelen bir *yaz-* fiili XI. asırdan itibaren bir de ‘yazı yazmak’ mânâsını üstleniyor?

Bu sorular bundan önce sorduklarımıza benzemiyor pek. Şekillerle, eklerle, köklerle ilgili değil de ‘mânâlarla’ ilgili, yani ‘düşünce’ ile ilgili bu sorular. Her zaman sağına soluna pala sallayıp kelimeleri, ekleri doğrayıp ortalığı kan revan içinde bırakacak değil ya İstikakç; biraz da kafasını işletecek. Dil, sadece kesilip biçilebilen bir takım ses yığınınından ibâret kelime ve eklerden oluşmaz. Bunların mânâları vardır. Ve bu mânâlar, dış tesirlerle sık sık değişir. Bu ‘dış tesirler’ir başında Türklerin karşılaştıkları değişik kültürler gelir.

Dünyada bizim kadar sık kültür değiştirmiş bir millet bulamazsınız. Üstelik bu ‘değiştirme’ kitle hâlinde bütün Türk milletini kapsıyacak bir biçimde, belli bir yer ve zamanda da olmamış; kimimiz, Burkan dinini yani Budizmi kabûl etmiş, kimimiz Hıristiyan olmuş, kimimiz Mani dinine eyvallah demiş, kimimiz kalkmış Musevîliğin bir mezhebini seçmiş. Dalıp çıkmadığımız hiç bir din, hiç bir kültür dâiresi kalmamış. Tabî en sonunda kalktık İslâm dinini kabûl ettik. Bunu da, diğer milletlerde olduğu gibi topluca ve akıllıca, hep birlikte belli bir yer ve zamanda yapmadık: Kimimiz Orta Asya’da Müslüman oldu. Bir kısmımız Müslümanlığı kabûl ettiği yerleri bırakıp Anadolu’ya, Akdeniz kıyılarına geldi ve başka kültürlerin de etkisinde kalarak yazı dilini kurdu; kimimiz daha akıllı çıktı, Müslüman olduğu

topraklarda kaldı, yani Orta Asya'da kaldı (Karahanlılar ve ardından gelenler).

Bu kadar çeşitli kültür kargaşasının içinde Türkçenin uğrayacağı dil değişmelerini tasavvur etmek herhâlde güç değildir sanırım. İşte bu değişmelerden biri de kelimelerin yeni mânâlar kazanması hâdisesidir.

Hepimizin bildiği gibi İslâm dininde insanların işledikleri ameller bir melek tarafından yazılır, kaydedilir, defter hâline getirilir: 'defteri dürüldü' dediğimiz zaman o kişinin öldüğünü kastederiz, çünkü artık o kimsenin bu dünyada işleyeceği bir amel kalmamıştır. Bu ameller, yani bu dünyada yaptığımız işler, davranışlar ya iyi olur ya kötü. İyi olanları 'sevap' kötü olanları da 'günah' olarak adlandırılır. İlm-i Hâl adı verilen ve bir Müslümanın toplum ve Tanrı karşısındaki durumunu belirleyen, nasıl hareket edeceğini anlatan kitaplarda hep günahlardan bahsedilmektedir; 'müzd' adı verilen sevaplardan fazla laf edilmez. Onun için meleğin yukarıda kaydettikleri daha çok günahlarımızdır.

Bütün bu bölüm pörçük bilgileri, bir solukta ard arda sıralamamızın bir sebebi var; yani şunu demek istiyoruz: 'günah işlemek, hata etmek' kavramı 'günahların kaydedilmesiyle' yakından ilgili olan 'yazı yazmak' kavramı ile birleşmiş olmalıdır ilk Müslüman Türkün kafasında. Nitekim yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi yaz- fiilinin 'yazı yazmak' mânâsı Türk dilinde ilk defa Mahmud el-Kâşgarî tarafından M.S. XI. asırda Oğuzca ağız özelliği (yazı dili değil!) olarak kaydedilmiştir. Fakat burada bir soru soracağız: Aynı durumu niçin Karahanlıların dilinde bulmuyoruz? Hoş onlar da Müslüman oldular ve 'günahların kaydedilmesi' keyfiyetini onlar da biliyorlardı. Niçin 'günah işlemek' ile 'yazı yazmak, kaydetmek' kavramını birleştirip bir fiille ifâde etmediler? Buna verilecek cevap şu olmalıdır: Karahanlıların Türkçesinde 'yazı yazmak' için Türkçenin ilk devrelerinden beri var olmuş olan *biti-* fiili vardı; bunun için iki mânâyı birleştirmelerine yani iki mânâyı bir tek kelimeye yüklemelerine gerek yoktu. Oğuzlar Anadolu'ya gelmeden önce böyle *biti-* diye bir fiil bilmiyorlar mıydı? Eldeki malzemeye göre bu soruya 'hayır, bilmiyorlardı' diye cevap vereceğiz, çünkü Oğuzların yazı dili, ilk defa 13. asırdan itibaren Anadolu'da ortaya çıkar ve biz bu malzemede böyle bir fiile

rastlamıyoruz. Evet rastlamıyoruz amma velâkin dolaylı olarak böyle bir *biti*- fiilini daha Orta Asya'da iken tanımış olabileceklerini düşünmemizde bir sakınca yoktur sanırım; şöyle ki Anadolu'da bir *biti* 'mektup, ferman' bilindiğine ve bu da *biti-g* diye bir isim-fiilden, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *g* ünsüzünün düşmesi kâidesine¹¹ uyararak ortaya çıktığına göre bir *biti*- fiili var olmuştur Oğuzların dilinde. Ancak Oğuzların, 13. asırda Anadolu'da kurdukları yazı dilinde, 'yazı yazmak' eylemi için bir *biti*- fiilini kullanmadıkları, fakat bundan türeyen bir ismi, yani *biti*'yi dış dünyaya âit bir nesne olarak kullandıkları anlaşıyor.

Ayrıca Karahanlıların şivesi, eski Türk yazı dilinin dayandığı şive veya şiveler grubuna çok daha yakındı; bir de Karahanlılar, coğrafî konumları icâbı, eski Türk yazı dilinin temsilcisi olan Uygurlar ile sıkı temas hâlinde idiler. Bu yüzden aş. yk. M.S. 1000 yıllarında yazı dilini kurdukları zaman *biti*- fiilini devam ettirmeleri kadar tabîî bir şey olamazdı Karahanlılar için. Bu yüzden Karahanlıcada 'yazı yazmak'

¹¹ Konuyu değiştirip "kâide" kelimesinin üstüne koyduğum 'semer'e dokunmadan edemeyeceğim. Son zamanlarda (daha doğrusu epeyi zamandır) eli kalem tutanlarımızın bir kesiminin yazılarında bazı kelimeler çift *aa* ile boy göstermeye başladı. Bir de baktık ki bu çift *aa*'lar hep içinde *k* sesi bulunan kelimelerde kullanılıyor. Nedir bu diye sorduk. Türkiyyat ulemâmızdan bazıları "...a a a, bilmiyor musun ayol. Eğer kâtil yazarsam ince *k* ile okunur, yanlış olur bunun *kaf* olduğunu belirtmem için *kaatil* diye yazıyoruz". Biz gene saf saf sorduk:" Niçin?" Cevap geldi: "Karışır sonra, millet yanlış okur." Burada 'karışır'dan kasıtları herhâlde mânâ karışması olacak. Fakat çift *aa* ile boy gösteren bütün kelimeleri kalın *k* (yani *kaf*) yerine ince *k* ile okuduğumuz zaman hiç bir şekilde mânâ karışması tehlikesinin bulunmadığını görürüz. Denemesi bedava, buyurun bütün çift *aa* ile yazılan kelimeleri ince *k* ile okuyun bakalım bir başka mânâyâ gelen ikinci kelime bulacak mısınız? Bulamazsınız. Çünkü yoktur böyle bir şey bugünkü Türkçemizde. Bir şu cümlede görülüyor: *karımı* (yani nikâhlı eşimi) *almaya geldim* : *kârımı* (hisseme düşeni) *almaya geldim*. Burada da cümlelerin gelişi neyi kastettiğimizi açıkça gösterir zâten. 'Millet yanlış okur.' diyorlar. Bu ise, dilin estetiği ve makyajı ile ilgili bir hükümdür. Ana dilini doğru okuyup yazamayan bir aydın kişiye en hassas çevriyazı yani transkripsiyon dahi sunsanız gene bildiği gibi okur, hatta çift *aa*'ları da *a-a* diye okur, meselâ *ka-a-til* gibi. Millete yön gösterecek olan Türkiyyat ulemâmız ile yazar çizer takımımız birazcık olsun sağına soluna bakarak yani azıcık düşünerek laf etse çok iyi olur.

kavramını bir başka fiile yükleme ihtiyacı doğmamıştır. Halbuki Müslüman Oğuzların şifâhî dönemi Karahanlılarınkinden çok daha uzun sürdüğü için Oğuzların dilinde mânâ değişimleri çok daha yaygın ve hızlı olmuştur: İşte Oğuzlarda ‘yazı yazmak’ kavramının, ‘günah işlemek’ mânâsına gelen *yaz-* fiiline yükletildiğini bu değişmeye misâl olarak göstereceğiz. Yazı dili, dil değişimlerini firenlediği, yavaşlattığı halde konuşma dili bu değişimleri çok daha hızlı yapmaktadır.

Buraya kadar söylediklerimizden şunları çıkarıyoruz:

1. Eski Türkçede ‘yazı yazmak’ için *biti-* diye bir fiil, ‘hata etmek, günah işlemek’ için de *yaz-* diye ayrı bir fiil var.

2. M.S. XI. asırdan itibaren Oğuzların *konuşma dilinde* ‘yazı yazmak’ mânâsı, ‘günah işlemek’ mânâsındaki *yaz-* fiilinin omuzuna yüklenir; yani iki mânâ bir tek *yaz-* fiili ile ifâde edilir.

3. Bu durum, İslâm dinindeki ‘günahların kaydedilmesi’ keyfiyeti ile ilgilidir.

4. Ancak *yaz-* fiilinin iki mânâyı yüklenmesinin yalnız Oğuz Türklerinde görülmesi, Oğuzların yüzyıllar boyu yazı dilinden mahrum olarak sözlü dönemde kalmış olmaları ile izah edilecek; buna karşılık Karahanlı Türkçesinde böyle bir durumun bulunmayışı yani iki mânâ için iki ayrı fiilin bulunuşu (‘yazı yazmak’ için *biti-*, ‘günah işlemek’ için *yaz-*) da Karahanlıların, Müslüman olduktan hemen sonra yazı dilini kurmaları ve bir de Eski Türkçe yazı dilinin dayandığı şiveler grubuna bağlı olmaları ile izah edilecektir (Uygurcada *biti-* var).

yaz- ‘günah işlemek, hata etmek’ fiilinin iştikakları şöyle sıralanacak:

yala- ‘itham etmek’ < * *ya-l + a -*

yala ‘itham etme’ < * *ya-l-a*

yalğan ‘yalan’ < * *yal-ğan* (veya: * *yal-ığ + a - n*)

yangku ‘dedi-kodu, iftira’ < * *ya-n(-k-)ku*

yangıl- ‘günah işlemek’ (krş. bugünkü *yanılmak* ve *yanlış*)

yangluk ‘günah’ < * *yan(-k-)ıl-uk*

Bütün bu verileri toparlayacak olursak şöyle bir tablo çıkar karşımıza:

* YA-

‘* yanlış bir şey yapmak’

ya-z-

(z ile geçişli fiil:) ‘günah işlemek’

(İslâmiyet ile birlikte: ‘günah kaydetmek’ ‘yazı yazmak’)

[* ya-r- çuvaşça şyir- ‘resim yapmak, yazmak’¹²]

‘hata ve günah’ mânâları bir süre daha Oğuzcada devam eder ve kalıplaşmış ifâdelere inhisar eder:

Ali şapkamın üstüne *otur-a* yazdı

yazık! (< *yaz-uk* ‘günah’)

Fakat * YA- ana kökünden türemiş diğer ıstikaklar ortalıkda geziniyor:

yanlış, yanıl-, yalan

Bunların Eski Türkçedeki akrabaları da şöyle sıralanabilir: *yala yangku* ‘iftira’ (* *ya-l-a*, * *ya-n-ku*) ve *yalgan*. Buna göre:

**ya-n-*

**ya-l-*

gibi fiil tabanları vaktiyle var olmuş olmalı, aksi takdirde bugünkü *yanlış* ve *yalan* kelimelerini izah edemezdik¹³.

¹² Bizdeki z’ler Çuvaşçada r olur, ş’ler de l olur. Bu bir ses değişmesi olarak telakki edilmektedir. Ama verilen bütün misâllerde z, r ve ş, l unsurlarının hep yapımı eki olduğu görülüyor. Acaba başlangıçda ses değişmesi yerine *morfem tercihi* mi söz konusu idi? --Konudan uzaklaşıyoruz, açıklanması gereken ıstikakçı argosunu kullanmaya başladık; bunu şimdilik burda bırakalım. Bazı ulemâlar yukarıdaki *yaz-* = Çuvaşça *şyir-* eşitliğini kabul etmiyorlar: G. Doerfer, TMEN,iv, s. 67-71. Her ne hâl ise, gerçekten de böyle bir ilişki varsa bile Çuvaşçadaki mânâ değişmesi Oğuzların İslâmiyetinden sonra ortaya çıkmış olmalı.

¹³ Son olarak yazılış ve söylenişleri yukarıdaki * *ya-* kökü ve ıstikakları ile aynı olan bir iki kelimemiz daha var. Bunları tabii aynı torbanın içine koymaya-cağız. Yani dış görünüşün benzemesi hatta aynı olması kelimelerin akraba olduğunu göstermez, mânânın da uyması lâzım:

Bunca dolambaçlı laflardan sonra insanın aklına bir de şu geliyor: Acaba biz Oğuz Türkleri, az okuyup çok yazdığımız için mi 'hata etmek' ile 'yazı yazmak' bir fiilde birleşmiş? Kim bilir?¹⁴

yay- 'yaymak, dağıtmak' (< *yad-*)

yaz- 'yaymak, dağıtmak' (yukarıdaki örnekler için verilen kaynaklara bk.)

* *ya-y-* (=d), * *ya-z-* [bu sonuncusu bugün de yaşıyor: *oyalı yaz-ma*, *yazı 'ova'* (Akyazı!)]

yat- 'yatmak' (= * *vücûdu yaymak* < * *ya-t-*)

yakı yak- 'merhem sürmek' (< *yakığ yak-* < * *ya-k-*)

yağ 'yağ, tereyağ, sıvı yağ' (< * *ya-g*)

Bunlardan Eski Türkçede *yad-* yanında bir de *yay-* fiili görülür 'dağıtmak, perişan etmek' mânâsında. Tabîî *-d-*'nin yanında *-y-* bulunamayacağı için buradaki *yay-*'in başka yerden gelmesi lâzım; gerçekten de kitâbelerde ve bazı Mani metinlerinde *yany-* diye bir fiile rastlıyoruz aynı mânâda ve bu *ny* sesinin *n* ve *y* şeklinde daha Eski Türkçe devrinde parçalandığını biliyoruz: *ny* > *n*, *y*.

¹⁴ Bu yazım *Tarih ve Toplum*'da çıktuktan sonra Talât Tekin aynı yerde, böyle bir iştikak denemesinin doğru olamayacağını ileri sürdü. Bilindiği gibi yazışmalarımız uzadı. İlgilenen okuyucu bunları bulup okuyabilir (Talât Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, 1994).

ÜZENĞİ KELİMESİ NEREDEN GELİYOR?¹

[Tarih ve Toplum 81 (1990): 9-13]

Atlının yayaya üstünlüğü tarihte ilk defa, atlı vahşi Alaman kabîlelerinin, M.S. 378'de Roma'nın yaya ordusunu yenmesinde görülmüştür. Fakat eyerinin üstünde atlı, her zaman gâlip gelememiş, sık sık da yenilmiştir. Atlının mutlak üstünlüğü, *üzengi* denen âletin icâdiyle ve bilhassa bunun yayılmasıyla başlamıştır.

'üzengi'nin ne zaman, nerede ve hangi millet tarafından icâdedildiği hakkındaki bilgilerimiz çoğunlukla arkeolojik buluntulara dayanmaktadır. Buna göre *üzengi*, milâttan önceki son yüzyıllarda, İç Asya bozkırlarında Türkler tarafından icâdedilmiştir.²

¹ Yabancı dilde kaleme aldığım için 'hayâtımın *hamâkat* dönemine âit' diye vasıflandırdığım bir yazımı, okuyuculardan özür dileyerek zikretmek istiyorum: "Some Thoughts on the Etymology of the Turkish *Üzenği* 'stirrup'", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)* 9 (Harvard Üniversitesi 1985): 237-241.

² Bu yazımızda umûmî ve yuvarlak hükümler için en çok şu kaynaklar kullanılmıştır: 1. Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change* [Ortaçağ Teknolojisi ve İhtimâl Değişme], Oxford University Press 1962 (burada 1976 Amerikan baskısı kullanıldı), x+194 ve 10 resim. [Zengin bibliyografyası, notları ve diziniyle mükemmel olan bu eserin bir an önce Türkçeye kazandırılması gerekmektedir! İlim ve Teknoloji Tarihi ile uğraşan ulemâlarımız neredeler?] 2. A. Rona-Taş "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History", *Chuvash Studies*, Bibl. Orientalis Hungarica, Vol. XXVIII, Akademiai Kiado, Budapest 1982 (s. 113-170; *üzengi* ile ilgili olarak bilhassa s.120 vd.) 3. F. Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 5, 1983, 136 s., 16 s. resim.

Arkeolojik buluntular her zaman tek başına yeterli değildir. Bir şeyin kesin olarak ispatı için bunların başka verilerle, meselâ dil verileriyle de desteklenmesi gerekmektedir. İşte bugün, iştikakçı *üzengi* kelimesini kesip biçecek, nerelerden gelebileceği üzerinde ileri geri laflar edecek; diğer milletlerin bu üzengi denen âlete verdikleri adlarla mukâyese edecek ve nihâyet bütün bunlardan umûmî neticeler çıkarmaya çalışacak.

Eyi, hoş, üzeniği icâdettik. Şimdi n'olcek? Şimdi icâdettiğimiz üzeniği dünyanın dört bir tarafına yayacağız. Nasıl yayacağız? Atlarımızı eyerleyeceğiz, eyere üzengilerimizi bağlayacağız ve dolu dizgin, tozu dumana katarak dünyanın dört bir yanına “akınlar eyleyeceğiz” Pek öyle dört bir tarafa değil de şöyle sadece İç Asya'dan batıya doğru akalım: Hazar'ın güneyinde İran yaylası üzerinden Akdeniz'e; Hazar'ın kuzeyinden Roma-Bizans ülkelerine, Avrupa içlerine.

İnsan oğlunun bazen yeni icâtlara karşı bir inadı tutar, gözünün önündeki yeniliği göremez veya görmek istemez. Direnir de direnir. *üzengi* hikâyemizde de durum böyle olmuş: Komşumuz haşmetli Sâsânî devleti (M.S. 226-651), hudutlarında, Satraplarının burnunun dibinde demir ve bronzdan yapılmış *üzengilerimizle* koşturup durduğumuz hâlde dönüp de bakmamış bile. Eğer dönüp baksaydı, kendi süvâ-rilerini, saray muhâfızlarını nakşeden nakkaşları, sanatkârları, resimlerinde ve duvar kabartmalarında atlıların üzengilerini de yaparlardı. Halbuki bütün Sâsânî sanatında atlıların ayakları üzengisiz, eyerin iki yanından aşağıda, boşlukta sallanmaktadır. Aynı durumu batıda, Roma ve Bizans'da da görüyoruz: M.S. 700 tarihlerine kadar bütün kabartmalarda, heykellerde atlılar üzengisizdir.³ Tarihî veriler üzeninin,

³ Sâsânî sanatında atlı kabartmaları için bir çok eserin yanı sıra şu esere bakılabilir: Boris Marschak, *Silberschaetze des Orients, Metalkunst des 3.-13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität*, VEB E.A. Seemann Verlag Leipzig 1986, 440 s. (bilhassa s. 121 vd; s. 406-407'deki üzengili koşumlar 8.-9 asırlara aittir). Öte yandan *üzengi* Orta Asya'da (Özbekistan, Fergana'nın batısı) bir Soğut şehri olan Pencikent'in 7. yüzyıla âit duvar resimlerinde görünmeğe başlar (bk. Tamara Talbot Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, New York 1965, resim 90 ve 101; Mario Bussagli, *Central Asian Painting*, New York 1979, s. 44-45).

8. asırdan itibâren Avrupa'da kullanılmaya başladığını söylüyorlar (bk. dipnotu 1).

İslâm dünyasında ise *üzengi*, Arap orduları Sâsânî hâkimiyetine son verip Asya içlerine yürüdükten sonra yani 7. asrın sonlarında ortaya çıkmıştır.

Şimdi üzeningin, birbirinden habersiz iki ayrı yerde, iki ayrı iklimde ve iki ayrı biçimde nasıl ortaya çıktığını kısaca tesbit edelim:

1. Sıcak iklimlerde, Arabistan'da ve Hindistan'da çıplak ayakla veya sandal türünden bir ayakkabı ile deveye veya bir başka hayvana binen insanların icâdetlediği "ilmek" şeklindeki üzenkiye ayağın başparmağı geçirilir sadece. Buna Arapçada *ğarz* diyorlar. Bu kelimenin iştikakı açıkça "ilmek" şeklindeki üzenkiye işâret etmektedir: *ğaraza* 'sivri bir şeyi geçirmek', 'iğne ile delmek', 'sivri bir şey dikmek'. Burada sivri bir şeyden maksad, bu özel durumda ayağın başparmağıdır.⁴ Soğuk iklimlerde bu icâdın itibar görmemiş olduğunu açıklamaya gerek yoktur.

2. üzenki denen âlet, sıcak olmayan iklimlerde, meselâ İç Asya bozkırlarında, yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi Türkler tarafından milâttan önceki asırlarda icâdedilmiştir. Ve işte bütün dünyaya ve bil-hassa Roma-Bizans dünyasına Avarlar vâsıtasıyla yayılan 'üzengi' budur.⁵

Şimdi üzeningin icâdedilme ve yayılma hikâyesini burada bırakalım da bunun Türkçe adı olan *üzengi* kelimesinin hikâyesine

Roma ve Bizans dönemi için kitap karıştırmaya dahi gerek yok; Anadolu'nun herhangi bir yerinde, kapalı veya açık müzelerde bulunan bir atlı kabartmaya göz atmak yeterlidir.

⁴ W. Lane, *Arabic-English Lexicon* (The Islamic Text Society, Cambridge, England) 1984, s. 2246. Daha sonra üzeningin biçimi değiştiği hâlde aynı *ğarz* ismi bildiğimiz üzenkiye ad olmuştur. Hindistan'da ise Sanskrit dilinde bu türden bir üzeningin nasıl adlandırıldığını bilmiyoruz; en azından bu konudaki dil malzemesi günümüze gelememiştir. Bu konuda bilinen tek kelime İslâmiyet ile sonradan Hint dillerine giren *rikâb* kelimesidir, aş. bk.

⁵ Üzeningin yayılması ve bununla ilgili meseleler için bk. dipnotu 1'deki kaynaklar.

başlayalım. Bizden önce bu kelimenin iştikakı için neler söylenmiş, önce bunları anlatalım:

1. Bu konuda ilk sözü Ş. Sami'nin söylediği görülüyor: "...üzengi [aslı uzanıp kısaltmak demek olan *üzennemek*'ten] hayvana binildikte ayakları komağa mahsus demir basamaklar ki kayışla eğere merbuttur, rikâp".⁶

2. W. Bang, kelimenin ilk kısmındaki *üze*'ye bakarak bunun *üs(t)* 'yukarı, üst kısım' ('üzerine basarak hayvana binmek'den kinâye') ile ilgili olabileceğini söylüyor.⁷

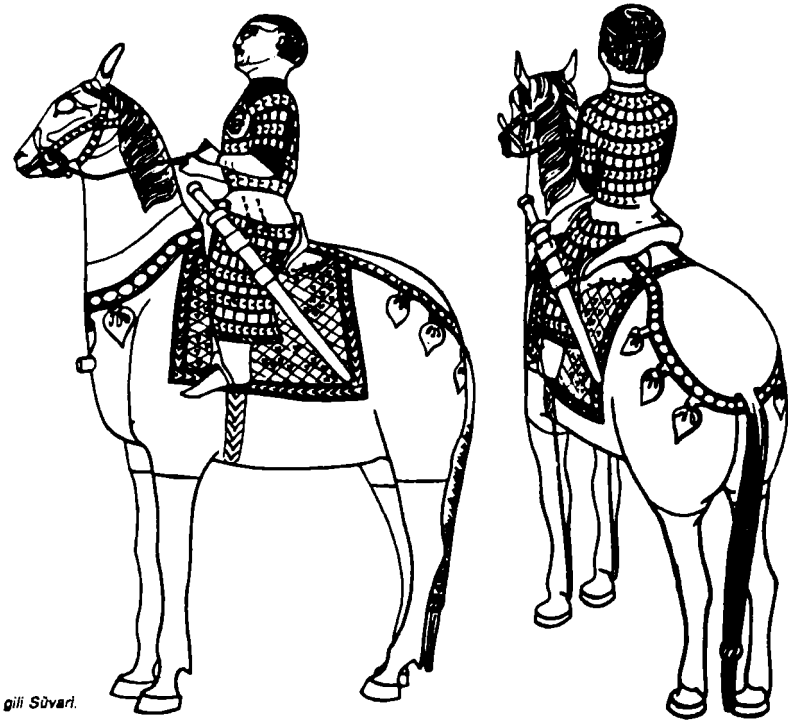

Üzengisiz Süvari (A.H. Bivar -1955)

⁶ Ş. Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Dersaadet 1317, s. 204b. Kelimenin *ö* ile değil de *ü* ile okunacağını, kendisinin "*vâv-ı makbûze-i haftfe*" diye tarif ettiği (s.14) *ü* sesi için bulduğu bir işaretle yazmasından anlıyoruz [çünkü kelime bazen * *özengi* biçiminde de okunmaktadır; bunun sebebini ileride anlatacağız]. Ş. Sami'nin burada kullandığı işaretler ve onların tarifleri, Tecrübi Fonetik İlminin bugün söylediklerinden farksızdır. Ve bu Tecrübi Fonetik İlmi, Avrupa'da 20. asrın başında ortaya çıktığı hâlde Ş. Sami, bu ilmin esaslarından bazılarını, *Kâmûs-i Türkî*'de çok önce ortaya koymuştu. Bu önsözün bu bakımlardan incelenmesi ve değerinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Dilbilimci "yaş" (yani 'genç') ulemâlarımıza duyurulur.

Öte yandan Ş. Sami, *üzennemek* fiili hakkında müstakil olarak bir şey söylemiyor ama *üzgeç* 'çekilip alınır ip merdiven' (203b) *üzmek* 'gerip gevşetmek' (204a) gibi iştikaklarını kaydediyor.

⁷ W. Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen ...*, SBAW 1919, s.47-48, not 4.

gili Süvari.

Üzengili Süvari (A.H. Bivar -1955)

3. Z. Gombocz (1912), G.J. Ramstedt (1916), N. Poppe (1958) ve E. V. Sevortjan (1974) kelimeyi Moğolca *dörüge* ile birleştirmek istemişlerdir. Fakat bu birleştirmeye bir çok itirazlar yükselmiştir.⁸

Şimdi uzmanların bu konuda söylediklerini gördükten sonra *üzengi* kelimesinin Türk dünyasında aldığı fonetik biçimleri birer birer gözden geçirelim:

Üzengi kelimesinin ilk defa ortaya çıkışı M.S. XI. asırda Kutadgu Bilig ile olmuştur: kara tapsa begler bedüyür kopar - *üzengü* bar erse

⁸ Moğolca *dörüge* ile *üzengi* arasındaki ilişki ile ilgili bibliyografya için bk. G. Doerfer, TMEN II, s. 148-149 ve bu ilişkiye yapılmış en sağlam itiraz A. Rona-Taş'ın adı geçen makâlesindedir: "... ses bilgisi, yapı bilgisi ve anlam bilgisi bakımından bu mümkün değildir..." s. 120.

çigen berk kapar “Halk vazifesini yaparsa beyler büyür, yükselir; üzengi varsa, insan yuları kuvvetli tutar” (R. R. Arat neşri, b. 6110).

Kelimenin muhtelif şekilleri muhtelif vesîlelerle bir araya getirilmiştir.⁹ Bu sûretle kelimenin ilk şeklinin, metinlerle tesbit edebildiğimiz kadariyle, *üzengü* olduğunu görüyoruz. Bunun diğer şekilleri şöyle sıralanabilir: *üzengülük*, *izängi* (-ä, -ü) ve *yerana*.

Bütün bu şekilleri tasnif edecek olursak, muhtelif Türk şivelerinin coğrafi konumlarını aksettiren üçlü bir sistem karşımıza çıkar:¹⁰

A. Çuvaşça 19. yy’da tesbit edilen metinlere göre, *yarana* / *yerana* (Burada Çuvaşçadaki *yer* kelimesi Türkçedeki *iz* kelimesine tekâbül ediyor Bu nokta iştikak ameliyemiz için çok mühim).

B. Abakan, Kuzey-batı bölgesi ve Yakutça (gene 19. asırda tesbit edilmiş dil malzemesine göre): *isäni*, *izäni*, *izänä*, *izängü*, *äsänä*, *isänä*.

C. Karahanlıca başta olmak üzere (XI. asır) bütün diğer tarihî ve modern şiveler (Kuzeybatı, Güneybatı ve Güneydoğu): *üzengü*, *üzengi* (bazen ö ile, aş. bk) ve *üzengülük*.¹¹

Buna göre üç ayrı nazarî şekil tesis edebiliriz:

A. Çuvaşça için: **irengü*.

B. Abakan, Kuzeydoğu ve Yakutça için: ** izengü*.

⁹ Sir Gerard Clauson (EDPCT, 289b), G. Doerfer (TMEN II, no.598), modern devirler için: W. Bang (adı geçen makâlesi, s. 47,48) ve M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1949, s.63-96. Bu listelerdeki şekillerden bazılarının düzeltilmesi gerekiyor: ** üzegü* herhâlde *kef* harfinin yanlış okunması neticesinde ortaya çıkmış olmalı. Öte yandan *zenge* şekli de şâirin vezin endişesinden gelmektedir (Houtsma 156 ve TS VI, 1972).

¹⁰ Türk şivelerinin tasnifi ile ilgili olarak bk. TM X, s.59 vd.

¹¹ Bu sonuncusu yani *+lük* ekiyle birlikte yalnız Kutb’un Hüsrev ü Şirin’inde geçiyor: *adaķıngnı üzengülükke bir bir - basıp mün yoksa yıķlur sen baş ağrır* “Merdivene ayağını birer birer bas da öyle çık; yoksa düşersin, başın ağrır.” (Bk. N. Hacıminoglu neşri: *Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Dil Husûsiyetleri*, İstanbul 1968, s. 360, beyit 3080). Burada kelime, üzengiden başka bir mânâ kazanmış: ‘merdiven’; Farsçasında *nerdübân*. Aynı durumu Kur’an tercümesinde de buluyoruz: J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapeşte 1976.

C. Geri kalan Türk dünyası için: *üzengü(lük).¹²

Buraya kadar söylediklerimiz hep bilinen verilerdir. Yeni malzeme olmadıkça bu bilinenlerle bir şey yapmak, yeni bir netice çıkarmak mümkün değildir. Aşağıda ufak bir veriden, küçücük masum bir kelimecikten bahsedeceğiz. Bu kelimecik yukarıdaki verilere yeni bir hayat katacak, daha önce bildiklerimizi bambaşka bir açıdan değerlendirmemizi sağlayacaktır. Şimdi bu kelimeciği inceleyelim hep birlikte; bakalım nasıl bir kelimecik imiş:

Maytrisimit adlı Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış bir eserin ikinci bölümünde Burkan'ın yani Buddha'nın 32 adet alâmet-i fârikasından (*irü belgü*) bahsedilirken ikinci alâmeti için şöyle denmektedir: ming kigelig tilgenin yaratağlağ tamğa ayasınta *izengülükinte* begiz belgülig közünür.¹³ Bunun mânâsı bugünkü dilimizde şöyle olur: "Elinin ayasında (=ayasınta) ve ayağının tabanında (=izengülükinte), bin parmaklı tekerlek ile teşhiz edilmiş bir damga açıkça görülmektedir".¹⁴

Şimdiye kadar eski Türkçenin hiç bir metninde görülmemiş olan bu *izengülük* kelimesinin gerçekten 'ayak tabanı' mânâsına geldiğini, yukarıdaki cümlenin yani 32 alâmetten ikincisinin, Sanskritçe Burkan metinlerindeki karşılığına bakmak sûretiyle açıkça göreceğiz: Franklin Edgerton, meşhur Sanskrit lügatinde 32 alâmetten ikincisini muhtelif varyantlarıyla veriyor; bunlardan bir tanesi yukarıdaki Uygurca

¹² A. Rona-Taş, adı geçen makâlesinde (bk. s. 120-122) bu nazarı şekilleri *iräñä*, *izäñge* ve *üzäñgü* şeklinde tasavvur ediyor ve Çuvaşça *yeranä*'yı sadece z : r tekâbülü için kullanıyor. Fakat biz burada Çuvaşça kelimeyi şekil bilgisi bakımından da *üzengü*'nün karşısına koyacağız.

¹³ Geng Shimin, "Qadimqi Uygurca Iptidayi Drama Piyesasi 'Maitrisimit' (Hami Nushası)ning 2-Pardasi Haqqidiki Tatqiqat", *Journal of Turkish Studies IV*. (1980): 101-156, bilhassa 111, var. 5a, 1.7. *Maytrisimit* herhâlde Köktürk kitâbeleri devrinde meydana getirilmiş Türk dilinin en eski eserlerinden biridir.

¹⁴ *kigelig* veya *kigelik*'in ne olduğunu bilmiyorum ama metnin gelişinden bunun araba tekerleğinin parmakları olduğu anlaşılıyor. Şu şekillerle ilgili görünüyör kelime: *gövklek/gövelek* 'kağı tekerleğinin ortasında dönen ağaç', 'araba tekerleğinin ortasında dingil başının takıldığı ağaç başlık'; *gevele* 'ahır ve samanlık gibi binaların üzerine atılan ağaç direk' (bk. *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI* (Ankara 1972).

cümleye aynen uymaktadır: *cakrankita-hasta-pada(-tala)* “eline ve ayağının tabanına tekerlek şeklinde bir damga vurulmuştur”.¹⁵

Bu sûretle kelimenin mânâsını, “ayak tabanı” olarak kesinlikle tesbit ettikten sonra bunu bir güzel yatırırız ve kesip biçebiliriz artık: < *iz + e - n - gü + lük*.¹⁶ Buna göre bu kelimeyi böyle paralanmış hâliyle mânâlandırırsak şöyle bir şey çıkar karşımıza: “*kendisi için (-n-) iz bırakan şey”, “* ayağın alt kısmı” yani “ayak tabanı”.¹⁷

İkindik, sıkındık ama hâlâ daha bir türlü atlıların kullandığı âletin adı olan ‘üzengi’ mânâsını çıkaramadık bundan. Çıkaramadık ama epeyi de yaklaştık sayılırız bu mânâyâ.

Her dilde olduğu gibi Türkçede de kelimeler, kendi mânâlarından başka mânâlara da gelebilmektedir ve edebiyatçılarımız her devirde dilin bu umûmî husûsiyetlerinden faydalanmışlardır: Meselâ imparatorluk döneminin şuarâları *gece* demişler Leylâ adındaki kızcağızı kastetmişler, *kaş* demişler, *yay*’ı düşünmüşler. Hele derinden bir *ah* çekmişler akıllarına mûsikî âleti *ney* gelmiş, akıllarına *hava* gelmiş, *aşk* gelmiş, *rüzgâr* gelmiş, *nefes* gelmiş; daha neler de neler.¹⁸ Edebiyatçılar

¹⁵ F. Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, Vol. 2: *Dictionary* (New Haven, Yale University Press, 1953), s.627 (bilhassa bk. s. 458b-460a).

¹⁶ Bu parçalama ameliyyesinde meraklı okuyucuları tatmin etmek düşüncesiyle şu kaynakları zikredeceğim (ilgilenmeyen okuyucu bu notu yok saysın, lütfen) *+e-n-gü+* için bk. W. Bang, SBAW 1919, s.52-53; L. Ligeti, Nemeth Armağanı (Ankara 1962), s.319-330. Ve bir de *-gü+lük* için bk. M. Räsänen, *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen* (Helsinki 1957), s.129: *+lük* bazen kalkabilir. Konumuzla ilgili olarak yukarıda Kutb’un Hüsrev ü Şirin’inde görülen ve ‘merdiven’ mânâsındaki *üzengülük*’ü hatırlatalım.

¹⁷ Aynı *iz* kökünden bir de *izlik* yapılmıştır ki ‘ayakkabı’ mânâsına geliyor, bk. EDPCT 286b

¹⁸ Üdebâlarımız yani edebî zevki olanlarımız, burada hangi gazelin hangi beytini kastettiğimizi anlamışlardır sanırım:

Ney-i bezm-i gamem ey âh ne bulsan yile vir;

Oda yanmış kuru cismümde hevâdan gayri.

Bu beyitte biliyorsunuz bir müstensihin azizliği, şâiri daldığı hayâl âleminden fecî bir şekilde uyandırmış ve verilmek istenen muhteşem hayâl tablosu da parça parça olmuştur: Müstensihin azizliği [câhilliği de olabilir tabii] şu: *âh* yerine *mâh* yazıyor ve diyor ki “...efendim şâir ‘ay yüzlü’ sevgilisine hitâbediyor; *âh*

dilin orasını burasını çekiştirir dururlar da iştikakçılar durur mu, onlar da arada bir kelimeleri köşelere sıkıştırıp hırpalayacaklar.

İmdi, Orta Asya'da bulunmuş üzengilerin resimlerine baktığımız zaman, şunu görürüz: 'üzengi'nin alt kısmı, ayakkabının, çarığın veya çizmenin uç kısmından topuğuna kadar olan alt kısmının, yani "ayak tabanı"nın, içine girip rahatça oturacağı ve yerleşeceği kadar geniş ve yayvan yapılmıştır. Üzenginin bu kısmı ile "ayak tabanı" kavramını yan yana getirdiğimiz zaman, yani birini diğerinin içine soktuğumuz zaman, birincisi "kap, ihtivâ eden" (yani *içeren*) olur, ikincisi (yani *ayak tabanı*) "muhtevâ" (yani *içerik*) olur.

Bu noktada derin bir nefes alalım ve basit mantık oyunumuza devam edelim: Bu ikisinden hangisi önce vardı? Tabii ki burada *içerik* durumundaki 'ayak tabanı' önce vardı; çünkü 'ayak tabanı' vücûdun bir parçasıdır. Halbuki *içeren*, yeni icâdedilmiş âletin kendisidir. Yeni icâdedilmiş âlete bir ad verilecek. Bu ad, tabii olarak, vücûdun, bu âletle en yakından ilgili olan kısmı, yani 'ayak tabanı'ndan başka bir şey olmayacaktır; yani *içerik*, *içeren*'e ad olmuştur burada: *izengülük*.¹⁹

Buna göre şunu söyleyebiliriz artık: XI. asırdan beri, yani *Kutadgu Bilig*'den bu yana, Türk dünyasında ilk ve son sesi hep *ü* ile zikredilen bu âletin ilk adı herhâlde *üzengü* değil, *izengü* veya *izengülük* idi: Yani ilkin "ayak tabanı" mânâsına gelen bu kelime, daha sonra "üzengi" denen âletin adı olmuştur.

ne demekmiş!" Doğru gibi görünüyor ama şâirimizin 'şöyle derinden bir âââh! çekme' isteğini ve bununla kasdettiği bir sürü şeyi ne yapacağız? Yukarıdaki beyitte 4 kelimeden başka hepsinin ipleri *âh* kelimesinin elindedir. İnanmayan varsın hesâbetsin.

¹⁹ Bu adlandırma, iki şey arasında 'benzetme' dışındaki herhangi bir ilişkiye göre yapılmıştır: Meselâ "soba yandı" diyoruz. Burada yanan soba değil, sobanın içindeki şeydir; "kadehler bitti" dediğimiz zaman, tükenen kadeh değil, içindeki içkidir. Haddimiz olmayarak çizmeden yukan tırmanmaya başladık, edebiyatçı dostlarımız kaşlarını düğümlmeden bu bahsi burada kapatalım en iyisi, nemize gerek.

XI. asırda veya daha önceki bir târihte uzakdan benzeşme yoluyla kelimenin ilk ünlüsünün *ü*'ye dönüştüğünü görüyoruz, yani *i*'nin yuvarlaklaştığını görüyoruz.²⁰

Kelimenin ünlüsünün tarihî değişmesi ve yukarıda tesbit etmiş olduğumuz bugünkü biçimleri, Türklerin coğrafi dağılım ve konumlarına şaşılabilecek derecede paralel gitmektedir: M.S. 1000 yıllarında Türklerin kitle hâlinde batıya göç etmeleri ile yani Türkistan'dan, İran yaylası üzerinden Anadolu'ya, Akdeniz'e doğru yola çıkmalarıyla birlikte *izengü* kelimesinin *üzengü* şekline dönüşmüş olduğunu görüyoruz. Buna karşılık Abakan, Çuvaş ve Yakutça, yukarıdaki misâllerde gördüğümüz gibi kelimenin aslındaki *i* ünlüsünü muhâfaza etmiş. Bunun sebebini herhâlde Abakan, Çuvaş ve Yakut Türklerinin, kelimemizdeki *i* / *ü* değişmesi vukû bulmadan yani XI. asırdan önce Türk dünyasının diğer kısmından ayrılmış ve tecrid edilmiş olmalarında aramak gerekecektir.

*

'Üzengi'nin diğer dillerdeki karşılıkları şunlardır: 'yükleme eyeri, yan eyer' mânâsında *astraba*, *astrabe*, *estribo*, *estreup*, *estrieu* (Latince ve akrabalarında); *stigrap* 'tırmanma urganı' (Anglo-Sakson); gene aynı kelimeye benzeterek İngilizler bugün buna *stirrup* demişler. Aynı kökten gelen *Stegreif* kelimesi bugün Alamancada başka mânâda yaşıyor fakat Alamanlar 'üzengi'ye bugün *Steigbügel* diyorlar. Bütün İslâm dünyasında Arapçadan gelen *rikâb* kullanılıyor: 'nakil vâsıtasına veya bir hayvana binmek'. Ve nihâyet Moğolcadaki *dörüge* 'ip, yular' mânâlarına geliyor.²¹

²⁰ Bir parçacık Türklük bilgisi veya 'Lisâniyyât' ilmi tahsil etmiş olanlar bilirler ki yuvarlaklaşma hâdisesinde şaşmaz kâide şudur: *a, e > o, ö* olur; *ı, i > u, ü* olur. Hiç bir zaman tersi olmaz yani *e'nin ü, i'nin de ö* olduğu görülmemiştir. Ama bazen bu kâidenin dışına çıkıldığına şahit oluyoruz: *Türklerde Atıcılık ve Binicilik* (1983) adlı eserinde F. Sümer, meselâ hep *özengi* diyor. Ayrıca, konuyla ilgisi olmayan kimselere bu kelimeyi nasıl telaffuz ettiklerini sorduğumda *ö* ile *ü* arasında mütereddit cevaplar aldım. Bütün bunlar gösteriyor ki kelimenin iştikakı ve menşei artık bugün tamâmiyle unutulmuştur.

²¹ Muhtelif dillerdeki bu iştikaklar için bk. A.H. Bivar, "The Stirrup and its Origins", *Oriental Art* 1 (Londra 1955): 61-65, özellikle s.65; Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change* (Oxford University Press, yeni baskı

Türkçe *izengülük* dışındaki bütün bu adların mânâca bir tek ortak yanı var: 'ip, organ; binmek, tırmanmak'. Görüldüğü gibi bu mânâların hiç biri âletin bizzat kendisiyle, yapısıyla ilgili değildir; âletin fonksiyonu ile, gördüğü işle ilgilidir. Hâlbuki Türkçesi, baştaki ünlüsü yani sesli harfi *i / ü* biçiminde değişip *üzengü* şekline girinceye kadar yani M.S. XI. asırdan önceki bir târihe kadar âletin bizzat kendisiyle ilgili kalmış, ve ayak tabanının gireceği âleti göstermiştir. Ancak *üzengü* biçimini aldıktan sonra aslî mânâsını kaybedip, diğer dillerde olduğu gibi âletin fonksiyonunu ifâde eder olmuştur, ki Ş. Sami ve W. Bang yukarıda gördüğümüz iştikak denemelerinde bu noktadan itibâren haklıdır: *üze (üst)* [hayvanın 'üstüne' binmekden kinâye!] ve 'üzengi kayışının uzanıp kısalması' ve *üzgeç* 'ip merdiven' ile ilgili olarak.

Buraya kadar söylediklerimizden şu neticeleri çıkarabiliriz:

1. Milât sıralarında Türkler 'üzengi'ye büyük bir ihtimâlle *izengülük* diyorlardı.

2. Yukarıda zikrettiğimiz Uygurca cümledeki *izengülük* kelimesi, kesinlikle 'ayak tabanı' mânâsından başka bir mânâyâ gelmediği gibi 'üzengi' denen âletin adı olarak hiç bir Eski Türkçe metinde geçmemektedir; bu bir tesâdüf eseri olmalıdır. Fakat 'ayak tabanı' mânâsına bakarak iştikakını *iz + e - n - gü+lük* şeklinde yapabiliriz: Yani bu adın temelinde *iz* 'iz' ismi yatmaktadır. Bu şekliyle kelimenin 'üzengi' mânâsı, dediğimiz gibi hiç bir metinde henüz tesbit edilememiştir, fakat;

a. Çuvaşçadaki *yer* kelimesi, yukarıda zikrettiğimiz gibi 'üzengi' mânâsındaki Çuvaşça *yeran* kelimesinin bir parçasıdır ve bu *yer* Çuvaşçada 'iz' mânâsına gelmektedir; yani Çuv. *yer* = Tü. *iz*.²² Bu

1976), 1. Bl.: "The Origin and Diffusion of the Stirrup", s.14-28, özellikle not 142-144 ; A. Rona-Taş'ın adı geçen makâlesi, s.120, not 12.

22 İştikâkını herhâlde * *i-z* biçiminde düşüneceğiz. **i-* 'takip etmek' mânâsında olup tek başına metinlerde henüz görülmemiştir; fakat böyle bir kökün varlığını kabûl etmemize müsaade edecek kadar iştikakları vardır: *iyin* 'göre, nazaran' (< *i-yin*), *it-* 'düzene sokmak, sıraya koymak' (< *i-t-* *'nesneleri bir biri ardından takip ettirmek'; tıpkı *sat-* fiili gibi: **sa-t-* *'saydırmak' [*sa-* 'saymak']).

Çuvaşçasında -*r* görülüyor; -*z* nasıl Türkçede fiilden isim yapma eki ise Çuvaşçada da -*r* öyle olmalı. Zâten Genel Türkçede -*r* ve -*z* bilindiği gibi

tesbit, 'üzengi' adı verilen âletin Türkçesinin kökünde bir *iz* 'ayak izi' kavramının yatmakta olduğunu göstermektedir.

b. Bununla ilgili olarak Abakan, Kuzeydoğu şiveler grubu ile Yakutçanın diğer Türk şivelerinden çok daha muhâfazakâr olduğu ve buralarda kelimenin dâima *i* ile söylendiği göz önünde bulundurulursa 'üzengi' kelimesinin ilk sesinin yuvarlak değil düz olması, yani *ü* değil, *i* olması büyük bir ihtimâl dâhilindedir.

c. Atlı savaşıya atının üstünde en büyük emniyeti, 'ayak tabanı'nın belli bir yere oturması sağlayabilirdi; buna eski Türk *izengülük* diyordu. İşte 'ayak tabanı'nın oturacağı yere bu adı vermiş olmalı atalarımız.

3. Başlangıçta bu âlet, yapısından yola çıkılarak 'ayak tabanı' ile ilgisi vurgulanarak adlandırılmış olmalıdır. Ancak uzun bir süre kullanıldıktan sonra bir âletin fonksiyonunun farkına varılabilir. Bu farkına varış, Türkçede kelimemiz sesli harfini benzeşme yoluyla değiştirip (*i / ü*) iştikakı müphemleşmek sûretiyle asliyle ilişkisini, M.S. XI. asırdan önceki bir zamanda kaybettikten sonra ortaya çıkmıştır; yani kelime artık, âletin aslı olan 'ayak tabanı' ile alâkasını kesmiş, W. Bang'ın ileri sürdüğü gibi *üze [üst]* 'üstünde, üzerinde' veya Ş.Sami'nin dediği gibi 'kayışını gerip gevşetmek sûretiyle alçaltılıp yükseltmek, çekilip alınır ip merdiven' mânâlarında *üze-n-*, *üzgeç* kelimeleriyle birleşmiştir.

Bu sûretle 'üzengi' denen âletin Türkçede iki ayrı iştikakı olmuş oluyor:

1. Başlangıçtan yani aşağı yukarı milâttan önceki son yüzyıllardan, M.S. XI. asırdan önceki herhangi bir târihe kadar olan dönemde atalarımız 'üzengi' denen âlet için '*ayak tabanının sokulacağı nesne' mânâsına gelebilecek bir *izengülük* kelimesini kullanıyorlardı. Fakat bu kelimenin tesbit edebildiğimiz mânâsı sadece 'ayak tabanı'dır. Bunun temelinde de *iz* 'ayak izi' kelimesi yatmaktadır.

2. M.S. XI. asırdan önceki bir târihte kelimenin içinde meydana gelen bir ses değişmesi neticesinde (*i / ü* : geriden benzeşme ile) kelime artık aslı ile olan iştikak ilişkisini kaybeder, 'üzengi' âletinin aslını

fiillerden isim yapan iki ayrı ektir; bunlardan biri Çuvaşlar, diğeri de Türkler tarafından tercih edilmiştir. Yani başlangıçta Çuvaş kardeşlerimizle, "yapım eki tercihi" yüzünden büyük bir anlaşmazlık çıkmıştır.

değil de fonksiyonunu ifâde eden bir kelime hâline gelir: *üze(rin/e/de)* ‘*binmek, çıkmak’. Veya: *üze-n-* ‘uzanıp, kısalmaq’ [bununla ilgili olarak *üzgeç* ‘ip merdiven’].

Görüldüğü gibi Türk dilinde meydana gelen bu ikinci iştikak, yukarıda sayıp döktüğümüz yabancı dillerdeki kelimelerin iştikaklarına paraleldir, yani âletin fonksiyonu ile ilgilidir.

Sözlerimi, Kültür Antropologlarına yönelteceğim bir soru ile bitirmek istiyorum: Yeni icâdedilmiş bir âletin adı, eğer fonksiyonundan çok o âletin fiziksel yapısıyla yani burada ‘ayak tabanı’ için hazırlanan bir âlet ile ilgili ise, bu adı verenlerle onu icâdedenler aynı insanlar olabilirler mi?

TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER HAKKINDA
ESKİ DİLİN RÜZGARİYLE BİR KAÇ SÖZ

[Tarih ve Toplum 84 (1990): 9-10]

Türk kültüründen ve bunun tarihinden bahsedilirken Türklerin kullandığı alfabelerden söz edilir; bunlar adlariyle sanlariyle sayılır dökülür. Bu alfabelerin nerelerden geldiği, hangi yazı türünden çıktığı hakkında âlimâne mütâlaalar, fikirler ileri sürülür. Sonra bu alfabelerden çoğunun, Türkçemizin fonetik yapısına hiç uymadığı üzülünerek beyan edilir. Ve bütün bunlar için sayfalar dolusu bölümler ayrılır.

Fakat bu alfabeler ‘hangi şartlar altında, hangi coğrafi bölgelerde ve hangi zamanlarda alınıp kullanılmıştır’ soruları hiç kimsenin aklına gelmemiş. Bundan dolayı Türk kültürüne ve bunun tarihî seyrine has olan ve başka hiç bir milletin tarihinde bulunmayan husûsiyetin farkına varılmamış.

İştikakçılıkla ilgili yazılarımda kullandığım sohbet üslûbu ile fakat yer yer ‘eski dilin rüzgârını’ estirerek¹ bu yanlış zihniyeti kısaca belirleyip *alfabelerin hangi coğrafi bölgelerde ve hangi zamanlarda ne biçimde alınıp kullanıldığını* anlattıktan sonra başka milletlerin kültür tarihinde görülmeyen bu bize has husûsiyeti göstermeğe çalışacağım. Bu yanlış zihniyet maalesef çok yaygın olduğu için kaynak vermeyeceğim.

¹ *esinlenerek* demedim, çünkü okuyucularım arasında *esne-* fiilinin *esinlen-* fiilinden geldiğini bilenler vardır; ne olur ne olmaz *esnetip* [esin+e-] *uyutmak*’tan korktum.

Yapılan araştırmalarda, ders kitaplarında zannedilmiştir ki Türkler önce Köktürk alfabesini kullanmışlar, bunun ardından Uygur alfabesi gelmiş, onu da Arap alfabesi takip etmiş. Bu gerçeklere tamâmiyle aykırı bir görüştür. Bütün milletlerin kültüründe pürüzsüz bir “seyr-i târihi” vardır.² Al Fransızı, al Alamanı, İngilizi hepsi de gözünü tarih sahnesine açmıştır, sağına soluna bakmıştır, medeniyet tipini değiştirecekse değiştirmiştir. Ama toptan! Öyle bizimkiler gibi perâkende medeniyet değiştirme yok bunlarda.

Gel bizimkilere: Bozkırda ‘dığdık dığdık’ at koşturup, “kemiklerini dağlar gibi yığıp, kanını seller gibi akıtırken”³ bir kısmımız yani öbürlerimiz ise habire manastırlara, Mani ve Burkan tapınaklarına koşuşmuşlar. Bir başkalarımız da aynı tarihlerde yani 8.-9. yüzyıllardan itibâren Oğuzlar ve onların ardından Karahanlılar⁴ Semerkand, Buhâra ve Kaşgar civârında göklere “Allahu ekberler” savurmuşlar; Ramazan ayı gelmiş, epeyi yadırgamışlar, ama sözünün eri oldukları için dayanmışlar. Sene olmuş milâdî 1000. Bir kısmı gene yerinde duramamış, İran yaylası üzerinden sürülerini önüne katarak ve de tozu

² Bu ‘pürüzsüz kültür tarihi akışı’na bir de İranlıları uymaz. Onlarda da İslâmiyete kadar olan dönemde kesintili kültür değişimleri olmuştur. M.S. 900’lerde Firdevsî ile başlamış olduğu düşünülen yeni Fars yazı dili hızla gelişirken Tarım bölgesinde Budist Maniheizt Orta Farsça yazı dili devam ediyordu.

³ Köktürk kitâbelerinde, Bilge Kağan’ın Türk milletine yaptığı meşhur hitâbeden alınmıştır.

⁴ Bu konuda da araştırmacılar ve bütün ders kitapları ağız birliği edip ilk defa Karahanlıların müslüman olduklarını iddia ederler. Bunun sebebi herhâlde ilk islâmî Türk yazı dilinin Karahanlıca oluşundan ileri gelmektedir. Halbuki Oğuz Türklerinin dilinde *oruç* kelimesinin bulunmasına karşılık Karahanlıcada bunun yerine *rôze* bulunmaktadır. Her ikisi de Pehlevîcedeki yani Sâsânî İrancasındaki (M.S. 250-650) *roçag* kelimesinden gelmektedir. Yeni Farsçaya geçerken bu kelime 900 tarihinden itibaren artık *z* şeklinde *rôze* olarak söylenmiştir. Buna göre kelimeyi bu *z*’li şekliyle *rôze* olarak yeni Farsçadan alan Karahanlı’nın İslâmiyetle alâkası 900 tarihinden önce olamazdı. Halbuki Oğuz Türkünün dilinde bu kelime Pehlevîcedeki gibi *ç*’li şekliyle olduğuna göre Oğuzlar, müslümanlığı 900 tarihinden önceki bir devirde yani kelime Farsçada *z*’li biçimine dönüşmeden önceki bir devirde kabul etmiş olmalıydılar. Fakat yazı dilini Karahanlılar muhtelif tarihî sebeplerden ötürü Oğuz Türklerinden çok önce kurmaya muvaffak olmuşlarsa da, bu durum, Karahanlıların Oğuzlardan önce müslüman olmuş oldukları mânâsına gelmez (ayrıntı için bk. burada 3. yazı).

dumana katarak Bizans kapılarına dayanmışlar: “Bre savulun” demişler, “biz Kayı boyundan olavuz, biz bu yerlerde illenevüz; yani ki bu iller özümüze dahi yıklarumuza yahşarak geleyörür!”⁵ demişler. Demesine demişler ama ‘garbın ucundan, son kıydan en gürültülü bir med zamanı’⁶ misâli bir cayırtı kopmuş. Firenk keferesi atlıları yani ki Haçlılar, Oğuz’un oğlanlarına dünyayı dar etmişler. Bîçâreler elifbâyı söktüremeden, medâris mekteplerinin⁷ arka kapılarından fırlayıp gazâ mı olur cihâd mı olur her ne olursa olsun deyip Firenklerin üzerine yürümüşler. Bu yürüyüş o yürüyüş. Derken bir de bakmışlar ki aradan 150-200 yıl geçmiş. Eh artık zararın neresinden dönülürse kârdır deyip medreselerin, tekkelerin yolunu tutmuşlar ve 200 yıl önce kaldıkları yerden devam etmişler yani alfabenin *te* harfinden ileri yürümeye başlamışlar - daha önce elifi, beyi söktürmüşlerdi ya... - Ama tam bu sırada, bu sefer şarkın ucundan bir garip, bir ucûbe suratlı, çekik gözlü süvâirler çekirge sürüsü misâli çıka gelmişler; yani ki “donguz yüzlü itden bedterler”,⁸ Tâtâr-ı bî-ârlardurur. Deccâl’in yani Dabbetülârz’ın⁹ dudağı uçuklar idi bunları görende. Bizimkiler bunlara dahi ‘gulağas-mamışlar’ ve demişler ki ‘kimümüz Tâtâr-ı bî-ârı depelemeklüge varup gazâyâ eşer olsun, kimümüz dahi bunda kalup ilim okıyup ‘kütüb-i

5 Yani demek olur ki ‘Biz Kayı boyundan oluruz. Biz bu yerleri vatan edineceğiz. Bu topraklar bize de sürülerimize de en uygun topraklardır.’

6 Yahya Kemâl’in Açık Deniz adlı şiirinden

7 Uydurmadır. Kelime mânâsı şu olur ‘medreselerin mektepleri’. Uydurma dedimse de tamâmiyle uydurma değil. Anadolu halkı bugün iki okul bilir ve şöyle adlandırır bunları ‘hoca mattabı’, ‘okul mattabı’, biri eski mahalle mektebi, öteki ise ilkokul.

8 xiv. yy ile xv. yy’in başında Anadolu’da edebî faaliyet gösterdiğini bildiğimiz Ahmed-i Daî’nin Çengnâme adlı mesnevisinden alınmıştır: ‘domuz suratlı, köpeklerden kötü (yaratıklar)’. Ayrıca ‘yüzsüz Tatar’ olarak da adlandırılan Moğolların Anadolu halkına çektiydikleri o kadar ağır imiş ki izleri yüzyıllarca devam etmiş; ardından gelen Timur istilâsı bu acı hâtıraları bir süre daha canlı tutmuş. Bu münâsebetle ‘Ali Cengiz oyunu’ deyimini hatırlatmakta yarar var: Âl-i Cengiz (yani Moğol) hîlesi’.

9 İslâm mitolojisinde, kıyâmet kopunca yeryüzüne incek olan dev. Eşeği ve kendisi, xiv. ve xv. yy. Anadolu Türkçesi eserlerinde çok renkli tasvirlerle anlatılmıştır. Bunlardan en eskisini yakında neşredeceğim.

ilmihâller' düzüp şol bîçâre Etrâkûn nâpuhte gönülcügezlerin bişüre dursunlar.'¹⁰

Geç de olsa Oğuzun akli başına gelmiş, ama takvimler 1300'ü gösteriyor. 300 yıl önce Türkistan'da bıraktıkları, o acâyip dilli yani ki 'kulak'a *kulgak* diyen *ola* veya *olsun*'a *bolga* veya *bolzun* diyen Karahanîler *Kutadgu Bilig*'i çokdan düzmüşler. Kur'an'ın bilmem kaçınıcı tercümesini yapmışlar, tevârihler düzmüşler, şuarâları Acem şuarâlarıyla aşık atar olmuş. Ve de en mühimi bu topraklar yani Türkistan toprakları, Ali Şîr Nevâyî gibi bir dev yazara hâmile kalmış. Dahası var: şimdi bütün bunlar olurken Kaşgar'ın ötesinde yani doğusunda taa Çin ü Mâçin'e kadar uzanan meşhuur İpek Yolu üzerindeki şehirlerin tapınaklarında Uygur Türkçesiyle Mani ilâhileri okunmakta, Burkancı yani Budist *bitigleri* de Uygur Türkçesiyle ve Uygur alfabesiyle düzülmektedir. Bunun yanı sıra, Konya sultanlarının ve diğer hâli vakti yerinde Anadolu Türkünün saraylarında, konaklarında kullanılan Çin fağfurunu,¹¹ Çin ipeklisini taa Çin'den taşıyan kervanlar, işte bu Burkancı Uygur Türklerinin şehirlerinden geçerken kepcheler dolusu vergi akçesi ödüyorlardı. Bu verginin acısını bu şartlar yani çalabılar yani mevlânâlar yani 'tüccarlar' kimden çıkarıyorlardı? Tabî Anadolu halkından. Ama bu halkın ne Uygurdan haberi vardı ne de Mani ilâhisinden.

¹⁰ 'kimimiz Moğolları yok etmek için sefere çıksın, kimimiz burada kalsın ve din tahsili edip ilmihâl yani dini ve âdâbı muâşereti öğreten kitaplar yazsınlar ve zavallı Türklerin ham yani henüz olgunlaşmamış gönüllerini olgunlaştıra dursunlar'

¹¹ 'Çin porseleni' Kâse-i fağfûr'u kim bilmez ki? Ama *fağfur* da ne demek olur acaba? Bu kelime Soğutlu tüccarların Acemlere aktardıkları bir ticâret metânının adı, yani '(Çin) porseleni'. Ama aslı şöyle [burada biraz bilgi satacağım, bilen okuyuculardan, bilmeyenlerin güzel hatırı için özür dileyeceğim]: Çin hükümdarlarının yaygın bir unvânı 'Tanrı'nın oğlu'dur. Soğutlular bunu kendi dillerine *Baga Pûr* şeklinde tercüme etmişler [bazı çok bilmiş ulemâlar buradaki *baga* kelimesini, 'tanrı = efendi' semantik ilişkisine bakarak bizim *beg* kelimesinin aslı olarak görmek istiyorlar. Ola ki doğrudur]. İlkin bu, Soğutçada, ülkenin adı olarak Çin için kullanılmış, daha sonra Çin'de imâl edilen porselene alem olmuş. Müslüman İran'a, Samanîler zamanında yeni Farsça biçimiyle girmiş olmalı: *fağfûr*. Bu sûretle Divan edebiyatındaki kâse-i fağfûr'un hiç olmazsa 'lugavî' bakımdan sırrı çözülmüş oluyor.

Anadolu'yu kasıp kavurduktan sonra ülkenin doğu kapılarını tutup buralara yerleşen İlhanlılar yani Moğollar 13. yy'ın sonu ile 14. yy'ın başında Müslüman olunca, nedense kendi dillerini yani Moğolca'yı bırakıp Çağatay Türkçesi konuşmaya ve yazmaya başladılar. Fakat Orta Asya'da onlara Burkan (yani Buddha) dinini ve dünya ahvâlini daha önce öğretmiş olan hocaları Burkancı yani Budist Uygur Türklerinden aldıkları Uygur alfabesini, yeni dinleri olan İslâmiyetin Türkçe olarak ifâdesinde kullanırlar; ama Kur'an yazısı da Uygur alfabesinin yanında tabîî olarak yerini alır. Dilleri dediğimiz gibi Çağatay Türkçesidir.

Daha sonra Timurîlerle birlikte Uygur alfabesi, bütün Orta Asya Türkleri arasında yaygınlaşır, moda olur: Daha önceleri Arap harfleriyle Orta Asya Türkçesinde yazılmış olan bazı eserler Uygur harflerine çevrilir, bazıları da çift alfabeli olarak yazılır. Hatta bu alfabe, Anadolu'da Osmanlı'nın Edirne sarayına kadar girer; bir süre sonra da İstanbul'dan Fatih'in fermanları, doğudaki Türklere, Arap ve Uygur harfleriyle olmak üzere çift alfabeli olarak uçurulur. II. Bâyezid dönemiyle de bu Uygur alfabesinin Osmanlı topraklarında ortadan kalktığını görüyoruz.

Ancak burada unutulmaması gereken çok önemli bir hususu hatırlatalım: Bu islâmî Uygur alfabesinin, Burkancı Uygurlarınkiyle dış görünüş benzerliğinden başka bir ilişkisi yoktur. Hele her birinin dile getirdiği, ifâde ettiği medeniyet ve dünya görüşü birbirinden apayrı şeylerdir.¹²

İşte bizim *alfabe* meselesindeki kültür mâceramız böyle. Yoksa dendiği gibi "...Önce Köktürk sonra Uygur ondan sonra da Arap alfabesi geldi ..." şeklinde bir hüküm gerçeklere taban tabana zıttır ve bu kültürün 'seyr-i târihî'sini hiç anlamamak demektir.

¹² Bu kısa yazıda Türklerin kullanmış olduğu kısa ömürlü veya dar alanlara inhisar etmiş olan alfabelerle 20. yy'daki durum söz konusu edilmemiştir. Daha geniş bilgi için okuyucu bibliyografya kısmında Talât Tekin'in ilgili yazılarına bakabilir.

Yukarıdan beri söylediklerimizi adam gibi toparlayacak olursak atalarımızın ‘alfabe kullanma’ mâcerası, *Her din ve onun kültürü kendi alfabesini berâberinde getirir* kâidesine uyarak şöyle cereyan etmiştir:

1. Bozkırda *Köktürk* alfabesiyle Köktürk yazı dili varken aynı anda şehirlerde *Uygur* alfabesinin yanı sıra *Mani* alfabesi ve gene *Köktürk* alfabesiyle ifâde edilen bir Uygur yazı dili teşekkül etmekteydi (M.S. 600-800).

2. Bu Uygur yazı dili Kaşgar’ın doğusundaki kuzey İpek Yolu üzerindeki şehirlerde *Uygur* ve *Mani* alfabeleriyle devam ederken (M.S. 800-1400).

3. Batı Türkistan’da Kaşgar ve civârında Müslüman Karahanlı yazı dili, ihtidâ eden yani Müslüman olan Budist Uygurların marifetiyle Arap ve Uygur alfabesiyle ilk eserlerini veriyordu (1000- Çağatayca ve Özbekçe).

4. Anadolu’ya gelen Oğuzlar yani bizler Arap yazısıyle ve Kur’an imlâsiyle fakat bu defa Türkçenin değişik bir şivesini esas alarak Anadolu Türkçesi yazı dilini kurmuşuz (1200- Osmanlıca ve nihâyet günümüze kadar uzanan Türkiye Türkçesi).

İşte bizim kültür tarihimizdeki bu *alfabe*, dolayısıyla *yazı dili* olayını öbür milletlerinkinden ayıran hususlar bunlardır (ayrıntı için bk. bundan sonraki yazılar).

EV BARK NEDİR?

[Tarih ve Toplum 89 (1991): 10-13]

Bir dostumuz merak buyurmuşlar ‘*ev bark* nice olur, nereden gelir?’ Ve bir de ‘Buradaki *bark* tek başına kullanılır mı? Ne demektir? Yerli malı mıdır, yoksa ithâl malı mı?’ diye sormuşlar. Bir başka dostumuz da *elçi* kelimesini merak etmişler, ‘Nereden gelir, akrabası taallukâtı var mıdır bunun? Varsa nelerdir bunlar?’ diye sormuşlar.

Son zamanlarda ulemâmız, tevâzudan mıdır, ilmî ağırbaşlılıktan mıdır nedir bilemiyorum ama hep adım başına : “... bu konuyu *kısaca* izah edelim... Şu meseleyi şuracıkda *kısaca özet* hâlinde arz edelim...” şeklinde ifâdeler kullanıyorlar.¹ Bu ifâdelere alışmış olan okuyucularımız, bizim ‘tevâzu ve ağırbaşlılık’ göstermeyip ufacak tefecik kelime ve ekler hakkında uzun uzun lâflar etmemizi yani eskilerin dediği gibi ‘tavîl-i kelâm’ eylememizi yadırgayabilirler. Ama biz gene de lâfları uzatacağız, daha iyi anlaşılсын diye. Özür dileriz.

¹ Son yıllarda çıkan Ahmet Akgündüz’ün şu hacimli, cüsseli ve de pehlivan kılıklı yani ‘dev-âsâ’ eserinde bu ifâdeler hemen her sahifede karşımıza çıkıyor. A. Akgündüz’ün *Osmanlı Kanunnâmeleri*’nde niye konular *kısaca* izah edilmiş? Niye meseleler *özet* hâlinde ele alınmış? Bunlar eserin cüssesiyle hiç mütenâsip değil, yakışık almıyor. İleride bu yayın üzerinde ayrıca duracağız. Ama şimdilik ‘*kısaca*’ şuncuğazı belirtelim: Efendiler, bir meseleyi *kısaca* izah etmek, ayaküstü sohbetlerde olur. Kitaplarda, hacimli ve cüsseli kitaplarda meseleler teferruatıyla uzun uzun, enine boyuna çekip çekiştirilerek ele alınmalıdır. Ama bu iş kolay değil tabîî, ipin ucu hemen çabucak kaçırır, yukarıda *ak* dediğimiz neüzübillah aşağıda bir başka şeye dönüşür. Ama belki ben haksızım, ulemâmız ‘ağırbaşlı’ olma hevesindedirler belki, kim bilir?

İmdi başlayalım *ev bark*'ın hikâyesine:

Efendim *ev bark*, görüldüğü ve söylenip işitildiği gibi, biri diğerini tamamlayan iki ayrı kelimedenden meydana gelmiştir. Dilciler bunlara “ikileme” diyorlar.² “Birinin diğerini tamamlaması” keyfiyeti eski Uygurca metinlerin iyi anlaşılmasında kullandığımız tabii ölçülerimizden biridir. Meselâ sık sık geçen ikilemelerden *nom törü*'de (‘kanun’), *çakr tilgen*'de (‘tekerlek’) *nom*'un ve *çakr*'ın ne olduklarını, mânâlarını bunlarinkinden daha iyi bildiğimiz *törü* ve *tilgen* vâsıtasıyla daha iyi ve sağlam bir şekilde anlayabiliyoruz. Bazı ikilemelerde unsurlardan biri tek başına hiç bir zaman kullanılmaz. Bu durumlarda mânâsını bildiğimiz öteki kelime, meçhûl kelimenin ne olduğunu bize bildirir. Meselâ *ev bark*'da *bark* kelimesinin ne olduğunu bize ancak *ev* kelimesi söyler; çünkü bugün *bark* kelimesi, tek başına kullanıldığı zaman hiç bir mânâ ifâde etmez. Mahmud el-Kâşgarî, daha XI. asırda bile bunun artık tek başına kullanılmadığını haber veriyor. O zaman *bark* acaba hiç tek başına kullanılmış mıydı? Ve ne mânâyâ geliyordu?

ev bark'a ilk defa en eski metinlerimiz olan Köktürk kitâbelerinde rastlıyoruz. Burada hem ikileme şeklinde *eb bark*³ olarak hem de ayrı ayrı kullanılmaktadır: *eb*'i ‘ev, çadır; karargâh, ordugâh’ diye mânâlandırıyor Talât Tekin yeni çıkan kitabında.⁴ Ayrıca kelime, *bark* ile birlikte kullanıldığı zaman da aynı mânâyâ geliyor: *ebig barkıg yulı-‘çadır ve karargâhı talan etmek’* (T. Tekin neşri, BK, D 32: ‘evi barkı

² Bu konudaki araştırmaların en mükemmelini Osman Nedim Tuna'ya borçluyuz. İlk “Türkçede Tekrarlar” adıyla iki makâle neşretti: *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. III,3-4. (1949): 429-447; ertesi yıl aynı konunun devâmı aynı yerde neşredildi: “Türkçede Tekrarlar II”, IV, 1-2 (1950): 35-82. Son araştırmasında O.N. Tuna, ikilemelerin kanunlarını tesbit etmiş ve bu konuda yayınlanmış olan diğer araştırmaların bibliyografyasını vermiştir: O. N. Tuna, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli ikilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii bir Ünsüz Dizisi”, *TDAY 1982-1983* (1986): 163-228.

İkilemelerin menşei hakkında ileri sürdüğüm bir nazariye için bk. burada 9. yazı: İl kelimesi ve iştikaklarının hikâyesi.

³ *eb*'in, bugünkü *ev* şeklinin karşılığı olduğu anlaşılıyor.

⁴ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları No. 540. Ankara 1988.

yağmalamak’); *ebin barķın boz-* ‘çadır ve karargâhını tahrip etmek’ (a. e., BK, D 34,37: ‘evini barkını bozmak’). Kitâbelerimizde geçtiği yerler bu kadar. Görüldüğü gibi mânâlar tahminden ileri geçemiyor, çünkü o devirde çadır ve ordugâh dışında binaların olup olmadığı hakkında kesin bilgilerimiz yok.

bark’a gelince burada kelimemiz belki de Türk dilinin târihinde ilk defa *eb*’den ayrı, müstakil olarak hep ‘türbe, anıt-kabir’ mânâsında kullanılmıştır: *bedizçig ıtı. angar adınçig bark yaraturtum. için taşın adınçig bediz urturtum. taş tokıtdım. köngülteki sabımın urturtum* ‘(Çin hükümdârı) sanatkârlar gönderdi. Onlara fevkalâde bir türbe yaptırdım. İçini, dışını fevkalâde tezyinat ile (belki de heykel ve kabartmalar?) süsledim. Kitâbe diktirip içimden gelen sözlerimi hakkettirdim’ (a. e., KT, G 12; BK, K 14). *köl tigin... uçdı... barķın bedizin bitig taşın ... kop alkdımız*. ‘Köl Tigin ... vefat etti... Türbesini, tezyinatını (belki de heykel ve kabartmalar?), kitâbesini ... hep tamamladık’ (a.e., KT, KD, s.24-25); *bunça barķıg bedizig ... yollıg tigin mn ay artuķı tört kün olurup bitidim bedizetim⁵ y[aratdım]* ‘Ben Yollug Tigin bir ay dört gün oturup bu kadar türbeyi, tezyinatı ve [kitâbesini?] yazdım, süsledim ve i[nşa ettim]’ (a.e., BK, G-B, s.54-55).

Bu misâllerden anlaşıldığına göre *bark* kelimesi tek başına kullanıldığı zaman yani yanında *eb* (yani ‘ev’) bulunmadığı zaman *bediz* ‘tezyinat, kabartma veya heykel’ ve *bitig taş* ‘kitâbe’ ile birlikte geçmektedir. Bunlarla ilgili fiiller de *yarat-* ‘inşa etmek’, *bedize-* ‘tezyin etmek, süslemek’ ve *biti-* ‘yazmak, hakketmek’ tir. Buna göre Köktürkler devrinde *bark* kelimesi ‘içi ve dışı kabartmalarla, tezyinatla (veya heykellerle) ve kitâbelerle donatılmış bir binâ’ yani ‘türbe’ mânâsında kullanılmıştır.

Aşağı yukarı kitâbelerle aynı devirde meydana getirilmiş olabileceğini düşündüğümüz ilk Uygurca metinlerde artık dâima *ev bark* şeklindedir: *biş tengri yaruķın evke barķa badımız erser ... yme*

⁵ Adı geçen neşirde **bediz-* diye bir fiil görünüyor. Diğer kaynaklarda böyle bir fiil yok; bunun yerine hep *bedize-* var ki herhalde bu doğru olsa gerek: < *bediz+e-*.

ev bark tutduk üçün yulkıka barımka bolup ...yazukda boşunu ötünürbiz (Huastuanift, TDK Ankara 1941, s.41 vd) ‘Beş tanrı ışığını evlerimize bağlamış isek... ev sâhibi olup mal mülk derdine düşüp ... günahlarımızdan sıyrılıp merhamet dileriz’. *evig barkağ kod-* ‘evi, âileyi terketmek’ *konukluk ev bark* ‘misâfirhâne’ vb. vb.⁶

İslâmî metinlerde de hep *ev bark* şeklinde görünür: Mahmud el-Kâşgarî bunu Arapçaya *beyt ve dâr* ‘ev, yurt’, bazen de *dûr ve akâr* ‘ev, mal mülk’ diye tercüme ediyor.⁷ İlk Karahanlıca Kur’an tercümesinde *ev barkdın kesil-* şeklinde olup aslındaki *haraca* fiilinin tercümesidir; fakat aynı devirde yani X. asırda yapıldığı düşünülen Farsça Kur’an tercümesinde *burîden ez hân u mân* görülüyor ki Karahanlıcasındaki *ev barkdın kesil-*’in tam karşılığıdır.⁸ Anadolu Türkçesindeki ilk Kur’an tercümelerinde ise *ev bark* hiç görülmez; yukarıda zikredilen âyetler *yirlerinden ayrıl-* ile tercüme edilmiştir.⁹ Tarama Sözlüğü’nde *ev bark* diye bir şey yok. Görebildiğim kadariyle Anadolu’da ilk defa 19. asrın sonunda ve 20. asrın başında ortaya çıkıyor *ev bark*.¹⁰

⁶ *Maitrisinit nom bitig*, 2. kısım, Ş. Tekin neşri, Berlin 1980.

⁷ M. el-Kâşgarî, CTD II, 273, 319

⁸ J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI (Budapest 1976), s.84. Zikredilen ilgili âyetler de şunlar: 59:9, 9:20.

⁹ Muhammed bin Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış “Satır Arası” Kur’an Tercümesi*, Hazırlayan Dr. Ahmet Topaloğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları: 227 (I. Giriş ve Metin; II. Sözlük, İstanbul 1976, 1978)

¹⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*’de (Dersaadet 1317, s.261) şöyle kaydediyor: *bark* ‘âile, hânuman: *evbark sâhibi* ‘müteehhil, ehl ü ayâl sâhibi’ [hemen dâimâ ev’le berâber kullanılır]. Sir James W. Redhouse, 19. asrın ikinci yarısında hazırladığı “Türkçeden İngilizceye Lügat Kitabı” adlı eserinde Ş. Sami gibi aynı bilgileri veriyor (Constantinople 1921, ikinci baskı, s. 232) *ev bark* ‘A man’s house, household and effects’ *ev bark sâhibi* ‘A man with a family’. *evlü barklu* possessed of, encumbered with a family’. Ayrıca s. 320’de *bark* için şunları söylüyor: ‘A family, with all its adjuncts; a household.

H. Kâzım Kadri şu bilgileri veriyor: *bark* ‘barınılan yer, hâne, ev, mesken, ayâl, âile’ *ev bark* ‘hâne ve âile’ *ev bark sâhibi* ‘hâne ve âile sâhibi, evlü barklu’ âile ve mesken sâhibi’, *barklanmak* ‘mesken ve âile sâhibi olmak’ (Hüseyn Kâzım

Şimdi *bark* kelimesinin nereden geldiğini araştıralım. Her zamanki gibi kesip biçmemize kelimenin sonundan başlayacağız: Burada bir -*k* görüyoruz. Türkçenin hemen her döneminde canlılığını, işlekliliğini tam olarak koruyabilmiş fiilden isim yapan eklerden biridir -*k*. Fiillerden meçhûl isim yapar, çoğunu bugün -*miş* ile karşılıyoruz: *tok* (*to-k*) ‘doymuş’, *kırık* (*kır-ık*) ‘kırılmış’ *soluk* (*solu-k*) ‘sol(un)muş’ yani ‘soluk, nefes’, *bozuk* (*boz-uk*) ‘bozulmuş’, *büzük* (*büz-ük*) ‘büzülmüş’ vb.

Bu duruma göre *bar-* diye bir fiil kökünün var olmuş olması lâzım. Böyle bir fiile eski metinlerde ve lügat kitaplarında rastlıyoruz ki bugünkü Türkçemizde bunun karşılığı *var-* olup ‘vâsıl olmak, ulaşmak’ mânâsındadır. Fakat bizim aradığımız fiil kökü bu değildir, çünkü bu mânânın *bark* ile hiç bir ilgisi yoktur. Onun için bir başka *bar-* arayacağız. Gerçekten de lügatlerden birkaçında ‘korumak, emin bir yere koymak’ mânâsında böyle bir *bar-* fiili var. Şeyh Süleyman Efendi’yi Buhârî’nin *Lügat-i Çağatâyî ve Türkî-yi Osmânî* (İstanbul 1298) adlı Çağatayca lüğatinde *barmak* maddesinin karşısında bir ‘muhâfaza etmek’ mânâsı var ki işte bizim aradığımız, daha doğrusu işimize yarayacak mânâ budur (s. 67). Ş. Sami lüğatinde *barmak* maddesinde şunları söylüyor: “fiil-i müteaddî (yani geçişli fiil), muhâfaza etmek, emin bir yere sokmak, barındırmak, metrûk (terk edilmiş, yani artık kullanılmıyor)”. Bu izahlardan sonra şu kaydı koyuyor “= fiil-i lâzım (geçişsiz fiil), Çağatayca: varmak”. Bu kayıtlı Ş. Sami yukarıda zikrettiğimiz *bar-* fiiline işaret etmek istiyor. Ayrıca yukarıda adı geçen J. Redhouse’da da bir *barmak* fiili kaydedilmiş: ‘to put (a ship) in a place of safety’ (s. 321). H. K. Kadri de lüğatinde aynı şeyleri söylüyor *barmak* fiili için: ‘korumak, siyânet etmek, gemileri düşmandan kaçırıp limana sokmak’. Bütün bunlardan başka

Kadri, *Türk Lügati: Türk Dillerinin İştikâki ve Edebî Lügatleri*, C.1, s.582 (İstanbul Devlet Matbaası, 1928).

Burada çok önemli bir veriye dikkati çekmek istiyorum: *bark* kelimesi bugün Anadolu’da, Afyon’un Bolvadin kazasında ‘otel’ mânâsında kullanılıyor. Demek ki Köktürk kitâbelerinden sonra *bark* kelimesi ilk defa tek başına kullanılmakta, ama bu defa ‘türbe’ mânâsında değil ‘otel’ mânâsında (bk. *Derleme Sözlüğü*, II, s.533 [Ankara 1965]).

bir de lügatlerde *barı-* diye bir fiil daha geçiyor; bunun mânâsı da yukarıdaki *bar-* fiilinininkiyle aynı.¹¹ Fakat burada bir hususu hatırlatmakta fayda var: *bar-* ve *barı-* fiilleri Anadolu'nun belli yerlerine inhisar etmiştir, yazı dilinde kullanılmaz.

Yukarıda temas edildiği gibi *bark* kelimesi *-k* ekiyle yapılmış fiilden isimdir. Fakat burada bir şey dikkatimizi çekiyor. *k* sesi *r*'nin üzerine binmiş; yani bir hecede iki ünsüz üst üste gelmiş. Az olmakla berâber Türkçede böyle ünsüz yığılmalarına rastlıyoruz: *rk*, *rt*, *rs*, *lt*, *lp* vb. gibi. Meselâ *kırk*, *art*, *ters*, *alt* ve *alp* gibi. Bu kelimelerde sondaki ünsüzleri kaldırdığımız zaman geriye kalan unsurun hiç bir mânâ ifâde etmediğini görürüz. Fakat *kırık* 'kırılmış', *arıt* 'temizle!' kelimelerine baktığımız zaman bir ünsüz yığılması için bütün şartlar mevcut olduğu hâlde *k* ve *r*'nin, *r*'nin üstüne binmeden uslu uslu uzakta durduğunu görüyoruz; üstelik bir de yanlarına *i* sesini almışlar. Bunun sebebi şu olmalı: *k*'yı ve *r*'yi attığımız zaman geri kalan unsurları dil çok iyi tanıyor; yani geriye kalanlar canlı birer kelimedirler: *kır-*, *arı-*. Halbuki '40' mânâsına gelen *kırk*'ın ve *alt*'ın arkalarındaki **kır* ve **al*'ın, türetilen bu kelimelerle hiç bir ilgisi yoktur. En azından bugünkü Türkçe bunları bilmiyor. Aynı şekilde *bark* kelimesiyle **bar-* arasındaki ilişki, daha ilk Türk yazı dillerinin olduğu dönemlerde bile saydamlığını kaybettiği için çok eski dönemlerde bir ünsüz yığılması meydana gelmiştir. Herhâlde *bar-* fiilinin bu mânâda canlı olduğu dönemlerde kelime **barık* şeklinde idi.

Şimdi *bar-* fiilinin nereden gelmiş olabileceği üzerinde ileri geri bazı fikirler yürütelim. Tabî bu ileri geri fikir yürütmelerimizde saçmalamamak, kendi kendimize karşı gülünç durumlara düşmemek için, her zaman dediğimiz gibi iki husûsa çok dikkat edeceğiz

¹¹ Ş. Sami, *Kâmûs-i Türkî: barımak* <fiil-i müteaddî; türkî-i kadîm> 'korumak, muhâfaza ve himâye etmek [elyevm barındırmak müstameldir]; <fiil-i lâzım> siper altına girmek, muhâfaza olunmak [elyevm barınmak müstameldir]'. *Derleme Sözlüğü*, (Ankara 1965), II, s.458 *barımak* 1. bakmak, korumak, hizmet etmek, 2. kuvvetlenmek, kendine gelmek, 3. kökleşmek, tutmak.

bar- ve *barı-* aslında aynı fiilin iki ayrı görünümüdür. Türkçede böyle ikili şekillere az da olsa rastlanır: *sür-* / *sürü-* gibi.

1. Kelimeyi paraladığımız zaman elimizde kalacak en ufak parçanın dahi dilbilim yönünden hesâbını vermek zorundayız. Meselâ *marangoz* kelimesini kesip biçmeye kalkarsak elimizde **ma-ra-n-goz* biçiminde bir sürü malzeme kalır; ama bütün bu parçaların hiç birinin dilbilim yönünden izâhı mümkün değildir. Öyleyse böyle bir paralama da câiz değildir; 2. Paralama ameliyyesi sonunda ele geçecek kök veya kelime tabanının mânâ bakımından, çok uzakdan dahi olsa, asıl kelimeyle bir ilişkisi olması lâzım. Meselâ *almak* fiili ile *al bayrak*'daki *al*'ın ilgisi olmadığı gibi *aldanmak* fiilindeki *al* kökünün de uzakdan yakından bunlarla hiç bir ilişkisi yoktur. Öte yandan dil öylesine gariplikler yapar ki hiç ama hiç alâkası yokmuş gibi görünen kelimelerin, dil birimlerinin can ciğer ahabap hatta akraba olduklarını görürüz. Meselâ kimin aklına gelir *çık-* fiili ile *taş-*, *taşra* ve *dışarıda* kelimeleri çok yakın akrabadırlar? Lâfi uzatmayalım, bu konulara ileride başka münâsebetle döneriz tekrar.

Biz biliyoruz ki Türkçede fiillerin veya fiil iştikaklarının sonunda bir *r* varsa bunu ya *-r+* şeklinde fiilden isim olarak düşüneneceğiz, *yaşa-*'dan *yaşar*, *Yaşar* gibi veyahut da *-r-* şeklinde fiilden fiil olarak tasavvur edeceğiz *doğ-*'dan *doğur-* gibi. Buna göre *bar-* fiilini pekâlâ *ba-r-* şeklinde düşünebiliriz¹² ve Eski Türkçe metinlerden varlığını bildiğimiz ve 'bağlamak, pekiştirmek' mânâsına gelen bir *ba-* fiili ile

¹² Eski devirlerden beri oldukça işlek olan bu *-r-* geçişli fiil yapma ekinin Eski Türkçedeki durumu için *Eski Türkçenin Grameri*'ne bakılabilir (M. Akalın tercümesi, 161). Orada söylenenlere şunları da eklemek mümkün görünüyor: **kô-r-* 'görmek' (krş. *kôz* < **kô-z*); **ka-r-* (krş. *kar-ış-*, **ka-ı-* 'katmak, eklemek'). Eski Anadolu Türkçesinde *örü tur-* 'ayağa kalkmak' diye bir bileşik fiil vardır; bunu **ör-ü tur-* diye ayırıyorlar. Eski Türkçede *ön-* 'çıkmaq, yükselmek' diye bir fiil daha var; bunu da **ö-n-* 'doğmaq, neşet etmek, kalkmaq, yükselmek' şeklinde düşünebiliriz ve buradan da **ö-r-* 'yükseltmek' diye bir fiilin varlığını kabul edebiliriz. *-n-* dönüşlülük yapan bir ek olarak sonu ünlü ile biten bir çok fiillere bugün dahi gelebilmektedir: *yıka-* / *yıka-n-*, **ya-k-* / **ya-n-* [buradaki **ya-* fiil kökünün akraba ve taallûkatı çok geniş olduğu için ayrıca üzerinde durmaya değer. Şimdilik bir fikir vermek ve okuyucuları heyecanlandırmak için bunlardan bir kaçını sayalım: *yeşil*, *yıldırım*, *yarın* 'sabahleyin', *yaş*, *yalım*, *yalazı*, *yaldız* vb. Bunların hepsi bizim bugün hergün kullandığımız *yakmak* ve *yanmak* fiilimiz ile yani (**ya-k-*, *ya-n-*) ile yakından akrabadır].

birleştirebiliriz¹³. Bu durumda *ba-r-* fiilinin ilk mânâsı aşağı yukarı şöyle olmuş olabilir: ‘*bir kimseyi, bir şeyi bir yere bağlamak, yerleştirmek’. Buradan Ş. Sami’nin *bar-* fiili için verdiği ‘muhâfaza etmek, emin bir yere sokmak’ mânâsına geçmemizi engelleyecek bir şey yok sanırım. Bu noktadan sonra Türkçede ötedenberi yaşamakta olan diğer iştikaklarını sıralayalım: *bar-in-*, *barın-dır-*, *barın-ı-*. Öte yandan *bark*’ın kendi iştikakları da var: *bark+la-n-mak* ‘ev bark sâhibi olmak, evlenip ehl ü ayâl edinmek’ (Ş. Sami, s.261), *evli barklı*

¹³ Başlangıçtan XIII. asır Harzem Türkçesine kadar hemen bütün kaynaklarda görülen *ba-* fiili yerini aynı kökün bir başka iştikakına terkeder: *bağla-* < *ba-ğ+la-* ‘bağlamak’. Türkçenin âdetidir bu öteden beri; sonu ünlüyle biten tek heceli kelimelere, bilhassa fiillere hiç tahammülü yoktur Türkçenin, sevmes bunları nedense. Hele fiil tek ünlüden ibâretse hiç kullanmaz. Bu sonunculardan bir adet kalmıştır bugün; o da sakat bir fiildir, ancak belli çekimlerde izi görülür: *imiş*, *idi*, *ise*, *iken*. Bunlardan tecrit etme yoluyla bir **i-* fiilinin varlığını düşünebiliyoruz ancak. Fakat Eski Türkçe bu konuda biraz daha cömert davranıyor bugünküne nazaran. Eskiden bir *ö-* ‘düşünmek’ fiili varmış, bir *u-* ‘muktedir olmak’ fiili varmış, *i-* ‘takip etmek’ fiili varmış. Bunların bugün kıyıda köşede takılıp kalmış izlerine rastlayabiliyoruz ancak: *gelemedi* < *gel-e (u)madı* ve *i-z* gibi.

Ünsüz-ünlü biçiminde olan fiillerden bugün sadece *de-* ve *ye-* fiilleri kalmıştır. Ötekilerin hepsi ya tamâmiyle ortadan kalkmış yahut da bir başka iştikakı ile yer değiştirmiştir, eski *ba-* fiilinin, yerini aynı kökten *bağla-* fiiline terketmesi gibi. Eski *ba-* fiilinin bugünkü *bağla-* fiilinden başka yerlerde izleri aranırса bulunabilir. Meselâ ‘batmak, bir şeye bulaşmak’ anlamındaki *bat-* fiilini **ba-t-* biçiminde düşünebilir miyiz? Belki *ban-* fiilini de < **ba-n-* olarak çözümleyip buraya bağlayabiliriz. Bunlara benzer misâlleri çoğaltmak mümkün görünüyor, meselâ ‘satmak’ ve ‘sanmak’ fiillerini **sa-t-* ve **sa-n-* olarak parçalayabiliriz. Buradaki **sa-* kökü ‘düşünmek, tasarlamak, saymak’ mânâsına geliyor; bugünkü *say-* fiili herhalde eski bir **sa-d-* fiiline bağlanmalıdır. Fakat Uygurcada ‘her’ anlamına gelen *sayu*’daki -y-’nin buradaki -d- ile bir ilgisi yoktur: < **sa-y-u*. Bugün Özbekistan’da ‘sayı’ için *san* diyorlar: < **sa-n*.

sat- hk. bir de bk. Frithiof Rundgren “Über einige Verba für ‘kaufen’ und ‘verkaufen’”, *Eurasia Nostratica, Festschrift für Karl Heinrich Menges*, (1977): 168-171. Kelimeyi **sa-t-* biçiminde ilk defa düşünen W. Bang olmuştur. (bk. W. Bang, “Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut VII”, *Ungarische Jahrbücher XIV* (1934), s. 197 [Türkçesi için bk. Şinasi Tekin, *Willi Bang Kaup, Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, Erzurum, 1980 [tercümenin bitiş tarihi 1961’dir].

(< *evlü barklu*) ‘ev bark, âile sâhibi’.¹⁴ Anadolu ağızlarından derlenmiş şu şekillerin de buraya âit olduğu görülüyor: *bad/bat* ‘tarla, bahçe kenarlarına konulan ağaç, dikenli çalı, tel veya tahtadan yapılan çit, çevirge’ *badlamak* ‘çitle çevirmek’.¹⁵ *barkar-* ‘ev bark sâhibi yapmak’ (< *bark+ar-*, krş. *ev+er-* ‘evlendirmek’, *suvar-* ‘hayvanlara su vermek’ vb.) *barkla-* ‘evlenmek’.

barış ‘sulh’ ve *barış-* ‘barışmak’ kelimelerini ne yapalım? Bunları da buraya sokalım mı? Sir Gerard Clauson meşhûr lügatinde bu iki kelimenin, ‘varmak, gitmek, vâsıl olmak’ mânâsındaki ve Oğuzcada *var-* şeklinde hayatını devam ettiren eski bir *bar-* fiili ile ilgili olduğunu söylüyor.¹⁶ İsim olan *barış* kelimesi, ‘sulh’ mânâsını son devirlerde kazanmıştır. Meselâ XVI. asırda bunun için *barışık(lık)* kullanılmıştır: < *bar-ış-ık*.¹⁷ *barış* ve *barış-* kelimelerinin aslı ‘var-

¹⁴ J. Redhouse’daki *barklu* (s. 320) müstakil bir kelime imiş gibi kaydedilmiş, herhâlde böyle bir şey olmasa gerek yani dâima *evlü* ile birlikte gelmesi gerekir.

¹⁵ Bk. *Derleme Sözlüğü* II, s.458, 470, 533, 534 (Ankara 1965). Eski bir *ba-* ‘bağlamak’ fiilinden -t ile isim yapıldığı anlaşıyor: *ba-* Tabii burada herhangi bir tesadüfün payını da unutmamak lâzım, yani *bat* apayrı yabancı bir kelime de olabilir. Bunun yanı sıra aynı *Derleme Sözlüğü*’nde bir *barı* kelimesi var: ‘bahçe duvarı, çit, tarla sınırı, tarlaların alt yanına çekilen taş set, siper’ (Anadolunun hemen her yerinde, s.531). Biraz aşağıda (s.532) ‘muhafazalı’ mânâsında bir *barılı* kelimesi kaydedilmiş. Bu *barı* kelimesini acaba Farsça diye bildiğimiz *bârû* kelimesinden mi getireceğiz? Mânâsı şu ‘kale, kale duvarı, kale hendeği, siper’. Acaba bu kelime gerçekten Farsça mıdır? İlk defa Farsçada nerede ve ne zaman görülüyor, bilen biri var mı? Sonra, Farsça ile akraba olan diğer dillerde bununla ilgili şekilleri var mı? Bakabildiğim Orta İran kaynaklarında bu kelimeye benzer bir şey bulamadım. Eğer bu bir tesadüf değil ise *bârû* kelimesini herhalde *bar-* fiiline bağlayacağız ve Farsça değil Türkçedir diyeceğiz. Eski bir **bar-* fiil kökünden, kaynaklarımızda henüz tesbit edemediğimiz bir **bar-ıg* teşkil edilmiş olmalı. Oğuzcada birden fazla heceli kelimelerin sonundaki g ünsüzünün düştüğünü ve yanındaki ünlüsünü de yuvarlaklaştırdığını biliyoruz. Buna göre XI. ve XII. asırlarda bu kelime **baru* şekline girmiş olmalı. Ve işte bu sıralarda kelime bu hâliyle Farsçaya geçmiş ve *burc* kelimesiyle eş anlamlı olarak *burc u bârû* biçiminde kullanılmış olabilir. Bu sadece bir tahmindir ve *bârû* kelimesi İran dilleriyle izah edilemediği sürece geçerlidir ancak.

¹⁶ Sir Gerard Clauson, *EDPCT*, s. 369.

¹⁷ *barış* kelimesinde ‘sulh’ mânâsının bu kadar geç teşekkül etmesinin sebebi, belki de daha Selçuklular ve Beylikler zamanında Türkçede ‘sulh’ ve ‘dârülslâm’

mak, gitmek, ulaşmak' mânâsındaki eski bir *bar-* fiiliyle ilgilidir ve buradan 'karşılıklı birbirine gidip gelmek' mânâsından *barış* kelimesi türetilmiş olabilir; yani Sir Gerard Clauson haklı olabilir. Bu görüşe yapılabilecek en mühim itiraz şu olur: Anadolu Türkçesinde bu *bar-* fiili *var-* 'varmak, ulaşmak' şekline girdiğine ve bundan da hem bir *varış* 'muvâsalat' teşkil edildiğine ve bir de **varış-* '*bir yere birlikte, berâber vâsıl olmak, ulaşmak' gibi bir fiil teşkil etme imkânı bulunduğuna göre nasıl oluyor da Anadoludaki *var-* yerine Doğu Türkçesinin bir özelliği olarak kalan *bar-* fiilinden *-ş, -ş-* ekleriyle *barış* ve *barış-* kelimeleri teşkil edilebiliyor?¹⁸ Bu itirâza cevap bulmak kolay: Efendim, şîve karışması olmuştur, Doğu Türkçesi, Batı Türkçesini etkilemiştir. Gerçekten Çağataycadan alıntılara rastlanır Anadolu'da. Gerek eski dönemlerde gerekse günümüzde¹⁹. Ama ben, bunun doğru olabileceğine inandığım halde başka bir izah tarzını denemek istiyorum: Yukarıda *ba-* 'bağlamak' fiilinden *-r-* geçişlilik ekiyle bir **bar-* fiilinin teşkil edilmiş olabileceğini ve bunun da '*bir kimseyi, bir şeyi bir yere

mânâsında *illik* kelimesinin çok yaygın olarak kullanılmış olmasıdır. Bu kelime için bk. burada 9.

¹⁸ Eski Türkçedeki kelime başı *b-* ünsüzü Anadolu'da ancak 4 türkçe kelimenin başında *v* olarak görülür: *ver-* (<*bir-*>), *var-* (<*bar-*>), *vur-* (<*ur-*>) ve *var* (<*bar*>) 'mevcut'. Görüldüğü gibi bunların üçünün aslı *b-* ile, bir tânesinin aslı ise *ur-* 'vurmak' biçimindedir. Bu dört kelimenin dışındakilerin hepsi Anadolu'da Eski Türkçe ile aynı olup hep *b-* ile (meselâ *bir*, *bu*, *baş*, *boş* vb.). Türkiyyat ulemâsı bu duruma çok akıllıca bir izah tarzı getirmişler, en azından yukarıdaki üç fiil için. Diyolar ki buradaki *bir-*, *bar-*, *ur-* fiillerinin tümlerleri ismin verme hâlidir yani *+ke (+e)*. Bu durumda kendilerinden önce gelen tümlerle bir bütün teşkil eden bu fiillerin başındaki *b-* ünsüzü, iki ünlü arasında kalınca ses değişikliğine uğrar: *+(k)Ebir-* > *+evir-*. *ur-* fiiline gelince burada da iki ünlü yan yana geldiği için *tenâfûr*'ü yani "iki ünlünün yan yana gelmesinden ortaya çıkan karşılıklı fonetik nefretleşme durumunu" giderici bir unsur olarak bir *v* sesi ikâme edilmiştir: *+(k)E ur-* > *+evur-*. Bu sûretle ikâme edilen *v* sesi *ur-* fiilinin başına yapışıp kalmış ve bir daha da çıkmamış. 'var, mevcut' mânâsındaki *var* kelimesine gelince, bunun da eski bir *bar*'dan çıkabileceğini "andıрма" yolu ile açıklamaya çalışıyorlar ki buna benim pek aklım yatmadı. Ama teklif edebileceğim bir başka açıklama biçimi de bilmiyorum.

¹⁹ Bu durumun en açık misâli *bolay ki*'dir. XIX. asra kadar Anadolu yazı dilinde sık kullanılan bu ifade bugünkü Anadolu ağızlarında *balayki* şekline girmiştir (bk. TS, I, s.635; *Derleme Sözlüğü*, II, s.506).

bağlamak, yerleştirmek' mânâsına gelebileceğini görmüştük. Bu temel mânânın, kelimenin başka iştikaklarında da devam ettiğini misâllerle tesbit etmiştik: *bar-in-*, *bar-in-dir-*, *bar-in-ıl-*. Bu arada lügat kitaplarının ve Anadolu ağızlarının *bar-* ve *barı-* fiillerine verdikleri 'korumak, siper altına girmek, gemileri limana sokmak, bakmak, kendine gelmek, kökleşmek, tutmak' gibi mânâlar da **ba-r-* fiilinin bu **işâretli* mânâsını desteklemektedir. Öyleyse **bar-ı-ş-* fiili, **korunma*, bir yere bağlanma işini ortaklaşa yani berâber yapmak' mânâsından 'ortaklaşa bir yere sığınmak' (burada *bar-in-* iştikakını tekrar hatırlatalım) mânâsına geçmiş nihâyet buradan da 'barışmak, sulh yapmak' mânâsına ulaşmıştır.

Buraya kadar söylenenlerden çıkan neticeleri şöyle sıralayabiliriz:

1. *bark* kelimesi Köktürkler zamanından beri Türkçede hemen her zaman *ev* kelimesiyle birlikte ikileme olarak kullanılmıştır ve kullanılmaktadır: *ev [eb] bark*. Şu mânâları tesbit edilmiştir: 'ev, çadır; ordu-gâh; mal mülk; türbe (yalnız *bark* olarak); otel (yalnız *bark* olarak)' Görebildiğim kadariyle iki yerde *bark* kelimesi tek başına kullanılmıştır:

a. Köktürkçede 'türbe, anıt-kabir' mânâsında;

b. Bugün Afyon'un Bolvadin kazâsında 'otel' mânâsında. 'türbe' ile 'otel'in ortak yanı, burada her ikisinin de 'bir şeyleri veya bir kimseleri *'barındırmış'* olmasıdır.

2. Kelimenin kökü, **ba-r-* '**bir kimseyi, bir şeyi bir yere bağlamak*' > '*korumak, siper altına girmek*' üzerinden *ba-* '*bağlamak*' fiiline *bağlanabilmektedir*. İşte *bar-* fiilinden *-k* ile, asıl mânâsı '**korunmuş, siper altına alınmış*' olabilen bir *bark* kelimesi teşkil edilmiştir. Bugün hâlâ *bar-* fiilinin canlı iştikakları, işlek eklerle yaşamaktadır: *bar-in-*, *barın-ak* 'barınılacak yer', *bar-in-dir-*, *bar-in-ıl-*. Anadolu'da bugün kullanılan 'çit' ve 'siper' mânâsındaki *bat* (< **ba-t*) ile *barı* (< **ba-r-ıg*) kelimelerini de buraya katmak mümkün görünüyor, eğer bu sonuncusu İran dilleriyle izah edilemeyecek ise.

3. Müşâreket bildiren *-ş-* ekiyle *bar-ı-ş-* fiili teşkil edilmiş ve 'korunma ve geçinme' işini 'ortaklaşa yapmak' mânâsından 'barışmak,

sulh yapmak' mânâlarına geçilmiştir. -ş eki ile de *bar-ış* kelimesi teşkil edilmiş, ama nedense oldukça geç bir tarihte; 19. asırda.²⁰
ev bark'ın hikâyesi burada bitti.

²⁰ Gerçekten kötü niyetli ve hâlâ daha eski *haçlı* zihniyetiyle çalışan ama nesli inkirâza uğramak üzere olan bir iki gazeteci kılıklı, muzır *müsteşrik-pâreler* [yani 'doğu dilleri ve kültürlerini' anlayabilmek için haddini bilmeden burnunu sokanlar demek olur] şimdi diyecekler ki "Efendim niçin şaşıyorsunuz *barış* kelimesinin bu kadar geç teşekkül etmiş olmasına? 'Türk niree, *barış* nire?'" Elbette geç gelişecektir *barış* kelimesi Türkçede." Amma bilmiyorlar veya bilmek istemiyorlar ki Türkçede bir *ilçi* kelimesi var olmuştur. Türkçede bir *illik* kelimesi var olmuştur ve bu kelime *yağılık* kelimesinin karşısına konmuştur. Ve bu millet bu konularda yüzyıllar boyu bu kelimelerle *amel eylemiştir*.

Hak Teâlâ hemandem cümle nüzi ve dahî cümlemüzi şol *müsteşrik-pârelerin* şerrinden korusun, Hânım hey! Yarındası günde *illik* kelimesinün hikâyetin dinlemeklügi ruzi kıluvirsün. Âmîn! Yâ Muîn!

Yani bu, 'Bir dahaki sefere *illik* ve *ilçi* kelimeleri hakkında lâf edeceğiz' demek olur. (Bk. burada 9.)

İL KELİMESİ VE İŞTİKAKLARININ HİKÂYESİ

[Tarih ve Toplum 95 (1991):14-19]

İştikakçının torbasında bugün *il* kelimesi ve de yanında bir sürü iştikakı var. Bugün bunların mâcerasını anlatacağız.

Yapılan araştırmaların neticelerine göre *il* kelimesi başlangıçta “barış, barış hâli” mânâsına geliyormuş. Sonradan, devrini kesinlikle tayin edemediğimiz bir zamanda “*barış içinde yaşayan boylar, kabîleler” tasavvurundan “boylar, kabîleler birliği, siyasî birlik”; öte yandan da buna sıkı sıkıya bağlı olarak “devlet”, “ülke”, “halk”, “yabancı insanlar” ve nihâyet Türkiye Cumhuriyeti’nin bugünkü mülkî taksîmatında en büyük idarî birimin adı olarak “vilâyet” ve dil devriminden sonra da bunun türkçeleştirilmesi sûretiyle “il” mânâları ortaya çıkmıştır.¹ Tabî bu mânâların hemen hepsi çoğu zaman

¹ Kelimeyi eski metinlerde *él* biçiminde bir kapalı *e* ile yani bildiğimiz yayvan ve geniş *e* ile *i* arasında dar bir sesle okumak isteyen ulemânın sayısı oldukça yüksektir ve bu konuda çok şey yazılmıştır. Eski Türkçede böyle bir ses, ‘fonem’ olarak var olmuş mudur, bilemiyoruz.

İki kelime arasında anlam farkını üzerinde taşıyan ve daha ufak parçalarına bölünemeyen en küçük ses birimine ‘fonem’ deniyor: meselâ *on* ‘sayıda on’ : *un* ‘un’ kelime çiftinde anlam farkını *o* ile *u* taşıyor; aynı şekilde *at* : *et* çiftinde; *yar* : *yer* çiftinde *a* ile *e* birer fonemdirler, biri diğerinin yerine geçti mi mânâ hemen değişir. Hâlbuki *yer* kelimesini, *et* kelimesini kapalı *é* ile söylediğim zaman bir başka mânâ çıkmaz, yani bu iki kelimedede kapalı *é*, açık *e* foneminin bir varyantıdır.

İşin bu yönünün dedikodusu bu kadar yeter. *il* kelimesinin hikâyesi üzerinde esaslı bir şekilde duran G. Doerfer olmuştur: *TMEN II*, 653 *il*, s. 194 vd.

yanyana aynı devirde bulunmuşlardır, ama burada sıraladığımız mânâlar, sonra gelenin bir evvelkini her zaman hükümsüz bırakacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Bu mânâların tarihî devirlerde ve türlü coğrafyalarda birbirleriyle nasıl ilişki kurduklarını iştikakları ile birlikte aşağıda cetveller hâlinde göstereceğiz.

İştikaklarına geçmeden önce kelimenin Türkiye’de bugün iki şekli olduğunu hatırlatalım: *il* ve *el*. Birincisi yani ‘vilâyet’ mânâsı ile *il* şekli sunîdir, dil devriminin getirdiğidir. TDK’nın 1988 yılında çıkardığı *Türkçe Sözlük*’te kelimemiz *il* şekliyle sadece ‘vilâyet’ mânâsında kaydedilmiştir (bk. s. 693). Hâlbuki *el*’e ise dört mânâ yüklenmiş (s. 447-448): 1. yabancı, 2. ülke, yurt, il,² 3. halk, ahali, 4. oba, aşîret. Bunlarla ilgili olarak bir de şunlar kaydedilmiş: *el âlem*, *el kızı*, *elgin* ‘yabancı, gurbette yaşayan, garip’.

İLİĞ

İlk iştikakımız *ilig* olsun; yuvarlak hesap üzerinden ‘hükümdar’ demek olur. Nasıl bir hükümdardır, büyük müdür küçük müdür diye uzun boylu münakaşaları yapılmıştır. Şimdilik ulemânın bu konuda söyledikleri üzerinde durmayacağız ve her zamanki gibi bu kelimeyi de en eski yazılı belgelerimizden başlayarak adım adım takip edeceğiz. Köktürk kitâbelerinde bir de bakıyoruz ki *ilig* bir yerde geçiyor; yalnız bir tek yerde. Buna karşılık *kağan*’a ve bunun ‘muhafeffi’ yani ‘hafifletilmiş’ daha doğrusu kısaltılmışı olan *kan* şekline T. Tekin iki sahifeden fazla yer ayırmış kitabında bunların geçtiği bütün yerleri kaydedebilmek için.³ Bunun bir sebebi olmalı. Bir kelime bir metinde niçin fazla kullanılır da onun müterâdifi yani “eş anlamlısı” veya zıddı, tam tersi olan çok az kullanılır veya hiç kullanılmaz? Bu ve bununla

Burada kelime hakkında daha önce söylenmiş olanlar tenkitleriyle birlikte sıralanmıştır. Ayrıca bk. bir de *EDPCT*, s.121 vd.

- ² Bu sonuncusu yani ‘il’ mânâsının burada yeri yok, yanlışlıkla girmiş olmalı, çünkü ‘il’ bugün sadece bir mülkî-hukukî terim olarak “vilâyet” mânâsındadır, bk. *Türkçe Sözlük*, 1988, s. 693
- ³ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 69 (Bloomington 1968), s.338-340. Ayrıca bk. bir de H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. 4 (İstanbul 1941), s. 81 vd.

ilgili soruları yıllar önce bir yazımda sormuş, bazı cevaplar aramıştım; tam olarak bulup bulamadığımı bilemiyorum, ama ilgilenen o yazıya bakabilir.⁴ *ilig* kelimesi kitâbelerde geçtiği tek yerde genel olarak ‘hükümdar, idâre eden’ mânâsındadır.⁵ Bu yüzden buradaki *ilig* kelimesini şimdilik yerinde bırakalım ama kitâbenin tarihini unutmayalım: 1 Ağustos 732.

Bozkırdan şehre indiğimizde, çadırdan çıkıp evlere girdiğimizde *ilig* kelimesinin yaygın bir şekilde kullanıldığını, bilhassa Mani dini mensupları tarafından *kağan* yerine tamâmiyle *ilig* kullanıldığını görüyoruz.⁶ Şehirli artık *kağan* diye bir şey bilmiyor ama *ilig* kelimesini, bir de *kan* (*han*) diye ‘hükümdar’ mânâsına gelen ve bilinen, yaygın bir kelimeyle beraber kullanıyor: *ilig kan*.⁷ Niçin *ilig* kelimesinden

4 Şinasi Tekin, “Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 3. Ekim 1971. (1972): 35-60.

5 *bodun ilig ikegü boltukınta* ‘halk ve idâre eden ikiye bölününce’ (bk. T. Tekin, a.e., s.236 N3, s.270).

6 Kelimenin Mani muhitinde kullanılışının eskiliği bakımından şu metin dikkate değer:: *yrllağgançuçı kangamaz edgü kılınçlıg iligmez* ‘Ey bizim merhametli babamız, iyi kalpli hükümdârımız’ (10, 3-4); *ilig tngirim* ‘benim devletlü hükümdârım’ (11, 15); *uluğ ilig* ‘büyük hükümdar’. Bu parça tarihlidir: “...Mani'nin tanrılar diyârına göçünün 522. yılında, yani domuz yılında...” Mani M.S. 274'de idam edildiğine göre metnin tarihi 796 olur (bk. A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin 1912, s.7-17).

ilig kelimesi için bir de Sir Gerard Clauson'un iştikak lügatine bakılabilir, (*EDPCT*, s. 141); bu verilerden de anlaşıldığına göre kelime Burkancı Uygurlar tarafından da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

7 Tarih kitaplarından ve genel ansiklopedi bilgilerimizden hatırlayacağımız üzere Tebriz'deki meşhur İlhanîler'in adı, işte bu iki kelimenin birleşmesinden meydana gelmiştir: *ilhân* < **il(ig)kan* < *ilig kan*. Türkçe bilmeyen Arap veya Acem asıllı eski tarih kitaplarının müstensihleri her zaman ve her yerde yaptıkları gibi *ilig han'ı ilek han* şeklinde harekeleyip okumuşlar yani bozmuşlardır. Bu ve benzeri meselelerin münâkaşası için bk. G. Doerfer, *TMEN II*, 653, 657, 661. G. Doerfer *İlhân*'ın aslının *il kağan* olması gerektiğini söylüyorsa da W. Bang'ın ses kaynaşması nazariyesi daha doğru görünüyor: *ilhân* < **il(g)hân* < *ilig kan*. Bu son şekil metinlerde az da olsa mevcuttur; asıl yaygın olanı *il kan*'dır. Bk. Ş. Tekin, *TUBA XI* (1987) s. 171 vd.

sonra bir *kan* < *kağan*) kelimesini kullanma ihtiyâcını duyuyor acaba Uygur Türkü? İlk akla gelen şey, dilcilerin kullanmaya bayıldıkları ‘ikileme’dir. Bunlara bazıları *sinonim*, *hendiyadiyoyn* yani ‘eş anlamlı’ da diyorlar; bazıları da daha bir fiyakalı olarak *sinonim kompozitum* (yani ‘bifeşik sinonim’) diyorlar. Bunlar arasında önemli ve ince farklılıklar var. Ama biz konumuzu dağıtmamak için bu farklılıklar üzerinde durmayacağız.

Uygurcada ikilemelerden çok bir şey yoktur. Bunların hikmeti vücûdu, birinin diğerini izah etmesi, belirlemesi yani mânâsını açıklığa kavuşturmasıdır. Bu işi de, bazı istisnalar dışında hemen dâima ikinci kelime görür. Öyleyse bundan şu çıkacak: ikilemelerde birinci kelime şu veya bu sebepten ötürü yadırganmaktadır. Bu yadırganmanın muhtelif sebepleri vardır: 1. Kelime yabancı bir dilden alınmıştır ve henüz dilin öz malı olmamıştır, yani kelime henüz herkes tarafından anlaşılır bir duruma gelmemiştir, 2. kelime Türkçe asıllıdır ama bağlı bulunduğu kelime âilesinden ayrı düşmüştür, dolayısıyla mânâsı bulanıklaşmıştır; semantik saydamlığı kaybolmuştur, veyahut da 3. iştikakı yenidir dolayısıyla üstlendiği yeni mânâ henüz yaygınlaşmamıştır. Bu durumlardan birinde, açıklanması gereken kelimenin yanına bir başka kelime yerleştirilir: *nom törü* ‘nom’ *yani ‘törü’; *çakir tilgen* ‘çakir’ *yani ‘tilgen’ (tekerlek) gibi. *ilig beg*, *ilig kan*. [Burada *ilig* biraz sonra göreceğimiz gibi yeni bir iştikaktır, yeni bir türetmedir]. Biraz daha bize yakın olan, bize biraz daha mûnis gelen Türkçeden misâl verelim: *pencik ya’ni bişdebir*, *mevlâ ya’ni azâd kulan*, *çalap ya’ni azâd kulan*, *kâfir ili dârü’l-harb*. Anadolu Türkçesi yazı dilinin oluşum devrine âit olan metinlerden seçtiğim bu misâller (aş.bk.), ‘ikilemelerin’, ‘eş anlamlı’ kelimelerin Anadolu Türkçesi yazı dilinde nasıl teşekkül etmiş olabileceği konusunda bir fikir verebilir.

Türkçeye özgü olan bu durumu, yani eş anlamlı kelimeleri yan yana kullanma gerekliliğini belki şu varsayımla açıklamak mümkündür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkler yerleşik hayata geçmeye başladıklarında karşılaştıkları şehir medeniyetlerini dillerinde ifâde edebilmeleri için uzun süre sözlü eğitimden geçmişlerdir. İki dilli vâizlerin,

halkın şimdiye kadar duymadığı bilmediği kavramları onların anlayabileceği şekle sokmakta ne kadar büyük sıkıntılar çekmiş olduklarını tasavvur etmek güç değildir. İlk ağızda karşılığı hemen bulunamayacak yüzlerce isim, unvan ve kavramlar için belki ilkin yabancı asıllı kelimeler kullanılmıştır; ve bu da tabiidir. Fakat bunun yanı sıra neolojizm dediğimiz usûlle dilin kendi malzemesini yani ekini kökünü kullanarak yeni terimler türetilmiştir. Bu da tabiidir. Fakat her yabancı terimin kullanılmasında, her yeni türetilmiş kelimenin takdiminde boş gözlerle bakan meraklı dinleyici kitlelerine bunun ne demek olduğunu anlatmak ihtiyacını duyan vâiz-râhipler, herhâlde şu meâlde bir cümle kullanmış olmalıdırlar bunu anlatabilmek için: “xyz yani abc demektir” Bu ifâde formülünde hep tekrar edilen ‘... yani ... demektir’ kelimeleri bir zamandan sonra gereksiz sayılmış ve vâizler herhâlde bilinmeyen xyz’yi söyler söylemez hemen ardından abc’yi yapıştırmışlardır. Ve sonunda *xyx+abc* gibi kompozisyonlar türemiştir.

İkilemelerin türemesi hakkındaki bu varsayım, dediğimiz gibi Orta Asya’da yazılı döneme geçmeden çok önceki sözlü dönemde Mani ve Budist râhiplerinin Türkler arasında yürüttükleri sözlü din propagandasıyla ilgilidir. Benzeri bir durumu Anadolu yaylasında Selçuklular devrinde ilk yazılı belgelerde de buluyoruz. İslâmî devlet idâresiyle, dinî terbiye ile ve genel İslâmî ahlâk kurallarıyla ilgili olarak dile bir sürü yeni kavramlar girmekte, ilk yazarlar bunları dilde ifâde edebilmek için çok sıkıntı çekmektedirler. Bu ifâde sıkıntısından kurtulmanın tek yolunu yukarıda Orta Asya Türkünün sözlü dönemdeki din terbiyesi sırasında vâizlerin kullandığını varsaydığımız evrensel bir formül ile ifâde etmiş olmalıdırlar.⁸

⁸ Orta Asya’da Uygurca için de varsaydığımız “xyz yani abc demektir” formülünün izlerine yazı dilinde *atlıg* (...’adlı’ ...), *tigme* (...’diye’ ...) şeklinde rastlıyorsak da burada belâgat endişesinin hâkim olduğu anlaşıyor. Uygurcadaki ikilemelerin bambaşka açılardan ele alınması için Klaus Röhrborn’un son derece önemli şu yazılarına bakılabilir: “Zum Wanderweg des altindischen Lehngutes im Altürkischen”, H. R. Roemer ve Albrecht Noth: *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für Bertold Spuler zum siebzigsten Geburtstag*, (Leiden 1981): 337-343; “Syntax der alttürkischen Metapher”, *Materialia Turcica* 6 (1983): 1-11; “Syntaktisches

Bu noktada işin ilgi çekici olan, Orta Asya'da Uygurca için varsaydığımız “*xyz* yani *abc* demektir” formülünün izine yazı dilinde rastlanmaz. Ama aynı formülü, büyük bir tesâdüf eseri olarak 14. yüzyıla âit olduğu tahmin edilen ve Anadolu Türkçesi yazı dilinin oluşum devrine âit olan *Risâletü'l-İslâm* adlı bir ilmi hâl kitabında buluyoruz. Meselâ şu örnekler, ‘ikilemelerin’ hiç olmazsa Anadolu Türkçesi yazı dilinde yukarıdaki varsayıma göre nasıl teşekkül etmiş olabileceği konusunda bir fikir verebilir: *pencik ya'ni bişdebir*, *mevlâ ya'ni azâd kılan*, *çalap ya'ni azâd kılan*, *kâfir ili dârü'l-harb*.⁹

Tekrar Uygurcaya dönelim ve meşhur *burkan* kelimesine bir kere daha bakalım. Bunun iki kelimedenden teşekkül ettiği söylenir ve kabûl edilir: *bur* ve *kan* (yani *han*). Birincisi *buddha* kelimesinin Çince'deki telâffuz biçimi imiş. Burkan dini ile tanışan Türklerin ilk defa öğrenmesi gereken kelimelerden biri, tabîî olarak Buddha'nın adıdır. Fakat bu adı, Çinliden *bur*¹⁰ olarak duyan Türk için bu yabancı isim tek başına bir şey ifâde etmeyeceğinden dolayı bunun büyüklüğünü, yüksekliğini ifâde edebilmek için yanına bildiği, anladığı ve mensup olduğu dünya görüşü ve medeniyet dâiresi icâbı âdetâ hayâtının bir

Verhalten der indischen Fremdwörter im Altürkischen”, *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*, (Wiesbaden 1983): 103-112.

Genel olarak Türkçedeki ikilemeler ve tekrarlar ile ilgili olarak Osman Nedim Tuna'nın şu yazılarına bakılabilir: “Türkçede Tekrarlar”, *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* III (1949) 3-4: 429-447; “Türkçede Tekrarlar II”, a.g.e. IV (1950) 1-2:35-82; “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabîî bir Ünsüz Dizisi”, *TDAY 1982-1983* (1986): 163-228.

⁹ Bk. Şinasi Tekin, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarıkası ‘Gaziliğin Yolları’ adlı bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları hakkında”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları* XIII. (1989): 139-204; s. 146 vd. Görüldüğü gibi dile yeni girmiş veya değişik mânâ kazanmış olan *mevlâ* ve *çalap* kelimeleri açıklanması gereken kelimelerdir. Ve açıklanan ile açıklayan arasına, bunu belirten *ya'ni* kelimesi konmuştur. Bu yüzden bunlar tam teşekkül etmiş ikileme değildirlen henüz.

¹⁰ Çinlinin *buddha* kelimesinden çıkardığı **but* biçimi, bir lehçe özelliği olarak Kuzey Çin'de *r* ile telâffuz ediliyormuş. İşte Türk'ün sözlü dönemde Çin'nden *buddha* kelimesi için duyup öğrendiği biçim bu yüzden *bur*'dur.

parçası olan, dilinden hiç bir gün düşürmediği ‘hükümdar’ mânâsına gelen *kan* (= *han*) kelimesini eklemiştir. Önce bu kelimeyi ikileme biçiminde **bur kan* olarak kullanmış sonradan birleştirerek *burkan* yapmıştır. Aynı şekilde herhâlde ilkin *ilig* kelimesi de istikakının müphemliği, bulanıklığı, sunîliği ve de yeniliğinden ötürü anlaşılmamış; mânâsının ne olduğu belli olsun diye arkasına bir *kan* (*han*) kelimesi eklenerek *ilig kan* yapılmış ve buradan da kaynaşma yolu ile **il(ig)kan > ilhan* ortaya çıkmış olmalıdır.

ilig kelimesinin istikakının müphemliğini de nereden çıkarıyoruz? Çoğunlukla ilkin Mani muhitlerinde kullanılmış olmasını dikkate alarak kelimeyi Orta İranca ‘hükümdar, pâdişah’ mânâsındaki *šahr-dâr*’ın kalıp hâlinde bir tercümesi olduğunu sanıyorum.¹¹ **il + lig*, buradan tek *l* ile *ilig şekli* genelleşmiştir. Mânâsı da, hemen görüleceği üzere “*i*”i olan, devleti olan (kimse)” yani “hükümdar”dır.¹²

Yalnız şunu unutmamak gerekir ki bu bir nazariyyedir, bunun doğruluğunu ispat edebilmek için elimizde Orta İranca *šahr-dâr*’ın **il + lig*’e mânâca uyması keyfiyetinden başka bir şey yoktur. Ve bu ameliyyeyi sunî olarak masa başında yapıyoruz ve neticesini benimseyebiliyoruz, bize tabii geliyor. Fakat bu kelime ilk defa bu şekilde ortaya çıktığı zaman devrin okur-yazarları, manastırlardaki râhipler bunu nasıl karşılamışlardı? Herhâlde yeniliğini, sunîliğini hissetmiş ve yadırgamış olmalıydılar. İşte bu yadırgamanın neticesindedir ki yeni türetilmiş olan *ilig* kelimesi, mânâsı daha iyi anlaşılсын diye, o devirde toplumun hemen her tabakasınca benimsenmiş olması gereken bir *kan*

¹¹ Bk. Mary Boyce, *The Manichaean Hymn Cycles in Parthian*, London Oriental Series, 3 (Oxford University Press, 1954), s. 195.

¹² Kelimenin istikakı üzerinde ilk isâbetli fikirleri Osman Turan ileri sürmüştür (“İlig unvanı hakkında”, *TM* VII-VIII (1942): 192-199). O. Turan dış görünüşüne bakarak kelimenin **il-lig* biçiminde düşünülebileceğini söylüyor ve kitâbelerden Költigin D18 misâlini veriyor: *illigig ilsiretdimiz* ‘devleti olanın devletini elinden aldık’. O. Turan, bu misâlin başında “Orhun yazıtlarında böyle bir unvanın mevcut olduğunu göremiyorsak da, şu söz vardır” diyerek ihtiyatlı hareket ediyor. G. Doerfer’in buna yaptığı itiraz, Türkçeyi iyi bilmediğinden, O. Turan’ın ne demek istediğini anlayamamasından kaynaklanmaktadır (*TMEN II*, s.212’nin dibi: Jedoch gehört dies nicht hierher... ‘bu ama buraya âit değildir...’ Tabii âit değil; âit olmadığını söylüyor zaten O. Turan (s.198).

ile birlikte *ilig* *kan* şeklinde ikileme olarak kullanılmış; tıpkı *burkan*'daki aynı *kan*'ın müphem olan **bur* (< *buddha*) kelimesini izah etmek için yanına getirilmiş olması gibi.¹³

Költigin kitâbesinde bir defa geçen *ilig*'in Mani dini mensupları ile ilgisi olabileceğini düşünebiliriz. Şöyle ki kelimenin geçtiği kitâbenin dikildiği 732 yılından otuz yıl sonra aynı bölgenin insanlarına III. Uygur hükümdârının emri ve Mani râhiplerinin ısrarları ile Mani dininin Uygurlara kabul ettirildiğini biliyoruz. Uygurların, bilhassa üst tabakanın Mani dini ile çok önceden bir âşinâlığı olmaksızın böyle bir teşebbüsün başarısını tasavvur etmek güçtür. Burada Köktürklerle Uygurların aynı bölgede yanyana, içiçe yaşadıklarını, kültür ve dünya görüşü farklı olsa da aynı Türk şivesini paylaştıklarını hatırlatmakta fayda var.¹⁴

Uygurların Mani dinini nasıl kabul ettiklerini anlatan Uygurca bir metin yayınlanmıştır.¹⁵ Yani Mani dini râhipleri, o devrin Türkleri arasında, bilhassa toplumun üst tabakalarında herhâlde daha 762 yılından önce dinlerinin propagandasını yapıyorlardı. İşte hikâyesini anlatmakta olduğumuz *ilig* kelimesi bu devirdeki misyonerlik faaliyetlerinin mahsûlü olmalıdır.

¹³ Fakat arada bir fark var: **bur* kelimesi, bir başka bileşik şekli dışında hiç bir zaman Uygurcada tek başına mevcut olmamıştır. Ancak başka bileşik şekilleri kullanılmıştır. Meselâ 'burkan cemaati' mânâsında *bursong*: < *buddha-sangha*. Buna karşılık aşağıda görüleceği üzere *ilig*, belli devir ve muhitlerdeki mânâ ve şekil saydamlığı sâyesinde varlığını uzun bir süre koruyabilmiştir. Buradaki *ilig* kelimesinin, *il* kelimesine yaptığı çağrışıma ve +*lig* teşkil ekinin belirgin ve yaygın olarak dilde kullanılmakta oluşuna 'mânâ ve şekil saydamlığı' diyoruz. İşte çağımızda pek moda olan 'anlaştırma' ve 'öztürkçeleştirme' faaliyetlerinde bu 'mânâ ve şekil saydamlığı' husûsuna her zaman dikkat edilmediği için türetilen ve üretilen bir çok yeni kelime tutunamamıştır. Tabii bu başarısızlıkta başka sebepleri de unutmamak gerekir.

¹⁴ Benzeri bir hâdiseye, hatta aynı duruma Anadolu'da da şahit oluyoruz: Selçukluları, Beylikleri, Osmanlıları ve nihâyet kendimizi yani Türkiye Cumhuriyetini düşünelim. Bütün bunlar birer farklı siyâsî ad olduğu hâlde, Türkçe konuşan halk dâima aynı kalmıştır.

¹⁵ W. Bang, A.v. Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin 1929, s. 411-430.

İslâm muhitinde tespit edebildiğimiz ilk Türk yazı dili Karahanlıca'dır (XI. asır): Mahmûd el-Kâşgarî'nin ifâdesiyle 'Hâkâniyye'. Bilindiği gibi 'hem bu dünyâda hem öteki dünyâda mutlu olma bilgisi' mânâsına gelen *Kutadgu Bilig* adlı eser, bu ilk yazı dilinin bilinen ilk edebî mahsûlüdür.¹⁶ Bu eserde 'hükümdar' mânâsında şu kelimeler kullanılmıştır. (Her kelimenin sonundaki rakamlar o kelimenin eserde kaç defa geçtiğini gösterir):

1. *pâdişâh* (3)

2. *hâkân* [yukarıda Uygurca için *kağan* olarak kaydettiğimiz kelimenin İslâm muhitinde aldığı şekil] (8)

3. *hân* [yukarıda Uygurca için *kan* olarak kaydettiğimiz kelimenin İslâm muhitinde aldığı şekil] (13)

4. *melik* (14)

5. *ilçi* [sadece 'hükümdar' mânâsına gelenleri] (30)

6. *beg* (300)

7. *ilig* (800'den fazla).

Buna karşılık *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı devirde faaliyet göstermiş olduğunu bildiğimiz M. el-Kâşgarî *beg* kelimesinin yanı sıra *hân* kelimesini biliyor ve bu sonuncuyu şöyle izah ediyor 'Türklerin en büyük başbuğu; Afrasyab oğullarına verilen ungun'.¹⁷ Karahanlıca Kur'an tercümesinde yalnız *melik* bulunması bir dereceye kadar anlaşılıyor da Uygur kâfirlerini (yani Buddha ve Mani dini mensûbu) çok iyi tanıdığı ve Müslüman Karahanlılarla Uygurların savaşlarını dile getiren dörtlüklere yer verdiği hâlde M. el-Kâşgarî'nin *ilig* kelimesini kaydetmemesi çok şaşırtıcı.

Şaşkınlığımızı ve Karahanlıları, tekrar geri dönmek üzere şimdilik burada bırakalım ve diğer kaynakları yoklayalım. 1200'lere geliyoruz,

¹⁶ R.Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* (I. Metin 1947; II. Tercüme 1959; III. İndeks 1979). Bu sonuncu cilt M. Ergin'in nezâretinde K. Eraslan, O.F. Sertkaya ve N. Yüce tarafından hazırlanmıştır. Bunun, uzun ve son derece faydalı bir tenkidi için bk. S. Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten* XLV/2, Nisan 1981, sayı 178, s.23-78 (Ankara 1981).

¹⁷ Besim Atalay böyle çeviriyor (Dizin, s. 212: *xan*), *ungun* ile 'unvan' demek istiyor.

eldeki Türkçe kaynakların hiç birinin *ilig* kelimesinden haberi yok. Fakat Moğollarla birlikte İslâm muhitinin tarih kitaplarında, bilhassa Farsça olanlarında *ilig* kelimesi, *hân* ile birlikte kendini göstermeğe başlıyor. Tebriz'deki İlhanlıların ardından gelenler, Orta Asyadakiler, Timurîler ve nihayet Çağataylar bu kelimeyi ve bileşik şekli *ilhân*'ı çok iyi biliyorlar: *il*, *ilig*, (bunu bazan *ilek* şeklinde okuyarak) *hân* ve *ilhân*'ın iştikakları üzerine kafa yoruyorlar, kimin kimden üstün olduğu hakkında, hangisinin hangi dilden geldiği hakkında fikir yürütüyorlar. Bunlar için G. Doerfer'in yukarıda zikredilen kitabına bakılabilir (*TMEN II*, s. 194 vd, s. 210 vd).

Bu arada Anadolu'ya uğruyoruz; yazı dili teşekkül etmiş. Telif ve tercüme faaliyetleri almış yürümüş. Fakat *ilig* veya buna benzer bir şeye rastlayamıyoruz; Anadolu halkı böyle bir kelimedenden habersiz. Ses değişmelerini göz önünde bulundurup bu kelimeyi eğelim, bükelim bir *illü* çıkaralım ortaya (eski *-lig* eki, sonundaki *g* ünsüzü düştükten sonra Anadolu'da *-lü* olacaktı ya..). Evet böyle bir kelime var ortada ama bu da 'memleket halkı, yurttaş, yerli halk' mânâsına geliyor (bk. TTS III, s. 2063). *illik* ise aşağıda göreceğimiz gibi bambaşka bir iştikak ve bizim 'hükümdar' mânâsındaki *ilig* ile ilişkisi sadece aynı *il* kökünü paylaşmasından ibâret. Buna göre 'hükümdar' mânâsındaki *ilig* kelimemiz Batı İran'da takılıp kalmış, buradan beriye yani Akdeniz'e doğru, Oğuz dil bölgesine sızamamış.

Şimdi tekrar Karahanlıca'ya dönelim, yukarıda verdiğimiz basit istatistik rakamlarına bir daha bakalım: XI. yüzyılda Yusuf Has Hâcib 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig*'i yazıyor ve 'hükümdar' mânâsında *ilig* kelimesini 800 defadan fazla kullanıyor. Aynı devirde ve aynı Karahanlı bölgesinde Mahmûd el-Kâşgarî böyle bir kelimeyi hiç zikretmiyor eseri *Dîvânü Lügât-it-Türk*; bilmiyor muydu bunu acaba? Y. Has Hâcib'in, eserinde 'hükümdar' için kullandığı diğer kelimelere baktığımızda bunların sayısı 3 ile 300 arasında değişiyor; 800 rakamı ile kıyaslandığında oldukça düşük. Hatta burada Türk dünyasının hemen her yerinde ve her devrinde kullanıldığı için *beg* kelimesinin 300 defa geçmiş olması keyfiyetini hesâba katmayabiliriz; bu takdirde *ilig* kelimesinin, diğerleri karşısında tekrarlanma nisbeti daha da artar.

Yukarıdan beri söylediklerimizi toparlayacak olursak, şu hususları tesbit edebiliriz:

1. *ilig* kelimesi gayri müslim, yani Mani ve Buddha dini mensûbu Uygur kültür sâhası dışında, İslâm muhitinde XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla yani Moğol devrine kadar sadece ve sadece Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde (H. 462/1069-1070) ezici bir ekseriyetle yani 800 defadan fazla olarak geçmekte ve başka hiç bir İslâmî kaynakta bulunamamaktadır.

2. Moğollarla birlikte Arapça ve Farsça tarih kitaplarında ve bunların ardından Çağatay Türkçesinde, isim ve unvanların parçası olarak görülmeye başlar.

3. Fakat Oğuz dil alanında Anadolu'da hiç bir zaman görülmez.

Bunlardan birincisinde, Y. Has Hâcib'in, kendisinden sonra Moğol devrine kadar hiç bir bölgenin tanımadığı, bilmediği *ilig* kelimesini bu kadar çok benimsemiş olmasını, kendisinin gayri müslim yani Manici ve Burkancı Uygur kültürüne olan yakınlığı ile izah etmek istiyorum. Hatta daha da ileri gidip *Kutadgu Bilig*'de tesbit edilebilen Burkan dininin tesirlerini de göz önünde bulundurarak, bu yakınlığı, Y. Has Hâcib'in veya babasının ihtida etmiş Burkancı veya Manici Uygurlardan olabilme ihtimâline de bağlayabiliriz.¹⁸

¹⁸ *Kutadgu Bilig*'deki Burkan dininin tesirlerinden bahseden şu yazı çok önemli: S. Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Oğurmuş'un Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1967, s. 39-49. Bu ve diğer meselelerin münakaşası için de eserin İngilizce tercümesine bakılabilir: *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*, translated, with an introduction and notes by Robert Dankoff (The University of Chicago Press 1983), s. 13 vd. R. Dankoff'a göre burada Burkancılığın dinî tesirleri, doğrudan birinci elden. dinin bizzat kendisi olarak görülmez. Burkancılığın, bilhassa Mani dini mensuplarının tesirini bir edebî tema, bir edebî unsur olarak görmek istiyor R. Dankoff (bk. a.g.e., s.15, not 52). Bu yorum tarzı akla daha yakın görünüyor.

Karahanlılar ile Uygurlar arasındaki kültür bağlantısını ispat edebilmek için elimizde başka ve daha sağlam maddî deliller vardır. Bu konuya aşağıda 10. yazıda ayrıntılı olarak gireceğim. Fakat burada şimdilik bir iki noktayı zikretmekle yetineceğim: Karahanlı Türkçesi yazı dilinin alfabesi (veya alfabelerinden biri) Arap alfabesidir; ama burada kullanılan imlâ bütün ünlü harflerin (*hurûf-i hecâ*) yazılması dolayısıyla Uygur imlâsının taklididir. Hâlbuki Anadolu'da, tarihî ve coğrafi sebepler dolayısıyla Uygurlarla hiç temâsı

İLLİK

il kökünün temel mânâsı olan ‘sulh, barış’ dan hareket edilerek Anadolu’da Oğuz dil bölgesinde türetilmiş bir kelimedir ve *il* gibi ‘barış, sulh’ mânâsının yanı sıra ‘beylik mal’ ve ‘dârülslâm’ mânâsına gelir.¹⁹

bulunmayan Oğuz Türklerinin kurduğu Anadolu Türkçesi yazı dilinin imlâsı (XIII. asır) Kur’an imlâsıdır, yani *hurûf-i hecâ* yok. En çarpıcı misâl *ulu* kelimesinin yazılışıdır Anadolu’da: elif-lâm-vâv-elif (= **alva* gibi acâyip bir görünüm) Bu, Kur’anda sık sık geçen *kâlû* (sonu vâv-elif ile) ‘dediler’ kelimesinin hem ses hem şekil olarak taklididir. Hâlbuki aynı kelime Karahanlıcada elif-vâv-lâm-vâv-gayın (sondaki *gayın*’ı Anadolu Türkleri uçurmuşlar) olarak yazılmıştır ki Budist ve Maniheist Uygurlar dahi böyle yazarlardı. Y. Has Hâcib’in faaliyet gösterdiği yıllarda yani XI. asrın ikinci yarısına âit, Yarkend’de bulunmuş ve Arapça olarak kaleme alınmış mahkeme vesikalarının sonunda, adlarından dolayı müslüman olduklarında şüphe bulunmayan şahitlerden bazıları imzâlarını gâyet okunaklı, işlek bir Uygur yazısıyla ve Türkçe bir ifâdeyle (... *tanuqmn...*: ‘... Şâhidim...’ gibi) atmışlardır [Bunlar için şu neşirlere bakılabilir: Cl. Huart, “Trois Actes Notariés Arabes de Yârkend”, *Journal Asiatique*, 11. seri, 4 (1914): 607-627; Ş. Tekin, “A Qarakanid Document of A.D. 1121 (A.H.515) from Yarkand”, *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979-1980): 868-883].

Bu imzalar süs için veya bir merâkı tatmin için Uygur harfleriyle atılmamıştır. Bunlar ya yeni müslüman olmuş eski Burkancı veya Manici Uygurların kendilerine veya bunların çocuklarına âit olmalıdır.

İşte bütün bu sebeplerden dolayı *Kutadgu Bilig*’in yazarı Yûsuf Has Hâcib’i de muhtemelen bunlardan biri saymak fazla ‘hayâlperestlik’ olmaz sanırım. Öte yandan Mahmûd el-Kâşgarî’yi ise nesiller önce ihtidâ etmiş bir âilenin çocuğu olduğu için artık Burkancı Uygur kültürü ile şahsî bağları kopmuş biri olarak telâkki edebilir miyiz?

- ¹⁹ Her zamanki gibi ilk elde bakılacak kaynak *Tarama Sözlüğü*dür (cilt III, Ankara 1967, s. 2062-2063). Burada verilen mânâları belli bir tertibe sokmak gerekiyor. Birinci ve ikinci mânâlar aynı; birincide verilen Enverî örneğini ‘dârülslâm’ yani ‘İslâm ülkesi’ olarak anlamak gerekecek (M. Halil, *Düsturname-i Enverî* [İstanbul Evkaf Matbaası 1929], s.20):

Kal’ayı paşaya teslim eyledi
Çıkarur hem paşa anı toyladı
Sakıza oldu Mesemertü revân
İllik oldu andadur ana mekân

"(Martino) kaleyi Paşaya teslim etti. Paşa da ona izzet ve ikramda bulundu. Martino Sakız adasına gitti. (Çünkü) Sakız adası artık dârülslâmdır; onun oturacağı yer orasıdır". Bu isâbetli yorumu son zamanlarda Halil Inalcık

Tarama Sözlüğü'ndeki ilk örneklerden anlaşıldığına göre *illik* kelimesi *Kelile ve Dimne*'de geçiyor ki Anadolu Türk yazı dilinin ilk devresine âittir. Kelimenin XVI. asırdan sonra yaygınlığını kaybetmeye başladığını görüyoruz. Nitekim son zamanlarda üzerinde durduğum XIV. asra âit *Risâletü'lislâm* adlı ilmihâl kitabının XVI. asra âit nüshasında müstensihler artık bu kelimeyi tam olarak bilmiyorlar, bu yüzden de bazan *eyülük* 'iyilik' kelimesiyle karıştırıp **eylük* şeklinde harekeliyorlar, bazan da hiç bir mânâ vermiyecek bir şekilde **ilek* olarak okuyorlar.²⁰ Kâtib Çelebi'nin bunu XVII. asırda hâlâ biliyor olması münferit bir hâdisedir ve belki de K. Çelebi'nin eski eserleri çok iyi tanınmasıyla ilgilidir.²¹

yapmıştır, bk. H. İnalçık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusaders", *Byzantinische Forschungen* IX. (Amsterdam 1985), s.179-217, bilhassa s. 190.

'beylik mal' mânâsı, verilen örneklerden anlaşıldığına göre sadece kişilere, esirlere âittir (örnekler Bursa Kadı Sicillerinden alınmış, bk. TS III, s.2063).

- ²⁰ Bk. Şinasi Tekin, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası ...", *TUBA* XIII. (Harvard Üniversitesi 1989): 139-204, bilhassa s. 151-152.

- ²¹ Kelimenin Farsçada karşılığı *ilî* olup XIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır (< *il* + *i* [fa. nisbet yâsı ile]). Bunun tersi olan 'düşmanlık' ve dolayısıyla 'dârülharp' Farsçada *yâğî* olarak kullanılıyor. Şimdi *illik* ve fa. *ilî* kelimelerinin ilk defa ortaya çıkış tarihlerini göz önüne alınca, *ilî* daha önce olduğu için *illik*'in, Farsçadan tercüme yolu ile (+*lik* = +*i*) Türkçeye aktarılmış olduğunu düşüneceğiz. Öte yandan buna şöyle itiraz olunabilir. Türkçede *illik* daha XIV. asrın başlarında Anadolu Türk yazı dilinde görüldüğüne göre, konuşma dilinde çok daha önce de var olmuş ve dolayısıyla buradan Farsçaya +*i* ile tercüme edilmiş olabilir. Eğer gerçekten Türkçeden Farsçaya girmişse, 1250'lerde Tebrîz'de İlhanlı sarayında faaliyet gösteren ve Horasan ile Moğolistan'daki Karakorum arasında mekik dokuyan Cüveynî, bu *illik* şeklini nereden, hangi Oğuzlardan alıp tercüme etmiş ve *Târih-i Cihân-güây* adlı eserine koymuştur? Zira yukarıda belirttiğimiz gibi *illik* bir Anadolu malıdır, Anadolu'nun dışında görülmez. Bu soruya adam gibi cevap bulamadığımız sürece Cüveynî'nin, bunu Anadolu'daki *illik*'den değil, kendisinin, herhâlde Uygurlardan öğrendiği *il* kelimesinden Fars dili kâidesine göre teşkil etmiş olabileceğini düşüneceğiz. Öte yandan şu husus, son söylediğimizi destekler mâhiyettir: Türkçe *yâğî* kelimesinin sonundaki *i* sesini, kelimenin bünyesine âit bir unsur olduğunu düşünmeksizin *ilî*'ye andırma yolu ile Farsçada *yâğî* şekline sokmuşlar, Cüveynî ve diğer İslâm tarihçileri. Eğer şuurlu olarak, bilerek aktarılmış olsa idi bunun, **yâğîyi* biçiminde karşımıza çıkması gerekirdi. Aynı şekilde Anadolu

İL <ü> cān mektûbı İL <ü> cān-nāme

‘pasaport’ mânâsında olup XV. asra âit bir iki resmî belgede geçer, bildiğim kadariyle daha sonraki yüzyıllarda görülmez.. Kelime mânâsiyle herhâlde aş. yk. ‘barış ve can (emniyetini sağlayan) mektup, vesîka’ gibi bir şey olmalı. Vaktiyle bunun Türkiye’de pasaporta verilen ilk ad olabileceğini ileri sürmüştüm. Tabî bugünkü modern ‘pasaport’ kavramından farklı olmalıdır, belki de bir çeşit ‘ikâmetgâh tezkeresi’ idi (bk. burada I. yazı).

İLÇİ

Başlangıçta ‘bir boylar birliğinin bir diğeri nezdindeki temsilcisi’ mânâsına geldiği anlaşıyor. *Kutadgu Bilig*’de görülen ‘hükümdar’ ve ‘devlet adamı’ mânâsı kelimenin iştikakını aksettirmektedir. Ancak daha sonra yaygınlaşacak olan ‘elçi, temsilci, resûl’ mânâsı, bu eserde bir tek yerde geçmektedir: *yalavaç tidüküm bu ilçi turur/bu ilçi sözün aysa ölmez kalur* (3819) “İşte elçi dediğim böyle olan elçidir; bu elçi ne söylerse söylesin, ona zevâl yoktur”.²² Anadolu’da ve Karahanlıca’daki ilk Kur’an tercümelerinde *resûl* karşılığı olarak hep *yal(a)vaç* kullanılmıştır. ‘elçi, sefir’ mânâsının Moğollarla birlikte yaygınlaştığı anlaşıyor; tıpkı yukarıda gördüğümüz *ilig* kelimesi gibi. Ancak bu defa, *ilig* Anadolu’ya giremediği hâlde *ilçi* Anadolu’da günümüze kadar gelebilmiştir.

İLLEmek, İLLENmek, İLLEşmek

İlkin ‘teşkilâtlanmak, devlet kurmak’ mânâsına geldiği anlaşıyor. Anadolu’da ise terim olmaktan çok ‘yerleşmek’ anlamında kullanılmıştır.²³

yazarları da bunu pekâlâ kendileri, +lik ekini kullanarak fa. *ili* ile hiç bir ilgisi olmaksızın türetmiş olabilirler (bk. G. Doerfer, TMEN II, s. 196-198).

²² R. Arat Tercümesi; Sir G. Clauson, s. 120’de *Kutagu Bilig* 427’dekini ‘elçi’ diye çevirmiş, doğru değil; ayrıca bk. TMEN II, s.203 vd.

²³ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, s. 233, E6; EDPCT, s. 126, ikinci sütünün sonu. Buradaki ‘dize getirmek’ mânâsında olmalı. TTS s.2062’de zikredilen beyitteki ‘devletine dâhil etmek’ değil, ‘yerleşmek, yurt edinmek’ mânâsındadır: Delimden ki Çîn ilin *illemişem* / Dişüm yavuz işlere *bilemişem*.

Dönüşlülük ve müşâreket eki *-n/-ş-* ile yapılan *illen-/illeş-* ise ‘hükmetmek, idâre etmek’ ve ‘barışmak’ mânâlarındadır.²⁴

İLORNI

Aslı **ilig kan orunı* olup yalnız Uygurcada Burkancı metinlerinde geçmektedir ve terim olarak ‘taht, saltanat’ olup skr. *râjya* karşılığıdır.²⁵

SONUÇ:

Şimdiye kadar söylediklerimizi bir cetvel hâline koyalım. Mânâlar sütununda ilkin Eski Türkçe (ET) kaynaklardan tesbit edebildiklerimizi sıralayalım. Karahanlıca vd. dâhil olmak üzere bu kaynaklar hep Orta Asya’ya âittir. Son sütun hep Anadolu’ya ayrılmıştır.

	(ET)	(Anadolu)
<i>il</i>	1. ‘barış’ 2. ‘siyâsî birlik’ 3. ‘ülke’ 4. ‘halk’ 5. ---	‘barış’ (illeş-, il eyle-) — ‘ülke’ ‘halk’ ‘akraba, dost’ —
<i>ilig</i> (< <i>il+lig</i>)	‘hükümdar’	—
[<i>ilkan/ilhan</i>]	(‘hükümdar’)	[—]
<i>illü</i> (< <i>il+lig</i>)	—	‘yerli halk’
<i>illik</i>	---	‘sulh’, ‘dârüislâm’
<i>ille-</i>	‘teşkilâtlanmak, devlet kurmak’	‘yurt edinmek, yerleşmek’
<i>illen-</i> (< <i>il+len-</i>)	‘hükmetmek, idâre etmek, kendisine devlet temin edilmek’	---
<i>illeş-</i> (< <i>il+le-ş-</i>)	‘barışmak’	‘barışmak’
<i>il ü cân mektûbı</i>	—	‘pasaport’
<i>ilornı</i>	‘taht, saltanat’	---
<i>ilçi</i>	‘hükümdar, devlet adamı’	‘elçi’

Görüldüğü gibi burada *ille-* bir deyim değil, sırf kâfiyenin hatırı için kullanılmış bir fiildir: ‘yerleşmek’.

²⁴ Bk. Şinasi Tekin, TUBA XI, s.151; TUBA XIII, s.152 vd.

²⁵ Bk. TUBA XI, s. 172-173

Yukarıdaki karşılaştırma cetvelinden şu müşâhedeleri çıkarabiliyoruz:

1. Kelimenin kökü olan *il* (veya fonem varyantı ile *él*) ET’de ve Anadolu’da aşağı yukarı aynı mânâlara gelmektedir.

2. *il*’den, isim ve fiil olmak üzere iki iştikak yapılmıştır:

a. isimlerden ilkin ‘hükümdar’ mânâsında *ilig* dikkatimizi çekiyor: Orta İrancadaki ‘hükümdar’ mânâsına gelen *şahr-dâr* kelimesinin tercümesi olup Mani dini mensûbu Uygurlar tarafından türetilmiştir. Mânâsı ve belki şekli de yadırgandığı için, daha ilk türetildiği devir ve yerlerde, ne olduğunu izah etsin diye yanına ‘hükümdar’ mânâsındaki *kan/han* kelimesi ilâve edilmiş ve buradan *ilhân* kelimesi çıkmıştır. Çıkmasına çıkmış ama *ilig* ve bileşik şekli *ilighân/ilhân*, ne eski devirde, ne de yakın devirlerde Tebriz’in batısına geçebilmiştir. Yani Anadolu bugün dahi bunları bir iki tarihî terim ve şahıs adı dışında hiç tanımıyor.

Buna karşılık sadece Anadolu’nun bildiği bir *illik* iştikakı var ki bunu da Tebriz’in doğusu bilmiyor tanımıyor: ‘barış’ ve teknik terim olarak ‘dârülislâm’. Moğol devrinde Farsça tarih kitaplarında görülen *ili* kelimesiyle bir muhteva ilişkisi olduğu anlaşılıyor.

b. Türetilen fiiller *+le-n-*, *+le-ş* biçimindedir. Bu fiillerde Eski Türkçede aslî mânâyâ yakın olarak ‘siyasî’ kavram korunduğu hâlde batıda, Oğuz dil bölgesinde bunun izi bile kalmamıştır.

Yukarıdaki cetvele bütünü ile baktığımızda Eski Türkçede ‘barış’, ‘siyâsî birlik’, ‘devlet’, ‘hükümdar’, ‘devlet kurmak’, ‘hükmetmek’, ‘idâre etmek’ gibi mânâların hâkim olduğunu görüyoruz. Hâlbuki Batıda yani Anadolu’da durum tamâmiyle değişmiştir: *il* kelimesinin temel mânâlarından ‘barış’ ancak husûsî terkip ve iştikaklarda görülür: *il eylemek*, *il olmak* ve *illeşmek*. Öte yandan ‘hükümdar’ mânâsında *ilig* kelimesi Anadolu’da hiç bulunmaz. Bunun yerine daha başlangıçta *sultan*, *beg*, *imam*, *pâdişâh* gibi kelimeler hâkim olmuştur. Fakat aynı şekilde Müslüman olan Orta Asya’da Karahanlılar ve ardından gelenlerde nasıl oluyor da *sultan*, *imam*, *pâdişâh* gibi kelimeler bilindiği hâlde bunların yanı sıra ve bazı hâllerde büyük bir çoğunlukla *ilig* ve *ilhân* kelimeleri ısrarla kullanılabiliyor? Bunu yukarıda teferruatıyla

üzerinde durduğumuz Burkancı ve Manici Uygurların Müslüman olduktan sonra Karahanlı sahasında eski kültürlerini devam ettirmele-riyle izah edeceğiz. Oğuzlar, yazı dillerini kurdukları sırada Uygurlar-
dan ve Karahanlılardan çok uzak bir coğrafi bölgede yani Anadolu'da
bulundukları için böyle bir etkilenmeden, böyle olumlu bir dürtüden
mahrum kalmışlardı. Buna karşılık 'barış' ve 'dârülslâm' mânâsına
gelen *illik* (< *il+lik*) kelimesinin kitâbelerde, Uygurcada yani İslâm
kültürü dışındaki Türkçe eserlerde bulunmayışı tabiidir. Ancak
Karahanlıcada ve Orta Asyadaki diğer Türkçe İslâmî eserlerde de
bunun bulunmayışı dikkatimizi çekiyor.

Hâlbuki Anadolu'da 'dârülslâm' ve 'barış' kavramı *illik*'ten ayrı
olarak daha başka bir kaç kelime ile ifâde edilmiştir: *şulh*, *eminlik*
(Kutadgu Bilig'deki *iminlik* deyim değil), *müsülmanlık ili* (bunun tersi
için *dârü'l-ğarb* ve *yağılık* kullanılmıştır). Bunun bir sebebi olmalı.
Bir kere Türklerin Orta Asyadaki Müslümanlıkları ile Yakındoğudaki
Müslümanlıkları birbirinden çok farklı olmuştur. Şöyle ki Orta
Asya'da aş.yk. M.S. 1000 civârında Karahanlı Türkleri Sâ mânî yani
sünnî İran bölgesinde İslâmiyeti kabûl etmişler ve müteâkip devirlerde
gayri müslim bir kültür dünyası ile nesiller süren büyük çapta bir
mücâdeleye girişmek zorunda kalmamışlardı. Nitekim Orta Asya
Müslümanları ile Burkancı ve Manici Türkler arasındaki savaşlar çok
uzun sürmemiş; Doğu Türkistan XV. yüzyıldan itibaren tamâmiyle
Müslüman olmuştur. Hâlbuki Anadolu'ya yerleşen Oğuzlar (Selçuklu-
lar, Beylikler ve nihâyet Osmanlılar) yüzyıllar boyu Hristiyanlık
dünyası ile aralıksız çatışma hâlinde bulunmuşlar ve bu durum tabîî
olarak Batı Türklerinin diline bütün teferruatıyla yansımıştır: *illik*, *kâfir*
ili, *müsülmanlık ili* ve *yağılık*.

İl kelimesi ve iştikaklarının hikâyesi burada bitti. Buna benzer bir
hikâyeyi bir dahaki sefere *gazâ* ve *cihâd* kelimeleri münâsebetiyle
anlatacağız (bk. burada 11. yazı).

**ESKİ TÜRK YAZI DİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE
DÜŞÜNCELER VE BUNLARIN TEŞEKKÜLÜ İLE
TÜRK SİYASİ BİRLİKLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER**

[*Tarih ve Toplum* 101 (1992): 9-19]

İştikakçının torbasında bugün bir tek kelime veya şekil yerine kelimelerin bütünü, yani dilin kendisi var. Burada söz konusu edeceğimiz dil konuşma dili değil, yazı dili olacak. Ayrıca bunun iç yapısından bahsetmeyeceğiz de, yazı dilinin nasıl meydana geldiğini ve bunun için ne gibi şartların gerekli olduğunu anlatacağız. Bazı okuyucular saydığımız ‘yazı dili’ adlarını eksik ve yanlış bulabilirler: Efendim nerede bizim ‘Kıpçakça’mız, nerede bizim ‘Harzemce’miz, ‘Altun Orduca’mız diyebilirler. Haklıdırlar. Ancak benim burada göstermek istediğim, eski Türk yazı dillerinin en ince teferruatına kadar tam bir dökümünü vermek değil. Ben burada, yazı dilinin teşekkülünde bulunması gereken içtimaî, iktisadî ve medenî şartların ne olduğunu; yazı dili teşekkül ederken siyasî birliklerin ne gibi bir rol oynadığını tarih ve filoloji verileriyle göstermek istedim. Yoksa eski Türk yazı dillerini teker teker saymak, bunlara uzun boylu adlar vermek ayrı bir iştir ve bu daha önce de yapılmıştır. Ayrıca ben bu türden tasniflerden, sıralamalardan da bir şey çıkacağını sanmıyorum. Onun yerine bu kısa ömürlü ve dar coğrafî bölgelere inhisar etmiş olan yazı dillerinin ana kollarından hangi şartlar altında ayrıldığını göstermek, kısa ömürlü oluşlarının sebeplerini araştırmak daha akıllıca bir iş olurdu. Ama ben burada bunu da söz konusu etmeyeceğim.

Yazı dili deyince tabîî olarak bunun karşıtı olan konuşma dili aklı geliyor. Böyle bir kavram çiftini şuurlu bir şekilde ayırmak ve bunu adlandırmak herhâlde son devirlere mahsus olmalı.¹ Bir filolog ve tarihçi olarak geçmiş dönemler için de aynı veya benzeri bir ayırımın mevcut olduğunu düşünmemiz gerekir. Çünkü eski devirlerde de insanlar her zaman yazdıkları gibi konuşmuyorlardı, veya konuştukları gibi yazmıyorlardı. Fakat her yazı dilinin başlangıcı muhakkak tabîî olarak bir konuşma diline dayanıyordu. Yani başlangıçta Türkler ilk defa yazı yazmaya başladıklarında, dilin unsurlarını, kullandıkları alfabelerin imkânları nisbetinde, nasıl telaffuz ediyorlarsa öyle ifâde ediyorlardı. Farklılaşma, yani bir kelimenin, bir gramer şeklinin telaffuzu ile yazıdaki ifâdesi arasında meydana gelen farklılık, nesiller son-ra ortaya çıkmaya başlar. Çünkü dil kendi bünyesi içinde, muhtelif sebeplerle ses, şekil ve kelime dizisi yani cümle yapısı bakımından değışikliklere uğrar ve bu değışmeler konuşma diline yansır hemen. Fakat bunların yazıdaki ifâdeleri yani imlâları, çoğunlukla başlangıçta ne idiyse öylece değışmeden kalır. Bu farklılaşma yaygınlaşır ve toplumun fertleri bunu benimserler. Başka türlü ifâde edecek olursak konuşma ile imlâ arasında bu *farklılaşma* dayalı bir denge meydana gelir.²

Türk dünyasının muhtelif bölgelerinde bu dengenin son 100 yıl içinde bir kaç defa bozulduğuna şahit olduk. Bunların en kapsamlısı şüphesiz Türkiye’de olanıdır. Hepimizin bildiğı 1929 yılındaki harf inkılâbının beraberinde getirdiğı “Vatandaş, nasıl konuşuyorsan öyle yazacaksın artık” propagandası ve bunun Latin harflerine tatbikidir. Eski Sovyet Türk Cumhuriyetlerinde tatbik edilen Rus asıllı alfabeler de aynı propagandayı beraberlerinde getirmişlerdi ama bu tatbikatın altında bildiğimiz gibi başka bir siyasî gâye vardı: Türk asıllı unsurları birbirinden ayırmak. Asıl gâye bu idi. Bunun böyle olmadığını ileri

¹ Eski devirlerden bildiğimiz bir *bitig tili* terimi var o da Hıristiyan Kıpçaklara (Kumanlara) âit (14. asrın başları, *Codex Cumanicus*). Bununla da herhâlde “kitap dili” yani Kitâbî Mukaddes’in dili kastedilmiş olmalıdır; yani “konuşma dili” kavramının karşısında değildir.

² Ana çizgileriyle vermeye çalıştığım konuşma dili ile yazı dili arasındaki bu farklılaşma, temelde yazı dili geleneğı eski olan bütün diller için geçerlidir.

sürenlerin şu soruya cevap vermeleri gerekir evvelâ: Niçin Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinde Gürcü ve Ermeni alfabeleri muhafaza edildi de yerine Rus asıllı alfabeler konmadı?

Bu verdiğimiz misâller, alfabe değiştirmenin yarattığı denge bozukluğudur. Bir de eski alfabe içinde yapılan değişimler vardır. Burada eski bir alfabenin muhafazası fakat imlânın, bu alfabeyi benimseyen dile göre, kökünden değiştirilmesi söz konusudur. Bu imlâ değişikliği, belli bir bölgenin telaffuz şekli esas alınarak yapılmıştır. Bunun en çarpıcı misâli Doğu Türkistan'da Yeni Uygurcaya tatbik edilen değiştirilmiş Arap alfabesi imlâsıdır. Bilindiği gibi Doğu Türkistan halkı Çağatayca veya müşterek Orta Asya Türkçesi dediğimiz bir yazı dilini kullanıyordu, tâ 1950 yılına kadar.

Bugün Doğu Türkistan'da değiştirilmiş Arap alfabesi kullanılmaktadır. Kelime ister yerli ister yabancı olsun bütün ünlüler açıkça yazılır; meselâ eski *mekteb* yazılışı yerini *m-he-k-t-he-p*'ye terkeder. Öte yandan *o, ö, u, ü, ı, i* sesleri belli işaretlerle belirlenir

Ben burada çağımızda cereyan etmiş ve etmekte olan bu denge bozukluklarının sosyolojik, ekonomik ve politik izahlarına girişecek değilim. Bu meseleleri, bunlardan anlayanlara bırakacağım ve *yazı dili/konuşma dili ilişkisinden* hareketle eski Türk yazı dillerinin teşekkülünde ne gibi unsurların rol oynadığını öteden beri bilinen tarihî ve filolojik verileri yeniden gözden geçirerek göstermeğe çalışacağım.

Türklerin tarih sahnesine çıkışı, Çin ve Bizans kaynaklarına göre milâdî 6. asırdır. Tabîî bu tarih, Türklerin var oluşunun başlangıcı değildir. Sadece iki kaynağın bunlardan ilk defa bu tarihte bahsetmiş olmasıdır.³

Gene aynı kaynakların verdiği bilgilere göre 6. asrın ortalarında Türkler, Moğolistan'da birinci *Köktürk devleti* adını verdiğimiz bir siyasî birlik kurarlar. Bu birliğin nasıl kurulduğu ve nasıl işlediği ve nihayet nasıl dağıldığı hakkında, aynı devlet geleneğinin devamı olan ikinci *Köktürk devleti* zamanındaki yerli kaynaklardan (700-750),

³ Türk asıllı olması muhtemel diğer Türk topluluklarından bahseden kaynaklar daha eski tarihleri veriyorlar. Fakat bütün bunlar çok kısa bilgiler olduğu için burada üzerinde durulmamıştır.

Orhon Kitâbeleri'nden ve diğer Çin kaynaklarından oldukça teferruatlı bilgi edinebiliyoruz.

Birinci Köktürk devletinin resmî bir yazı dili olmadığını tahmin edebiliyoruz. Eğer böyle bir şey olsa idi, 6. asrın sonlarına doğru diktirilen ve Köktürk kağanlarının faaliyetlerini anlatan kitâbenin dili ve alfabesi Soğutça olmazdı, Türkçe olurdu.⁴

Nitekim bundan yani kağanların kendi faaliyetlerini Soğut alfabesiyle ve Soğut dilinde dile getiren kitâbeyi diktirdikleri tarihten 150 sene sonra hemen hemen aynı bölgede aynı siyasî birliğin kağanları ve devletin ileri gelenleri, aynı üslûpta benzeri kitâbeler diktiriyorlar fakat bu defa yabancı dil ve alfabede değil kendi dillerinde ve kendi alfabeleriyle yazdırıp taşlara hakkettiriyorlar: Orhon Kitâbeleri, Köktürkçe. Aşağı yukarı 700-750 arası. Türkler, tarih sahnesinde görüldüğünden beri ilk defa kendi dil ve alfabeleriyle bir yazı dili kuruyorlar. Ancak bu Türk yazı dilinin, bundan sonraki devirlerde ortaya çıkan Türk yazı dillerinden çok büyük farkları vardır: Bir kere bu dilin ifâdesi için kullanılan yazı malzemesi son derece kullanışsızdır (Kayalar, kayalar üzerine hakkedilmek için kullanılan demir küsküler ve çekiçler). Böyle olunca bu türden bir yazı tekniğinin dolayısıyla böyle bir yazı dilinin yaygınlaşma şansı hemen hemen hiç yoktur.⁵ Ayrıca bozkırdaki göçebe hayatın şartları, okuma yazmanın yaygınlaşmasına

⁴ Bu Soğutça kitâbe hk. bk. Sergej G. Kljaštornyj ve Vladimir A. Livic, "The soghdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Hungaricae* XXVI (Budapeite 1972): 69-102.

Yorum ve tanıtımlar için bk. S. Çagatay, S. Tezcan, "Köktürk Tarihinin çok önemli bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı", TDK Belleten 1975-76 (Ankara 1976): 245-252; L. Bazin, "état des discussions sur la pénétration du bouddhisme et du manichéisme en milieu turc", *Itinéraires d'Orient. Hommages Ö Claude Cahen, Res Orientales VI*, Fransa, Bures-sur-Yvette, (1994): 229-240

⁵ Büyük bir ihtimâlle III. Uygur hükümdârı Böğü Kağan'ın 762 yılında Mani dinini kabul etmesinden sonra bu Köktürk alfabesinin kullanım alanı, ancak İpek Yolu'nun Bazı şehirlerindeki Mani muhitlerine inhisar etmiştir: kâğıt üzerine fırça ile (meşhur *İrk bitig* "falnâme"). Fakat bu alfabe şehirlerde uzun ömürlü olamamış, diğer alfabelerin bilhassa Uygur alfabesinin karşısında tutunamamıştır.

mani olmuştur ve okuma yazma ancak cemiyetin belli ve sınırlı kesimine inhisar etmiştir. Bu kesim ya doğrudan doğruya idâre eden sınıfın kendisidir veyahut da bu sınıfa yakın çevrelerdir. Bozkırda her zaman gördüğümüz ve sık sık tekrar eden siyasî ve askerî dalgalanmalar neticesinde idâre eden sınıf iktidardan uzaklaştırılınca, bu sınıfın ayakta tuttuğu yazı tekniği ve ona dayalı yazı dili de tarihe karışır: 745 yılında Uygur-Basmil-Karluk'dan müteşekkil üçlü kuvvetin Köktürk hânedânını iktidardan uzaklaştırması ile buna bağlı yazı dili de kullanımdan kalkar.

Her ne kadar ilk Uygur kağanları, kendi adlarına Köktürk alfabe-siyle, Orhon Kitâbeleri üslûbunda kitâbeler diktirmiş iseler de⁶, bu faaliyetler de bu yazı dilinin ömrünü fazla uzatamamıştır. İlk Uygur kağanları, devleti meydana getiren boyları, kağanın şahsında tecellî eden ilâhî kuvvet etrafında toplayabilme düşüncesiyle kitâbe diktirme işine özen göstermişlerdir: 745'de vuku bulan üçlü darbeden bir süre sonra Uygurlar, iktidar ortakları Basmiller ile Karlukları koalisyondan uzaklaştırırlar ve Ötüken dağ çayırlarına tek başlarına hâkim olurlar. Fakat bu iktidar kavgası dolayısıyla bozkırda saygınlıklarının sarsılmış olabileceğini düşünen ilk iki Uygur kağanı (baba-oğul: 747-759), tekrar bozkırın itimâdını kazanabilmek için bozkır geleneğine uyup Köktürk alfabesiyle birer kitâbe diktirirler. Fakat bir süre sonra III. Uygur hükümdârı Böğü kağan 762'de Mani dinini resmî devlet dini olarak kabûl edince bütün Tarım vaha şehirleri halkının, İpek Yolu üzerindeki tüccar kavimlerin desteğini sağlar. İşte Tarım bölgesindeki şehirlerin desteğini alan bir kağan için artık bozkırda kitâbe diktirmek sûretiyle saygınlık kazanmaya ihtiyaç kalmamıştır. Nitekim Böğü Kağan'dan itibaren hiç biri kitâbe diktirmez. Çünkü bozkırdaki saygınlığın, harizmanın kaynağı Ötüken'den ziyade kervan yollarındadır artık: "Göge benzer Tanrı'dan olma Kağan" şeklinde bir unvan yerine *uluğ tengride kün ay tengride ülüg qut bulmuş ilig* "Ulu Tanrı'da, gün

⁶ Bk. H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C.I (İstanbul 1936), s. 127 vd.; T. Tekin, "Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) kitabesi", *TTK Belleten* 46 (Ankara 1982) 184: 795-838 [İngilizcesi için bk. AOH. XXXVII (Budapete 1983): 43-68]

ve ay tanrısında ikbal ve harizma bulmuş olan hükümdar” gibi ancak Mani dininin ilâhiyat tasavvurlarıyla izah edilebilecek unvanlara sâhiptir Uygur hükümdarları. Hatta *kağan* unvanı bile itibar görmez bir süre sonra, onun yerine *ilig* veya *kan* veyahut da ikisinin bileşimi *iligkan* / *ilhan* kullanılır. Bu da, yani *ilig* Mani dininin getirdiği yeni bir terimdir ve Orta Farsça *şahr-dâr* kelimesinin **il* + *lig* (“ili, devleti olan” > “hükümdar” > *ilig*) şeklinde tercümesidir.⁷ Hatta Uygur hükümdârı Mani kilisesiyle özdeşleştirilir: *nom kutı kedilmiş kentü kanımız* “bizzat Mani kilisesine bürünmüş, onunla özdeşleşmiş olan hükümdârımız”.

Bütün bu bir iki nesle sığın büyük içtimaî değişmeler herhâlde birden bire olmamıştı. “Uygur” adı verilen ve 15 boydan meydana gelen büyük topluluk, bozkıra hâkim olmadan önce Köktürk hânedârının saltanatı devirlerinde Köktürk siyasî birliğinin temelini teşkil eden mühim unsurlardan biri olup dâima yerleşik hayata geçme eğilimi içinde bulunuyordu, ve Köktürk devrinde idâreci zümreye bu yönde baskı yapıyordu. Nitekim bunun böyle olduğunu, 8. yüzyılın ortalarında bozkıra hâkim olduktan sonra takip ettikleri siyasetten açıkça anlıyoruz. Durumu daha iyi anlayabilmek için bazı tarihî ve filolojik verileri yeniden gözden geçirip değerlendirmemiz gerekiyor: Daha 7. yüzyılın sonunda ve 700’lerde İpek Yolu üzerindeki Turfan ve diğer şehirlere yerleşmeye başlayan ve hangi boylara mensup olduğunu bilemediğimiz fakat ana dili Türkçe olan bir Türk kolonisi vardı. Bu Türk kolonisi bölgede azınlıkta idi. Çoğunluğunu İranlıların, Sakaların (bir Doğu İran kavmi), Tohar ve Hintli kavimlerin teşkil ettiği bölgenin kültür hayatına bu Türklerin, faal bir şekilde katıldıklarını Türkçe olarak Uygur ve Mani alfabeleriyle yazılmış bazı eser kalıntılarından anlıyoruz. Bu eser kalıntılarının biri Mani dinine âit olup istinsah tarihi 796’dır.⁸ Bu tarihli kitap parçasında dikkatimizi çeken *düzenli ve tutarlı bir imlâ ve mükemmel bir hüsnü hat*, bu metinde ifâdesini bulan

⁷ Ayrıntı için bk. burada 9. yazı.

⁸ A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin 1912, s. 12, str. 13 vd. Bunun yeni yorumu için bk. Louis Bazin, *Les Systèmes Chronologiques dans le monde Turc Ancien*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXIV (Budapeste 1991), 571 s.

yazı dilinin, 796 yılına tekaddüm eden bir iki nesilde meydana gelebileceğini açıkça göstermektedir. Böylesine bir mükemmelliğe ancak uzun bir zamanın yaratabileceği bir yazı ve kültür geleneği ile ulaşılabilir. Yani 796 tarihini taşıyan Mani metninde dile getirilen yazı dilinin başlangıcını en geç Köktürk hânedânı devrine çıkarabiliriz. İşte yerleşik hayata geçme isteğini Bilge Kağana kitâbelerde söyleten muhakkak ki bu birlik içinde çok önemli bir rol oynayan ve bir kısmı 796 tarihinden nesiller önce gelip İpek Yolu üzerindeki şehirlere yerleşen ve yazı hayatına geçen Uygurlar olmalı idi: Bilge Kağan şöyle diyor kitâbesinde ... *olursar, arķış ıdsar ilte bung yok* "...yerleşip kervan gönderirsen, başın belâya girmez". Halbuki Köktürklerin ideali hep şehirlerden uzak kalmak, bozkırda sürülerinin peşinden otlaktan otlağa göçmekti; nasıl oldu da Bilge Kağan, siyâsetinde böyle büyük bir sapma yaptı? Bunun bir sebebi olmalıydı. İşte bunu, yukarıda temas ettiğim Uygurların dolaylı baskısı ile izah etmek istiyorum. Ayrıca Bilge Kağan herhâlde Tarım bölgesi şehirlerinde henüz azınlıkta bulunan yerleşik kültürlü Türk unsurunun farkında idi.

Öte yandan İpek Yolu üzerindeki şehirlerde kendilerine uygun bir siyasî düzenin itimadını kazanmak için fırsat gözeten ve çoğunluğunu Türk olmayan milletlerin teşkil ettiği Maniheistler bozkırdaki bu siyasî ve kültürel çekişmeleri daha başından beri muhakkak yakından takib ediyorlardı. Unutmayalım ki bu dinin mensupları gerek Müslümanlar, gerekse Hristiyanlar tarafından amansızcasına takibata uğruyorlardı. Takibata uğrayanlar yalnız Türkçe konuşan ve yazan Maniheistler değildi, aralarında İranlılar, Soğutlular ve Toharlar da vardı. Ana dili Türkçe olanlar azınlıkta idiler. Turfan ve civarındaki yani İpek Yolu üzerindeki şehirlerde bulunan Mani manastırlarında, ana dilleri Türkçe olmayan fakat misyonerlik faaliyetleri dolayısıyla birden fazla dil bilen râhipler dahi özellikle Ötüken'deki ana dili Türkçe olan hükümdarların dikkatini çekebilmek için Türkçe yazmaya hasseten özen göstermiş, veya hiç olmazsa Türk asıllı Mani râhiplerini Türkçe yazma, tercümeler yapma konusunda yüreklendirmiş, desteklemiş olmalıydılar.

Nihayet Maniheistlerin gözettiği fırsat çıkar: 762 yılında III. Uygur hükümdarı Böğü Kağan, Çin'deki bir isyanı bastırmak üzere

ordusuyla Çin’de bulunduğu bir sırada, Mani râhiplerinin telkinleriyle Mani dinini kabul eder. Kervan yolları, buralardaki şehirler ve şehir halkı, Uygurların göz bebeğidir artık. Bunları korumak için her türlü fedâkârlığa katlanırlar. Tibetlilerle girilen kanlı mücâdeleler Uygurlara İpek Yolu’nun mutlak hâkimiyetini sağlar (M.S. 800). Gerek Çin şehirlerinde gerekse Tarım bölgesindeki şehirlerde Mani manastırları, hayatlarının en mutlu çağını yaşar. Bu devirden kalma Orta Farsça ve Türkçe Mani ilâhilerinin her bir mısraından, her bir kelimesinden sevinç, neşe ve coşku fışkırmaktadır. Bunun sebebini tahmin etmek güç olmasa gerek: Uygur hükümdarlarının koruyuculuğu ile artık Müslüman ve Hristiyanların öldürücü tehditleri ortadan kalkmıştır. Bu cemaatler yeniden hayata kavuşmuşlardır. Kitle hâlinde bir kavme ve başındaki idârecilerine bu kadar büyük minnettarlık duygularının bu kadar coşkulu ve samimî bir biçimde dile getirildiği insanlık tarihinde pek az görülmüştür.⁹

Bölge halkının bilhassa Maniheizt cemaatin hayatı artık kendi dinlerini benimseyen bu yeni efendilerin, bu yeni, dindar hâkim efendilerin elindedir. Onların sâyesinde yeniden hayat bulmuşlardır. Hatta Orta Farsça Mani metinlerinde Uygur hükümdarlarına *zahag-i Mani* unvanı verilir, yani “Mani’nin tezâhürü”. Yani Uygur hükümdarı Maniheiztlerin gözünde Mani’nin yeryüzündeki temsilcisi olmuştur.

⁹ Orta Asya’ya göç etmeden önce ilkin Mısır ve Mezopotamya halkları arasında M.S. 300’lerden sonra hızla yayılan Mani dini taraftarlarının düzenledikleri ilâhiler karamsar, kötümser duygularla, göz yaşları ile doludur. Sevinçli hiç bir kelimeye rastlanmaz bunlarda. Çünkü bildiğimiz gibi bu dinin taraftarları Hristiyanlar tarafından yakalandıkları yerde öldürülüyorlardı. Daha sonraki yüzyıllarda müslümanlar da bunlara tahammül edemediler.

Bu nefretin izleri bugün bile hâlâ dilimizde yaşamaktadır: Bugün ‘dinsiz’ anlamına gelen *zındık* kelimesi eskiden ‘Ateşperest’ mânâsının yanı sıra bir de ‘Mani dini taraftarı’ demek idi. Aslı *zend-ik* yani ‘Zend(-Avesta) kitabına mensup olan ve bunu okuyan kimse’ demektir. Buradaki Pehlevice *-ik* sıfat eki olup daha sonra Modern Farsça’da *-î* şekline dönüşmüştür ki biz bunu bugün de aynen kullanıyoruz: millî, hissî kelimelerinde olduğu gibi. Gerek eski İslâm gramercilerinin, gerekse devrimizdeki dilcilerin ileri sürdüğü gibi bu ‘yâ-yi nisbe’ adı verilen ek Arapçadakinden farklıdır, İran asıllıdır: Pehlevice *-ik* > Yeni Farsça *-î*. Bu ses değişmesi ortaya çıkmadan önce kelime, kalıp hâlinde İslâm dünyasına girdiği için *zındık* şeklinde kalmıştır.

Bunun bir başka ifâdesi de Uygurca metinlerde görülüyor: *nom kutı kedilmiş kentü kanımız* yani “bizzat Mani kilisesine bürünmüş, onunla özdeşleşmiş olan hükümdârımız”. Öte yandan Budist cemaatler de aynı şekilde itibar görüyorlardı, sevilip sayılıyorlardı. Öyleyse böyle efendilere, böyle hâkimlere can kurbandı. Onların dili ile konuşmak, onların dilinde ilâhiler okumak, onların dilinde renkli, nakışlı kitaplar düzmek belki de ibâdetlerin en güzeli ve hayırlısı idi.

Nihayet 850’de Uygurlar basit bir askerî hücum neticesinde Kırgızların önünden Ötüken’den kaçıp soluğu Tun-huang ve Turfan bölgesi şehirlerinde yani Kuzey İpek Yolu üzerindeki vâha şehirlerinde alırlar. Burada küçük fakat iktisâdî bakımdan çok güçlü bir devlet kurarlar: Turfan Uygur Beyliği 850-1250.¹⁰ Başlangıçtan beri takip edilen kültür koruyuculuğu politikası değişmez ama bölgenin nüfus dengesi değişir: şimdi artık çoğunluk Türkçe konuşan kitlededir. Dilin belirlediği bu etnik yapı değişikliğini yalnız bozkırdan gelen Uygur göçü ile izah etmek doğru olmaz sanırım. Çünkü bütün tarihî ve edebî deliller ve belgeler Uygurların Tarım bölgesi şehir halkı karşısındaki olumlu ve sevecen tutumunu belgelemektedir. Yani Türk asıllı, Uygur asıllı olmayan kitlelerin katliâmı veya İpek Yolu bölgesinden göçe zorlanması söz konusu olamayacağına göre bir süre sonra Toharca, Soğutça ve Sakaca eserlerin gitgide azalmasının bir sebebini, bir izahını bulmamız gerekmektedir: Bu Türk asıllı olmayan kavimler hiç bir yere gitmediler, uçmadılar. Sadece dillerini değiştirdiler; Türkleşteler. Ve bu sûretle bölgenin Türkleşmesine büyük katkıda bulundular.

İşte böylece Doğu Türkistan, “türk-sitân” yani gerçek Türk yurdu olur. Ve bu yurt, “Uygurca” adı verilen ve İslâmiyetin buralara gelişine kadar 7 yüzyıl sürecek olan güçlü ve nüfuzlu bir yazı dili sâyesinde kurulur.¹¹

¹⁰ Bozkırdaki (750-850) kadar büyük bir askerî güce sâhip olmasa bile bu devlet, kervan yollarının sağladığı iktisâdî güç sâyesinde eski koruyuculuk vazifesini rahatlıkla devam ettirebilmiş ise de askerî gücün eskisi gibi fazla olmayışı nedeniyle müslüman dildâşlarıyla zaman zaman ortaya çıkan çatışmaları önleyememişti. Bu konu için aş.bk.

¹¹ Ve bu yurdun asıl adı olan *Doğu Türkistan* bugün Çin tarafından değiştirilmiştir, Şincang şekline sokulmuştur. Değişen dünya şartları karşısında Türki-

Buraya kadar söylenenleri özetle tekrar edelim: Uygur yazı dili tâ başlangıcından beri, dolaylı olsun veya doğrudan doğruya olsun bir *siyasî gücün*, bir *devletin teşvikiyle*, onun *himâyesi* altında başlamış ve gelişmiştir.

747'de Ötüken'deki üçlü koalisyondan ayrılıp batıya, Yitisu vâdisinden Kaşgar-Semer kand bölgesine göçe zorlanan Karluklar ve Basmiller iki asır sonra Müslüman olmuşlar ve tarihe, Hakanîler yani Karahanlılar olarak geçmişlerdi. İşte Batı Türkistan'daki bu ilk Müslüman Türk devletinin yazı dilinin yani Karahanlıcanın nasıl teşekkül ettiğini; Doğu Türkistan'daki 'gayri müslim' Türk yazı dilinin yani Uygurca'nın bu ilk İslâmî Türk yazı dilinin teşekkülünde nasıl bir rol oynadığını görelim:

Sâmânî hükümdârı *Mansûr bin Nûh I* (öl. m.s. 976)'un emriyle Kur'an-ı Kerîm ilk defa bir başka dile yani Farsçaya tercüme edilir. Bu tercüme Taberî'nin Arapça yazdığı meşhur tefsirine dayanmaktadır ve metnin satır aralarına Arapça kelimelerin Farsça karşılıkları verilmekle yapılmıştır. Kaynaklar bu tercümenin büyük bir heyet tarafından meydana getirildiğini zikrederler. Bu heyetin içinde, Maverâünnehir'deki İsbicab adlı şehirden gelme iki âlim de zikredilmiştir. Bu şehir halkının Türkçe konuştuğunu biliyoruz. Şimdi, Karahanlı Türkçesiyle yapılmış gene satır-altı Kur'an tercümelerinden biri (Manchester, John Rylands Ktp.) ayrıca aynı Farsça tercümeyi de ihtiva etmektedir. Yani bu nüsha üç dillidir: Arapça, [satır altında:] Farsça, [onun da altında, daha ufak harflerle:] Karahanlı Türkçesi. Acaba Türkçe metin, Mansûr bin Nûh heyetinin bu Türk asıllı üyeleri tarafından mı meydana getirilmiştir?¹² Eğer bu böyle değilse, M. b.

ye'deki aydınlarımızın, gazetecilerimizin bu değişikliği kabullenmeyip karşı koymaları, eski *Doğu Türkistan* adını ısrarla kullanmaları gerekmektedir. Ama bu aydınlarımız, maalesef burunlarının dibindeki *Sultan Ahmet Camii*ni adını dahi unutup Avrupalıların hazırladığı turist rehberlerinden tercüme yolu ile meşhur *Sultan Ahmet Camii*ni *fâilâtün* vezninde "Mâvi Câmî" şekline sokarak yeneden keşfediyorlar. Aynı vurdumduymazlık ile gene burnumuzun dibindeki Halic'e "Altın Boynuz" demekten çekinmiyoruz. Allah encâmımızı hayra tebdil eyleye.

¹² Bu ve benzeri konularda Z. V. Togan'ın şu iki yazısına bakılabilir "The earliest translation of the Qur'an into Turkish", *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi* IV (İstanbul 1964) 1-2: 1-19 ve C. III, 1-2: 134-140.

Nuh heyetinin hazırladığı Farsça tercüme, nüshalardan birinde Türkçe-siyle birlikte niçin bir arada bulunuyor? İşte bunun izahı güç. Buna göre, başka bir aksi delil çıkıncaya kadar ilk Karahanlıca Kur'an tercümesinin Farsçası ile birlikte Sâmânî hükümdârı Mansûr b. Nûh I. (öl. M.S. 976) zamanında yapılmış olabileceğini kabul edeceğiz.¹³

İşte Karahanlı yazı dilinin ilk örneği olan bu tercümeyi aş. yk. 100 yıllık bir ara ile Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i takip eder. Y. H. Hâcib'in çağdaşı ve büyük bir ihtimâlle Karahanlı hânedânına mensup olan Mahmud el-Kâşgarî'nin *Dîvânü Lügât-it-Türk*'ündeki Türkçe parçalar (manzumeler, atasözleri vb.) da aynı yazı dilinin temsilcileridir.

Bilindiği gibi müteâkip asırlarda Orta Asya Türk-İslâm bölgesindeki siyasî kaynaşmalar ve otorite boşlukları sebebiyle ortaya çıkan Türk boylarının yer değiştirmesi, bölgenin dil coğrafyasında değişiklikler meydana getirmişti. Bunun tabii neticesi olarak da mahallî ağız farklılıkları yani konuşma dili unsurları Karahanlı yazı diline sokulmuş ve bu, muhtelif yazı dillerine bölünerek parçalanmaya yüz tutmuştu.

Evet bu böyle olmuştu çünkü hep iddia ettiğimiz gibi her yazı dili bir siyasî otoritenin yani bir devletin desteği ve himâyesi ile oldukça dar bir coğrafî bölgede teşekkül eder, varlığını sürdürür. Devlet otoritesi zayıfladığı anda, meselâ işte Karahanlı hâkimiyetinin çöktüğü 1200'lerden sonra Karahanlı yazı dili de, dediğimiz gibi sâhipsiz kalır ve mahallî ağızlar yazı diline sokularak muhtelif bölgelerde teşekkül eden yeni siyâsî birliklerin himâyesinde muhtelif yazı dilleri türer. Fakat Şahrûh, Ebu Said Mirza ve Hüseyin Baykara gibi Timurîlerin saraylarında himâye gören ve geliştirilen Türk yazı dili Ali Şîr Nevâî ile olgunluğunun zirvesine ulaşmış ve onun sanat dehası, kendisinden evvelki 400 yıllık gelişme neticesinde ortaya çıkan Karahanlıca'nın,

¹³ Ama bu noktada şöyle bir itiraz yükselbilir: ``... Belki de Farsça satır altı tercümeyle Türkçesi sonradan eklenmiştir? Ne malum?`` Eyi, hoş ama, her ne kadar elimizdeki Karahanlıca tercümenin mevcut nüshaları daha sonraki devirlere âit ise ve bazı hâllerde müstensihlerin devrindeki dil husûsiyetlerini ihtiva ediyor ise de, bütünüyle bu muahhar nüshaların bir kısmı Karahanlıca'nın asıl şeklini yani 10. asır Karahanlıcasının özelliklerini muhafaza etmiş görünüyor.

mahallî ağızlardan aldığı unsurlarla meydana getirdiği değişik yazı dillerini tekrar bir tek standart yazı dilinde toplamaya muvaffak olmuş, bölgedeki farklı konuşma dillerine sâhip Türk halklarının ortaklaşa kullandıkları bir yazı dili hâline getirmiştir: *Çağatayca*. Tabî bu ameliyyede A. Ş. Nevâî, kendi edebî dehasının yanı sıra bilindiği gibi devlet otoritesine de dayanmıştı; çünkü kendisi bu devlet otoritesinin bir icrâcısıydı aynı zamanda.¹⁴ İşte bu defa da Türk yazı dilini parçalanmaktan kurtaran, ayakta tutan, ona bir devamlılık sağlayan gene bir siyasî otorite olmuştu.¹⁵

Şimdi tekrar Karahanlı yazı dilinin başlangıcına dönelim ve bu yazı dilinin alfabesine ve imlâsına göz atalım. Büyük bir ihtimâlle Başlangıçta, “*Her din ve mezhep kendi alfabesini beraberinde getirir*” kâidesine¹⁶ uyarak İslâm dininin etkisiyle Arap alfabesi kullanılmıştı.

¹⁴ Sultan Hüseyin Baykara'nın veziri ve danışmanı idi A. Şir Nevâî.

¹⁵ Bundan sonraki gelişmeleri biliyoruz... Ve nihayet 20. yüzyıla gelinir. 1917 Bolşevik ihtilâli bin yıllık bir yazı dilini temelinden sarsarak yıkar. Sırf yabancı siyasî bir hâkimiyetin tesisi için. Modern devirlerde daha fazla eyleşmek istemiyorum, çünkü bu ayrı bir uzmanlık isteyen bir iştir.

¹⁶ Bir iki örnek, bunun ne olduğunu gösterecektir: 1. Bugün Hırvatlar Slav asıllı bir dil kullandıkları hâlde Katolik oldukları için Kiril alfabesi değil Latin alfabesi kullanılır; halbuki Sırplar, Rus-Ortodoks kilisesine mensup olduklarından Kiril asıllı bir alfabe kullanılır. 2. Doğu Avrupa'da Lehler, Slav asıllı bir dil kullandıkları hâlde Katolik oldukları için Latin alfabesini kullanılır. 3. Anadolu'da Hristiyanlığın Bizans-Ortodoks mezhebine mensup oldukları için Karamanlılar, dinî kitaplarını Türkçe olarak Yunan harfleriyle yazarlar. 4. Türkiye'de ve Yunanistan'da çok ufak iki müslüman cemaat vardır. Dilleri Yunancadır, fakat kitaplarını kendi dillerinde Arap harfleriyle yazarlar. Çünkü “*Her din ve mezhep kendi alfabesini beraberinde getirir.*”

Ancak burada, daha önce güçlü bir yazı kültürüne sahip olup da sonradan medeniyet değiştiren eski kavimlerden bazılarını bu kâidenin dışında tutmak zorundayız; bunlar kendi alfabelerini muhafaza etmişlerdir. Nitekim sonradan hristiyanlaşan Eski Yunan ve Romalılar İbrânî veya Aramî alfabesini kullanmamışlar, kendi klasik kültürlerinden getirdikleri Latin ve Yunan alfabelerini yeni girdikleri Hristiyan kültüründe devam ettirmişlerdir. Çünkü bilindiği gibi Hristiyanlık ilkin Roma'nın ve Yunan'ın aydın sınıfı tarafından yaygınlaştırılmıştır. Bu dini yayan ilk kilise babaları eski klasik kültürde yetişmiş kimselerdi. Buna benzer bir durumu Karahanlıcada buluyoruz: Yeni müslüman olan Uygurlar eski Manici ve Burkancı kültürlerinden getirdikleri Uygur alfabesini bir süre yeni girdikleri İslâm kültüründe devam ettirirler.

Fakat imlâ olarak neyi örnek almışlardı? Öyle ya Türkçe konuşan insanlar ilk defa, konuşulan kelimeleri kâğıda geçiriyorlardı, yani sesleri belli işaretlerle ilk defa ifâde ediyorlardı. Bu iş için alfabenin olması yetmiyor, bir de bu yabancı alfabenin, yani Türkçeye daha önce hiç tatbik edilmemiş olan bir alfabenin nasıl kullanılacağı meselesi var ki buna *imlâ* diyoruz. Karahanlıcada *imlâ* ve *alfabe* meselesiyle ilgili olarak iki şey dikkatimizi çekiyor:

1. Bir de bakıyoruz ki Karahanlı, kendi dilinde bulunan bütün ünlüleri ifâde edebilmek için Arap alfabesindeki bütün *hurûf-i hecâyî* (=elif, vav, ye) eksiksiz kullanıyor; yani *keldi* ‘geldi’ yazacak *kaldi* yazıyor (kef-elif-lam-dal-ye); *kelmedin* ‘gelmeden önce’ yazacak *kalmadin* (kef-elif-lam-mim-elif-dal-ye-nun) biçiminde yazıyor vb. Batıda bizde, yani eski Anadolu’da bilinmeyen bir usûl. Anadolu’daki duruma bir az sonra geleceğiz.

2. Arap alfabesinin yanı sıra aynı tarihlerde Uygur alfabesinin de kullanıldığını görüyoruz: Karahanlıcanın istinsah tarihi belli en eski metni bir tarla alım-satım senedi olup Eylül-Ekim 1080 tarihini taşır. Uygur harfleriyle yazılmıştır ve kâğıt da İslâm dünyasında Türklerin kullandığı bilinen en eski kâğıttır.¹⁷ Bazı hâllerde bu iki alfabenin aynı vesîka içinde yan yana kullanıldığı görülür: Karahanlılar devrinden kalma münferid mahkeme kayıtları, şahıslar arasındaki alım satım senedleri genellikle Arapça olarak kaleme alınmıştır. Daha önce de kısaca belirttiğimiz gibi¹⁸ şâhitler kısmında, “ben bu vesîkada söylenene şâhitlik ederim” meâlindeki Karahanlı Türkçesiyle olan ibârelerde Arap harfleriyle olanlarının yanı sıra Uygur harfleriyle olan-

¹⁷ Bk. Şinasi Tekin, “Bilinen en eski İslâmî Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine âit tarla satış senetleri (473, 483 = 1080, 1090)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV* (Ankara 1975): 157-186.

1080 tarihli Türkçe metni ihtiva eden bu kâğıt, bütün İslâm dünyasında da eskilik bakımından ikinci gelmektedir. En eski İslâmî kâğıt 879 tarihli Arapça bir kitap sahifesidir. Bk. Nabia Abbott, “A Ninth-Century Fragment of the ‘Thousand Nights’: New Light on the Early History of the Arabian Nights”, *Journal of Near Eastern Studies* 8 (1949): 129-142. Ayrıca krş. G. Bosch, J. Carswell, G. Petherbridge, *Islamic Bindings & Bookmaking* (1981), s.223-224

¹⁸ Bk. burada 9. yazı, not 15

larına da rastlanmaktadır. Ama adlarından, Uygur alfabesini kullanan bu şahitlerin de Müslüman olduğu anlaşılıyor.¹⁹

Bu son müşâhedemiz, Karahanlı imlâsındaki hurûf-i hecânın tam olarak yazılmasının sebebini açıkça ortaya koyuyor: Demek ki Karahanlılar, yazı dillerini kurarlarken Arap alfabesinin yanı sıra Uygur alfabesini de biliyorlardı ve kullanıyorlardı. Dolayısıyla tabîî olarak Uygurcanın imlâ kâidesini tatbik ediyorlardı.²⁰

Bu nasıl olmuştur? Tabîî ki Müslüman Karahanlılar bunu, karşıdan bakıp Budist veya Maniheizt Uygurun yazış tarzını görüp taklid etmediler. Böyle bir şeyin olmasına imkân yoktur.²¹ Bunu ihtida olayları ile izah edeceğiz yani Budist ve Maniheizt Uygurların kitleler hâlinde Müslüman olup ‘dârüislâm’ olan Kâşgar bölgesine yerleşmeleri ile izah edeceğiz. Bu nasıl olmuştur? Haritaya baktığımızda Karahanlıların devletlerini kurdukları bölge ile Uygurlarınki bitişiktir, yan yanadır. Üstelik Kaşgar, meşhur İpek Yolunun, bir iki mühim kavşak noktalarından en büyüğüdür: Güneyden gelen kervan yolu burada konaklar, kuzeyden gelen yol buradan geçer daha da kuzeyden yani Yitisu vâdisinden, yani Moğolistan bozkırlarından gelen yolun bir kolu dahi burada konaklar. O zaman Kâşgar bölgesini, ticaret trafiğinin en yoğun olduğu yer olarak telâkki edeceğiz. Yerleşik Uygurların 850’den sonra bu ticaret yollarını, doğudan Kaşgar’a kadar kontrolları

19 Cl. Huart, “Trois actes notariés Arabes de Yârkend” *Journal Asiatique*, 4 (Paris 1914): 607-627 [metinlerin tarihleri: 489, 505, 508 hicridir].

Şinasi Tekin, “A Qarahanid Document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand”, *Harvard Ukrainian Studies III/IV* (1979-1980): 868-883.

20 Bilindiği gibi Uygurcada bütün ünlüler kendi harfleriyle gösterilir, yani Samî imlâsındaki gibi sırf ünsüzle yetinme ve sonradan gerektiği hâllerde vokal işareti koyma usûlü yoktur Uygurcada.

21 Nitekim daha başlangıçtan beri Anadolu Türklüğünün üzerinde görülen Bizans etkilerini de böyle izah etmemize imkân yoktur. Yani biz, karşıdan Bizanslılara bakıp “aman şu şeyleri ne kadar iyiymiş, aman bu şeyleri ne kadar da faydalıymış” diye benimsemedik. Anadolu’daki bu alıntı hâdiselerini, Selçuk devrinden beri Osmanlılara kadar süre gelen kitle hâlindeki ihtida olayları ile, yani Bizanslı gayri müslim ahâlinin müslüman olması ile açıklamak gerekir. Selçuk devrine âit ilm-i hâl kitaplarında bu konuda sayısız dolaylı ip uçları mevcuttur. Bunlar üzerinde ileride ayrıca ayrıntılı olarak duracağız.

altına aldığını ve bölge nüfusunun tamâmiyle Türkleştiğini biliyoruz. Öte yandan gene biliyoruz ki Maniheizt olan Uygurlar her yerde Müslümanların ve Hıristiyanların takîbatına uğramışlardı. Ve bu takîbat, bozkırdaki Uygurların evrensel hâkimiyeti 850'de çökünce yeniden başlamıştı. Zira her ne kadar Uygur beyleri 850'den sonra Turfan'a yerleşip bir beylik kurmuşlar ve gerçekten İpek Yoluna hâkim olmuşlar ise de uçsuz bucaksız Tarım'ın yüzlerce vâha şehirlerindeki çok dinli dindarlarının ve ırkdaşlarının mal ve can emniyetini eskisi kadar etkili bir şekilde koruyamıyorlardı. Nitekim Mahmud el-Kâşgarî'nin Divan'ındaki dörtlüklerden öğrendiğimize göre Müslüman orduları bu devirde Uygur şehirlerine akınlar düzenlemişler, tapınaklarını yakıp yıkmışlar; "putperestlerin evini (*burkan evi*) yıkmak, putlar (*burkan*) üzerine pislemek" âdeti günlük işler hâline gelmiş, bir vecize hâline gelmiş, hatta kahramanlık destanlarının dörtlüklerini teşkil etmişti.²²

Ötüken Uygur hâkimiyetinin 850'de çöküşü üzerine bir yandan artan bu dinî baskılar, askerî müdahaleler, bir yandan da sık sık vuku bulan yoğun ticarî münâsebetler sebebiyle 10. yüzyılın başlarından itibaren nesiller süren bir ihtida hâdisesi yani İslâm dinine, doğudan Kaşgar istikametine doğru bir akın başlar. Bu sûretle, Kaşgar'a ve civarına gelip Müslüman olan Uygurlar, toplumun muhtelif tabakalarından meydana geliyordu: 1) Ticaret maksadiyle Müslüman şehirlerine doğru hareket hâlinde olan şahıslar, yani tüccarlar. 2) Kervanlarla birlikte bir şehirden diğerine giden muhtelif din ve mezhep mensuplarının hacıları, hocaları, vâizleri: Burkan râhipleri, Mani râhipleri, Hıristiyan misyonerleri. Ve nihayet ufak fakat ihtida olaylarında çok mühim rol oynayan bir zümre de şu idi: 3) Aylar süren kervan yolculuğunda, gece konaklamalarında musikî eşliğinde dinî veya dünyevî ilâhiler, şarkılar, destanlar okuyarak; hikâyeler, masallar anlatarak kervan ahâlisini irşad eden, onlara dinî terbiye vermeye çalışan ve eğlendiren gezginci kıssahanlar, hânendeler ve sâzendeler bulunuyordu. Bunların büyük bir kısmı aynı zamanda, muhtelif din ve

²² Din ayrılığı yüzünden aynı ırka mensup olanların, aynı dili konuşanların böyle birbirine girmeleri son derece dikkate değer tarihî bir olaydır.

mezheplere mensup din adamları idi. Tabî bunlar arasında Müslümanlar da vardı; tüccariyle, hociyle, hacisiyle, vâiziyle hepsi birlikte gidip geliyorlardı.

İşte yukarıda saydığımız zümreler, toplumun okur yazar, aydın sınıfını teşkil ettiğinden, Müslüman olup Kaşgar'a yerleştiklerinde tabî olarak eski vatanlarında olduğu gibi burada da kültürel faaliyetlerine devam edecekler ama yeni bir dinde, yeni bir kültür çevresinde yani 'dârüislâm'da. Konuştukları şive ile yeni vatanlarındaki yeni dindaşlarının konuştuğu arasında hemen hemen hiç bir fark yoktur. Onun için de yüzyıllardır kullandıkları Uygur alfabesini yeni medeniyetlerinde yeni alfabelerinin yani Kur'an yazısının yanı sıra kullanmakta bir mahzur görmezler. Hatta bazılarının Arap harflerini henüz söktüremediği anlaşıyor: Ellerine tutuşturdukları bir mahkeme kararının, bir kadı hüccetinin şâhitler kısmına adlarını rahatlıkla Uygur harfleriyle yazabiliyorlar, yukarıdaki metin ister Türkçe olsun ister Arapça olsun. Hiç mahzur görülüyor. İmza için hücceti uzatan kadı efendi, "Bu da neyin nesidir?" diye kaşını gözünü oynatıp şaşmıyor. Çünkü kadı efendi de belki herhâlde onlardan biriydi. Aksi takdirde böyle bir şeye, böyle 'gayri islâmî', 'Kur'an dışı bir yazıya' müsaade eder miydi hiç?²³

²³ Bk. Cl. Huart, "Trois actes notariés Arabes de Yârkend", *Journal Asiatique* 4 (1914): 607-627 [metinlerin tarihleri: 489, 505, 508 hicrîdir]. Şinasi Tekin, "A Qarahanid Document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand", *Harvard Ukrainian Studies III/IV* (1979-1980): 868-883: Arap dilinde kaleme alınmış olan bu belgede 43. satırdaki iki şâhit kendilerini şöyle takdim ediyorlar: *bu katke men rasultar tanuk men* "Ben Resûldâr <yabancı elçilerin mihmândârı> bu belgeye şahitlik ederim"; *imğa kacip tanuk men* "Ben İmğa Hâcib <dîvan kâtibi>. Şahitlik ederim" İslâmî kelimeler bu şahısların kesinlikle müslüman olduklarını gösteriyor, meselâ *kat* bildiğimiz 'hat' yani "yazı, mektup, belge" demektir.

Bir süre gözden düşen Uygur alfabesinin, 1300'lerden itibaren Orta Asya'da, İran'da, Doğu Anadolu'da Müslüman olup İlhanlılar adını alan ve birden Türkçe konuşup yazmaya başlayan Moğollarla birlikte tekrar moda olmaya başladığını görüyoruz. Bu yazı modası 15. asra kadar sürer ve hatta Osmanlının Edirne ve İstanbul sarayındaki divana kadar sokulur. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in, Akkoyunlu Uzun Hasan'ı yenmesi üzerine doğu Anadolu'nun yerli idarecilerine 3 Ağustos 1473 tarihinde bir "fetihnâme" olarak gönderdiği *yarlıg* Arap ve

İşte son Sâ mânî hükümdârlarından Mansûr bin Nûh I.'un 10. asrın sonunda topladığı "Kur'an'ı Farsçaya ve Türkçeye tercüme etme komisyonu'nda bulunan iki Türk asıllı üye, büyük bir ihtimâlle bu Uygur mühtedilerinden idi. Fakat bu hususta elimizde müsbet bir delilimiz yok. Bu tercüme komisyonu faaliyetinin, tam Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın, çok sonraki kaynaklarda efsanevî bir üslûpla anlatılan İslâmiyeti kabul ediş yıllarına rastlaması çok mânidardır. Bilindiği gibi, Karahanlı siyasî birliği, Karahanlıların siyasî hâkimiyetleri, Kaşgar civârındaki Karluk yani Karahanlı vâlisinin (*yabgu*) kendini kağan ilân etmesiyle başlar. Bunlar henüz Müslüman değildirlir fakat Orta Asya geleneğine uyan Karluklar yani Karahanlılar, kontrolleri altındaki şehir ve kasabalarda mutlak sükûn ve asâyişin teminine çok büyük bir özen gösterirler: Buna menfaate dayalı tipik Orta Asya müsamaha geleneği diyoruz.²⁴

Karahanlıların bu ilk yüzyılında bu gayri müslim göçebeler şehirdeki Müslüman ahâliyi gözetmişler, onların huzur ve refahını temin etmişlerdi. Bu huzur ve refah doğudan, Uygur ülkesinden gelen kervanların getirdiği servetlerle temin ediliyordu. Ve bu kervanlar her seferinde sadece servet değil, yukarıda bahsettiğimiz gibi her an İslâm dinine girmeye hazır yüzlerce, binlerce Budist ve Maniheizt Uyguru da beraberinde taşıyordu. Ve belki de işte Satuk Buğra Han'ın, M.S. 960'da efsanevî bir şekilde İslâmiyeti kabûlüne, şehirlerdeki bu dildaşlarının çoğalması da sebep olmuş olabilir.

Uygur olmak üzere çift alfabeli olup dili de Çağataycadır. (Bk. R. Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası VI* (1936-1939): 285-322. Tıpkıbasım: 1-20).

- ²⁴ Bu gelenekte, bir çoklarının sandığı gibi şehirleri yağma etme, yakıp yıkma yoktur; böyle bir şey göçebe için intihar demektir. Ama şehirlerin göçebeler tarafından yağmalanması, talan edilmesi olmamış mıdır tarihte? Evet olmuştur ama bu talan ancak, hânedan değişiklikleri sırasında, otorite boşluğunun çok sürdüğü aralarda, fetret devirlerinde bozkır devlet düzeninin dışına fırlamış münferid guruplar tarafından icra olunmuştur. Yoksa dediğimiz gibi göçebe devlet, dâima şehirliyi, şehirleri ve şehir düzenini korumuştur: Yaşayabilmesi için göçebe işte dâima böyle hareket etmek zorunda kalmıştır. Buna riâyet etmeyen, bu kâideye direnen siyasî birlikler hep kısa ömürlü olmuşlardır.

Her ne hâl ise, netice-i kelâm aş. yk. 10. yüzyılın sonlarında temelleri atılan Karahanlı Türkçesi yazı dili, ihtida yoluyla sonradan Müslüman olan ve bu yeni dinlerine bağlı eski Budist ve Maniheizt aydın zümrenin teşvik ve gayretleriyle kurulmuştur. Karahanlıca, Türk dünyasının en uzun ömürlü yazı dili olarak Çağatayca üzerinden günümüz Özbekçesine kadar devam eder. Sovyet ihtilâlîne kadar bütün Orta Asya Türk halklarının ortaklaşa kullandıkları yazı dili idi.²⁵

Şimdi batıya doğru yolumuza devam edelim:

Bu sefer yolumuzun üstünde bir başka ülke var: “Turchia”! 13. yüzyılın meşhur İtalyan seyyahı Marco Polo böyle adlandırıyor Anadolu’yu ve diyor ki “...Buraları, eski Bizans ülkesi değil artık... Dağ taş Türkmen dolu...Herkes Türkçe konuşuyor... Buralara *Turchia* demek evlâdır.” Vatanımızın adını ilk veren demek ki bir İtalyan ve bu ad 13. yüzyılda verilmiş bugün hâlâ kullanıyoruz. Bundan gocunanlar, hatta üzülenler var. Niye? Hiç lüzumu yok gocunmanın: Etnik ve milliyetçilik esaslarına göre değil kendimizi adlandırmak, böyle düşünceler kimsenin aklından hayâlinden bile geçmiyordu eski devirlerde.²⁶

²⁵ Günümüzde değişen dünya şartlarında. Orta Asya Türkleri bu yazı dilini yeniden canlandırma çabası içindedirler.

Anadolu'nun bugün eli kalem tutan düşünürleri bu konularda neler düşünüyorlar acaba? Hazar'ın ötesindeki dildaş ve dindaşlarımızın bu konudaki masumâne gayretlerine vaktiyle *Tarih ve Toplum* dergisinin sayfelerinde dikkati çekmiştim de kimsenin umuruna bile gelmemişti. Modern devirlerle ilgili meselelere fazla âşına olmadığım için daha ileri gidemiyorum.

²⁶ Bizler o devirlerde bir türlü ‘Türk’ adını yakıştıramıyorduk kendimize. Yazarlarımız, çizerlerimiz de dil söz konusu olduğu zaman ancak ‘Türk’ adını kullanıyorlardı. Halbuki *Saltukname*’de, *Battalgazi* destanında (bk. Yorgos Dedes neşri, SOLL 33-34) ve ilk dönemin hemen bütün *Tevarih-i Âl-i Osman*larında Türklerden ‘gazi’, ‘gaziyan’ ve ‘gaziler’ veya ‘müsülmanlar’ diye bahsedildiği hâlde gayri müslimler, hristiyan Rumlar yukarıda adı geçen eserlerde konuşturulur ve bunlar “Türkler...”, “Türkler geliyor...” diye bağınırlar. Ortaçağın sonlarında, yeni çağların başında bütün Avrupa tarih kitaplarında da müslümanlar ‘Türk’ diye adlandırılır. Bugün Anadolu köy ve kasabalarında da aynı durumu tesbit etmek mümkün. Seksenlik ihtiyarlardan her zaman şöyle cümleler duymuşumdur: “... Cenâb-i Hak biz Türklere en güzel yolu gösterdi, bizi Türk yarattı ama biz kıymet bilmedik...” gibi. Burada ‘biz Türkler’den kastedilen etnik grup olarak, ırk olarak Türk değil, bütün

Efendim bildiğiniz gibi Anadolu'ya geldik, bir güzel yerleştik. Konya'da bir divan kurduk, başına da bir sultan koduk. Adına Al-i Selçuk dedik. Takvimler hicrî 5. yüzyılın bitmek üzere olduğunu gösteriyor. Ve bizimkiler yani *göçer evlü Türkenler* doğudan, sürüleri önde, akın akın geliyorlar, Anadolu'nun otlaklarına yerleşiyorlar.²⁷ Ama bu sırada garbın ucundan, yani batıdan demir elbiseliler, demir şapkalılar çıkagelir. Kargılar elde, haçlar göğüste kara bulut misâli acâyip ordular çıkagelir. Tarihlerin, bizim kaynaklarımızın "ulu cenk" dedikleri boğuşma başlar; yani Haçlı seferleri başlar. Aradan 150 yıl geçer. Savaşlar hafiflemiştir. Bizimkiler samîmî dindardırlar. Camiye, mescide koşarlar. Ama hiç bir şey anlamazlar. Medreseler kapılarını ancak Farsça bilenlere açar; yalnız Türkçe bilenler ise arka kapılardan geri dönerler medreselerin. Nereye gitseler, anlamadıkları dillerle yazılır. Hatta sultanlarının divanından bile şaşkın, elleri boş dönerler; şifahî mütercimlerin ağzına bakarlar, ellerine tutuşturulan Arapça hücceti anlayabilmek için. Tek bağlandıkları Kur'an'dır. Onun da sesine hayran kalmışlardır, yanık sesli hâfızları dinleye dinleye; ama içini bilmezler. Ancak orada burada, handa hamamda, tekkede camide, namazgâhta bazı insaflı, iyi yürekli imamlar, vâizler, kıssahanlar, hikâyeciler dinî bahisleri, dinî destanları şifahî olarak Türkçe

müslümanlardır. Bu çok önemli bir tesbittir. Ama bu ne demektir? Halkımız bunu acaba nereden alıp benimsemiştir? Halk kitlelerinin Avrupa kaynaklarını okuyup incelemesi söz konusu olamayacağına göre geriye yukarıda zikrettiğimiz yerli kaynaklar yani Saltuknameler, Battalgazîler ve yazarı meçhul Tevârihler kalıyor ki onlarda da 'Türk' adı karşı tarafın ağzından nakledilmektedir. Bu yüzden böylesine kısıtlı bir kullanımin Anadolu halkının ağzında günümüze kadar gelebileceğini tasavvur etmek mümkün görünmüyor. Geriye bir ihtimâl kalıyor: Acaba bu 'Türk' kelimesinin 'müslüman' ile özdeşleştirilmesi keyfiyeti, yukarıda söz konusu ettiğimiz Anadolu'da Selçuk devrinde başlayan yoğun ihtida olaylarının bir yankısı mıdır? Yani ilk mühtedilerin devam ettirdiği bir şey midir? Üzerinde durulması gereken mühim sorulardan biri de budur.

²⁷ Anadolu deyince Türkiye'nin bugünkü Asya tarafındaki hudutları içinde bulunan toprakları düşünemeyiz sadece. Orta çağdaki Anadolu'ya Irak ve Suriye de dâhil idi. Onun için meselâ Suriye'de 13-14. asırlarda yazılmış bir eserden bahsederken "... Anadolu dışında yazılmıştır..." gibi bir hüküm bence doğru değildir. Burada bugünkü siyasî sınırları düşünmeyeceğiz tabii.

anlatmaktadırlar. O kadar. Câhil Türkmenlerin 1100'lerdeki bu hâlini en güzel şu dördlük dile getirir ancak:

*Okuma yok, yazma yok,
Bilmezler ne Arabî ne Farsî.
Danışıp konuşmak içindir Türkî,
Zâten gerisi ne ki.*

Türkmenlerin içler acısı durumunu gören memleketin işte bu insaflı hacısı hocası, şeyhi, Konya sultanının bu ters kültür politikasından bezmiş olan uç beylerinin de teşvikleriyle Türk dilinde yazıp çizmenin gerekliliğini idrâk ederler yani onların da Arabî, Farsî gibi Türkî adlı bir yazı dilleri olmasına kanaat getirirler. Böyle düşünmesine düşünürler ama bir yazı dilinin kurulabilmesi için bir siyasî otoritenin koruyuculuğundan başka yerine getirilmesi gereken üç evrensel şart vardır:

1. Yazı dilinin dayanacağı bir yerleşik kültür çevresi ile ilgili kelime hazinesinin, o konuşma dilinde daha önceden yoğun bir şifahî gelenek ile kurulmuş olması gerekir.

2. Bir alfabenin bulunması gerekir.

3. Alfabeyi kullanırken, o dildeki seslerin nasıl ifâde edileceğinin bilinmesi gerekir; yani bir imlâ modelinin bulunması gerekir.

Bunlardan birincisi yani İslâm kültürünü aksettiren Türkçe bir şifahî gelenek teessüs etmiştir artık 1200'lerin Anadolusunda; yani Anadolu Türkünün kelime hazinesi, İslâm dininin temel kavramlarını sözlü olarak ifâde edebilecek bir zenginliğe ulaşmıştır. İkincisi de tabîî olarak Kur'an yazısıdır, Arap alfabesidir. Fakat sonuncusunu halletmek oldukça güç: imlâ, yani Türkçe kelimeleri, gramer şekillerini yazı ile nasıl ifâde edeceğiz? Bu soru bize bugün basit ve mânâsız görünüyor, çünkü şu anda Türk Anadolu'nun aş. yk. 700 yıllık bir yazı dili birikimi var.

Duruma daha bir açıklık getirebilmek için bizzat şâhit olduğum bir hâdiseyi anlatmak istiyorum: 1960'ların başındaydı. Görgü ve bilgisini arttırsın diye İran'ın şah hükûmeti Tebriz maarif müdürünü Paris'e gönderir. Bir vesileyle tanıştım kendisiyle. Bu son derece cana yakın Azerî, şiire çok meraklı idi. Fakat Yahya Kemâl'i hiç duymamış. Bir

iki rubaîsini okudum. Bayıldı ve hemen ezberledi, gözyaşlarıyla tekrar etti durdu:

*Hâfız'ın kabri olan bahçede bir gül varmış
Yeniden hergün açarmış kanayan rengiyle
Gece bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış
Eski şîrâz'ı hayâl ettiren âhengiyle.*

*Ölüm âsûde bahar ülkesidir bir rinde
Gönlü her yerde buhurdan gibi yıllarca tüter
Ve serin serviler altında kalan kabrinde
Her seher bir gül açar her gece bir bülbül öter.*

Bir ara sordum: "... Bu mısraları Azerî Türkçesiyle yazar mısınız?" diye. Birden duraladı, boş gözlerle bana baktı ve yüksek sesle şöyle dedi: "*Törkî yazıla bilmez!*". "Neden"? deyince, şöyle cevap verdi hırçın bir sesle, gizli bir hüznün sezmiştin sesinde: "*Törkî yazıla bilmez! Ne üçünü yohti, yazılabilmez!..*" Tebriz maarif müdürü, Anadolu yazı dilinin bir uzantısı olan Azerî Türkçesi anadili olan ve yazı kültüründen koparılmış bir aydın..

Ve şimdi biz bu Tebrizli aydını, Selçuk devri Anadolu'sunun bir aydını ile özdeşleştirebiliriz: Bunların arasında da başlangıçta böyle düşünenler olmuştu. Hatta katı sünnî zihniyet, Kur'an'ın tercüme edilemeyeceğini, dinî bahislerin ancak Arapça olarak kaleme alınabileceğini ileri sürerek Türkçe yazmak isteyen çevrelere set çekiyordu. Ama bu zihniyetin yanlış olduğunu gene hamiyetli Anadolu çocukları keşfetmişlerdi, Kur'an'ın 14. suresinin 4. âyetine dayanarak: *Ve mâ erselnâ min resûlin illâ bilisânî kavmihi liyübeyyine lehüm* "Onlara apaçık anlatabilsin diye biz, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik!" Ve işte Aşık Paşa da, 14. yüzyılın başında *Garîbnâmesini* Türkçe yazmasının gerekçesini Kur'an'dan alır ve Kur'an'ın bu âyetini (K.14:4) verdikten sonra şöyle der:

*Şâmu dilde varıdı zabt u uşûl
Bunlara düşmişidi cümle 'ukûl
Türk diline kimsene bakmazıdı*

Türklere hergiz gönül akmazdı
 Türk dağı bilmez idi ol dilleri
 İnce yolu ol ulu menzilleri
 Bu Ğaribnâme anın geldi dile
 Kim bu dil ehli dağı ma'ni bile
 Türk dilinde yâni ma'ni bulalar
 Türk ü Tâcık cümle yoldaş olalar
 Yol içinde bir birini yirmeye
 Dile bakıp ma'niyi hõr görmeye
 Tâ ki mahrûm olmaya Türkler dağı
 Türk dilinde añlayalar ol Hakk(k)ı

Günümüz Türkçesiyle şöyle olur:

Bütün dillerde ifâde şekilleri varidi
 Herkes bunlara rağbet ederidi.
 Türk diline kimsecikler bakmazdı
 Türkleri kimseler sevmezdi.
 Türk ise zâten bilmezdi bu dilleri
 İnce ifâde usûllerini, ifâde biçimlerini.
 İşte Ğaribnâme bunun için yazıldı
 Yalnız Türkçe bilenler de gerçeği anlasınlar diye.
 Yani Türk dilinde gerçeği bulsunlar
 Türklerle İranlılar hep yoldaş olsunlar diye.
 İfâde husûsunda birbirlerini kötülemesinler
 Dile bakıp mânâyı hor görmesinler diye.
 Bu sûretle Türkler de mahrum olmasınlar
 Hakk'ı dillerinde anlasınlar diye!²⁸

²⁸ Ğaribnâme'nin sonunda yer alan bu mısralar için herhangi bir nüshasına bakılabilir. Yirmi üç yıldanberi Amerika'da çıkarmakta olduğumuz *Türklük Bilgisi Araştırmaları* adlı derginin kapağına, 13. sayısından itibaren, Âşık Paşa'nın bu yediyüz yıl evvelki yakınmalarını koyduk: Türk yazı dilini bir ilim dili hâline getirmenin, bugün ayakta durabilmemiz için gerekli olduğunu daha iyi anlayalım diye!

Âşık Paşa gibi düşünen Ortaçağ Anadolu Türk aydınları, Kur'an'ın tercüme edilebileceğini, Orta Asya'daki ilk Farsça tercümelerde ileri sürülen gerekçeden öğrenmiş olmalıdırlar. Kur'an tercüme edilebilir mi? Uzun bir süre İran'da ilk islâmî yüzyıllarda bunun münakaşası yapılmış. Bugün bile bazı çevrelerde hâlâ daha yapılmaktadır. Nihâyet X. yy'daki ilk Farsça Kur'an tercümesinde Kur'anın tercüme edilip edilemeyeceği çok akılcı olduğu kadar son derece de dinci bir usûlle olumlu bir şekilde çözümlenmiştir:

Bursa İnebey Kütüphânesinde (Eski İl-Halk Ktp.) Genel 4440 ve 4441'de kayıtlı bulunan ve 621 yılının Zilkâde'sinin son günü yani 13 Aralık 1224 tarihinde Konya'da istinsah edilmiş olan iki ciltlik Farsça Kur'an tercümesinde, mukaddimede meâlen şöyle denmektedir (Bursa Genel 4441): “ ...Muzaffer Ebû Tâhir Mansur bin Nûh bin Nasr bin Ahmed bin İsmâîl, bu kitabın Arapça olduğunu gördü ve Farsça'ya tercüme edilmesini istedi. Mâverâünnehir bilginleri, bu kitabı Farsçaya tercüme edebilmemiz için Allah'ın sözüne dayanarak fetvâ verdiler. Allah'ın sözü şudur: '*ve mâ erselnâ min resûlin illâ bilisâni kavmihi, liyübeyyine lehüm...*' [K 14:4 “Onlara apaçık anlatabilsin diye biz, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik”] ...Bu ülkenin halkı Farsça bilir, Arapça bilmez... onun için tercüme edilmelidir ...Ve bütün Mâveraünnehir âlimleri Semerkand, Buhâra, Belh ve İsbicâb şehirlerinden toplandılar ve tercüme ettiler ...”

Benzeri bir açıklamayı, yukarıda sözünü ettiğimiz Âşık Paşa'nın bu konudaki tutumundan da esinlenerek, 16. yüzyılda Anadolu'da faaliyet göstermiş bir Türk bilgini yapmıştır: Abdurrahman ibn-i Yûsuf el-Aksarayî 1543 yılında Farsça bir eserden esinlenerek yazdığı ve *‘İmâdü'l-İslâm* adını verdiği bir fıkıh kitabının önsözünde, durumu daha da çarpıcı bir şekilde şöyle açıklıyor:²⁹

²⁹ 1020 (1611-1612) tarihinde istinsah edilmiş olan *Muhammediyye*'nin derkenârında yer alan *‘İmâdü'l-İslâm* da aynı müstensihe âittir. Abdurrahman el-Aksarayî kitabının sonunda faydalandığı eserlerin listesini veriyor. Bu listede Âşık Paşa da var. Herhâlde bununla Garîbnâme'yi kastediyor (bk. Ş.Tekin nüshası, 3ab)

“... Ammā lâıyık degüldür ki bu kitāba Türkidür diyüp hıffetle nazar olına ki içindeki ‘ilm-i nâfi ve ‘amel-i şâlihîdür...Pes hemân her kavmüñ dili gendülere kıyās, aşl olduğıçün ğayri dilden intifā’ idemedükleri ecildendür. “Hâzret-i Resül eger bu diyâra gelmiş olsa ol dağı Türkî dili söyleyeydi, halka menfa‘at bu cihetden olduğıçün...”

... Öte yandan ‘Türkçedir’ diye bu kitabı küçümsemek uygun değildir, çünkü içinde faydalı bilgiler vardır ve temiz amel (işlemenin yolları gösterilmiştir)...Her milletin dilinin, kendine göre belirlenmiş olması, başka dilde fayda sağlayamadıkları içindir. Hz. Peygamber eğer bu diyâra gelmiş olsa idi, insanlara fayda ancak böyle sağlanabileceğinden, o da Türkçe söyleyecekti.

Burada yazar yukarıdaki K 14:4’ü zikrediyor. Sonra devam ediyor:

“...Pes imdi şöyle zannolınmasun ki Hâzret-i Resül *talebü’l-‘ilm farîza* ... ve *inne’l-‘ilme imâmü’l-‘amel* diyü buyurduğı hemân ‘arabıyyet üslûbiyle okınmak ola, bu vechile okımayan farzı terk itmiş ola ve ‘âsî ola; böyle degüldür! Belki hemân maqşûd bilmekdür ne tarîkile olursa olsun³⁰ ... Pes imdi gendüye vâcib olan aḥkâmı bilen ve gendü ḥâlin bilen bu ma‘nâ üzerine ‘âlim oldu. Farz olan ‘ilmi edâ itdüğüçün. Gerekse üstâddan okımağıla bilsün gerekse ‘ulemâdan işitmegile olsun. Gerekse *Türkî* kitâbları okımağıla bilsün, maqşûd olan gendü ḥâlin bilmek oldıyısı ḥâlin bilen ‘âlim oldu. Ḥâlin bilmemek şerrinden cümle ümmet-i Muḥammed’i Allāhu Te‘âlâ şaklaya... Bu kitâb ... egerçi libās-ı Türkî ve ‘Acemîdür. Lâkin ma‘nâsı menzil-i ‘Arabîdür. Hâşıl-ı kelâm Hakk Te‘âlâ hâzreti ‘ilmi gökden ‘Arabî dil üzerine beyân itdi, zemâne halkına menfa‘at ol dil ile olduğıçün.”

Sanılmasın ki Hz. Peygamberin ‘muhakkak ki bilgi eylemlerin rehberidir’... diye buyurduğı (hadisin mânâsı) ‘Arapça okunacak, böyle okumayan dinin gerektirdiğı şeyleri terk etmiş ve (Allah’a) isyan etmiş sayılır’ demek değildir. Aslında bundan maksat, ne şekilde olursa olsun bilmektir. Buna göre kendisine gerekli olan bilgiyi

³⁰ Bundan sonra Gazâlî’nin, bu iki hadis hakkındaki açıklamalarını veriyor ve sonuç olarak ‘herkes, kendisine, kendi durumuna uygun ve gerekli olan şeyin bilgisini edinmelidir; gereksiz olanı edinmemelidir’ diye ekliyor.

öğrenen, kendi hâlini bilen kimse 'bilgin' oldu demektir; çünkü gerekli bilginin ön gördüğü şeyleri yerine getirdiği için. İster hocalardan okumakla öğrensin, ister âlimleri dinleyerek öğrensin, ister Türkçe kitapları okumakla bilsin. Kendi hâlini bilmemenin zararlarından Allah bütün Muhammed ümmetini korusun ... Bu kitap her ne kadar Türk ve Acem kıyâfetine bürünmüş ise de ... Fakat mânâsı Arapçanın hedefidir.

Sözün kısası Allah bu ilmi (=dini) gökden Arap diliyle bildirdi, o devir insanlarına menfaat bu dil ile olduğu için.

"Ba'dehu ol 'ilim 'Acem dili üzerine 'Acem vilâyetinde nice vilâyete düşüğünde 'Acem 'ulemâsı dahi 'ulemâyiçün te'lif itdükleri kitâbı girü 'Arab dili üzerine te'lif itdiler. Ammâ 'avâm içün te'lif itdükleri kitâbı 'Acem dili üzerine te'lif itdiler, zemâneleri 'avâmına bu yüzden fâyide olduğuçün."

Daha sonra bu dinî bilgiler İran'da bir çok vilâyetlere yayıldığında İranlı bilginler de bilginler için kaleme aldıkları kitapları gene Arap dili ile düzdüler. Ama halk için kaleme aldıklarını Farsça olarak düzdüler, kendi devirlerindeki halka, (ancak) bu yolla fayda sağlanabildi için.

"Ba'dehu ol 'ilim Rûm vilâyetine düşüğünde Rûm 'ulemâsı dahi ekseriyâ ol 'ilmi girü 'Arab dili üzerine beyân idüp 'avâma 'ilm-i nâfi', yir altındaki mâl gibi mestûre kaldı.

Pes biz dahi, zemâne müftileri Türkî dil üzerine yazdukları gibi, zemâne halkına âsân olsun için ol 'Arabî ve Fârisî dil altında gizli olan 'ilm-i nâfi' 'alâ rağmi'l-hâsidin Türkî dil üzerine halka zâhir itdük. Ümmizdür ki hayır du'âyâ sebeb ola..."

Daha sonra bu dinî bilgiler Rum vilâyetine (yani Anadolu'ya) yayıldığında Anadolu'nun bilginleri de çoğu zaman bu bilgileri hep Arap dilinde ifâde ettikleri için bu faydalı dinî bilgiler, yer altındaki hazine gibi kapalı kaldı.

Ama biz de, çağımızın müftüleri (yani din adamları, şeyhülislâmlar, kadılar) Türk dili ile yazdıkları gibi, çağımız halkına kolay olsun diye bu Arap ve Fars dili altında gizli kalan faydalı dinî bilgileri, kıskanç kimselere rağmen Türk dili ile halkın önüne serdik. İnşallah hayır duâyâ sebep olur...

Bu sûretle Kur'an'ın başka bir dile tercüme edilip edilemeyeceği meselesi bizzat Kur'an'ın kendi içindeki bir âyetle hâll edilmiş oluyor.

Dinî engel de yenildikten sonra geriye imlâ meselesi kalıyor. Devam ettikleri medreselerde eğitim dili olarak Farsça kullanıldığı için Anadolu'nun Türkmenleri medresede okurken Kur'an alfabesinin pekâlâ Farsçaya tatbik edildiğini görmüşler: Demek ki işte bu hurûfatla pekâlâ kelimeler yazılabiliyor, hangi dilde olursa olsun. Arap nasıl yazmışsa, İranlı nasıl ettiyse biz de öyle yazarız demişler ve ilkin Kur'an'daki imlâ, sesleri nasıl veriyorsa aynen bunu Türkçeye uydurmuşlar: *hurûf-i hecâ* yani elif-vav-ye harflerini pek az kullanmışlar: kelime başında ve sonunda pek az, kelime içinde ise hemen hemen hiç kullanmamışlar. Yani sadece ünsüzleri art arda sıralamışlar. Hatta o kadar sâdik kalmışlar ki Kur'an'ın sesleri ifâde ediş tarzına, meselâ daha önce de belirttiğimiz gibi³¹ *ulu* kelimesini *elif-lam-vav-elif* biçiminde Arapçanın "dediler ki" mânâsına gelen *kâlû* kelimesindeki sese kısmen benzediği için böyle yazmışlar.

İmlânın böyle Kur'an'dan alınmasıyla iş bitmiyordu. Türkçedeki bazı seslerin Kur'an dilinde bulunmadığını farkettiler. Daha önce İranlılar da aynı durumla karşılaşmışlardı Orta Asya'da, Sâ mânîler devrinde ve bu farklı sesler için Arap alfabesine yeni harfler ilâve etmişlerdi: *ç*, *p*, *j* ve *g* seslerini *cim*, *be*, *ze* ve *kef*'in noktalarını üçe çıkarmak ve sonuncusuna üç nokta ilâve etmek sûretiyle ifâde etmişlerdi. Türkçede de benzer sesler bulunduğu için Türk de aynen bu usûlü tatbik ediyor. Ama peki Anadolu Türkmeni İranlıdan nasıl haberdar oluyor da onun yüzlerce yıl önce keşfettiği bu işâretleri bulup çıkarabiliyor ve kendi diline uygulayabiliyor? Orta Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da Selçuk medreselerinin öğretim dili Arapça değil idi, Farsça idi. Yani Anadolu Türkmeni ilim öğrenmek için girdiği medresede ilimleri yani Kur'an'ı, Arapça'yı, Hadîs'i, Fık'h'ı hep Farsça aracılığı ile öğreniyordu. Günlük hayat için gerekli yazışma usûllerini, dini ve dünyayı öğreten ilk ilmihâl kitaplarını, fermanları,

³¹ Bk. burada 9. yazı, not 17.

mektupları, beratları klişe hâlinde hep Farsça olarak öğreniyor, kaleme alıyor, okuyor ve okutuyordu.³²

İşte başlangıçta tahsilleri sırasında Türkmen aydınlarının Anadolu medreselerinde ilk öğrendikleri, ilk farkına vardıkları şey muhakkak ki Kur'an alfabesinin ve imlâsının Arapça dışında bir dile de meselâ Farsçaya tatbik edilebileceği keyfiyeti idi. Anadolu Türkçesi yazı dili, varlığını işte belki de bu farkına varışa borçludur. Gerçekten her şey Anadolu'da bu farkına varışa başlamış olmalıdır.

Bu acâyip imlâ ilk denemelerde kullanılmıştır. Maalesef elimizde fazla belge mevcut değil bu devirden. Bu devir Âşık Paşa'dan çok önceye âit. En hacimli malzeme Salebî'nin *Kısaşü'l-Enbiyâ*'sının tercümesidir. Bursa'daki tek nüshasının tarihi yoktur.³³

Daha sonra bu imlâ durulur, hurûf-i hecânın her türlü ünlü için de kullanılabileceği görülür, yani kısa ünlülerin de bunlarla yazılabileceği anlaşılır. Ve bilhassa kelime sonlarında ünlüler artık yazılmaya başlar.

Bu sûretle büyük zorluklarla, uç beylerinin himâyesinde başlayan Anadolu Türkçesi yazı dili, bu beyliklerin 1300'lerden sonra güçlenmeleri sâyesinde gelişir. İşte bu dil, birkaç yüzyıl sonra Osmanlıların üç kıtada kullandıkları yazı dili olacak ve milletlerarası bir yazışma dili hâline gelecektir. Türkiye Cumhuriyeti bu yazı dilini tevâris eder.

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak Türklerin, bildiğimiz üç büyük ve uzun ömürlü yazı dili mevcut olmuştur:

1. Köktürkçe-Uygurca. (m.s 700-1500) Bozkırda kısıtlı şartlarla başlayan Köktürk yazı dili, kullandığı malzeme dolayısıyla hiç bir zaman şehirlinin malı olamamış. Fakat aynı anda şehirlerde gelişen

³² Bu durumun en çarpıcı örneği 15. yüzyılın başlarında Kırımlı Hüsâm adında bir divan kâtibi tarafından kaleme alınmış olan *Teressül* adlı inşâ el kitabıdır. Ayrıntı için bk. Şinasi Tekin, "Fatih Sultan Mehmed Devrine âit bir inşâ Mecmuası", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 20 (1996): 267-311, özellikle s. 282 vd.

³³ Bursa İl-Halk Kütüphânesinde Ulu Cami kısmında 2474 numarada kayıtlı olup üzerinde bir mezuniyet tezi yapılmıştır: M. Necmettin Hacıeminoğlu, "Sa'lebî'nin Kıyasu'l-Enbiya'sının Tercümesi üzerinde bir Gramer denemesi", *Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XI* (1961): 47-66.

Uygurca çok yönlü, çok dinli, çok alfabeli Tarım bölgesinde, Uygur devletinin himâyesinde (ilkın bozkır hâkimiyeti sırasında 750-850, daha sonra Hoçu Uygur beyliği sırasında) gelişmiş, Uygur hükümdarlarının dinî müsamahası bölgenin Türk olmayan unsurlarını eritmiş, Türkleştirmiştir. İlkın çok alfabeli olduğu hâlde daha sonra 10.-11. asırlarda bölgeye Uygur alfabesi hâkim olmuştur.

Bu yazı dili bölgenin tamâmiyle din ve kültür değıştirmesine kadar yani 15. asra kadar sürer. Tamâmiyle Müslüman olan Uygurlar, yazı dili olarak, Kaşgar'ın hemen ötesindeki Çağataycayı yani vaktiyle Budist ve Maniheiztikden dönme eski Uygur atalarının kurduğu Karahanlı yazı dilinin vârisi olan Çağataycayı benimserler.

2. Batı Türkistan'da gene siyasî bir gücün himâyesinde yani Karahanlıların koruyuculuğunda Karahanlıca dediğimiz ilk İslâmî Türk yazı dili kurulur (M.S.960). İslâmlaşan gayri müslim yani Budist veya Maniheizt Uygur kitleleri sâyesinde kurulan bu yazı dili başlangıçta iki alfabeliydi (Arap-Uygur). Sonra Arap alfabesi ağır bastı. İmlâ tabiî olarak, ihtida eden Uygur kitlelerinin getirdiğı kendi imlâ gelenekle-riydi: Bütün ünlüler için *hurûf-i hecânın* yazılması.

Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda mahallî konuşma dillerinin yazı diline sokulmasıyla başlayan kargaşalığa gene bir devlet otoritesi (Timurî sarayları ve A. Ş. Nevâî) son verir; Çağatayca adıyla bütün Orta Asya halklarının kullandıkları, Sovyet müdâhelesine kadar süren müşterek bir yazı dili hâline gelir. Sovyet müdâhelesiyle, büyük dalgalanmalarla günümüze kadar sürer. Türk dünyasının en uzun ömürlü yazı dilidir; bugünkü vârisleri başta Özbekler olmak üzere bütün Orta Asya'nın Türk asıllı halklarıdır.

3. Anadolu'da durum bambaşkadır. Bir kere burada insanların konuştukları Türkçeye yakın bir Türkçe konuşan kültürlü komşu yoktur. Dağ taş câhil Türkmenle doludur. Tek dayanakları Kur'an-ı Kerîm ve bir avuç kültür fedaîsi, halkının câhil kalmasına dayana-mayan, râzı olmayan kültür fedâîleri... Bunlar, alfabeyi de imlâyı da hep Kur'an'dan alırlar. Bu konuda İranlıların asırlık tecrübelerinden, yazı geleneklerinden de faydalanırlar. Aşağı yukarı 1200'lerde Anadolu'da başlayan bu yazı dili nihayet bir imparatorluk dili olur.

Ve böylece biz batı Türklerinin yani Oğuz Türklerinin yazı dili mâcerası da günümüze kadar sürer gelir.

Bu şemadan anlaşıldığına göre Türkler üç ayrı bölgede, iki ayrı konuşma tarzına dayalı üç ayrı yazı dili kurmuşlardır: İlk ikisi Doğu ve Batı Türkistan'da: Biri 700'de Ötüken'de ve Tarım bölgesinde yani Doğu Türkistan'da (Burkan ve Mani dini) başlamış öteki yani İslâmî olanı 960'da Kaşgar'da yani Batı Türkistan'da. Her ikisi yüzlerce sene, birbirine çok yakın konuşma tarzına dayalı olarak yan yana fakat iki ayrı medeniyet çevresini temsil ederek yaşamışlar. Nihayet İslâmî olanı, 1500'lerde Tarım'dakini de içine almış ve islâmlaştırmış.

Anadolu'ya yani Türk dünyasının hemen hemen en uzak bölgesine gelip yerleşen Oğuzlar yani Türkmenler, İslâm dinine daha Orta Asya'da iken bütün diğer Türk kavimlerinden çok önce girdikleri hâlde yüzyıllar boyu göçebe kaldıkları için Orta Asya'da şifahî dönemden yazı dönemine geçememişler. Bunu ancak Anadolu'ya gelip şehirlere yerleştikten sonra gerçekleştirebilmişlerdir.

Bu izahlardan anlaşıldığına göre, batılıların Avrupa dillerinin tarihine tatbik ettikleri 'eski', 'orta' ve 'yeni' gibi bir düzgün kronolojik sınıflamayı Türk yazı dili tarihinin bütününe uygulamak imkânsız görünüyor. Olsa olsa bunu, belli bir coğrafî bölgede gelişen her bir yazı dilinin kendisine tatbik edebiliriz.

TÜRK DÜNYASINDA GAZÂ VE CİHÂD KAVRAMLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER¹

[Başlangıcından Osmanlıların fetret devrine kadar]

[Tarih ve Toplum 109 (1993): 9-18]

[Tarih ve Toplum 110 (1993): 9-16]

Eski bir metni okurken, gerek Arap harfli metinleri gerekse İslâmiyet dışı Eski Türkçe metinleri okurken öğrencilerimizi adım başında hep lügatlar'a ve benzeri kaynaklara göndeririz. Bir gün biri benim de lügat karıştırdığımı görünce hayretler içinde kalıp demişti ki: "A a a, siz de mi?" Nasıl olur?" Değil mi ya, hoca hiç lügata bakar mı? Ayıp değil mi? Bunca yıldır öğrenememiş mi, belleyememiş mi kelimeleri de, habire 'vırt-zırt' lügat karışdırır durur? Evet, lügata bakılır; lügatsız hiç bir iş görülmez bizim mesleğimizde. Bir lügatsız *iştikakçı*, bir lügatsız *filolog*, 'kitapsız' yani 'dinsiz, imansız' bir âdem oğlu gibidir. Vaktiyle bir âlim lügatın gerekliliğini şöyle ifâde etmişti: "Önemli olan, tehlikeli olan kelimeler, bildiğimiz veya bildiğimizi sandığımız kelimelerdir. Bunlar için tekrar tekrar, ısrarla ve inatla lügat karıştıracağız. Bilmediklerimiz hiç önemli değildir, çünkü onları zâten istesek de istemesek de lügat kitaplarında veya başka metinlerde arayıp bulacağız." Bir başka güzel laf da şu: "Lügatla pehlivanlık olmaz." Bu

¹ Batıda son yıllarda çıkan şu makaleler külliyatı mühimdir: *Just War and Jihad. Historical and Theoretical Perspectives on War and Peace in Western and Islamic Traditions*, Derleyenler: John Kelsay ve James Turner Johnson (New York 1981), 254 s. 8. makale. Bilhassa konumuz bakımından Fred M. Donner'in bir yazısı mühim (s. 31-70).

konuda son bir vecîze daha, belki ilgilenenlerin kulağında küpe olur: “Osmanlı Türkçesini bilmek demek, lügat kitaplarına bakma alışkanlığını kazanmış olmak demektir.” Bunun ötesi yani “Ben bu eski metinlerin dilini bilirim!” iddiası boş lâfdir, herze yimek’tir.

Bugün iştikakçının torbasında iki *Arapça* kelime var. Alışmışsındır, zannederiz ki Türklük bilgisinin iştikakçıları, dildileri hep öz Türkçe kelimelerle uğraşırlar. Yabancı asıllı, hele *Arapça* veya *Farsça* olunca bir kelime, deriz ki ‘canım n’olacak, üzerinde durmaya değer mi? Ne idükleri belli işte. Yabancı kökenli değil mi bu meretler? Daha ne söyleyeceksin ki haklarında? Hatta daha da ileri gidip içinde bugün unutulmuş veya mânâları buğulanmış bir iki *Arapça*, *Farsça* kelime bulunan bir cümle ile karşılaşınca “a a bu cümle *Arapçaymış*” diye kestirip atıveriyorlar. Ama durum hiç de öyle değil. Yani Türkçeye girmiş yabancı kelimeler dilin öz malı olur ve bunların da en azından yerli malı olanlarınkı kadar ilgi çekici mâceraları, hikâyeleri vardır.

İşte bugün *gazâ* ve *cihâd* kelimelerinin mâcerasını anlatacağız. Bilindiği gibi bunların her ikisi de *Arapça*dır. Yabancı olduğunu tesbit ettiğimiz bir kelime için ilkin şu soruları soracağız: “Bu kelime ilk defa Türkçeye *nerede, ne zaman ve hangi şartlar altında* yani *nasıl* girmiştir?” işimiz bu sorulara bulacağımız cevaplarla da bitmiyor; sorularımıza devam edeceğiz: “Yabancı kelimeler dış *yapıları* ve iç *yapıları* bakımından ne gibi değişikliklere uğramışlardır?” *Dış yapı* derken şunları kastediyoruz: A. Kelime Türkçenin *fonolojik yapısına* ne zaman uymuştur? B. Kelime yabancı dilden alınırken hangi gramer şekliyle alınmıştır? C. Bu gramer şekli muhafaza edilmiş midir yoksa değişmiş midir? *İç yapıdan* kasdımız ise kelimenin anlamıdır. Kelime, geldiği dilden farklı bir anlam kazanmış mıdır? Farklı bir anlam kazanmışsa bu nasıl olmuştur? Yani bu anlam farklılaşması Türkçeye girdikten sonra mı olmuştur; yoksa Türkçeye girmeden önce kelime Türkçeden başka bir dile girip orada mı kazanmıştır bu yeni mânâyı?²

² Bu sonuncu durum çok mühimdir. Meselâ İslamiyetten önceki dönemde Hind asıllı birçok kelime, önce başka dillere girmiş, o dillerde mânâ ve şekil değiştirdikten sonra Uygur Türkçesine bu aracı dillerden geçmiştir. Bu aracı dil bazen Soğutça idi, bazen de Toharca. İslâmî dönemde ise aracı dil *Farsça*

Fakat Türkçeye giren yabancı bir kelimenin *dış yapısını* gereği gibi tesbit edebilmek her zaman mümkün olamamaktadır. Türkçenin en iyi bildiğimiz islâmî dönemindeki yabancı kelimelerin de mâcerası, romanı henüz yazılmamıştır. Hele Cumhuriyet döneminde başlayan eski metin neşri ve sözlük faaliyetlerinde yabancı kelimelere bilhassa Arapça ve Farsçadan gelenlere hiç iltifat edilmemiş, meselâ *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*nde yabancı asıllı daha doğrusu islâmî olan hiç bir kelimeye, bir iki kalıplaşmış örnek dışında, yer verilmemiştir.³

Bu girişten sonra tekrar *gazâ* ve *cihâd* kelimelerimize dönelim. Yukarıda kısaca temas edip dedikodusunu yaptığımız tarihî sözlük denemelerinde yabancı asıllı, daha doğrusu islâmî asıllı kelimelere yer verilmediği için bu iki kelimenin, bilhassa Anadolu Türkçesinde ilk defa ne zaman ve nerelerde görüldüğünü tesbit etmemiz pek kolay olmayacak. Çünkü hazırlanmış olan türlü sözlüklere hemen bakıvermek yerine eski eserlerden yayınlanmış olanların ya kendilerini tarayacağız yahut da metinlere eklenmiş sözlük veya fihrist varsa onlara baka-
cağız. Fakat Türkçe kaynaklara geçmeden önce ilkin bu kelimelerin

olmuştur, yani birçok Arapça kelime Farsça aracılığı ile Türkçeye geçmiştir. Bu durum Türk kültürünün ilk dönemlerindeki eğitim faaliyetlerini inceleme bakımından çok mühimdir.

- 3 Eğer bu sözlük yabancı kelimeleri de içine alsaydı, bugün dilimizin Anadolu'da geçirdiği mâcerayı çok daha iyi bilecektik. Ama bu meseleyi İstanbul Üniversitesi Türkoloji seminerlerinde söz konusu ettiğimizde en dürüst ve ilmi çalıştığına inandığımız hocalarımızdan biri masaya yumruğunu indirip heyecanla şöyle konuştu: "... böyle meseleleri duymak dahi istemiyorum; bunu yabancılar istismar etmişlerdir hep. Biraz da Türkçenin başka dillere tesirlerinden, Türkçenin yabancı dillere verdiği kelimelerden bahsedelim." Bindokuzyüz ellilerin başında bile hâlâ daha ilmi yaklaşımlara bindokuzyüz otuzların zihniyeti hâkimdi. Halbuki Türkçeye girmiş yabancı kelimelerin incelenmesi ayrıca Türkçenin başka diller üzerindeki tesirlerini incelemeye hiç de mâni değildi. İşte Tarama Sözlüğüne Arapça ve Farsça kelimeleri almayan zihniyet bu zihniyet idi. Ne oldu? Sonunda biz zararlı çıktık, kendi ilmimiz zararlı çıktı. Başka türlü hareket etmiş olsaydık Türk yazı dilinin Anadolu'da nasıl teşekkül ettiğini bugün daha iyi bilecektik; dolayısıyla Türklerin bin yıllık islâm medeniyeti tarihini bugün daha iyi kavramış olacaktık.

Klâsik Arapçada tarih boyunca nasıl kullanılmış olduğuna bakalım. Klâsik Arapça için en iyi ve en sağlam lügat E.W. LANE lügatidir:⁴

I. *cihâd* [E.W.LANE, s.473-474]: *cehede* “gayret etti” [krş. bizdeki *cehd etmek*] ile başlayan madde başı çeşitli şekil ve mânâları kaydediyor. Bizi burada ilgilendirenler şunlar: *cihâd* “kabul edilemeyen bir şeye karşı güç kullanarak karşı koyma” (Kur’an XXII:78): *câhidü’l-‘aduvva* ve *mücâhede*

II. *gazâ* [E.W. LANE, s. 2257]: *gazâhu* “onu istedi, onu arzu etti; onu kastetti, niyetlendi”. Ekleşmiş şahıs zamiri olan *-hu* belirli bir nesne ile ifade edildiğinde, meselâ *gazâ’l-‘aduvva* denir “düşmanla, düşmanın ülkesinde talan etmek üzere savaştı.”

Bu noktada E.W. Lane şu izahı yapıyor: ‘bir çok hallerde *gazâ* fiili, nesnesi söylenmeden de aynı şeyi ifade eder, yani *gazâ* “savaş ve talana girişti” mânâsında kullanılabilir.’ Bu ufak açıklama, kelimenin isim olarak Türkçeye girişinde çok mühim bir rol oynayacak. Bunun için aşağıya bakınız.

a. *gâz*ⁱⁿ “düşmanla savaştan ve talan eden”. Kelimenin çoğulu muhtelif şekillerde kaydedilmiştir: *guzzât*, *guzât*, *guzzâ*, *guziyy*, *gaziyy*.

Bu noktada E.W. Lane çok mühim bir kaynak zikrediyor (C.I, s.XVI): hicrî 734 (milâdî 1334) yılında tanzim edilmiş olan *Misbâh* adlı eski bir Arapça lügat kitabında yukarıdaki mânâ şöyle verilmiştir “düşmanla savaştan ve onu kendi ülkesinde talan eden”. Bu husus, başka yöndeki düşüncelerimize ışık tutacaktır. Aşağıya bakınız.

b. *gazvat*^{un}, [*el-gazve*] isim olarak “sefer, savaş ve talan” mânâsında kullanılıyor. Bunun çoğulu *gazavât* olur.

c. *muğziye* “kocası burada bulunmayan kadın”, yani “kocası düşmanla savaşıp onu talan etmeye gitmiş olan kadın”

⁴ E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, 2 c. (London: Islamic Texts Society, 1984), 3064 s. İslâm dünyasında yazılmış belli başlı büyük lügatlerden faydalanılarak hazırlanmış olan bu büyük lügat ilkin İngiltere’de 1863-1893 yılları arasında basılmıştır. En büyük özelliği, kelimelerin ve terkiplerin her mânâsı için kaynak göstermiş olmasıdır. İslâm dünyasında Arapça kelimelerin, şekil ve mânâ bakımından tarihini tesbit edebilmek için bu lügat vazgeçilmez bir kaynaktır.

Şimdi bir de Farsçaya bakalım. Orada bu kelimeler ne şekilde kullanılmış, onu görelim.⁵

Tercüme-i Burhân-i kıtâ'da şunları buluyoruz (Mütercim Âsım Efendi'nin Farsçadan çevirip III. Selîm'e sunduğu meşhur lügat: Matbaa-i Âmire, 1287):

1. *gâzî* "zenân-i fâhişe [orospu karılar]... ipde oynayan cambaza da denir... mumbar dolmasına dahi derler. Ve Arabîde ihrâz-i me'sûbât-i uhreviyye kasdiyle a'dâ-yi dîn ile [dinî sevap kazanma amacıyla din düşmanları ile...] harp ve kîtâl eden kimseye denir." (C. II, s. 225)⁶

2. *cihâd*: *c.-ı aşgar* [kelime mânâsı 'küçük savaş'] "küffâr-ı hâkîsâr [yerin dibine batası kâfirler] ile harp ve kîtâle itlak olunur." *c.-ı ekber* [kelime mânâsı 'büyük savaş'] "riyâzet ve mücâhede-i nefsdır ki

⁵ Tabîî burada akla bir soru geliyor 'Farsça ile bunun ne ilgisi var şimdi?' İlgisi çok var. Bu ilgiye bundan önceki yazımızda bir münâsebetle temas etmiştik (bk. burada 10. yazı). Bundan tam bin yıl önce meşhur dilcimiz Mahmud el-Kaşgarî Farsçanın ve Farsların Türk dünyasındaki önemini şu atasözü ile ortaya koymuştu: *tatsız türk bolmas - başsız bürk bolmas* [bk. B. Atalay neşri, C.I, s.349] "Farssız Türk olmaz - Başsız külâh olmaz" yani 'nasıl baş olmadan külâh bir işe yaramaz ise tıpkı onun gibi İranlı olmadan Türk de bir işe yaramaz.' Bugün oldukça mübâlağalı görünen ve hatta duygularımızı incitecek kadar böylesine sert bir hükmü dile getiren bu atasözünü, kullanıldığı devir içerisinde değerlendirmek gerekir.

⁶ *gâzî* kelimesinin bu ilk üç mânâsı acaba Farsçada nasıl teşekkül etti? Eğer bu mânâlara da geldiği söylenen *gâzî* apayrı bir kelime değilse o zaman acaba bu "orospu" mânâsı yukarıdaki *mugziye*'den, yani "kocası burada bulunmayan kadın" mânâsındaki kelimeden mi çıkarılmıştır? 'zenân-ı fâhişe' kelimesinin eski devirlerdeki mânâsı ne idi? Yoksa gazîlerin arasında, onlarla birlikte yaşayan kadınlar da var mıydı? Bu meselelerin incelenmesi gerekiyor. "ipte oynayan cambaz": *Gâzî* savaşta bir nevi kendi 'hayatını tehlikeye koyduğu' için bu mânâ verilmiş olabilir [*cambaz* 'canı ile oynamak' demek olur]. "mumbar dolması" da acaba Horasan'da göçebeleri kovalayıp koyunlarını alan atlı gönüllülerin (*gâzîlerin*) ribatlarda en çok sevdikleri yemek miydi? Mumbar dolması, bilindiği gibi yalnız koyundan yapılır... Hayâlin bu kadarı biraz fazla tabîî.. Aslında bu mânâlarla şu anda zâten ilgilenmiyoruz; ancak sonuncu mânâ konumuzla ilgilidir.

Bu lüğatin hem bu 1287 hem de 1214 baskısında (s. 570) **ihdâ-yı dîn* şeklinde olup hiç bir mânâ vermemektedir. Herhâlde *a'dâ* "düşmanlar" kelimesindeki *ayın* harfini mürettepler yanlışlıkla *hâ* gibi okumuşlar ve böyle dizmişlerdir.

... nefsi mağlûp ve zebûn eylemeğe ikdamdan ['gayret etmekten'] ibârettir." (C. II, s. 112)

Bu kelimenin diğer iştikaklarından *ğazâ* ve *ğazve*'nin bu lügatte bulunmayışı dikkate değer; hâlbuki F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, (6. bs. London 1977) adlı lügatinde şunlar var:

1. *ğazâ* "waging war; a war, a raid" ('savaşma; harp, talan') [yazılışı aynı olduğu için *ğuzzâ* kelimesini de buraya almış *gâzî* kelimesinin çoğulu olarak: "soldiers, generals" ('askerler, generaller')]. *ğazât* "A warlike expedition against infidels; battle." ('kâfirlere karşı harp biçiminde yapılan sefer; savaş') [*gâzî* kelimesinin bir başka çoğul şekli olarak *ğuzât* verilmiş: "warriors, soldier, heroes, champions" ('savaşçılar, ordu, kahramanlar, gazîler')]. *ğazv* "making war, going against an enemy; intending, purposing; aim, intent, purpose" ('savaşma, bir düşman üzerine yürüme; niyet etme, amaç gütmeye; amaç, niyet') (s. 887)

ğâzî ile ilgili olarak F. Steingass şunları söylüyor (s. 878): "A conqueror, hero, gallant soldier (especially combatting infidels); a general, leader of an expedition; (in P.) a courtesan; a rope-dancer; sheep's chitterlings stuffed with spiceries."⁷ *ğâziddîn* "Champion of the faith (a proper name)."*ğâzîyâna* "bravely."*ğâzî-mard* "a hero, a horse."*ğâziyya* "the faculty of intending or purposing"

2. *cihâd* "waging war (especially against infidels); crusade; battle, combat; endeavor, effort. c.-ı *asğar* vb. (yukarıdakilerle aynı). *cihâdî* "one who fights against the infidels, a crusader" (s. 380)

Bu iki kelimenin ifâde ettiği kavramlar hakkında modern devirlerde söylenenlere kısaca göz atalım (*gazâ/gâzî* ve *cihâd*): Bu konuda en mükemmel araştırma Halim Sabit Şibay tarafından yazılmıştır.⁸ *Encyclopaedia of İslâm* [EI], C.II (1965), s.538-540'daki E. Tyan'ınki

⁷ F. Steingass, bu son üç mânânın başına (in P.) kaydını koymuş ki "Farsçada" mânânına geliyor ve bunlar, yukarıda *Burhân-ı Kâfir*'den naklen verdiğim mânâlarla aynıdır.

⁸ *Cihâd* maddesi: *İslam Ansiklopedisi* [İA], C.III, s.164-171 (1945).

hemen hemen Türkçesinden kopyadır.⁹ Buna karşılık EI'de T.M. Johnstone imzalı *gazv* maddesi (C. II, s.1055) dikkate değer bilgiler ihtiva ediyor fakat Müslüman Türk ve İran dünyasındaki durumla ilgilenmediği için daha çok kelimenin, göçebe Arap toplumunda dar bir zaman ve mekân içerisindeki semantik gelişmeleri üzerinde durmuştur. Bu arada kelimenin İngilizce ve Fransızcaya geçmiş olan *razzia* ve *rezzou* (*razzier*) şekillerini kaydediyor. Avrupa'nın daha çok yeraltı haydut teşkilâtlarının argosunda kullanılan bu şekillerin bizim *gazâ* ve *gâzî* kelimelerimizle akraba oluşu çok dikkate değer.

Asıl ilgi çekici verilerle ve bilgilerle yüklü olan madde I. Mélikoff'un yazdığı *gâzî* maddesidir (EI, C.II, s. 1043-1045).

İslâm dünyasında ve dolayısıyla Türk dünyasında bu iki kelimenin yani *gazâ* ve *cihâd* kelimelerinin mânâları birbirinden farklıdır; fakat bu farklılık son devirlere gelindikçe azalmış ve bir yerde her ikisi de eş anlamlı olmuş, ama Osmanlı sahasında *gazâ* kelimesi ötekinin yerine geçmiştir. Şimdi bu iki kelimenin 15. yüzyıldan bu yana Osmanlı Türklerinin düzenledikleri Arapça-Türkçe veya Türkçe-Türkçe lügatlerde nasıl ele alındığını görelim.¹⁰

1. *gazve*: 'düşmana kasdeylemek', 'küffar ile cengidüp kıtal eylemek' *gâzî*: 'düşmana kasdidici'. *cihâd*: 'duruşmak ve gazâ itmek', 'Allah yolına gazâ eylemek'. *mücâhede*: 'kimseyile cengitmek, savaşmak.' [15.-17. asırlara âit derleyicileri belli olmayan lügatlerden alınmıştır].

2. Mehmed Mustafa el-Vânî'nin 1589 tarihinde Arapçadan çevirdiği lügatinde şu mânâlar var [*Tercüme-i Şîhâh-ı Cevherî*, 1217-

⁹ Buna karşılık İA'de [*gazâ/gâzî* maddesi: C.III, s.164-171 (1945)] *gazve* ile *gâzî* hakkında hemen hemen hiç bir bilgi yoktur. *gazve/gazât* birbirlerine atf yapılarak "kâfirler üzerine yapılan akın" cümlesiyle geçirilmiştir. *gâzî* de aynı şekilde geçirilmiştir: "...bir gazveye çıkan kişi vb. vb...." (İA, C.IV, s. 733).

¹⁰ Tesbit ettiğimiz mânâlar ve kullanım şekilleri şahsî kütüphânemizdeki yazma lügatlerden derlenmiştir. Bunların yüzlercesi hemen her yazma kütüphânesinde bulunmaktadır. Osmanlı aydınlarının tarih boyunca günlük hayatta kullandıkları bu cep lügatleri üzerinde hiç bir ciddi araştırma yapılmamıştır. Halbuki bu lügatler her devir aydınlarının bilgi seviyesine ışık tutacak niteliktedirler. İşte *gazâ/cihâd* konusunda vereceğimiz ufak bir hüküm bu lügatlere dayandırılmıştır.

1218 Üsküdar baskısı): *gazve*: ‘düşmanla oğraşmak’, ‘kasd itmek mânâsına dahi gelür’ (a.g.e., C.II, s.697). *gâzî*: ‘gazâ iden kimesne’ (a.y.). *cihâd* ‘gazâ itmek’ (a.e., C.I, s. 254-255).

3. Nihayet 19. yüzyılın sonlarında Ş. Sami, Kamûs-i Türkî’de şöyle diyor (Dersaadet 1317): *gazâ* ‘din uğruna olunan harp ve kazanılan gâlibiyet, düşman-ı dîne gâlip gelme, gazve, cihât: gazâ etmek, gazâyâ gitmek, gazâ-yi ekber.’ Bazı kabâil-i Arap yekdiğeri aleyhine vukû bulan tecâvüzlerine dahi cehâleten gazve nâmını verirler (s.966-967). *gâzî*: ‘gazâ eden, düşmana karşı harp etmeye giden, memleketi fethile memâlik-i islâmiyye dâiresine ithâl eden askerî ve alelhusus kumandan ve hükümdar, mücâhit, fâtihi.’ (s. 960). *cihâd*: ‘din uğruna muhârebe, neşr-i dîn ve ilâ-yi kelimetullah için say.’ Mısır’da elyevm harp ve umûr-i harbiyye dâiresine *cihâdiyye* derler.

Osmanlı aydınları ilk devirlerden beri cep lügatleri düzenlemeye özen göstermişlerdir. Bu cep lügatleri tabîî olarak o devir aydınlarının bilmediği, az bildiği veya şüphe ettiği kelimeleri içine alıyordu. Yaygın olan ve çok iyi bilinenleri almıyordu. İşte 15.-17. asırlarda düzenlenmiş olan bu türden lügatlerdeki verileri değerlendirecek olursak şunları tesbit ediyoruz:

a. *gazâ* kelimesi baş kelime olarak görülmez.

b. yalnız *cihâd* kelimesini açıklamak için *gazâ it-mek* şeklinde kullanılmıştır.

c. Artık bu devirlerde *gazâ* dilin gündelik kelimelerinden biri hâline gelmiştir.

d. *cihâd* ise açıklanması gereken bir kelimedir, yabancılığı sırtıtmaktadır, çünkü

e. *gazâ itmek* bileşik fiili teşkil edilebildiği hâlde **cihâd it-* diye bir fiil kaydedilmemiştir bu lügatlerde.

Yüzyıllara yayılan lügat kitaplarından çıkardığımız bu farklılaşmanın ne zaman meydana geldiğini görebilmek için eski metinlere bakmamız gerekecek. Türk dilinde yazılmış eski kaynaklarda durum şöyledir:

A. Türkçe Kur'an tercümelerinde:¹¹

1. Karahanlıca Kur'an tercümesinde J. Eckmann yalnız *gazâ*'nın ismi fâili olarak *gâzî* kelimesini kaydediyor, Arapça *gâzin*, *guzan* ve Farsça *gâzî* karşılığı olarak. J. Eckmann'ın hazırladığı teferruatlı ve tahlilî bir lügat olmadığı için kesin bir şey söyleyemiyoruz ama şimdilik bu tercümede *gazâ*, *cihâd* ve bunun ismi fâili olarak *mücâhid* gibi kelimeler kullanılmamıştır, diyebiliriz. Demek ki Karahanlı Türkçesinde 1000 yılından hemen sonra belki de yalnız *gâzî* kelimesi biliniyor ve Kur'anın Farsçasında da *gâzî* kelimesi kullanılıyor. Bu çok mühim bir tesbittir. Bu meseleye aşağıda tekrar döneceğiz.

2. Anadolu'da yapılmış tercümelerden Mehemed bin Hamza'nın 827/1424'de istinsah edilen ve A. Topaloğlu'nun neşrettiği tercümesinde şunlar görülüyor:

gazâ [cihâd karşılığı olarak] "Allah yolunda savaş"

¹¹ Bilindiği gibi Kur'an, Türk dünyasında ilk defa Orta Asya'da Karahanlı Türkçesine Farsça ile birlikte X. yüzyılın sonlarında tercüme edilmiştir. Bunlardan birinin kelime hazinesi bir araya getirilip yayınlanmıştır: Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapeşte 1976), 360 s.

Daha sonra, Türklük dünyasının batı ucunda, Anadolu'da bizim yazı dilimizin temelini teşkil eden Eski Anadolu Türkçesine yapılan tercümelerin tarihi hakkında kesin bir bilgimiz yok. En eskilerinden biri olduğu tahmin edilen Mehemed bin Hamza adlı bir âlimin tercümesi Ahmet Topaloğlu tarafından mükemmel bir şekilde tam metni ve sözlüğü ile birlikte yayınlanmıştır: Muhammed bin Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, 2 C. (Ankara 1976-78).

Harvard Üniversitesinde Kur'an'ın Farsça ve Türkçe Tercümelerinin yayınına başlanmış bulunmaktadır: Güliden Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish*, Part I: Introduction and Text. SOLL 21 (1993); Part II: Glossary. SOLL 26 (1995); Part III: Facsimile [1b-300a]. SOLL 36 (1996). Esra Karabacak, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish*, Part I: Introduction and Text. SOLL 22 (1994); Part II: Glossary, *Section One & Two*. SOLL 28 (1995)

Bu konuda bir de bk. Eleazar Birnbaum, "On Some Turkish Interlinear Translations of the Koran", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 14 (1990): 113-138.

ğazâ eyle- [mücâhedet karşılığı olarak] “Allah yolunda savaşmak, cihad etmek”¹²

ğazâya varıcı [sâih karşılığı olarak] “savaşa giden”

ğazâ eyleyici [mücâhid karşılığı olarak] “Allah yolunda savaşan, mücahit”

ğâzâ [Kur’anda tek bir yerde geçen [3:159] *el-ğâzî* kelimesinin karşılığı olarak] “din uğrunda savaşan kimse, gâzi”

Görüldüğü gibi bu Kur’an tercümesinde bunların dışında *cihâd*, *mücâhid* gibi kelimelere rastlanmıyor. Fakat *ğâzî* ve *ğazâ* kelimelerinin sıklığı dikkati çekiyor (bk. a.g.e., C.II, 722).

Kur’an dışında Anadolu’da Türkçe yazılmış ve içinde bu türden kelimeleri bulabileceğimiz eserler arasında ilkin Osmanlı tarihlerine bakalım. Bunların en eskisi 14. yüzyılın sonlarında yaşamış Anadolu şâirlerinden meşhur Ahmedî’nin (öl.1412) kısa manzum eseridir. 15. yüzyılın başında Ahmedî, *İskendernâmesi*’nin sonuna mesnevî tarzında kısa bir Osmanlı Tarihi eklemiştir.¹³ Bu metindeki durum şudur:

cihâd u ğazv (136)

bert-yi ğazî vü cihâd (94)

cihâd it- (32, 97)

ğazâ (26, 60,¹⁴ 99, 153, 175, 186, 212)

ğazâ it- (101, 106, 151, 197)

¹² Her ne kadar Eski Anadolu Türkçesinin ilk metinlerinde bir iki yerde *cihâd it-* diye bir fiil geçiyor ise de bugünkü Türkçede bildiğim kadariyle ‘cihad etmek’ diye bir fiil bulunmamaktadır. Eski Anadolu Türkçesi için şimdilik bk. N. Sami Banarlı, *XIV üncü asır Anadolu şâirlerinden Ahmedî’nin Osmanlı Tarihi: Dâsitan-i Tevârih-i Mülûk-i âl-i Osman ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi*, (İstanbul 1939). Fakat burada Kemal Sılay’ın neşri kullanıldı. Görebildiğim bütün Osmanlı lügatlerinde ve son devirlerde düzenlenmiş olanlarda sadece *ğazâ* kelimesi ile birleşik fiil teşkil ediyorlar: *ğazâ etmek*, *ğazâya girmek* (bk. meselâ Ş. Sami, *Kâmûs-i Türkî*). Bu konuya aşağıda tekrar döneceğiz.

¹³ Bk. Kemal Sılay, “Ahmedî’s History of the Ottoman Dynasty”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 16. (1992): 129-200.

¹⁴ Bu Mısra şöyle: andan itdiler *ğazâ* adın *akın* yani “bundan sonra *gazânın* adını ‘akın’ yaptılar.”

ğazâ kıl- (64)¹⁵

ğâzî (15, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 51, 65, 106, 250, 252)

Yukarıdaki misâlleri daha da yakından incelediğimizde şu manzarayı görürüz:

a. Her iki kelimenin metindeki kullanım nisbeti görüldüğü gibi birbirinden çok farklıdır. *cihâd* kelimesi yalnız dört yerde geçmekte [bunun biri de Farsça terkiptedir]. Bunlardan da ikisi *ğazâ* (*ğazv*) ile birlikte kullanılmıştır. Müstakil olarak ancak iki yerde *cihâd it-* şeklinde geçiyor. Buna karşılık, *gazâ* ve bundan türetilmiş *ğâzî* kelimelerinin toplamı 24'tür. mücâhid kelimesine, Kur'an tercümelerinde olduğu gibi burada da rastlanmaz.

b. bunun dışındaki *cihâd* kelimesinin kullanılışı, şâir Ahmedî'nin sanat endişesiyle yakından ilgilidir; şöyle ki 97. beyitte kâfiyesini iştikaklı cinas olarak tasarlıyor: dâyimâ iderdi *cehd* ü *ictihâd* / kim ölince din yolunda ide *cihâd*. 32. beyitte ise gene *ad* kelimesine kâfiye olsun diye *cihâd* kelimesini kullanıyor. 136. beyitte de sanat endişesi olduğu açık: I. Murad'ın adı ile cinaslı bir kâfiye (*Murâd/murâd*) yapıldıktan sonra "istek, amaç" mânâsındaki *murâd* tabî olarak kutsal savaş olacak; mısraın veznini doldurmak için de bu mânâyı yüklenmiş olan *cihâd u ğazv* kendiliğinden yerini alacak.

Aşağı yukarı aynı kullanım nisbetini Âşıkpaşazâde ve daha sonrakilerde de bulabiliyoruz. Fakat 15. asır ve daha sonraki tarihlerde dikkatimizi çeken bir başka husus daha var: Yazarlar 13. ve 14. asır olaylarını anlatırlarken Konya ve diğer merkezlere bağlı ordulardan, askerlerden bahsetmek gerektiğinde ısrarla *çeri*, *asker*, *asâkir* ve *leşker* kelimelerini kullanırlarken Ertuğrul, Osman ve Orhan Bey ve etrafındakilerden *ğâzî*, *ğâzîler* veya *ğâziyân* diye söz ediyorlar. Niye? Niye böyle bir ayırım yapma ihtiyacını duyar bu devrin yazarları? Bunun sebepleri üzerinde bir başka münâsebetle duracağız.

Şimdi bir de gene 14. yüzyıla âit diğer metinlere bakalım. Bunlar içinde bilhassa *Risâletü'l-İslâm* adlı bir ilmihâl kitabı dikkatimizi

¹⁵ Kâfiyenin hatırı için *it-* yerine *kıl-* kullanıldığı anlaşılıyor: ol zamândan kim fariza oldı *ğazâ* / bâri anlar bigi kim *kıldı* *ğazâ*

çekiyor. 14. asrın başlarında Karasi beyliğinde yani Bergama ve Balıkesir bölgesinde yazılmış olabileceği tahmin edilen bu eserde *gâzilik Tarikası* yani “Gâziliğin yolları” adlı bir bölüm bulunmaktadır.¹⁶ Gazilik hakkında bilinen bu ilk Türkçe metinde ilkin dikkatimizi çeken şey, *cihâd* ve bundan türemiş kelimelerden hiç birinin bulunmayışıdır. Yazı dilinde teknik terimlerin nasıl oluşmağa başladığını bu metinde canlı olarak görüyoruz: Metnin yazarı *gazâ* kelimesini bir yerde kullanır sonra lâfları dolaştırır, tam yedi değişik kelimeyi *gazâ* ve *gâzî* yerine tekrar eder durur: *ceng, kitâl, oğraşmak, öldürüşmek, savaş, savaşan*. Ve nihayet bununla ilgili olarak daha sonraki devirlerde terimleşmiş olan *akın* ve *akıncı* bildiğim kadariyle ilk defa bu metinde basit birer kelime olarak görülmektedir. Öte yandan 14. asrın sonlarına âit oldukları hâlde Anadolu’nun ilk Kur’an tercümelerinde *gazâ* bulunur fakat henüz *cihâd* yoktur. Buna karşılık yazarı bilinmeyen fakat 781 (1379) tarihini taşıyan *Kitâbü’l-Ğunye* adlı bir başka ilmihâl kitabı, *gazâ* ve *gâzî* kelimelerini birer kalıplaşmış teknik terim olarak kullanmaktadır. Çünkü 14. asrın sonuna doğru Anadolu’da Türk yazı dili artık oluşmasını tamamlamak üzeredir.

Yukarıda lügat kitaplarına dayanarak tesbit ettiğimiz *gazâ* ve *cihâd* arasındaki kullanım farklılığının kaynağı demek ki çok gerilere gitmektedir: Anadolu’da gâzîlik hakkında bilinen ilk Türkçe metin olan *Risâletü’l-İslâm* adlı eserdeki küçük parçada *cihâd* yok, fakat *gazâ* kelimesi de bir yerde geçiyor. Ancak vezin ve sanat endişesiyle hareket eden şâirlerin dilinde görülür ilk defa *cihâd*: Ahmedî (15. yüzyılın başı) meselâ *gazâ*’yı çok sayıda ve tabîî olarak kullandığı hâlde belâgat bakımından sıkıştığı durumlarda, bir iki yerde *cihâd* kelimesine başvurur, o kadar.

Bu iki kelime arasındaki ilişkiyi açıklayabilecek daha eski, yani 14. yüzyılın başlarından daha eski Türkçe dil malzemesine sâhip

¹⁶ Bu eser hakkında benim şu yazıma bk. “XIV. Yüzyılda Yazılmış Gâzilik Tarikası ‘Gâziliğin yolları’ adlı eski bir Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 13 (1989) :139-204. Burada bu metin ve konuyla ilgili geniş bibliyografya verilmiştir. Bunlardan bazılarına aşağıda değineceğiz.

değiliz. Fakat gerek sâha ve gerekse zaman bakımından Selçuk-Osmanlı kültür devamlılığına yakın ve hatta hemen buna tekaddüm eden bir devir ve sâhanın eseri olan Farsça *Bahrü'l-Fevâid* “Faydalı bilgiler deryâsı” adlı bir ilmihâl kitabını, adı bilinmeyen bir yazar H. 552/1157 yılında Şam Atabeyine sunmuştur.¹⁷ Eserin birinci bölümü olan *Kitâb-ı Edebü'l-Cihâd*’ın 2. bâbında (*der-beyân-ı cihâd-kerden-i zâhir*) şöyle denmektedir (s. 34): “... sen şöyle bilesin ki *gâzî* ve *mücâhid* şu on şartı yerine getiren kimsedir... vb.” demişlerdir ki *gâzîlere* şu on husûsiyet gereklidir... vb.” (s.35): “Kâfir Müslüman ülkesine zorla girer de bir şehri alırsa, o şehir halkına düşmanla savaşmak gereklidir. Buna *farz-ı ‘ayn* derler (= *cihâd künend*, *Risâletü'l-İslâm*’da *ceng itmek, savaşmak*)”şeklindedir...” Yazar devam ediyor: “(Düşman) İslâm ülkesine geldiği için en soylusu da basit halkı da hep savaşmak zorundadır” (= *ber-ehl-i Dımışk hâşşu ‘âm lâzım est cihâd kerdn zîrâ ki der-dâr-i İslâm âmede-est*). Arkadan şöyle devam ediyor: “Bu şehrin yakınında bulunan kimselere de savaşmak farzdır (= *cihâd farîze bâşed*), uzakta oturanlara farz değildir (= *farz ber-kifâyet bâşed*). 12. asrın ortalarında Şam ve civârında cereyan eden olayları ve Haçlı Kontluklarını düşünecek olursak bu

¹⁷ Bu eser iki nüsha üzerinden itinâlı bir şekilde neşredilmiştir M. T. Dâniş Pâjuh, *Bahrü'l-Fevâid*, (Tahran 1966) 540 s.: Nüshalardan biri tarihsiz fakat hicrî 1169’dan önceki bir tarihte istinsah edilmiş olmalıdır; diğeri yani Paris’teki ise 979 Ramazanında istinsah edilmiştir. Eserin kendisine sunulduğu Şam atabeyi metinde şöyle geçmektedir: ... *Alp Kutluğca Boğa Uluğ Atabeg Ebî Sa’id Arslan Apa bin Aksunkur*. Herhâlde babası, tarihlerden bildiğimiz Aksunkur olmalıdır (bk. İA, C.I, s.276-277). Kendisi hakkında maalesef başka bir yerde hiç bir kayda rastlayamadım. Buradaki unvanlarına bakılacak olursa bu Atabeg’in dili, Oğuz gurubundan değildir (aş. bk.). Aksi takdirde *uluğ* yerine *ulu*, *kutluğca* yerine *kutluca* beklenirdi. (Bu sonuncusu için bk. *Neşri Tarihi*. Ankara, 1949. C.I, s.229, str.10-11: *Kutluca Beg*; krş. ayrıca *Karaca Beg, Saruca Paşa* vb.). *Bahrü'l-Fevâid* daha sonra, muhtemelen 14. yüzyılın başlarında Anadolu’da kısmen Türkçe’ye çevrilecektir: *Risâletü'l-İslâm* (bk. TUBA 13 (1989), s.139 vd.)

Farsça metin İngilizceye bazı notlarla çevrilmiş bulunuyor: *The Sea of Precious Virtues: Bahr al-Favaid: A medieval Islamic Mirror for Princes. Translation and Annotations by Julie Scott Meisami* (Salt Lake City, University of Utah Press, 1991).

konuda yazarın neden bu kadar teferruata girdiğini ve bir de neden gazâ bahsini eserinin birinci bölümüne koyduğunu daha iyi anlamış oluruz.

Farz-ı kifâyet'e yani savaşın herkese şart olmadığı duruma misâl verirken şöyle diyor: "... Düşman kendi şehrinde. O zaman beyin yapacağı şey şudur: Ya (kendisi) her yıl 'gazâ eder' (=gazâ kerdên [nüsha farkı olarak: *gazv kerdên*]), yahut da (kendisi gitmezse), savaş muattal kalmasın (=tâ cihâd mu'atıl ne-bâşed) ve düşman İslâm ülkesine göz dikmesin diye ordu gönderir. Savaşın (=cihâd [:kelime burada terim değil genel bir isimdir]) bu türüne *farz-ı kifâyet* derler."

Bütün bu ifâdelerden açıkça anlaşıldığına göre cihâd ile gazâ bu 12. asra âit Farsça metinde kesinlikle birbirinden şöyle ayrılmaktadır: *Farz-ı 'ayn* varsa yani düşman İslâm ülkesini işgâl etmiş ise, *cihâd kerdên* kullanılır.¹⁸ *Farz-ı kifâyet* varsa, yani düşman İslâm ülkesinde değilse veya istilâyâ uğramış bir Müslüman şehri bizden çok uzaklarda ise *gazâ kerdên* kullanılır (Türkçe metinde gene 'ceng ve kîtal eylemek' şeklindedir).¹⁹

İşte Şam'da 12. asırda yazılmış olan *Bahrü'l-Fevâid* adlı Farsça ilmiyhâlden çıkardığımız:

Farz-ı 'ayn [:düşman İslâm ülkesine girmiş] = *cihâd kerdên*

Farz-ı kifâyet [:düşman uzakta] = *gazâ kerdên*

Formülü ile, Konya Selçuklularından itibâren Türklerin Anadolu'da nesiller boyu devam eden faaliyetlerini izah edecek olursak niçin *gazâ* kelimesinin *cihâd*'a tercih edildiğini kolayca anlarız. Çünkü 11. asırda Anadolu'ya geldikten sonra Türkler hep Bizans *dârülharbi* üzerine yürümüşler, pek nâdir hâllerde hücumla uğrayıp savunma durumunda kalmışlardır. Bu sûretle bir süre sonra, *gazâ* ve iştikakları *gâzî*, *gazavât* Türkçenin temel gündelik kelimeleri arasına girmiş, hatta bunlardan *gâzî*, yer adı ve unvan olmuş, *gazâ* ve *gazavat* kitap adlarında ve kitap içindeki bölüm başlıklarında dahi kullanılmıştır.

¹⁸ Kısmen *Bahrü'l-Fevâid*'den çevrildiği anlaşılan *Risâletü'l-İslâm*'da şöyle denilmektedir: *nefir-âm, farz-ayn, kâfir ile oğraşacak, kîtal ve ceng eylemek, ceng etmek* "Hristiyanlarla uğraşıp savaşmak herkesin boyununun borcudur."

¹⁹ Fakat Farsça metinde *cihâd kerdên* bir de terim olmaksızın, sadece 'savaşmak' mânâsında da kullanılmaktadır ki bu normaldir.

Yarı aydın ve aşağı zümrenin dili ile yüksek idareci (askerî) tabakanın Türkçesi arasındaki uçurumun iyice derinleşmeye başladığı 16. ve 17. asırlarda üst kademedeki Osmanlı aydınları, halkın konuştuğu ve yazdığı dilden ve kullandığı kelimelerden mümkün olduğu kadar uzaklaşma modasına uyarak *cihâd* ve *mücâhid* kelimelerini tercih etmeğe başlamışlar. Netice olarak bir yanda halkın, nesiller boyu severek yazdığı, okuduğu ve dinlediği Battalgazi, Danişmendgazi destanlarında *gazâ*, *gazâ etmek*, *gazâ eylemek*, *gazâ kılmak*, *gazâya çıkmak*, *gazâ etmek* ve *gâzî* gibi kelimeler, Türkçenin temel unsurlarından sayılarak devam ederken öte yandan yüksek zümre edebiyatı mensubu şâir ve divan kâtipleri marifetiyle *cihâd*, *mücâhid*, *mücâhede* gibi kelimeler ötekilerinin yanında yer almış fakat bunlar hiç bir vakit *gazâ* ve iştikaklarını dilden atamamıştır.²⁰

Yeni bir konuya geçmeden bir de *gazâ* kelimesinin şekil ve kullanım bakımından Arapça'dan alınıp Farsça'da ve Türkçe'de hangi yolla geliştirildiğine bakalım ve bu konuyu burada kapatalım:

Yukarıda lügatlar arasında dolaşırken E. W. LANE, s. 2257'de şöyle bir kayıt vardı: "...*gazâhu* 'onu arzu etti' cümlesinde *hu* zamiri belirli bir nesneyle ifâde edildiğinde *hu* zamininin yerine geçen isimle birlikte şöyle kullanılır, meselâ: *gazâ'l-âduvva* 'düşmanla savaştı'..."

²⁰ Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta da şudur: Sakarya Meydan Muhârebesinin yani M. Kemâl Paşa'nın ifadesiyle 'Sakarya Melhame-i Kübrâsı'nın 13 Eylül 1921 tarihinde kazanılması üzerine, TBMM, 19 Eylül 1921 tarihinde kabul edilen bir kanunla muzaffer TBMM ordularının Başkumandanı Mustafa Kemâl Paşa'ya Müşir rütbesini ve Gâzî unvanını tevcih etmiştir. Gâzî kelimesinin yukarıda incelediğimiz eski mânâları bu duruma hiç uymamaktadır. Çünkü Sakarya İslâm ülkesinin bir parçasıdır, dolayısıyla düşman bir müslüman toprağına saldırmış ve onu işgal etmiştir. M. Kemâl Paşa ise gayri müslim bir ülkeye saldıran bir komutan değil, saldırıya uğramış, işgal edilmiş bir müslüman ülkesini kurtarmak için savaşılan bir askerdir. Bu takdirde kelimenin eski mânâsı devam etmiş olsaydı, M. Kemâl Paşa'nın unvanı Gâzî değil **Mücâhid* olması gerekirdi. Demek ki artık *gâzî* ile *mücâhid* arasında bir mânâ farkı kalmamış yani 'saldıran' ile 'savunan' bir tutulmuş, savaşın gâyesi ve sebebi üzerinde durulmamış sadece savaşın kendisi dile getirilmiş. *Gâzî* yüzyıllar önce Türkçenin temel kelimelerinden biri hâline geldiği için her iki mânâyı yani 'saldıran'ı da 'savunan'ı da üstlenerek genelleştirmiştir.

Bu son misâlde görülen kullanımın birinci unsurunu ilkin İranlılar *`isim + kerdən`* formülü ile tercüme etmişler ve buradan: *ğazâ kerdən* teşkil etmişler. Bu da Türkçeye tabî olarak *ğazâ itmek* (*kılmak, eylemek* vb.) **şeklinde** tercüme edilmiştir. Bu noktadan sonra bu formülden *ğazâ* kelimesini tecrit edip gramerde bir isim olarak telâkki etmek kendiliğinden olmuştur. Yani Arapça'da fiil olan kelime önce bu şekliyle fakat isim olarak Farsçaya *ğazâ kerdən* **şeklinde** giriyor, sonra buradan da Türkçeye geçiyor.

I. *gâzî* teriminin Arabistan dışındaki kullanımını hazırlayan tarihî ve iktisadî sebepler ile bu terimin, 'şerefli' mânâsını yani itibârını kaybetmesi

İlkin konuyla ilgili terimlerin İslâm kaynaklarında yani Arapça ve Farsça eserlerde bilhassa tarih kitaplarında nasıl geçtiklerini görelim.²¹ Sonra da Türkçe kaynaklarda nasıl kullanıldıklarını, şekil ve mânâ bakımından ne gibi değişikliklere uğradıklarını tesbit edelim ve birbirleriyle olan ilişkilerini bulmaya çalışalım. Bu arada bilinen tarihî verileri yeniden gözden geçirip *gâzî* kavramının itibar ve şerefini nasıl kaybettiğini kavramaya çalışalım.

Fakat önce İslâmiyet'in, Hülefâ-yi Râşidîn ve Emevîlerin ilk devrinde yani milâdî 632-700 yılları arasında İran üzerinden Orta Asya içerlerine nasıl bir iki nesil içerisinde yayıldığını hâtırlayalım:²² Milâdî 250'den beri İran ve Orta Asya'yı hem kültür hem siyâset bakımından etkisi altında bulundurmakta olan Sâsânî devleti yıkılmış (m.s. 633 ve sonraki yıllar); bütün bölge yani bugünkü İran, Horasan (aş. bk), bugünkü Türkmenistan Türk Cumhuriyeti ile Özbekistan Türk Cumhuriyeti'nin bulunduğu yerler hep Arapların idaresine geçmişti. Bilhassa şehir ve kasaba halkının bir kısmı Müslüman olmuş; böylece

²¹ Ancak bu kaynakları kullanmış olan modern devir tarihçilerinin yorumlarından hareket ederek bir şeyler söyleyeceğim. Yani orijinal kaynaklara yapacağım atıflar, bir iki tanesi dışında bu araştırmalar aracılığı ile olacaktır.

²² Bu konularda en iyi ve rahat okunabilen kitap şudur: Richard N. Frye, *The Golden Age of Persia: The Arabs in the East*. (Londra 1975), 290 s.

Araplar ilk defa kendileri gibi düşünmeyen, kendileri gibi konuşmayan, kendilerinininkine benzemeyen değişik âdetleri olan insanlarla din kardeşi olarak karşılaşmışlardı. Bu insanların idaresi, onların anlayacağı kanunlarla, onların alıştığı düzenlemelerle mümkün olacaktı. Nitekim fethin ilk Arap nesli, Sâsânî toplumunun kâtipler sınıfını iş başına geçirdi ve yerli halkın örf ve âdetlerini, Sâsânî devletinin hukukunu, İslâm dininin kalıplarına oturtturarak yeni düzenlemelere girdi.

Bu arada Emevîler, bölgeyi Araplaştırmak gâyesiyle Arap kabîlelerini eski Sâsânî toprakları üzerindeki şehir ve kasabalara yerleştiriyorlardı. Bu şehir ve kasabalar tabîî olarak kervanların uğradığı yerlerdeydi. Bunların en meşhuru Horasan ve Mâveraünnehir bölgeleriydi. Mâveraünnehir, Aral gölüne dökülen Amuderya ve Sirderya nehirlerinin arasında kalan bölgedir. Eski kültür merkezlerinden Semerkand ve Buhâra'nın bulunduğu yerdir. "Güneşin doğduğu yerler" mânâsına gelen Horasan ise bugünkü İran'ın kuzey-doğusu ile Türkmenistan Türk Cumhuriyetinin güneyindeki bölgedir. İpek Yolunun Batı Asya'ya uzanan kolları, merkezi Merv olan Horasan bölgesinden geçerdi: Pencikent, Semerkand, Buhâra, Nişabur, Herat ve Belh'den gelen kervanlar, Merv'de birleşir; dört bir yana buradan dağılırlardı. Meselâ Merv'den bir kervan kalkar Tahran'a, Tebriz'e ve Erzurum'a ulaşırdı. Bir başka kervan gene Merv'den alır başını kuzeye Harzem'e oradan da Rusya içerlerine, Karadeniz'e geçerdi. Bir başkası da gene Merv'den kalkar Sistan üzerinden Basra körfezine, Hind denizine inerdi.²³ İslâm tarihinin başlangıcından beri tarih kitaplarından öğrendiğimiz sonu gelmeyen mücâdelelerde Horasan ismi hiç eksik olmaz. Herkes burayı elde etmeye çalışır durur. Niye acaba diye hep sorardık lise ve üniversitenin ilk yıllarında. Elimizdeki haritalarda buraları hep çöl olarak gösteriliyordu. Niye bir çöl parçası için bunca kan dökülüyor acaba diye kurcalar dururduk. Sonradan anladık ki Ortaçağda dünya kara ticaretinin en önemli düğüm noktalarından birini teşkil ediyormuş meğer Horasan. Sade siyasî olaylarda mı geçiyor bu yerin adı? Hayır, edebiyat kitaplarında, kültür tarihiyle ilgili yazılarda

²³ Bk. Albert Herrmann, *An historical Atlas of China*. (Chicago 1966), s. 30, 31.

adım başında Horasan'dan bahsedilir. "Horasan erenleri" denir, "Tasavvuf hareketlerinin beşiği Horasan'dır" denir... Niye? Çünkü âlimler, şâirler, dervişler, düşünürler hep iktisadî hayatın canlı olduğu yerlerde yani 'refah'ın olduğu yerlerde kümelenirler de ondan. İktisadî hayat da ancak kervan trafiğinin düğüm noktalarında yani şehir ve kasabalarda canlı olabilir. Kitleler, iktisadî hayatın canlı olduğu yerlerde, yani 'refah'ın bulunduğu bölgelerde edebiyatla, kültürle ilgilenir. Çöllerde, dağ başlarında, insanların bir lokma ekmeğe muhtaç oldukları yerlerde böyle kültür faaliyetlerini tasavvur etmek mümkün değildir.

İşte Müslüman Arapların getirdiği bu yeni düzenlemenin verdiği huzur ve sükûn sâyesinde, yani *dârüislâm*²⁴ sâyesinde kervan trafiği bir kat daha canlanmış, kervanların konakladığı şehirlerin zenginliği ve refahı bir kat daha artmıştı. Fakat bölgenin öteden beri başında bir tehlike vardı: Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında hayvancılıkla geçinen ve çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği göçebeler, bilhassa çok sert geçen kış mevsimlerinde, acı soğuklarda hayvanları telef olduğu için şehir ve kasabalara iniyorlar ve şehirliden yardım istiyorlardı. Şehirlinin hasis davrandığı zamanlarda göçebe, ihtiyacı olan şeyleri zor kullanarak alıyordu. Bir de şimdi şehirlerde refah daha da artınca şehirlerdeki hayat göçebeyi her vesileyle kendine çekiyor; saldırıların, yağmalamaların sayısı yıllar geçtikçe artıyordu.²⁵ Emevî idarecileri bu

²⁴ İslâmiyette dünya iki bölgeye ayrılmıştır: *dârülharp*, *dârüislâm*. Birincisi, 'barışla veya gerekirse savaşla ele geçirilecek ve islâmlaştırılacak bölge', ikincisi ise 'müslüman idârenin hâkim olduğu bölge'dir. Buna batılılar *Pax Islamicus* diyorlar. Bazen yanlışlıkla sadece müslümanların yaşadığı yer olarak anlaşılıyor. Bu doğru değildir, çünkü halkının hemen hemen hepsinin gayri müslim olduğu yerler, islâmî bir idare altında bulunduğu sürece *dârüislâm* sayılmıştır. Meselâ 16.-17. yüzyıllardaki Macaristan nüfusunun çoğunluğunu gayri müslimler teşkil ettiği hâlde Macaristan *dârüislâm* telâkki ediliyordu.

²⁵ Bazı tarihçiler bilhassa batıdakiler 'talan etme, yağmalama' diye vasıflandırdıkları bu durumu değişmez bir kâide imiş gibi göstererek göçebe-şehir ilişkisinde daima ve her zaman bir yağmanın var olduğunu iddia ediyorlar. Halbuki bozkırda güçlü bir siyasî birliğin idaresindeyken göçebeler böyle bir şeye girişemiyorlardı. Çünkü kervan yollarını ve şehirleri kontrolü altında tutan bozkır devletleri buralardan topladıkları aynî ve nakdî vergiler sâyesinde göçbeleri yani devleti meydana getiren nüveyi her dar zamanında koruyor bu

duruma bir çâre olarak gönüllü asker toplayıp göçebelerin üzerine sevketmeye başladılar. Gönüllülerin vazifeleri şehir ve kasabaları, bozkır devlet düzeninin dışına fırlamış göçebelerin talanından, yağmasından korumaktı. Bunun için de gönüllüler, zaman zaman, hatta bazı yerlerde sık sık göçebeler üzerine saldırıp hayvanlarını ellerinden alıyorlar, neleri var neleri yok hepsini yağmalıyorlar; geçimlerini de bunlardan temin ediyorlardı. Zamanla bu talan ve yağma işi o kadar câzip hâlâ geldi ki gönüllülerin sayısı kısa zamanda arttı.

İlk İslâm kaynakları yani tarihleri bu gönüllüleri, ilkin yukarıda gördüğümüz lügattaki kelime mânâsıyla yani “göçebe gayri müslimleri talan eden, yağmalayan” mânâsıyla *gâzî* (Farsça çoğulu *gâziyân*) diye adlandırıyorlar.²⁶ Emevî idarecileri bu *gâzî* adı verilen gönüllülerin yaşamaları için şehirlerin hemen dışında *ribât* adı verilen kaleler, müstahkem mevkiiler inşâ ettirmişlerdi.²⁷ Buna göre etrafı sağlam duvarlarla çevrili ribâtlarda genellikle şunlar bulunurdu: gâzîler için evler, bir câmi, bir hamam. Ve bir de tabiî olarak gâzîlerin atlarını

sûretle de göçebenin şehirlere kötü niyetle inmeleri kendiliğinden önlenmiş oluyordu. Ayrıca bozkır devletleri, şehirlerde siyasî istikrarın korunmasına da çok özen gösteriyorlardı. Yani iç ve dış kuvvetlere karşı koyarak şehirlinin de emniyetini sağlıyorlardı. Çünkü yerleşik bölgelerin istikrarsızlığı kervan yollarındaki büyük ticaret trafiğinin aksamasına yol açıyor, kervan yollarının güvensizliği de her şeyin alt üst olmasına sebep oluyordu. İşte bozkırda şu veya bu nedenle siyasî birlik dağılıverince kendi başlarına, himâyesiz kalan göçebeler tabiî olarak ihtiyaçlarını ‘ferdî teşebbüslerle’ gidermeye çalışıyorlardı ki bu durum da şehirliyi tabiî olarak rahatsız ediyordu. Fakat aşağıda göreceğimiz gibi Anadolu’da durum bambaşka idi.

²⁶ Bunlar hakkında kaynak göstererek en ayrıntılı bilgileri W. Barthold vermektedir: *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, 2. bs. (Londra 1958), s. 215, 239, 242, 287, 295, 312. Türkçesi: Hakkı Dursun Yıldız, *Moğol istilâsına kadar Türkistan*, (TTK, Ankara 1990), s. 231, 257, 260, 306, 315, 333. Ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 2. bs. (Ankara, 1972), s.146 vd.

²⁷ *ribât*’ın zamanla muhtelif yerlerde nasıl değiştiği, nasıl müesseseleştiği hakkında bk. M. F. Köprülü, “Vakfa ait tarihî ıstılahlar: Ribât”, *Vakıflar Dergisi* II (1942): 267-278. Bazı yerlerde oturup faaliyet gösterenlere *murâbiîn* de deniyordu yani kelime mânâsıyla “atlarını kendi hududunda bağlayıp nöbetleşe birbirini bekleyenler” ve “ribâtlarda oturanlar”.

barındıracakları ahırlar.²⁸ Gâzîlerin kovaladığı göçebeler gayri müslim oldukları için zamanla bu ‘talan ve yağma’ faaliyetine bir de dinî husûsiyet atfedilir: Gâzîlerin asıl işi bundan böyle şehirleri, kervanları korumanın yanı sıra bir de gayri müslimleri, yani bu durumda göçbeleri İslâma davet etmek ve dârüislâmın hudutlarını genişletmektir. Ribâtların dervişleri, şeyhleri ve bilumum din adamlarını kendine çekmesinin en önemli sebebi de işte bu gönüllü gâzîlerin ‘İslâma davet’ işini yüklenmeleri olmuş olabilir.

Bu noktada tarihin garip bir cilvesine temas etmemiz gerekir: Bu talan eden gönüllülerin yani gâzîlerin çoğunu yeni Müslüman olmuş Türkler teşkil etmekteydi. Talan edilen, yağmalanan göçebe de Türktü.

Gerek kervan yollarını, kervanları, gerekse şehir halkını koruyan bu gâzîlerin barındıkları ribâtlar emniyetin, korunmanın merkezi olduğu için kısa zamanda fakir fukara, düşkünler, kimsesizler buralara üşüşürler. Ardından okur yazarlar, hacılar, hocalar, vâizler, gezginci dervişler gelir yerleşirler. Tüccarlar da tabîi olarak herkes gibi emniyet

²⁸ Gördükleri işin tabiatı icâbı ribâtlardaki bu gâzîler atlı idiler. Aksi takdirde uçsuz bucaksız bozkırlarda göçbeleri yaya olarak kovalamak imkânsız olurdu. Nitekim Orta Asya’nın meşhur din âlimlerinden Ebû'l-Leys-i Semerkandî (öl. milâdî 983) *Tenbihü'l-Gâfilin* adlı eserinde 70. bölümü “gâziliğ’e 71. bölümü de “ribât’a ayırmıştır. Eski Anadolu Türkçesine yapılmış bir tercümede, 70. bölümde Selmân-i Fârisî’den naklen şöyle deniyor: “...deniz kıyında kâfir elinde bir dün *atın bağlasa* fazlî yigrekdürür bir ay oruç dutmağdan... (vr. 262b; bu kaynak hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir) yani “Deniz kenarında, kâfir ülkesinde bir gece olsun *atını bağlasa* [yani nöbet tutsa] bunun fazîleti bir ay oruç tutmaktan daha iyidir”. *atın bağla-* metnin Arapça aslında *ribât* kelimesinin tercümesidir. Ayrıca burada görülen *kâfir elinde* tabiri Arapça aslında yoktur. Diğer bir mesele de ‘deniz kıyısı’dır. Bu hangi denizdir? Yoksa deniz değil de başka bir şey mi? Arapça aslında *baħr* kelimesi var. Ve bu kelime her zaman ‘deniz, okyanus’ mânâsında değil, bir de ‘nehir, ırmak; suyu bol yerler’ mânâlarına geliyor (bk. E.W. Lane, C. I, s. 156). Bir Semerkandlı için ilk akla gelecek yer Mâveraünnehir’deki büyük ırmaklar ki Farslar ve bütün Orta Asyalılar ‘nehir’ için *deryâ* kelimesini kullanırlar ve bu aynı zamanda ‘deniz’ demektir (meselâ Amuderyâ, Yarkendderyâ gibi). Arapça aslında *‘alâ sâhili’l-baħr* şeklindedir. Görüldüğü gibi burada ‘kâfir ülkesi’ tabiri yoktur (bk. Cidde baskısı [1981/1401], 2. cilt, s. 542). Öğrencim Selim S. Kuru, burada *baħr* kelimesiyle, ‘İslâm ülkesiyle kâfir ülkesini ayıran doğal bir sınır’ kastedilmiş olabileceğini düşünüyor.

ve korunma peşinde olduğundan kısa zamanda ribâtlar kervanların konup göçtüğü, konakladığı kervansaraylar hâlini alır. Hatta bir devirde, bilhassa Moğol devrinde ribâtlar ‘ulakların at değiştirme konağı’ vazifesini de görür. Başta gâzîler olmak üzere, din adamlarının, dervişlerin durağı oldukları için ribât inşa ettirmek veya eskilerini tamir ettirmek dinî sevab kazanma vesîlesi olur. Bu yüzden de yüzlerce, binlerce ribât inşa ettirilir; vakıf gibi bunlara gelir kaynakları bağlanır.

Fakat bu mutlu ve güllük gülistanlık durum pek uzun sürmez. Daha Abbasîlerin ilk devrinde yani milâdî 750’den hemen sonra ribâtlarda ve bunların hemen yanındaki şehirlerde huzursuzluklar başlar. Bu huzursuzlukların kaynağı adı geçen gönüllü gâzîlerdir. İlk İslâm tarihleri bu huzursuzluklardan sık sık bahsederler. Göçebe gayri müslimleri kovalamak yerine, şehirleri, kervanları korumak yerine, gâzîler bu sefer şehirleri, kervanları soymaya, talan etmeye başlarlar. Bir çok ribât serserilerin, hırsızların, uğursuzların, soyguncuların barınağı olur. Bu durumdan en çok zarar gören Semerkand ve civârıdır. Gerek Abbasîlerin merkez kuvvetleri gerekse her bakımdan müstakil hareket eden bölge vâlileri ve yeni türeyen mahallî hânedanlar gâzîlerin şerrinden kurtulmak için her türlü çâyeye başvururlar. Alınan tedbirler zaman zaman müsbet neticeler verirse de mutlak bir çözüm bulunamaz.²⁹

²⁹ Bunlar hakkında F. Köprülü’nün adı geçen makalesine ve W. Barthold’un yukarıda zikrettiğimiz kitabına bakılabilir. Bilhassa W. Barthold bu münâsebetle XI. yüzyıl tarihçisi Gerdizî’nin bu gâzîleri ‘*ayyâr* yani ‘dolandırıcı, hilekâr’ diye adlandırdığını söylüyor (bk. a.g.e.; s. 215; H.D.Yıldız tercümesi, s.232). Gene W. Barthold, çapulculuk eden gâzîleri sindirmek için başvuru alan çârelerden birini milâdî 13. yüzyıl yazarı Avfî’den naklen zikreder (bk. a.g.e., s.312; H.D. Yıldız tercümesi, s.333): Semerkand kalesinin duvarına haydutlar şöyle yazmışlardı “Biz kesildikçe büyüyen bir soğan gibiyizdir”. Karahanlı hükümdarı Tamğaç-Hân İbrâhim ise aynı duvara şunu yazdırır “Ben burada bir bahçıvan gibiyim; ne kadar büyürseniz büyüyün her seferinde sizleri kökleyeceğim”. Bir gün aynı hükümdar Tamğaç-Hân İbrâhim eskiden haydutluk yapmış, kılıç kullanmış bir haydut reisini bulup getirmelerini ister. Bunun üzerine birini bulup getirirler. Bu, tövbe edip haydutluktan artık vaz geçmiş ve dört oğlu ile çalışarak hayatını kazanmaktadır. Hükümdar der ki “Ülkeye sulh ve sükûnu geri getirebilmek için yardımına ihtiyacım var. Eski hırsız ve kâtillerden bulabildiklerini topla getir bana; bunları asker yapalım; elbirliği ile

Gerek eski kaynaklar gerekse modern devirdeki araştırmacılar, 11. yüzyıla kadar süren bu geri tepmeyi yani gâzîlerin ileri, dârüli-slâmın ötesine doğru hareket etmek yerine korumakla mükellef oldukları Müslüman şehirlerine saldırmalarının sebepleri üzerinde ayrıntılı olarak durmamışlardır. Halbuki meselenin çözümü, yani gâzîlerin Horasan'da ve Orta Asya'da niye birden ters hareket etmeleri ve korumakla mükellef oldukları şehirleri talan etmeye başlamalarının nedeni, hâdisenin bizzat içinde bulunmaktadır. Şehirlere zarar veren gayri müslim göçebeleri uzaklaştırmak için kovalayan atlı gâzîler geçimlerini bu göçebelerin elinden aldıkları hayvanlarla sağlıyorlardı. Bu duruma zamanla bir çeşit bağışıklık kazanan göçebe bir süre sonra kendini korumanın, savunmanın yollarını bulmuştu: Uçsuz bucaksız bozkırlarda saklanmak, hayvanları gizlemek ve nihayet takipçileri yanlış yollara sevk etmek zor olmamış olsa gerek. Nesiller geçtikçe ribâtlarda oturan bu takipçilerin yani gâzîlerin işleri güçleşmiş, göçebelerden elde ettikleri 'ganîmetler' de gittikçe azalmış olmalı ki sonunda tabîî olarak, hazır elinin altındaki şehirliye ve kervanlarına el atmaya başlamışlardır. Bu suretle bir zamanlar din kardeşlerinin alkışladığı, "Allah sizlerden râzı olsun" duâları ile uğurlayıp, sefer dönüşü "Çok yaşa, bin yaşa!" alkışlarıyla karşıladığı `gâzîler` şimdi kendilerinin can düşmanı olmuşlardı. Gerek yerleşik halkın kendisi, bilhassa tüccarlar, gerekse resmî devlet güçleri yani ilkin Sâ mânîler, daha sonra kurulan Türk asıllı devletler bu durumu düzeltmek için her türlü çâreye başvuruyorlardı. Fakat bütün çözüm denemelerinin verdiği müsbet neticeler bir türlü uzun vadeli ve kalıcı olamıyordu.

memleketi çapulculardan kurtaralım." Bu şahıs eski hırsızlardan 300 adam bulur getirir. Sarayda bunlar teker teker bir odaya alınır, yeni elbiseler giydirilir. İkinci odada bunları cellâtlar beklemektedir. Bu sûretle hepsi teker teker öldürülür. Soyguncuların başı da dört oğlu ile birlikte aynı âkibete uğrar. Bu hikâyede zikredilen haydutların eski gönüllü gâzîlerden olduklarını tahmin etmek pek güç olmasa gerek. Bir de Mahmûd-ı Gaznevî'nin Hindistan seferine Mâveraünnehir'den yirmi bin gönüllü gâzînin katıldığı kaydedilmektedir (bk. W. Bartold, a.g.e., s.287).

Nihâyet mutlak çözümü tarihin tabiî akışı getirdi: Selçukluların batıya, Akdeniz'e, yani Bizans'a doğru, 1071 ve az öncesinde başlattıkları, nesiller ve yüzyıllar sürecek olan göçleri.

Bir yandan Mâveraünnehir'de nüfusun artışı neticesinde yeteri genişlikte otlak bulamayan göçebelerin baskısı öte yandan, yukarıda temas ettiğimiz 'gönüllü gâzîlerin', göçebelerin peşinden gitmek yerine şehirleri bunaltmaları, yerleşik halka musallat olmaları, bölgedeki muhtelif siyasî sorumluları tabîî olarak başka bir yöne itmiş, bir başka çâre bulmaya yöneltmişti. Tarih kitaplarından bildiğimiz Karahanlı-Gazneli-Selçuklu arasındaki siyasî çekişmeler sonunda, mâhiyetlerini şimdilik tam olarak bilemediğimiz sebeplerden ötürü en iyi yolun, Hindistan ve Asya içlerindeki *dârülharbe* yönelmek yerine batıdaki Bizans, Ermeni ve Gürcü *dârülharbine* yönelmek olduğunu düşünen Selçuklular, işte bu kitleleri Hazar denizinin güneyinden batıya, Anadolu'ya, Akdeniz kıyılarına inmek üzere yüreklendirmeye başlamışlardı.³⁰

³⁰ Bir solukta bir araba lâf ettim; bir yığın tarihî bilgilerin yanı sıra bazı iddialar ileri sürdüm. Bunlar muhitimizde alışanlara yer yer ters düşüyor. Bu konularda yaygın olan bilgiler şöyledir: "Türkler savaşı bir millet olduklarından gazâ (yani gâzîlik) onların mizacına en uygun düşen bir dünya görüşü oldu. onun için de İslâmiyeti kabul ettiler ve Selçuk Türklerinin idaresinde batıya göç ettiler." Meseleye tepeden kuş bakışı ile bakarsak bu hükümler akla pek yatkın görünüyor. Ama biraz havalardan aşağılara inip kaynaklar aracılığı ile meseleleri biraz kurcalayınca bunların hiç de öyle yuvarlak lâflara. yusuvarlak hükümlere tahammülü olmadığı görülür. Bu konuda bk. Turgut Akpınar, *Türk Tarihinde İslâmiyet*. (İstanbul, 1993). 230 s.

Bir de bunca cici duygusallığın arasında bir şeyi kaçırıyoruz, bir soruyu ihmâl ediyoruz: Niye burunlarının dibinde üzerlerinde 'burası *dârülharptir*' diye yazılı koskoca bir Hindistan dururken; hatta 'âb u havâsı', iklimi ve de her şeyiyle göçebe Türkün mizacına, tabiatına en münâsîp düşen gayri müslim Orta Asya ve ötesinde ve âdeta câzip bir şekilde "gel beni fetheyle" diye bağırان topraklar durup dururken niye kalkıp bunca zahmetlere katlanıp, sürüleri önlerinde binlerce fersahlık yolları, geçip Bizans'ın kapılarına dayandılar acaba? Bizans cephesi nasıl *dârülharp* tarifine uyuyor idiyse pekâlâ Hindistan da, Orta Asya da bu tarife aynen uyuyordu. Nitekim Mahmud el-Kâşgarî'nin Divanından hepimizin çok iyi bildiği eski destan parçaları, Müslüman Karahanlıların, hatta belki de 9. yüzyılda Sâ mânîlerin nasıl Budist ve Maniheizt kâfirler üzerine seferler ettiklerini, *gazâlar eylediklerini*, Tarım bölgesindeki kâfir şehirlerini ne biçim talan ettiklerini açık ve seçik bir şekilde göstermektedir. Misâl olarak şu

Yanlış anlamayı önlemek ve zihinlerde belirebilecek ters yorumlara meydan vermemek için burada bir noktayı kesinlikle hemen belirtmemiz gerekiyor: ‘şehirlere ve şehirliere musallat olmuş gönüllü gâzîler’ gibi olumsuz bir vasıflandırmanın, bu zikrettiğimiz göç ile, yani batıya Bizans bölgesine yönelik Türk-Müslüman akınları ile doğrudan bir ilişkisi yoktur; ilişki dolaylıdır, ikinci derecedendir. Şöyle ki Sâ mânîlerden beri Müslüman idârecilerin bütün gâyesi gönüllü gâzîleri şehirlerden uzak tutmaya, sivil halkı onların şerrinden korumaya çalışmaktı. İşte bu batıya yönelik evrensel göç, bu gâyeyi gerçekleştiriyordu. Kitle hâlinde Türk-Müslüman topluluklarının doğu veya güney-doğu yerine batıya göç etmesinin sebeplerini şimdilik tam olarak bilemiyoruz ama bu gönüllü gâzîlerin de bu göçe katıldığını görüyoruz. Müslüman siyasî çevreler bilhassa Selçuklular da, büyük şehirlerin, kervan yollarının selâmeti adına bunu teşvik etmiş, hararetle desteklemiş olmalıdırlar.

meşhur dörtlüğü burada tekrarlamak istiyorum: *Kelginleyü aktımız / kendler öze çıktımız / furhan evin yıktımız / burkan öze sıctımız* “Seller gibi aktık/şehirleri bastık/puthânelerini yıktık/putlar üzerine sıctık.”

[Burada geçen *furhan evi* sanıldığı gibi her zaman Budist manastırları değil, aynı zamanda Mani manastırları mânâsına da gelebilmektedir. Bu konu üzerinde ayrıca bir başka münâsebetle duracağız].

M. el-Kaşgarî devrinde yani 11. asırda büyük akınların yönü niye doğudan batıya döndü? Kaşgar’ın doğusu yani Tarım bölgesi, 4-5 yüzyıl daha *kâfiristan* (=Budist-Maniheist) yani dârülharp olarak kaldığı hâlde niye batıda, çok uzaklardaki Hristiyan dârülharbine yöneldi? Hiç olmazsa Moğol fırtınası kopmadan önce Doğu Türkistan’a doğru yayılabilirlerdi, değil mi? Bu soruları hiç soran yok. Denecek ki sen biliyor musun bu soruların cevabını? Hayır, bilmiyorum. Aslında kendim bir cevap arıyorum. Ama cevâbını düşünmeden adam gibi sorular soracağız önce, değil mi? Cevâbını sonra bulmaya çalışırız nasıl olsa.. Ama buluruz, ama bulmayız, o başka. Biz bulamazsak bizden sonrakiler bulur herhâlde bir gün. Biz önce sorularımızı soralım adam gibi. Soru sorulmayan yerde cevap aranır mı hiç?

Bu konularda ‘zihin açıcı’ ve yönlendirici hükümleri gene her zamanki gibi M. Fuad Köprülü vermiştir: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Mes’eleleri”, *Belleten*. VII2. (1943) 28: 219-314 [bilhassa s.276].

II. *gâzî* teriminin Anadolu ile Akdeniz bölgesinde itibârını yeniden kazanması

İşte şimdi bu noktada derin bir nefes alıp Anadolu'da, Akdeniz bölgesinde milâdî takvimlerin 1000 yılını gösterdiği sıralarda ortaya çıkan durumu hatırlayalım:

İlk Osmanlı tarihlerinin "göçer evlü" diye vasıflandırdığı Türkmen boyları yani Oğuzlar kitleler hâlinde önlerinde sürüleri, batı İran üzerinden Anadolu'ya, Bizans topraklarına akmaya başlar.³¹ Gayri müslim köyler, kasabalar, şehirler direnir. Bu direnişe karşı güç kullanıp bu yerleri ele geçirirler. Selçuklu adıyla siyasî bir birlik kurulur Konya'da: Anadolu Selçukluları, yani Konya Selçukluları, yani Rûm Selçukluları. Bu devlet, şeklen yani itibarî olarak Abbâsî halîfesine bağlıdır, onun adına Bizans *dârülharbinde* 'bekçilik' etmektedir.³² Ufak tefek hudut çatışmaları, köy ve kasabaların zaman

³¹ Tarihler bu akın hâlindeki göçler içerisinde ancak resmî olanlarını yani tam teşekküllü devlet düzeni ile hareket edenlerini zikrediyor: Çağrı Bey'i, 1071 Malazgirt'de Sultan Alparslan'ı zikrediyorlar. Eğer göçler, yalnız bu zikredilenlerden ibâret kalmış olsaydı, Anadolu'nun türkleşmesi diye bir vâkıa olmazdı. Bilindiği gibi orta çağlardaki bölgesel nüfus artışlarının başlıca sebebini devamlı göçler teşkil ediyordu.

³² İlk bakışta değişen bir şey yokmuş gibi görünüyor; zira Abbâsiler yüzyıllar önce de Türk asıllı unsurlara bu 'hudut boyu bekçiliği' işini gördürmüşlerdi. Ama o zamanlar Türkleri paralı asker olarak hudutlara yerleştiriyorlardı. Halbuki şimdi, üstlenilen 'hudut boyu bekçiliği' vazifesi temelde aynı olmasına rağmen durum değişmiştir: Her ne kadar gene de Selçuk sultanı Bağdad'ın bir uç beyi sayılmakta ise de, Konya kendi başına buyruk, tam teşekküllü bir devlet düzenine sâhiptir, yerleşik bir düzeni vardır. Merkezde sultana bağlı mülkî ve askerî bir idare mekanizması vardır. Ordusu daimidir, düzenlidir. Vergileri düzenli bir şekilde toplanır. Gerek içerde ve gerekse dışarda resmî yazışma dili Farsçadır. Medreselerde ilimler Farsça aracılığı ile öğrenilir. Kur'an dili olan Arapça'nın öğretiminde dahi Farsça kullanılır. Yani Kur'an âyetleri Farsça tefsir edilir, anlatılır ana dili Türkçe olan *dânişmendlere* yani öğrencilere. Dinî eserlerin büyük bir kısmı Arapça olarak kaleme alınır; ama şiirler Farsça söylenir. Konya sarayı dâhil şehirlerin çoğunda konuşma dili olarak yani günlük anlaşma vâsıtası olarak Türkçe kullanılıyordu. Dağlarda, yaylalarda konup göçen "göçer evlü" Türkmenlerin yani Oğuzların ağızındaki de Türkçe idi. Türkçe olmasına Türkçe idi amma bu yalnız ve yalnız öpüşüp koklaşma gibi 'bir anlaşma' aracı idi, bir konuşma dili idi. Fakat bir süre sonra Türklere kendi dillerinde eğitim verilmeye başlar. Yani 'yazı dili'nin temelleri atılır. Bunun nasıl olduğu hk. bk. burada 10. yazı.

zaman el değiştirmesi dışında Bizans ile öyle büyük çekişmeler olmaz. Fakat Konya'daki Selçuk idaresi daimî ve düzenli ordusunu, o sırada Avrupa'dan, Balkanlar üzerinden çığ gibi inen Haçlılara karşı kullanmak zorundadır. Böylece Konya sadece Bağdad'ın değil bütün İslâm dünyasının 'bekçiliğini' üstlenmiştir artık.

Oğuz boyları (Türkmenler) durmadan, dalga dalga, akın akın doğudan, Asya içlerinden ha bire gelmektedirler. Bu sırada takvimler 1200'leri göstermektedir. İç Asya ve Batı Asya siyasî bakımdan kaynamaktadır. Tarihlerin 'Moğol istilâsı' diye adlandıracakları Moğol fırtınası kopmak üzeredir. Çok uzak bir ihtimâl de olsa bir Bizans-Moğol iş birliği hâlinde iki ateş arasında kalabileceğini sezen Konya Sultanlığı, Bizans ile olan hudutların emniyet altına alınmasına, gerektiği hâllerde bu hudutlardaki *sevkulceyşî* yani stratejik noktaların ele geçirilmesine ve elde bulundurulmasına eskisinden daha fazla ihtimam göstermeye başlar. Abbasîlerin başlangıçtan beri uyguladıkları uç sistemini yani 'hudut boyu karakol bekçiliği' sistemini bu sefer Konya Sultanlığı tatbik etmektedir. Bunun için de ardı arası kesilmeden gelen Türkmenleri kullanır.³³ İşte bu ilk dönemin 'hudut boyu karakol bekçileri' yani uçları, bilindiği gibi Konya Sultanlığının uçlardaki vâililiklerini kendilerine model edinecekler ve 'Anadolu beylikleri' olarak karşımıza çıkacaklardır. 15. yüzyılın başından itibaren yazılmaya başlayan 'Tevarih-i Âl-i Osmanlar'dan öğrendiğimize göre Oğuzların Kayı boyundan Ertuğrul Gâzî'yi Selçuk sultanı 1200'lerde Anadolu'nun kuzey-batısına, Bizans hududuna, 'hudut boyu karakol bekçisi' olarak yerleştirir. Bu defa roller değişmiştir: Vaktiyle Bağdad'daki Abbasî halîfesi adına hudutlarda 'bekçilik'

³³ uçlar hakkında Anadolu tarihinin yerli kaynaklarında çok ilgi çekici kayıtlar var. Bunlar için şimdilik şu kaynağa bakılabilir: İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye...* neşreden N. Lugal ve A. S. Erzi (Ankara, 1957), s.116,7-8: *ümerâ-yi Türk-i uc* "Uçların Türk [asıllı] komutanları"; s.121,8: *Sultân ... henüz be-tedârik u telâfî-yi mühimmât-i uc ... meşğûl bûd* "Sultan [yani Konya sultanı] uçların ihtiyaclarını tedârik etmekle meşgul idi." [Yazıcıoğlu'na göre: "...Sultân gâyet ferâhından uç eترافینوñ mühimmâtın düzedüp..." Th. Houtsma neşri, Leiden 1902, s.70] Bu kayıttan, uçların öyle sanıldığı gibi başı boş bırakılmadıkları, ihtiyaclarının merkezce takip edildiği açıkça anlaşıyor.

faaliyeti göstermiş olan aynı ırkın çocukları, şimdi kendilerinden çıkmış bir topluluğun kurduğu yerleşik düzene yani Konya Sultanlığına aynı hizmeti vermektedirler.

Bu hizmetin adına, bilindiği gibi 15. yüzyılın başından itibaren Osmanlı tarihçileri *gazâ* adını vermişlerdir. 20. yüzyılın Osmanlı tarihçilerinden bazıları, Osmanlı devletinin kuruluşunu işte bu *gazâ* ideolojisine dayandırmak istemektedirler.³⁴ İlk dönemin belgelerini yeniden gözden geçirerek bunların tenkidini yapmak sûretiyle bu iddianın geçerli olamayacağını göstermeğe çalıştım. Vardığım sonuç şu oldu: Osmanlı devletinin kuruluşunda, *gazâ* ideolojisi birinci dereceden bir rol oynamamıştır.

1. Hicrî 738 (1337) tarihli Bursa kitâbesinin sahteliği üzerine

Uçlardaki bu faaliyetler yani Türkmenlerin ‘hudut boyu karakol bekçiliği’ faaliyetleri, gerek Anadolu’daki Müslüman şehir halkının, gerekse Konya Selçuk Sultanlığının gözünde nesiller geçtikçe itibar ve şeref kazanmış ve nihayet H.738 (1337) yılında Bursa’nın sünî ve yerleşik ehâlisi, bütün Müslüman Anadolu halkının duygularına tercüman olarak Orhan Bey’i Arapça bir kitâbede “gâzîler sultanı, gâzî oğlu gâzî” (*sulţānū’l-ğuzāt, gāzî bin el-ğāzî*) olarak vasıflandırmıştır.³⁵ Acaba bu kitâbe gerçekten o devirde mi yazılmıştır? Gerçekten devrinin zihniyetini mi aksettiriyor? Bu sorulara cevap arayacağız.

Paul Wittek Osmanlı devletinin kuruluşu ile ilgili meşhur *gazâ* nazariyesini işte bu 1337 tarihli Arapça kitâbeye dayandırmaktadır.³⁶

³⁴ Bu iddiayı ileri süren ilim adamları ve eserleri hakkında aşağıda yeri geldikçe bilgi verileceği için burada söz konusu edilmedi.

³⁵ Bu kitâbe çeşitli biçimlerde okunmuş ve yayınlanmıştır. Bunlardan en sıhhatli görünenleri şunlar: Halim Baki Kunter, “Kitabelerimiz”, *Vakıflar Dergisi*. II (1942): 431-456 (bilhassa s.437-438); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. I (İstanbul, 1966): 58-59.

³⁶ Bk. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*. 2. bs. (Londra, 1958), s. 14-15. Bu nazariyeye ilkin M. F. Köprülü sadece “tek cepheli bir izah” olması bakımından itiraz etmişti (“Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Mes’eleleri”, *Belleten*. VII. (1943) 28: 286. Halil İnalçık son yazılarından birinde Osmanlı devletinin kuruluşunu izah ederken Türkmen boylarının ‘mevsimlik göçleri’ ile ‘kitle hâlindeki göçlerin sebep olduğu nüfus

Bu nazariyeye en büyük ve kapsamlı itiraz yıllar sonra 1983'de Rudi Paul Lindner'den geldi.³⁷ R. P. Lindner adı geçen 1337 tarihli kitâbede Orhan Bey için kullanılan `gâzîler sultanı` unvanı hakkında aynen şöyle demektedir (s. 7-8): "1337 tarihli Bursa kitâbesi, Osmanlı toplumunda gördüğümüz mühim değişmelerden biri olan 14. yüzyılın ilk yarısındakisi için ilk delili teşkil eder. Gazâ, hânedânın kuruluş yıllarını, sünnî ve yerleşik halka izah ederek anlatmanın en uygun vâsıtası olmuştu. Ahmedî ile başlayan 15. yüzyılın tarihçileri, Osmanlı tarihinin, hâfizalarda yeniden canlandırılan olaylarını bu ideolojiye uydurmak için ellerinden geleni yapmışlardı. Osmanlı tarihçileri için bu çok makûl bir hareketti. Ama modern araştırmacılar olarak bizim de aynı şeyi yapmamız bize düşen bir iş olmamalıdır. Öte yandan kutsal savaşın yani gazânın, Osmanlı fikir hayatı tarihinde haklı ve şerefli bir yeri vardır."

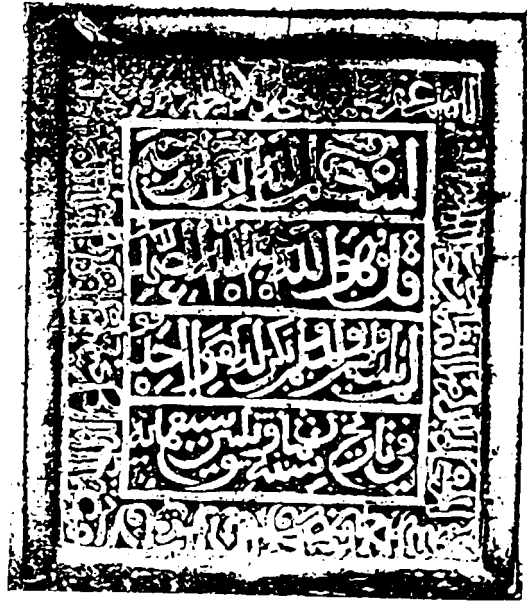
Benim burada biraz aşağıda göstereceğim kaynaklara dayalı bir iki delil, R. P. Lindner'in itirazlarının bir bakıma doğru olduğunu gösterecektir. Bir başka açıdan bakıldığında ise Rudi Paul Lindner'in, 1337 tarihli kitâbeyi 'Osmanlı toplumunda görülen zihniyet değişikliğinin bir delili' olarak göstermesi, bu kitâbe ile ilgili filolojik gerçeklere aykırıdır, çünkü aşağıda delilleriyle göstereceğimiz üzere bu Arapça kitâbe daha sonraki bir devirde, muhtemelen H. 820 (1417) tarihini taşıyan başka bir 'orijinal' kitâbenin veya bundan sonraki

hareketlerini' vurgulamakta ve bu faaliyetlerin tabîi olarak gâzîlik ideolojisiyle birleştiğini söylemektedir (bk. "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies*. 2 (1982) 2: 71-79). Fakat bütün bu izah denemelerinin hareket noktası, yani gazâ ideolojisi, bir asır sonraki ilk yarı resmî Osmanlı tarihçilerinin görüşüdür (Ahmedî ve bunun ardından gelenler). 1300'lerin başında Osman Bey zamanından kalma yazılı bir kaynak henüz bulunamadığı için tarihçi ister istemez daha sonraki kaynaklarda söylenenlerle yetinmek zorunda kalıyor. Ve işte bütün mesele burada düğümleniyor: 13. yy'ın sonu ile 14. yy'ın başındaki olayları, 120 yıl sonra yorumlayan tarihçilerin verdikleri hükümler gerçekleri ne dereceye kadar aksettirebilecekler?

³⁷ Rudi Paul Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (1983). Osmanlı araştırmalarında çığır açan bu mühim eserde [bilhassa I. Bölüm "The Tent of Osman, The House of Osman"]

devirlere âit herhangi bir kitâbenin üslûbunu takliden yazılıp eski Bursa'daki yani Hisar'daki Şehâdet camiinin doğu kapısı üstüne konmuş olmalıdır (teferruat için bk. aş.).

Kitâbenin, gerçekten 1337 tarihine âit olması son derece şüphelidir. Çünkü ifâdesi hiç de bu devrin üslûbuna benzemiyor. Bir an için bu kitâbenin bu devirde kaleme alınmış olduğunu kabul edelim, o takdirde bu gâzî unvanını gerçekten Orhan Bey'in kendisi kabul etmiş miydi? Faaliyet-

Bursa Hisar semtinde inşa edilip de bugün yerinde bulunmayan Orhan Bey'in mescidine âit 738 (1337) tarihli Arapça kitâbe. Bursa'da Şehâdet camiinin doğu kapısı üzerine büyük bir ihtimâlle 1892 tarihinde yerleştirilmiştir. Çünkü yazı ve kullanılan unvanlar 14. asra âit olamaz!
Halim Baki Kunter (1942), s. 437-8.

lerinin gazâ olması onun için önemli miydi? Bursa kitâbesi gerçekten üstünde verilen 738 tarihinde yazılmış olsa bile, dili ve üslûbu gereği, Rudi Paul Lindner'in ifâde ettiği gibi bambaşka bir dünyanın, yani yerleşik ve sünnî aydınların, Orhan Bey'i nasıl gördüklerini, daha doğrusu nasıl görmek istediklerini, nasıl algılamak istediklerini dile getirmektedir; yoksa bu kitâbedeki metin, Orhan Bey'in, kendisini bizzat böyle telâkki ettiği mânâsına gelmeyebilir. Nitekim 1324 tarihli Farsça bir vakfiyesindeki ve 1348 tarihli Türkçe bir mülknâmesindeki ifâdeler, kullanılan unvanlar, Orhan Bey'in kendisini gâzî telâkki etmediğini, etrafındakilerin de onu böyle görmediklerini açıkça göstermektedir. Çünkü bu 'ifâdeler' ve 'unvanlar' 1337 tarihini taşıyan Arapça kitâbedekilerden çok farklı, hatta bunlarla taban tabana zıt bir durumdadırlar ve birbirlerini hiç mi hiç tutmamaktadırlar.

Bu farkları tesbit edebilmek için 1337 tarihli Bursa kitâbesiyle Orhan Bey'in vakfiyesini ve mülknâmesini, üzerlerindeki ad ve unvanlar bakımından birbirleriyle karşılaştıralım. Ama önce 1337 tarihli Bursa kitâbesini yakından inceleyelim; iç ve dış yapısı bakımından devriyle olan tutarsızlıklarını ve uyumsuzluklarını göstermeye çalışalım.

Bursa'da *Şehâdet cami*inin doğu kapısı üzerindeki bu kitâbe metninin tercümesi şöyledir:³⁸ “Allahım, ulu ve yüce emîr ve Allah yolunda savaşılan (*emîrül-kebir el-mu'azzam el-mücâhid fî sebîlillâh*), gâzîlerin sultanı (*sulţânül-ğuzât*), gâzî oğlu gâzî (*ğâzî ibnü'l-ğâzî*), devlet ve din yiğidi (*Şücâ'ü'd-devle ve'ddîn*)³⁹, ihsanı âlemlere şâmil (*münfiku'l-âfâk*), imânın sağ kolu (yeminü'd-dîn) Osman oğlu Orhan'a -Allah ömrünü dâyim etsin- sen mağfiret et, onu bağışla! Allah rızâsı için mübârek mescidin inşâsını 738 tarihinde emretti. Allah için bir mescit yapana Allah cennette bir ev yapar.”

Kitâbeye daha yakından bakalım. Fotoğrafta da görüldüğü gibi unvanlar, isimler, dua, yapılan iş ve bunun manevî değeri karenin çevresindedir. Ortada ihlâs sûresi var, sûrenin bitimindeki tarih şöyle okunuyor [harekeleri Farsça olarak yorumladım]: *fî târih-i sene-i semâne ve şelâşine ve seb'ami'e* “sene 738 tarihinde”

Kitâbeyle ilgili hikâye şudur: Bursa'nın fethinden hemen sonra Orhan Bey eski Bursa'da (Hisar) bir mescit yaptırmış. Bu mescit 1809 yangınında harap olunca, tamir edilmiş. 1855 zelzelesinden sonra da tamâmiyle yok olmuş. Bunun hemen yanındaki I. Murad'ın Şehâdet camii yıkılınca yerine 1892'de yenisi yapılmış. Şehâdet camiinin 1892'de yeniden inşâ edilmesi sırasında 1337 tarihini taşıyan bu kitâbe doğu kapısı üzerine konmuş.

³⁸ Bk. buradaki fotoğraf; H.Baki Kunter'in yukarıda adı geçen makalesinde verdiği tercümesinden yararlandım.

³⁹ Metinde şücâ'üd-dünyâ okumuşlar, fakat açıkça ş. *devle* olduğu görülüyor ki zâten Orhan Bey'in diğer adının da şücâ'ü'd-dîn olduğunu diğer kaynaklardan biliyoruz (aş. bk.). Öteki farklı okunuşlar ve farklı istifler için bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, a.g.e.

Hikâye buraya kadar şüphe götürmeyecek şekilde doğrudur. Fakat şu soruları sorup bunlara cevap aramamız gerekiyor: “Bu kitâbe daha önce neredeydi? Orhan Bey’e âit binadan bahseden bu kitâbe nasıl olmuş da I. Murad’ın Şehâdet camii üzerine konmuş?” Son derece iyimser bir yorum şudur, ve herhâlde Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşunu *gazâ* nazariyesine dayandıran P. Wittek de bunu sessiz sedâsız kabullenmiş görünüyor: “... Çoktan yerinde yeller esen Orhan mescidinin, *o devirden kalma kitâbesi*, harâbeleri içinden çıkarıldı ve 1892’de hemen yanına yeniden inşâ edilen I. Murad’a âit Şehâdet câmiinin doğu kapısının üzerine kondu ...” Bu yorumun bir yeri derhâl şüphemizi çekiyor: “... *o devirden kalma kitâbesi*”. İşte şimdi bunun üzerinde duracağız.

Bir kere bu kitâbede alışlagelmişlerle uyuşmayan bazı hususlar var:

A. Harfler kaba ve sert köşelidir. 14. ve 15. yüzyıllardaki kitâbelerdekilere hiç benzememektedir. Buraya resmini koyduğum ikinci kitâbenin yazısı ile mukayese edildiğinde fark açıkça görülüyor. Bu ikinci kitâbe Bursa’da çarşı içinde bugün hâlâ duran meşhur Orhan camii’nin 1417 yılında Çelebi Sultan Mehmed tarafından tamir ettirilmesiyle ilgilidir. Üzerindeki metni özetle şudur: “Orhan Bey 740 senesinde (1339-40) Bursa’daki camiini yaptırmış. Karamanoğlu yaktıktan sonra Çelebi Mehmed 820 yılında (1417-18) yeniden inşâsını emretmiş...”⁴⁰ Burada görülen Selçuklu kitâbe sülüsü, 14. ve 15. yüzyıllarda çok kullanılan, yaygın bir yazı türüdür. Harflerin

⁴⁰ Bk. Halim Baki Kunter, a.g.m., s. 438. Hüsnü hat bakımından daha geniş bir karşılaştırma yapmak isteyen meraklı okuyucu neşredilmiş olan 14. yüzyıla ve 15. yüzyılın başlarına âit diğer kitâbelere bakabilir: Rıfkı Melûl Meriç, “Akşehir Türbe ve Mezarları”, *Türkiyat Mecmuası* V (1936): 141-212 ve 75 resim; Franz Taeschner, “Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie”, *Der Islam* 20 (1932): 109-186, bilhassa s.131 vd., s.141 vd.; Assadullah Souren Melikian-Chirvani, “Recherches sur les Sources de l’Art Ottoman, Les Stâles Funéraires d’Ayasoluk I”, *Turcica* IV (1972): 103-133. Ve: *Turcica*. VII (1975): 105-121 [resimler cildin sonundadır]; F. Th. Dijkema, *The Ottoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne* (Leiden, 1977), s.13, resim 1: H.802 tarihini taşıyan bu kitâbe Bursa kitâbesinden 64 yıl sonra yazılmıştır.

kenarları yumuşaktır, yarı kavisler çizerek birbirini kovalamaktadırlar. Eğer gerçekten yukarıdaki 1337 tarihini taşıyan kitâbe, söylenen tarihte yazılmış olsaydı, en azından bunda da, 1417 tarihli kitâbedekine benzer bir yazı üslûbunun bulunması gerekirdi. Görüldüğü gibi böyle bir şey yoktur.

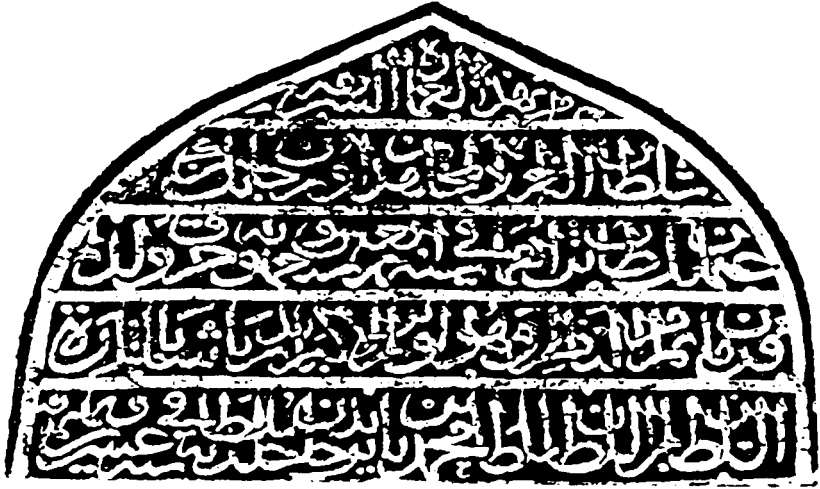
B. 1417 yılındaki kitâbede unvanlar şöyle: *Sulţânü'l-ğuzât ve'l-mücâhidîn Orhân Beg bin 'Oşmân Beg*.

Görüldüğü gibi 1417 tarihli kitâbedeki unvanlar ile 1337 tarihini taşıyan kitâbedeki unvanlar birbirini tutmaktadır, birbirini andırmaktadır. Hatta 1337 tarihli kitâbe, 1417'dekinden daha da ileri, daha da süslü, daha da moderndir. Halbuki durumun tersi olması gerekirdi. Öte yandan sözü edilen kitâbe eğer gösterilen tarihte yazılmış olsaydı 13.-14. yüzyıl Anadolu'sunda çok yaygın olan şu unvanlardan birini veya benzerini kaydetmesi gerekirdi. Meselâ: *Hudâvendigâr-ı a'zam, Maḥ-dûm-zâde-i mu'azzam, Zeynû'l-ümerâ*.⁴¹ Kitâbede bu ve benzerlerinden hiç birine rastlanmıyor. Aşağıdaki vakfiye ve mülknâmede de görüleceği gibi 14. yüzyılın başında henüz daha böyle süslü unvanlara hiç rastlanmaz. Öte yandan ilk devirlerden beri tabîî olarak kullanıla gelen *beg* unvanı 1417 kitâbesinde bile hâlâ kullanıldığı hâlde 1337 kitâbesinde bu unvan yoktur. Belki de kitâbenin yazarı, *beg* gibi basit(!) bir unvanı yakıştıramadı. Yakıştıramazdı zira bu kitâbenin yazarı, iddia edildiği gibi 14. yüzyılın adamı değil, çok sonraki devirlerin adamıydı. Çünkü biz *beg* kelimesinin 15. yüzyılın ortalarından itibaren artık eski haşmetini kaybetmeye başladığını, başta sultan olmak üzere yüksek rütbelilerin unvanları sıralanırken buna pek rağbet edilmediğini kesinlikle biliyoruz.⁴² Demek ki bu 1337 tarihli

⁴¹ Bk. el-Hayî, A.S. Erzi neşri, Ankara 1963.

⁴² Bilhassa İstanbul'un fethinden sonra bu unvanın sultanlar için artık hiç kullanılmadığı görülür. Hatta 15. yüzyılın başlarında Çelebi Sultan Mehmed'den sonra kitâbelerde *beg* görülmez (Bk. Franz Taeschner, "Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie", *Der Islam* 20 (1932): 109-186. Bilhassa resim 4 ve s. 131, 138, 141 ve 147). I. Murad devri ile ondan sonraki devreye âit kitâbelerde *sultan* unvanları arasında *beg* ve *gâzî* unvanına rastlanmaz; yalnız Çelebi Sultan Mehmed'in Yeşil Türbe'deki kabri kitâbesinde *el-*

kitâbe, lakap ve unvanlar bakımından da devrine ters düşmekte, en azından devrinin husûsiyetlerini bu bakımdan aksettirmemektedir.

Orhan Bey'in Bursa çarşısındaki camiinin 820 (1417) tarihli tamir kitâbesi

1337 tarihli Bursa kitâbesinin tahlilinden çıkan sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. 1337 tarihini taşıyan kitâbe, yazı üslûbu bakımından devrindakilere benzemektedir.
2. Kullanılan unvanlar, lâkaplar devrindeki benzerlerine uymamakta, kısmen 15. asırdan sonra kullanılmaya başlayan unvanlarla uyushmaktadır.
3. Dış yapı yani yazı üslûbu ve iç yapı yani metnin arzettiği uygunsuzluklar, adı geçen (H.738) 1337 tarihli kitâbenin, daha sonraki

gâzi unvanı görölüyor ki bu da Sultanın ölümünden sonraki bir tarihe âittir yani H. 824 tarihinden sonra.

Bu konuda R. C. Jennings'in şu makalesi çok dikkat çekici: "Some Thoughts on the Gazi-Thesis", WZKM 76 (1986): 151-161. *sultan* unvanının Orhan Bey için kullanılmadığını tesbit eden R. C. Jennings, Bursa kitâbesinin, bu yüzden Orhan Bey devrine âit olamayacağını haklı olarak ileri sürüyor. Bu yazıya dikkatimi çeken Cemal Kafadar'a teşekkür etmek isterim. Ayrıca krş. bir de E. Zachariadou, "The Oguz Tribes: The Silence of the Byzantine Sources", *Res Orientales IV, Itinéraires d'Orient, Homages Ö Claude Cahen*, 1994. S. 285-289.

bir devirde yazılmış ve üzerine 738 tarihi konmuş olduğunu göstermektedir.

4. Bu ‘daha sonraki bir devir’ büyük bir ihtimâlle Şehâdet camiinin yeniden inşâ edildiği 1892 tarihi veya bir süre önceki bir tarihtir. I. Murad’a âit olan Şehâdet camii, Hisar’da söz konusu Orhan Bey camiinin tam yanında idi. Ve bu Orhan Bey camii bir yangında harabolduktan sonra 1809’da tamir görmüş, 1855 zelzelesinden sonra da tamâmiyle yok olmuştu. İşte yakınına 1892’de inşâ edilen yeni Şehâdet camii ile karıştırıldığı için yanlışlıkla Orhan camii sanılıp 1892’de veya bir süre önce böyle bir kitâbe düzenlenmiş ve bunun doğu kapısı üstüne, bugünkü yerine konmuştur.

5. Netice-i kelâm Paul Wittek’in, gazâ nazariyesini dayandığı bu kitâbe 14. yüzyıla âit değil, büyük bir ihtimâlle 19. yüzyıla âittir.

2. (724/1324 tarihli Farsça vakfiye):

Orhân bin ‘Osmân. Men ki Şücâ’ü’l-dîn Orhân bin Faḥrî’l-dîn ‘Osmân...

mânâsı özetle şöyle olur: “... Ben Fahreddin Osman oğlu Şücaeddin Orhan, Mekece nâhiyesinin tamâmını, gelene, gidene, dervişlere, fakire fukaraya yardım olsun diye vakfettim ve azadlı kölem Tavaşi Şerefeddin Mukbil’i müteveli tayin ettim... Bu vesikayı okuyanlar, hazır olan cemaatin şehâdetiyle bunu gerçek sayınsınlar ve inansınlar...”

Vakfiyenin sonunda Osman Bey’in ve Orhan Bey’in çocukları olduğu anlaşılan kişiler şâhitler arasındadırlar. Bunların da hiç bir unvanı yoktur. Bir kısmını veriyoruz:

Çoban bin ‘Osmân . Melek bin ‘Osmân . Ḥamîd bin ‘Osmân . Bazarlu bin ‘Osmân . Sulṭân bin Orhân . Süleymun bin Orhân vb. vb.

Fî avâsıtı şeh-r-i rebî’ü’l-evvel sene erba’a işrîne ve seb’ami’e...
“Rebiyülevvel ayının ortalarında, 724 yılında (yazıldı).”

3. Orhan Bey'in 749/1348 tarihli Türkçe mülknâmesi

Orhân bin 'Osmân . Bu mektûbuñ sebeb-i tahrîri oldurur kim hâl-i sıhhatümde kemâl-i 'aqlum birle gendü memleketümde mutaşarrıfiken Zai'îmü'l-cuyûş ve'l-'asâkir ferzende - dâme 'izzuhu - Pambucak deresini milklige virdüm...

Kütibe fî evâhîr-i mâh-i rebî'ü'l-âhîr sene tis'a ve erba'îne seb'ami'e

"... Bu fermanın yazılış sebebi şudur: Sıhhatım ve aklım yerinde olduğu hâlde ve kendi memleketime hâkim iken Pambucak deresini ordu kumandanı 'şehzâde'ye⁴³ mülk olarak verdim - Onun değeri ve yüceliği devam etsin! -..."Rebiyülâhîr ayının sonlarında, 749 yılında yazıldı."

4. Orhan Bey'in Safer 754 tarihli (8 Mart-5 Nisan 1353) Türkçe mülknâmesi

Orhân Beg bin 'Osmân . Benüm hükmüm oldur kim biti götüren Hamza Fakih'e Taşköprü'de Akbınar çiftliğin vakf idüp virdüm. Taşarruf eyleyüp devletüme du'â eylesün. Biti gören tahkîk bilsün. Tahrîr^{en} fî şafer sene erba'a ve hamsine ve seb'ami'e. Be-mağam-ı Bûrşâ.

"... Benim hükmüm şudur: Elinde (bu) fermânı bulunduran Hamza Fakih'e Taşköprü'deki Akpınar çiftliğini vakıf olarak verdim. Kullansın ve devlete duâ etsin. (Bu) fermânı görenler gerçekliğini anlasınlar. Safer ayında, 754 yılında Bursa'da yazıldı."⁴⁴

Görüldüğü gibi daha sağlığında iken biri Farsça ikisi Türkçe olarak kaleme alınmış olan bu üç metinde *gâzî* unvanı hiç bir şekilde kullanılmamaktadır; sadece *Orhân bin 'Osmân* yani 'Osman'ın oğlu

⁴³ *ferzend*, kelime mânâsiyle 'oğul' fakat burada 'şehzâde' veya bir 'asîlzâde' olduğu anlaşılıyor. Nitekim Türkçedeki *oğul* ve *mahdum* kelimeleri de bu mânâdadır. Burada Orhan Bey'in oğullarından biri mi kastediliyor? Yoksa sadece asıl bir âileye mensup biri mi söz konusudur? İncelenmesi gerekir. Her iki belge de defalarca yayınlanmıştır, bk. meselâ İ.H. Uzunçarşılı, *Belleten*, sayı 19 (1941), s.277 vd; a.mlf., *Belleten*, sayı 9 (1939), s.99 vd.

⁴⁴ Bk. A.S. Erzi, *Belleten*, sayı 53, s. 104-105

Orhan' şeklinde geçmektedir. Öte yandan Türkçe mülknâmede yüksek rütbeli bir komutan olduğu anlaşılan şahıs kısaca *za'imü'l-cüyüş ve'l-asâkir* diye geçmektedir. Burada da gâzî veya benzeri bir unvânın bulunması gerekmez miydi? Ama yok. Orhan Bey büyük bir ihtimâlle vakfiyenin asıl Farsça metnini tercümesiyle birlikte şâhitlerin huzurunda okutmuş, dinlemiş ve dinletmiş olmalıdır. Eğer Orhan Bey, gerçekten kendisine gâzî denmesini isteseydi hangi kâtip onu bu unvandan mahrum bırakmaya cesâret edebilirdi? Böyle bir ihmâli tasavvur etmek mümkün değildir. Ayrıca *gazâ*'nın, bir süre sonraki devirlerde, bazı bölgelerde ve bazı çevrelerde, bilhassa şehirlerin sünnî ahâlisi arasında dinî bir ibâdet derecesine yükseltildiğini düşünecek olursak,⁴⁵ gene dinî bir vecîbenin yerine getirilmesi demek olan 'vakıf' eyleminin yazılı olarak tesbiti sırasında *gazâ*'nın ve gâzîliğin muhakkak zikredilmesi gerekmez miydi?

Farsça vakfiye ile Türkçe mülknâmelerin eldeki nüshaları devrinde yazılmış değildir, 16. yüzyıldan kalma kopyalardır; fakat düzme ve uydurma değildirler. Düzme olanların içine hemen dâima yeni devirlerin yazışma üslûbu ve terminolojisi sokulur, bu yüzden sahte oldukları ve kastedilen eski devre âit olmadıkları da hemen belli olur.⁴⁶

Burada bir hususa daha dokunmak istiyorum. A.S. Erzi'nin zikredilen yazısında bahsettiği ve *Orhan bin Osman Beg* şeklinde okunan tuğranın 'otantik' olmadığı iddia ediliyor.⁴⁷ Aslına bakılacak

⁴⁵ Bk. Tunca Kortantamer, *Leben und Weltbild des altosmansichen Dichters Ahmedî unter besonderer Berücksichtigung seines Diwans* (Freiburg, 1973), s. 236

⁴⁶ Fakat burada bunun böyle olmadığını yani Orhan Bey'in bu belgelerini 16. yüzyılda kopya edenlerin, asıllarına sâdik kaldıklarını gösteren çarpıcı misâller ve diğer meseleler için bk. A.S. Erzi, *Belleten*, sayı 53 (1950), s. 101 vd. Ayrıca Farsça vakfiyenin konusu olan Mekece nâhiyesi Neşrî tarihinde de aynı bağlamda geçiyor (bk. *Belleten*, sayı 19, s.282).

⁴⁷ Tuğranın bir örneği için bk. Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İstanbul 1980, s. 82

olursa Osman Bey ve Orhan Bey zamanından, hatta I. Murad zamanından günümüze hiç bir belgenin aslı kalmamıştır.⁴⁸

A.S. Erzi'nin adı geçen makalesinde, bu münâsebetle temas ettiği husus çok önemlidir. Evet bütün bu belgeler, bilhassa tuğralar sonradan kopya edilmiştir ama, eğer tamâmiyle uydurma olsalardı, 16. asırdaki bir müstensih tuğraların içerisine devrinin ibarelerini, terimlerini, unvanlarını eklerdi. Halbuki örneklerinde gördüğümüz gibi bunlar son derece sadedirler. Yani bir belgenin otantik olmaması, onun muhakkak sahte ve tamâmiyle uydurma olmasını gerektirmez.

Son olarak bu konuda inkârı *gayr-i kâbil-i mümkün* farklı bir belgeden bahsedelim ve de bu bahsi burada kapatalım.

Orhan Bey'in sikkesi

Bir yüzünde çevrede ilk dört halîfenin adları, ortada '*lâ ilâhe...*'; öbür yüzünde de 727 tarihi ve *Orhân bin 'Osmân be-Brûsa* okunmaktadır.⁴⁹ Eğer gâzîlik bu devirde geçer akçe olsaydı bu unvanın bu akçe üzerinde muhakkak bulunması gerekmez miydi? O 'akçe' ki elden ele dolaşır, yetmişiki milletin eline geçer. Kendini 'gâzî' olarak gören bir hükümdar, bir 'boy beyi', unvanının yetmişiki düvele yayılmasını istemez miydi?⁵⁰

⁴⁸ Bunlardan en güvenilir gibi görünen I. Murad'ın 1 Recep 767 tarihini taşıyan meşhur vakfiyesinin (baş kısımları ve tuğra için bk. Suha Umur. a.g.e., s.86) benzeri eski bir belgeye baka baka II. Bayezid devrinde yeniden yazıldığını bugün artık kesinlikle biliyoruz: 14. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan bir vakfın mütevellisinin torunlarına, ellerinden alınmış haklarını geri vermek maksadiyle devrinden 150 yıl sonra düzülmüş olan bu belgede, vergi muafiyetlerinden bahsederken kâtip, I. Murad devrinde henüz bilinmeyen bazı teknik terimleri, farkında olmadan kullanmak sûretiyle kendini ele vermektedir. Fakat belgenin, 14. yüzyılda gelişmekte olan resmî yazı dilinin husûsiyetlerini taşıdığı muhakkaktır. Yani bunu yazan, II. Bâyezid devri kâtibi samîmidir; I. Murad devrinin resmî Türkçesini iyi biliyor, ama devrine ters düşen bir *avâz-î divâniyye*'yi meselâ kaleminden kaçırıyor.

⁴⁹ Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Beğın Hükümdar olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", *Belleken* 33. (1945): 207-212

⁵⁰ Tabîî burada nümizmatik ustaları yani 'sikke bilimciler' işe karışacak ve diyecekler ki "efendim, daha nice sikkelerimiz var da üzerlerinde âit olduğu beyin veya sultanın tam unvanları yok; bu da onlardan biri olabilir." Doğru lâfa ne denir? Ama gene de meseleyi kurcalayalım ve bu konuda gerçekten ne

Belgelerin yorumunu yaptıktan sonra ortaya çıkan yeni durumun bir tek izahı vardır, o da şudur: *gâzîlik* Orhan Bey'in kendisi için birinci planda değildi. Ve dahası var: Etrafındaki sünnî ve aydın kitle de bu unvanı kendisine vermeyi henüz düşünmüyordu. Anadolu'nun hatta bütün Akdeniz bölgesinin yerleşik, sünnî ve eli kalem tutan ahâlisi, büyük bir ihtimâlle Ahmedî'nin faaliyet gösterdiği 14. yüzyılın ikinci yarısına yani I. Murad devrinin sonlarına kadar *gâzî* unvanından kaçınmışlar, hemen hemen hiç kullanmamışlardı. Niye acaba kullanmamışlardı?

Öte yandan 1400'lere gelindiğinde *gazâ* ve *gâzîlik* artık, bilhassa Anadolu'nun bütün göçebe ve yerleşik Müslüman Türk kitleleri tarafından benimsenmiş, 150 yıl önce Türkmen boylarının Konya sultanına gördükleri `hudut boyu karakol bekçiliği` hizmetine *gazâ*, bu hizmeti görenlere de *gâzî* adı ve unvanı verilmiş ve bu eylem, namaz ve oruç gibi ibâdetler arasında sayılmaya başlamıştı. Bu nasıl olmuştu?

Bunun nasıl olduğunu yani *gâzî* ve *gazâ*'nın nasıl "iâde-i itibar eylediğini" anlayabilmek için biraz daha gerilere, Türklerin Anadolu yaylasında görünmeye başladıkları devirlere dönelim ve bu devirlerin şehirlerindeki sünnî yazarların Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerine bakalım: 11. yüzyıldan itibaren Türkmen boylarının Anadolu'da karşılaştıkları *dârülharp*, Ermeni, Gürcü ve Bizans *dârülharbi* idi. Ve buraları Horasan ve ötesi gibi değildi. Türklerin vazifesi Horasan'daki gibi artık *dârülişlâm* şehirlerini, kervanları gayrimüslim göçebelere karşı korumak değil, kendilerine yeni yurt edinmekti. Üzerine yürüyecekleri toprakların insanları İç Asya'daki gibi her an yer değiştiren, nereye gideceği, nerede kısırılacağı kestirilemeyen göçebe

düşündüklerini bildirmelerini, sikke bilimcilerimizden bekleyelim: Sikkelere ad ve unvan komada bir gelenek var mı? Bu geleneğin gelişme çizgisi nasıldır? Bir fikir verir düşüncesiyle Artukoğullarının bir iki sikkesindeki *İlgâzî* unvanını hatırlatayım: *Necmü'd-din Alpı ibn Timurtaş ibn İlgâzî ibn Artuk* (1152/1176); *Kutbü'd-din İlgâzî ibn Alpı* (1176-1184). Dânişmendilerde de Emir Gâzî'nin (1104-1134) Yunan harfleriyle bir sikkesi var: *Omegas Amiras Amirgazis* (bk. Estelle J. Whelan, "A Contribution to Dânişmendid History: The Figured Copper Coins", *The American Numismatic Society* 25 (1980):133-166, özellikle s. 136-137)

toplulukları değil, yerleşik, köy, kasaba ve şehirlerde oturan insanlardı. Ve bunlar gayri müslimdirler, Hristiyanlıklar. Yani yapılacak iş belliydi: Gidip *dârülharbi* ele geçirmek. Bu iş ve bu işi yapan tabîî olarak şerefli olacaktır. Ama bu noktada, vaktiyle mânâsı ‘şerefsiz’ hâle gelmiş olan *gâzî* unvanına, Sâ mânîler zamanında ribâtlardan çıkıp göçebeler üzerine yürüyen gönüllülerin yaratmış oldukları ‘şeref ve itibârı’ geri getirmek gerekecekti. Fakat kaybolan, hatta kötü mânâ kazanan unvan eski itibarını kolay kolay geri alamamıştır. Bunun için uzun bir sürenin geçmesi, şartların değişmesi, ve de değişen şartların toplumca benimsenmesi gerekiyordu. Nitekim Bizans Anadolu’sunu Malazgirt’te Türklüğe açan meşhur Alparslan’a bile bu unvan verilememiştir de *alp* ile yetinilmiştir. Niye? Artık bu kadar gözden düşmüş bir unvanın Alparslan için kullanılamayacağı açıktır.⁵¹ Yukarıda *ribâtı* izah ederken işaret ettiğimiz üzere *gâzî*nin mânâsı daha Sâ mânîler ve Selçuklular zamanında değişmiş ‘hilekâr, hırsız, haydut’ mânâsında *ayyâr* olmuştu.⁵² şimdi *gâzî* kelimesinin

⁵¹ Bir çok eski tarihler Alparslan'a *gâzî* unvanını vermiyorlar mı? Veriyorlar tabîî. Fakat bu söz konusu kaynaklar çok sonraki devirlere âit kaynaklardır. Yani bunlar, *gâzî* unvanı “iâde-i itibar eyledikten” çok sonra yazılmışlardır. Gene de kendisinden bahsettiğimiz zaman bugün **Alparslan Gazi* demiyoruz. Osman Gazi, Orhan Gazi dediğimiz hâlde. Niye? Bunun üzerinde durup düşünmemiz gerekir: 1071’lerde *gazilik* yukarıda izah ettiğimiz sebeplerden dolayı itibarda değildi. En azından dinî savaş böyle adlandırılmıyordu bu devirde. *Gâzî* yerine *alp* kullanılıyordu. Nâdir olarak *gâzî* kullanılmış ise bile yaygın değildi, kitlelerce benimsenmemiştir. Hâlbuki 1300’lerin sonuna doğru durum değişmişti, bu unvan eski şerefiyle tekrar geri gelmişti.

⁵² Arapçada kelimenin asıl mânâsının “ortalıkta dolaşan, oraya buraya saldıran” olduğu anlaşılıyor. Bu, *gâzî*lerin Orta Asya’da başlangıçta yaptıklarına uymaktadır (bk. E.W. Lane, C.II, s.2209-10 [bilhassa en eski lügatçilerden Sihah’da <m.s.900> ‘av için ortalıkta dolanan aslan’a lâkap olarak verilmiştir]). Farsçada ise aslının yanı sıra “haydut” mânâsını kazandığı görülüyor (bk. Steingass, s. 874). Anadolu halkının severek okuduğu destanlardan biri olan *Eba Müslim* destanında, E. Müslim’in muarızlarının kötü işler için kullandıkları adamlarına ‘ayyâr’ denmektedir. Bu destandaki olaylar Abbasîlerin ilk devirlerinde geçmektedir. Kötü tarafın yanında yer alan bu ayyarlar belki de ribâtlarda yaşayan eski *gâzî*leri, adı kötüye çıkmış bu savaşçıları ifâde ediyordu. Ayrıca bk. M. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. 2. bs. (Ankara, 1972), s.147-148, 154.

eski şerefli itibarının muhtelif devir ve bölgelerde nasıl ve hangi şartlar altında, çok yavaş ve mütereddit adımlarla geri gelebildiğini, bazı metinlerdeki verileri mukayese ederek, bunları yeniden yorumlayarak anlamaya çalışalım.

Gâzî unvanının Selçuklularda, gerek Anadolu'da gerekse Asya'da ilkin hemen hemen hiç kullanılmadığı görülür. Anadolu Selçuklularının tarihini Farsça olarak kaleme almış olan İbn-i Bîbî meşhur tarihinde (yazılış tarihi 1281) gâzî kelimesini pek nâdir olarak kullanmaktadır; bunun yerine hep *alp* geçiyor. *Gazâ* ise *gazv* şeklinde, kalıp hâlinde yalnız başlıklarda görülüyor.⁵³ Öte yandan Kastamonu'da Konya'nın bir uç beyi olarak faaliyet göstermiş olan Çoban-Oğullarından Muzafferü'ddin Yavlak Arslan ve oğlu Mahmûd'a 13. asrın sonlarında intisap edip Farsça olarak iki küçük *inşâ*⁵⁴ risâlesi kaleme almış olan Hâsan b. 'Abdül-Mü'min el-Höyî eserlerinde *gâzî* ve *gazâ* kelimelerini hiç kullanmaz, bunun yerine gene hep *alp* kullanır.⁵⁵

⁵³ Bk. N. Lugal ve A.S. Erzi neşri. *be-gazv-i Gürcistân* (s.102) "Gürcistan gazâsına"; *Mengücek Gâzî* (s.103); *Nûh Alp* (s.109); *Sultân-ı Gâzî* (s.135)

⁵⁴ Resmî ve hususî yazışmaların usûllerini, kullanılacak unvanları, hitap şekillerini anlatan el kitapları demektir.

⁵⁵ Bu iki eser yayınlanmıştır. Bk. Hâsan b. 'Abdül-Mü'min el-Höyî, *Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucâmu'l-Fazâ'il*, yayınlayan Adnan Sadık Erzi (Ankara 1963), 4, 46 s. Yazarın âile şeceresi bugün tesbit edilmiştir. Bk. M. Kemal Özergin, "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min el-Höyî Hakkında", *Bellefen* 34 (1970), s.219-230 [Bu yazı minyatürlü Farsça Varaka ve Gülşah mesnevîsinin tarihini tesbit bakımından çok mühimdir]. Rahmetli M. K. Özergin bu yazısında gösterdiği üzere bu âile Güney Azerbaycan'ın Tebriz yakınlarındaki Hoy şehrinde Anadolu'ya 13. yüzyılın başlarında göç etmiş olmalıdır.

el-Höyî kalıp hâlinde *guzât* ve *mücâhidin* kelimelerini kullanıyor sadece: *nâsirü'l-guzât* ve *nuşretü'l-guzât* biçimlerinde üç yerde geçiyor. Fakat bölgenin hükümdarı için hâlâ böyle bir unvan yok; sadece ordu komutanları için kullanılmış: *leşker-keş* ve *ümerâ-i sipâh* (A.S. Erzi, a.g.e., s. 4,5,7).

Bu eserde görülen bir çok Türk asıllı unvanlardan anlaşıldığına göre yazarın bağlı bulunduğu Türk şivesi, Oğuz grubu dışında Karahanlı koludur, yani Orta Asya'dır. Ve işte bu yüzden de belki *gâzî* unvanı, yazar el-Höyî'nin çevresinde yani Tebriz civârında hâlâ daha eski *itibarsızlığını* korumakta idi. Şöyle ki Tebriz ve civarı, daha en eski devirlerden beri meşhur İpek Yolu'nun İran'dan sonra Akdeniz bölgesine ve Avrupa'ya açılan en büyük kapısı idi. Bu yüzden de

Fakat Anadolu'nun başka yerlerinde *gâzî* unvânının pek az da olsa kullanıldığı görülüyor.⁵⁶

Adı bilinmeyen bir yazar, *Bahrü'l-Fevâid* yani "Faydalı bilgiler deryası" adlı Farsça bir ilmihâl kitabını 552-557 (1157-1162) yılları arasında Şam Atabeyine sunmuştur. Görüldüğü gibi bu Atabeyin unvanlarında da *gâzî* unvanı yoktur fakat *alp* vardır. Bu Farsça eserin, adını vermeyen yazarı, eserini sunduğu Şam Atabeyine *gâzî* unvanını vermiyor ama kendisi, eserinin içinde *gazâ*, *gâzâ*, *gâziyân* kelimelerini rahatlıkla kullanıyor ve bunlar üzerine bazı nazariyeler geliştiriyor (yk. bk.). Buna göre Şam Atabeyi için *gâzî* unvanı hâlâ daha *iâde-i itibar* etmemiştir. Neden? Fakat yazar için durumun değiştiği anlaşıyor. Yani *Bahrü'l-Fevâid*'in yazarı için *gazâ* eylemi şerefli bir iştir ve bunu yapan da şerefli bir kişidir. Bu tutarsız davranışın bir sebebi olmalı.

Aynı bölge için diğer misâllerimizi sıralayalım: Urfa'yı Haçlıların elinden 1144 tarihinde geri alan mâdeddin Zengî'ye çağdaş tarihçi İbn el-Kalânîsi (öl. 1160) bir çok unvan arasında şunları da vermektedir: "...*Alp Gâzî ... İnanç Kutluğ Tuğrulbeg Atabeg*."⁵⁷ Görüldüğü gibi 'İmâdü'd-din Zengî hem *alp*'tir hem *gâzî* Mardin-Harput-Hısn civarında 1100'den itibaren hüküm sürmüş olan meşhur Artukoğulları sülâlesi beylerinden bazılarının *Gâzî*, *İlgâzî* ve *Alpı* olarak adlandırıldığını görüyoruz.⁵⁸

Horasan ve ötesindeki ribâtlarda olup bitenlerden yani meselâ *gâzî*lerin eski şan ve şereflerini kaybetmesi keyfiyetinden batı bölgelerinde ilk haberdar olanlar da tabii olarak Tebriz'de oturanlar olmuştur.

⁵⁶ Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, s. 76 vd. s. 76: *iehabeddin gâzî*.

⁵⁷ Bk. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)* (Ankara, 1987)

⁵⁸ Bk. "Artukoğulları", İA. *Gâzî* teriminin yeniden itibar kazanması ile ilgili olarak, bu konuyu işlediğim ilk yazımda (bk. *Tarih ve Toplum*, sayı 110, 1993) ileri sürdüğüm düşüncelerimi temellendirmek için bu terimin hangi bölgelerde, hangi kaynaklarda nasıl kullanıldığı veya kullanılmadığı hakkında misâller verirken bazı yanlışlar yapmışım, eksiklikler bırakmışım. Bunları düzelter ve tamamlayan Feridun M. Emecen'in şu yazısı çok ciddi ve ilgi çekicidir: "Gazâyâ Dâir XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 191-198.

Bütün bu olayların geçtiği Güneydoğu Anadolu ve Suriye, 1100'lerden itibaren Türk-İslâm dünyası ile Haçlı kontluklarının burun buruna, nesiller boyu her gün savaştıkları bölgelerdi. Hatta ömrünü bu bölgelerde geçirdiği anlaşılan *Bahrü'l-Fevâid*'in yazarı, yukarıda gördüğümüz *gazâ-cihâd* farkını belirleyen nazariyesini temellendirirken Şam kalesinin ve vilâyetinin âdeti parsel parsel, mahalle mahalle durmadan Haçlılarla Müslümanlar arasında kanlı bir şekilde el değiştirdiğine işâret eden misâller vermektedir.⁵⁹ Mardin, Urfa, Antakya, Halep, Şam, Kudüs gibi dar bir coğrafi bölgede her Allah'ın günü burun buruna savaşılır ve bura *dârüliislâmı* halkı da çoluk çocuk, kadın ihtiyar demeden hep birlikte bu savaşa katılırsa *gazâ* ve *gâzî* kavramlarının eski şereflerini geri almaları kadar tabîî bir şey olamazdı herhâlde. Fakat yazar, dediğimiz gibi Şam Atabeyine hâlâ daha bu unvanı verememekte ama *gâzî* terimi bölgenin Farsça yazı dilinde kullanılmaya başlamaktadır.

Buraya kadar söylediklerimizi şöyle toparlayabiliriz:

1. *cihâd*, *gazâ* ve *gâzî* kelimelerinin Türk dili tarihinde uğradığı değişiklikler:

a. Lügat kitaplarından ve Türkçe metinlerden anladığımıza göre *gazâ* kelimesi esasta aynı şeyi ifâde eden *cihâd*'ın yerini almıştır Anadolu'da.

b. Bu tercihin dayandığı sebebi 12. asırda Şam'da yazılmış olan *Bahrü'l-Fevâid* adlı Farsça bir ilmiyât kitabı izah etmektedir: saldıran düşmanı uzaklaştırmaya *cihâd*, uzaktaki düşman üzerine muhtelif sebeplerle yürümeye *gazâ* denir. Daha sonra ilk Türkçe ilmiyât kitaplarına kaynaklık ettiği anlaşılan bu eserin de etkisiyle Anadolu'da

⁵⁹ Haçlı kontlukları ile müslümanlar arasında aş.yk 70-80 yıl süren bu günlük savaşların en canlı tasvirlerini şu iki eserde bulmak mümkündür: Emmanuel Sivan, *L'Islam et La Croisade, Idéologie et Propagande dans les Réactions Musulmanes aux Croisades*, (Paris 1968); Steven Runciman, *A History of Crusades 2: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East 1110-1189*. (Pelican Books 1971), XII, 523 s. Kontluklardan bir kısmı için bk. I. Demirkent, a.g.e., s. 149

beyliklerde ve Osmanlılarda bu formül uygulanmış; bunun neticesi olarak da *gazâ* ve *gâzî* yaygınlaşmıştır.

c. Fakat 16. asırdan itibaren yüksek zümrenin ağzında, bilhassa kaleminde *cihâd* kelimesi *gazâ*'nın yerini almış ise de halk *gazâ* ve *gâzî* kelimelerini gerek yazı dilinde gerekse konuşma dilinde kullanmaya yüzyıllar boyu devam etmiş, bunları dilin temel kelimeleri hâline getirmiştir.

2. *gazâ* ve *gâzî* kavramlarının ilk defa ortaya çıkışı; bu faaliyetin itibardan düşmesi; kaybolan itibârın yeniden kazanılması. Ve bütün bunların sebepleri:

a. Abbasîlerin ilk devirleri ile (8. asır) Sâ mânîler zamanında (9. asır) Horasan'da, Mâverâünnehir'de Müslüman şehirlerini ve kervan yollarını göçebelerin saldırılarından korumak maksadı ile hudut boylarına bir takım atlı gönüllüler yerleştirilmişti. Ribât denen ve ilkin ev, hamam, mescit ve ahırlardan meydana gelen külliyelerde yani müstahkem mevkiilerde oturan gönüllülerin, Müslüman olmayan göçebelere karşı düzenledikleri seferlere *gazâ*, bunu yapanlara da *gâzî* dendi. Kısa zamanda bu saldırılar dinî bir faaliyet olarak telâkki edildiği için ribâtlar dervişlerin, din adamlarının, gezginci vâizlerin ve nihâyet tüccarların uğraşı olmaya başladı. Hayatlarını göçebelere elde ettikleri ganimetlerden sağladılar.

b. Göçebeleri kısıtlayarak yakalamak, sürülerini alıp getirmek her zaman kolay olmuyordu. Bu yüzden atlı gönüllülerin hayatları zorlaşmaya başlayınca, bu sefer kendilerine güvenen şehirliye ve kervanlara el atmaya başladılar. Ribâtlarda değişen ve güçleşen hayatın zorladığı bu hareketler şehirlinin ve devlet idarecilerinin tabii olarak hoşuna gitmedi. Mukâbil tedbirler alındı ve şiddetle takibâta uğradılar. Bu arada taşıdıkları *gâzî* unvanı da damgalandı, kötü oldu, sevimsiz oldu. Unvanın başına gelen bu felâket belki de yukarıda Burhân-ı Kâtî'dan naklettiğimiz mânâlarda suyun yüzüne çıkıyor: "ipde oynayan cambaz" ve "mumbar dolması" (bk. dip notu 6).

c. Ve işte 900'lerden sonra halkın ve devletin gözünde eski itibârını kaybeden bu unvana uzun bir süre hiç iltifat edilmedi. Hatta bu

unvan o kadar çok ‘kirlenmişti’ ki Anadolu Türk tarihinin dönüm noktasını teşkil eden 1071 yılının kahramanı Alparslan’a dahi bu unvan verilemedi. Fakat zamanla unvan eski itibârını geri aldı. Fakat bu öyle kolay olmadı yüzyıllar sürdü; bazı bölgelerde erken oldu, bazı bölgelerde çok geç oldu.

d. *gâzî* unvanının *iâde-i itibar eylemesi* dört merhalede tamamlanmıştır:

(1) Başlangıç merhalesinde Horasan ve Orta Asya’daki 10. ve 11. asrın Müslüman idarecileri, Müslüman şehirlerine musallat olan eski devrin *ribât gâzîlerini* uzaklaştırma çâreleri ararlar. Halkın gözünden düşmüş olan bu kitleleri faydalı bir unsur hâline getirmenin yolları aranır. Alparslan’ın 1071 Bizans seferine gönüllü olarak katılan 20 bin Müslümanın ‘gazâyâ imrendirilip yüreklendirilmiş’ olduğu düşünülebilir. Bu konuda elimizde hiç bir delil yok. Tarihler sadece Alparslan’a gönüllülerin de katıldığını kaydediyorlar ama bu unvanı kimsenin kimseye vermeye henüz cesâreti yok.

(2) Selçukluların Irak, Suriye ve Anadolu’ya inmeleri ile tarihî kayıtlarda bu unvan tek tük görülmeye başlar. İlk 12. asır boyunca Güneydoğu Anadolu ve Suriye’de Haçlı kontlukları ile yapılan kanlı savaşlar tabîî olarak bu unvânı geri getirmiştir: Bahrü’l-*Fevâid*’deki *gazâ* ve *gâzî*’nin tahlili, ‘İmâdü’l-dîn Zengi’ye 1144’te bu unvanın verilmesi, Artukoğullarında *İlgâzı* adlı iki hükümdârın bulunması hep bu savaşların halk üzerinde yarattığı etkinin neticesidir.

Fakat Konya’ya bağlı Kastamonu ucunda faaliyet gösteren yazar el-Höyî’nin, kalıp hâlinde *gâzî* kelimesinin çoğulu olan *guzâr*’ı bir iki isim tamlamasında kullanmasından başka hiç *gâzî* unvanını kullanmaması dikkati çekiyor. Belki de bu, yazarın Tebriz civârından, dolayısıyla *gâzî* unvanının itibârını kaybettiği Horasan’a yakın bir yerden gelmesiyle ilgilidir.

(3) Bu sıralarda tam teşekküllü bir devlet olarak ortaya çıkan Konya Selçuk Sultanlığında ise durum biraz daha başkadır. Konya’nın resmî tarihçisi İbn-i Bîbî bunun yerine hep *alp* kullanmaktadır. Zira Konya ve civârı siyasî ve askerî bakımdan uç olmaktan çıkmıştır artık, *dârülharp* uzaklardadır. Bu sefer Konya Sultanlığı kendisi *uçlar*

kurmuştur; savaş buralarda olur. Böylece Horasan'da ve İç Asya'daki *ribât gâzîliği* geleneği takip olunmakta yani gâzilik uçlardaki askerî faaliyetlere bir ad olmaktadır. Yani hudutlardan uzakta, içerlerdeki merkezlerde böyle faaliyetler söz konusu olmayacağı için böyle ad ve unvanlara da pek fazla ihtiyaç görülüyordu.

Öte yandan Anadolu'daki *dârülharp* Horasan ve Orta Asya'daki gibi göçebe düzeninde değil yerleşik düzendedir: Hareket kabiliyeti kısıtlı olan Anadolu'nun gayri müslim şehir ve kasaba halkını dize getirmek, kendine bağlamak, Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarındaki gayri müslim göçebeleri sürüleriyle birlikte avlayıp İslâma davet etmekten çok daha kolay olmuştur. İşte bu yüzden 1300'lere gelindiğinde Anadolu halkının gözünde gâzîliğin hiç olmazsa hor görülmediğini tahmin edebiliyoruz. Ama biz bu faaliyetlerin o dönemde nasıl adlandırıldığını bugün bilemiyoruz.

(4) Nitekim Marmara uçunda ilk Osmanlıların faaliyetlerinin nasıl adlandırıldığı hakkında çağdaş belgeler yoktur. 738/1337 tarihine âit olan - veya âit olduğu iddia edilen - Bursa kitâbesi, her ne kadar gâzî unvânını Orhan Bey için üç kere kullanıyorsa da, gerek epigrafik durumu gerekse çağının diline ters düşen ifâdeleri yüzünden belge olarak güvenilirliğini kaybetmiş görünüyor.

Bu faaliyetlere resmen *gazâ* dendiğini, bu işi yapanlara da *gâzî* unvânı verildiğini ancak şâir Ahmedî'nin 15. yüzyılın başında yazdığı eserinden öğreniyoruz: Yani *Kayı* boyunun Konya sultanı tarafından hudutlara yerleştirildiği tarihten aş. yk. 150 yıl sonra. Gâzîliğin artık itibârını kazandığı 15. asrın başlarında Ahmedî, Konya sultanlığına bağlı uçlardaki faaliyetleri şerefli bir faaliyet olarak gösterir. Fakat Ahmedî teknik terimleri kullanırken dikkate değer bir ayırım yapar: uçlarda Osman Bey'den, Orhan Bey'den ve etrafındakilerden bahsederken, *gâzî*, *gâzîler*, *gâziyân* der; fakat Konya Sultanı'nın ordusu, bir iki istisna dışında hep *leşkerdir*, *çeridir*.⁶⁰

⁶⁰ Bu *leşker-gâzî* ayırımı üzerinde ayrıca bir başka münâsebetle duracağız.

Osmanlı Devletinin kuruluşu ile ilgi olarak 20. yüzyılın ilk yarısında geliştirilen bazı nazariyelerin hareket noktasını, kuruluşundan bir asır sonraki ilk yarı resmî Osmanlı tarihçilerinin yani Ahmedî ve bunun ardından gelenlerin, dile getirdikleri ve harâretle savundukları *gâzilik görüşü* teşkil eder. 1300'lerin başında Osman Bey zamanından kalma yazılı bir kaynak henüz bulunamadığı için tarihçi ister istemez daha sonraki kaynaklarda söylenenlerle yetinmek zorunda kalıyor.

Bu gibi hâllerde acaba dil tarihçisi, teknik terimlerin geçmişini, uğradıkları mânâ değişikliklerini incelemek sûretiyle, çağdaş tarihî belgelerin bulunmadığı karanlık devirlerin zihniyetine ışık tutamaz mı? *Gazâ*, *cihâd* ve *gâzî* kelimelerini işte bu maksatla ele aldık ve Osman Bey ile Orhan Bey devrinin bu konudaki zihniyetine ışık tutmaya, en azından 'doğru' sorular sormaya çalıştık.

"Kedinin fâreler üzre gazâ eyledüginün resmidür !"

*Kedi meraklıları için
gazâ ile kedi arasındaki
ilişki üzerine ufak bir not:*

KEDİYE VERİLEN BİR AD

EBÛ GAZVÂN “gazâ ve cihâd babası”

E.W. Lane, Arapça lüğatinde ‘kedi’ye *Ebû Gazvân* adının verildiğini kaydediyor (s.2257). Basralı 11. asır Arap şâir ve dilcilerinden el-Harîrî’nin meşhur *Makâmât* adlı eserinde ‘kedi’ye niçin ‘savaş babası’ mânâsında *Ebû Gazvân* dendiği şöyle açıklanıyor: ... *yağîzû'l-fâre ebeden*. Yani ‘...fârelerle dâima savaş hâlinde olduğu için kediye bu ad verilmiştir.’ [*el-Harîrî, Makâmât*, Reinaud ve Derenbourg neşri, 2. bs. Paris 1847 (yorum: s. 663)].

Bu kayda başka hiç bir yerde rastlayamadım. Hatta Annemarie Schimmel dahi meşhur “Doğu Kedisi” adlı eserinde bundan bahsetmiyor: A. Schimmel, *Die orientalische Katze, Geschichten, Gedichte, Sprüche, Lieder und Weisheiten*, Yedi renkli resimle birlikte Eugen Diederichs Yayınevi tarafından yayınlanmıştır, Münih 1983 (2.bs. 1989) 150 s.

BODUN KELİMESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

[Tarih ve Toplum 121 (1994): 9-12]

Köktürk kitâbelerinde ve Uygur metinlerinde sık sık geçen *bodun* kelimesi son zamanlara kadar gelişigüzel *budun* şeklinde okuna gelmiş, hatta bu şekliyle bir çeşit neolojizm yani yeni türetilmiş bir kelime olarak bugünkü Türk yazı diline girmişti.¹ İlk Louis Bazin 1950 yılında Çin kaynaklarına dayanarak bunun *o* ile okunması gerektiğini ileri sürmüş ve son devir metinleriyle bugünkü Türk şivelerinde *boy* ‘kabîle’ şeklinde varlığını koruyan ve gene Köktürk kitâbelerinde kullanılmış olan *bod* kelimesiyle ilgisini göstermişti.² Bu sûretle *bod* (> *boy*) ‘kabîle’ ile *bodun* yani ‘halk, bir idâre altında yaşayan boylar’ arasında bir münâsebet kurulduktan sonra şimdi bunları eski metinlerimizde teker teker arayıp bulalım³ ve her iki kelime arasındaki ilişkinin nasıl meydana geldiğini anlamaya çalışalım.

İlkin *bod* üzerinde duralım: Köktürk kitâbelerinde *bod* ile *bodun* yan yana kullanılmaktadır: İltiriş Kağan kaçzanmasar ... ben yok ertim

¹ *budun* “1. Aralarında töre, dil ve kültür ortaklığı bulunan, boy ve soy bakımından da birbirine bağlı insan topluluğu, kavim. 2. *esk.* Ulus, millet” (bk. Türkçe Sözlük, Ankara 1988, s.225). Aynı yerde bundan türetilmiş terimler de yer alıyor.

² Bk. Louis Bazin, “Recherches sur les Parlers T'o-Pa (5e siècle aprës J.C.)”, *T'oung Pao* XXXIX (1950): 228-329. Bilhassa s. 256 vd. Daha sonra René Giraud aynı konuyu ele alarak L. Bazin'in vardığı sonucu başka delillerle tenkit etmiştir, bk. *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris 1960, s. 68-71.

³ Bu arada her zamanki gibi eski metinlere âşına olan okuyuculardan, bu metinlerle doğrudan ünsiyeti bulunmayan fakat bir şeyler öğrenmek isteyen okuyucuların güzel hâtırı için sabretmelerini rica edeceğim.

erser ... *bod* yime *bodun* yime *kişi* yime idi yok erteçi erti (Köktürklerin meşhur veziri Tonyukuk kendi kitâbesinde bizzat konuşuyor ve şöyle diyor: "... İltiriş Kağan başarılı olmasaydı... ben de olmasaydım... ne bir kabîle, ne halk ve ne de bir kimse kalırdı..."⁴ Kitâbelerde *bod* bu kadar biliniyor.

İpek Yolu üzerindeki şehirlere, Uygur şehirlerine uğrayalım. Buralarda *bod* kelimesi oldukça iyi biliniyor. Felsefî bir terim olarak şöyle geçiyor: *körk mengiz öng bod öze atkanğuluksuz üçün* "şekil, yüz, renk ve vücut aracılığıyla (yani duyu organlarının dış nesneleri vâsıtasıyla) (bu dünyaya) bağlı olmaksızın"; günlük dilde: *bodқа tegmişte* "boy attığında, büyüdüğü zaman".⁵ Görebildiğim Uygurca metinlerde hepsi bu kadar.

İslâmî dönem için ilkin el-Kâşgarî'ye bakalım. Burada kelime iki anlama geliyor: 1. "kabîle, aşiret" anlamında *boy* şeklindedir; M. el-Kâşgarî tarafından Oğuzca olarak gösterilmiştir, bu mânâda artık **bod* kaydedilmemiş. 2. "yükseklik, insan boyu, beden" bu da hep *bod* şeklinde görülür. *Kutadgu Bilig*'de hem 'uzunluk' hem de 'halk, insanlar' mânâsında geçiyor.⁶ Daha sonraki Moğol devrinde kelime *boy* şeklinde muhtelif teknik mânâlara geliyor.⁷ Anadolu'da her iki mânâsı da var.⁸

bodun kelimesi Köktürk kitâbelerindeki çok önemli bir kaç anahtar kelimedendir.⁹ Genellikle etnik yapı belirleyen kavim adlarından

⁴ ETY I, 118,60; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington, 1968) s. 253; T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* (Simurg, Ankara 1994) s. 23, str. 59-60 Şine-Usu kitâbesindeki örnekler kitâbenin bozuk yerlerinde olduğu için okunuşları çok şüphelidir.

⁵ Bk. EDPCT 297; Altun Yaruk 60, 6-8.

⁶ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III*, İndeks (İstanbul, 1979). Burada yalnız 'boy, kâmet' mânâları verilmiş. İndeksi hazırlayanlar zahmet edip 'kâmet' ve 'halk, insan' mânâlarını ayırarak tasnif etselerdi çok iyi olurdu. Çok dikkatli bir tenkit gözüyle kullanılması gereken *Kutadgu Bilig*'in bu İndeksi hakkında Semih Tezcan'ın şu çok önemli tenkidine bakılmalıdır: "*Kutadgu Bilig* Dizini üzerine", *Belleten* XLV/2 (1981): 23-78

⁷ Bk. G. Doerfer, *TMEN II* 812

⁸ TS I (1963)

⁹ Kelimenin geçtiği yerleri teker teker göstermeyeceğim. İlgilenen okuyucu bilinen neşirlerinden takip edebilir. Bu kelime ve bununla ilgili konularda

sonra sık sık kullanılır. Bir de şöyle geçiyor *ğara bodun* ‘halk, avam’.

yapılmış en önemli inceleme için bk. René Giraud, *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris 1960, s. 67 vd.: L'Organisation Politique. Bk. bir de TMEN II, s. 359. G. Doerfer'in burada yaptığı en önemli tesbit *bodun* kelimesinin Moğolcadaki *ulus* teriminin karşılığı olmasıdır: “Kavimler konfederasyonu üyeleri”. Muhitimizde konu ile ilgili en güzel eseri Sencer Divitçioğlu yazmıştır: *Kök Türkler*, Ada Yayınları, İstanbul 1987. Ayrıca bu eser zengin bibliyografyasıyla dikkati çekiyor. Bu gerçekten başarılı çalışmasından sonra aynı konuyu “Doğu (Kök) Türk Konfederasyonu: Gözden Geçirış” (*Tarih ve Toplum* 84, Aralık 1990, s.49-52) adlı yazısıyla bir daha ele almıştır.

Bu münâsebetle bir husûsa dikkati çekmek istiyorum. S. Divitçioğlu bir çok bilim adamımız gibi batı dillerinde kullanılan bilimsel ifâdelerin pek fazla etkisi altında kalmış. Buram buram tercüme kokan cümleleri bir tarafa bırakalım da (bunu ben de dâhil, çoğumuz yapıyoruz) şuna bakalım: Meselâ hiç bir gereği yokken adım başında *op.cit.*, *ibid.*, *ed.* gibi şeyler kullanıyor. “... Efendim n'olmuş yani? Tabîî bir alışkanlık...Bu da bir mesele mi yani? Ne var ki bunda yani?...” diyenler çıkabilir. Ama bir kaç nesildir ha bire Osmanlı'yı bu yüzden suçlamadık mı yani, ‘gereksiz yere Türkçeyi *arabî ve fârisî elfâz* ile doldurdu’ diye? ‘Türkçesi varken niye yabancı kelimeler kullandı?’ diye. Bu *op.cit.*’lerin bu *ibid.*’lerin Türkçede karşılıkları yok mu? Var tabîî. Ve biraz da kendi *ulemâ*mızın yaptıklarına, yazdıklarına dikkatlice bakacak olursak bunların karşılıklarını pekâlâ bulabiliriz. Öte yandan batılının yazdıklarına daha dikkatli bir gözle baktığımızda kendi yazı diline ne kadar özen gösterdiğini şu küçücük misâlden anlayabiliriz: Basit bir bibliyografik künye verirken Amerikalı araştırmacı, Almanca yazılmış bir eserin basıldığı yerin adını bile kendi dilindeki şekliyle verir; yani meselâ bir Almanca eserin üzerindeki *München*’i *Munich*’e yani kendi dilindeki söyleniş ve yazılış tarzına çevirir. Biz ise bibliyografik künye kaydında kitabın üzerindeki dahi iltifat etmiyoruz da Batılının onu nasıl kullanabileceğini hayâl edip öyle yazıyoruz. Meselâ gene S. Divitçioğlu, Mahmud el-Kâşgarî’nin B. Atalay tercümesini bibliyografyasında verirken bu tercümenin üzerindeki bambaşka bir adla kaydediyor. Neden? Çünkü batılı türkologlar eserin adını buna benzer bir şekilde zikrederler de ondan: *Divanu Lûgat at-Türk*. Hemen ardından aynı eserin İngilizcesi geliyor. Bir kere bu tercüme Harvard University Press tarafından değil, *Sources of Oriental Languages and Literatures* içinde yayınlanmıştır. Sonra parantez içinde verilen (*Trans. R. Dankoff*) ile *Parts: I, II, III* kaydı eserin aslında böyle değil (bk. *Tarih ve Toplum* 84, s.52, orta sütunun dibi). Bibliyografik künye ile âlâkası olmayan ve Türkçe bir yazıya yerleştirilmiş bu İngilizce ifâdeler, bu yabancı dildeki açıklamalar kime hitâbediyor? Bize mi? Öte yandan bibliyografik künye kaydında adı geçen eserin Türkçe olan paralel kapağı niye verilmiyor? Hani bizim de bir yazı dilimiz olacaktı; hani bizim de adam gibi, eli yüzü düzgün bir yazı dilimiz olacaktı? Yukarıda dediğim gibi bu türden tenkidler, suçlamalar ben başta olmak üzere, çoğumuz için geçerli. Yazı dilimize, biz ihtimam göstermezsek kim gösterecek?

İlk bakışta *ğara* burada sıfat gibi görünüyorsa da *bodun ğara* kullanımı bunun ‘siyah’ mânâsında bir sıfat olamayacağını gösteriyor. Herhâlde eski Farsça *kâra* ‘savaşçı, ordu, halk’ kelimesinden gelmiş olmalıdır.¹⁰ Kitâbelerde yalnız *ğara bodun* sırasında bulunduğuna göre¹¹ bir tarihte Türkçeye belki de ‘*savaşçı’ mânâsında girmiş olan *ğara* kelimesi, mânâsını açıklamak için bilinen *bodun* kelimesiyle birlikte kullanılmış olabilir.¹²

Uygur döneminde yani şehirlerde *bodun* kelimesi devam ediyor.¹³

Bu dönemdeki özel kullanışların tahliline geçmeden önce kelimenin İslâm dünyasındaki mâcerasına kısa bir göz atalım ondan sonra gene hemen Uygur devrine dönelim.

Kelimenin İslâm dünyasındaki ömrü çok kısa olmuştur, Karahanlıca’nın dışına çıktığı pek görülmez. Kurân’da ‘kavim’, *el-Kâşğari*’de ‘raiyyet, basit halk kitleleri’ karşılığı olarak geçiyor.¹⁴ Aynı şekilde *Kutadgu Bilig*’de de böyle. Yani bu kaynaklarda kelime-

¹⁰ Uygurca metinlerde de geçen bu kullanımın açıklanması için bk. Semih Tezcan, *Das Uigurische Insadi-Sitra*, Berliner Turfantexte III, Berlin 1974, not 366.

¹¹ Bk. T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

¹² ‘Eş anlamlılık’ demek istiyorum. Yani iki ayrı kelime yan yana kullanılır; bunlardan biri, genellikle ikincisi ötekini açıklar, mânâsını yakından belirler. Meselâ Buddha için kullanılan *burkan* kelimesini de aynı şekilde izah edebiliriz: Aslı Çince olan ‘Buddha’ mânâsındaki **bur* kelimesi tek başına bir şey ifâde etmediği için, bunu yaklaşık olarak ifâde eden *kan* yani ‘hükümdar’ ile birlikte kullanılmış ve *burkan* kelimesi teşkil edilmiş. Herhâlde Uygurcanın ilk devirlerinde **bur* **kan* şeklinde kullanılmış, daha sonra **bur* tamâmiyle kaybolmuştur. (Ayrıntılar için bk. burada 9. yazı). Bunun gibi *ğara bodun* terkiibini de böyle anlayabiliriz: **kâra* ‘savaşçı’ ilkin bir mânâ ifâde etmediği için *bodun* kelimesiyle birlikte kullanılmış, fakat bir süre sonra ‘siyah’ yani ‘halk’ mânâsındaki bir başka kelime ile karıştırılmıştır. Eğer bu varsayım doğru ise *bodun*’un bir mânâsını da ‘*savaşçı’ olarak düşünebiliriz.

¹³ Bk. EDPCT, s.306 ve diğer metin neşirleri

¹⁴ Bk. J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. (Budapeşte, 1976). Burada gösterilen *budun* müstensihlerin marifeti olup *yodun* olarak düzeltilmelidir: *yok y. bol-* “geçersiz olmak” (< **yo-d-un*); yani bunun *bodun* ile bir ilgisi yoktur. Bk. bir de Robert Dankoff, “Kâşğari on the Tribal and Kinship Organization of the Turks”, *Archivum Ottomanicum* IV (1972): 23-43.

mizin hiç bir husûsî durumu yoktur. Daha sonraki dönemlerde kelime tarih sahnesinden silinir gider, tıpkı *ilig* kelimesinin Anadolu'da başına gelen şey gibi.¹⁵ Neden acaba? Modern dilbilimin dil tarifindeki '...kelimeler tesadüfidir...' hükmü acaba kelimelerin ölümüne de uygulanabilir mi? 'şu veya bu kelime neden ölür, neden tarih sahnesinden silinir gider?' sorusunu sorabilir miyiz? Sonra kelimeler 'tesadüfî'dir lâfî bütün 'ıştikaklar' yani türetilmiş kelimeler için de geçerli midir? Niçin **dolmaya bindim* diyemeyiz de *dolmuşa bindim* deriz? Niçin **dolmuş kalem* değil de *dolma kalem*? -ma ve -muş'ın her ikisi de fiilden isim yapma eki değil mi? Hele bir yol bunlar üzerinde düşünelim.

Şimdi tekrar Uygurlara dönelim ve neler gelmiş *bodun* kelimesinin başına, onu görelim.

Burhan dinine âit Uygurca metinlerde *tınlıg*, *yalanguk* ve *kişi* kelimeleri "canlı varlıklar, insanlar" mânâsına gelir ve bunlar Uygur döneminin temel kelimelerinden sayılır. Bazen de bunların yerine *bodun* veya *bodun bokun* (bu sonuncusu için aş. bk) kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Uygur metinlerini dikkatlice gözden geçirelim. *tınlıg* ve *yalanguk* yerine geçmesi gelişigüzel mi oluyor *bodun*'un, yoksa belli bir düzen içerisinde mi yer değiştiriyor bu kelimeler. Görelim bakalım nasıl oluyor:

Altun Yaruk'un 20. bölümü 'hükümdarlık' ve 'devlet idâresi' ile ilgili olup manzumdur (İligler Kanlarının Köni Törüsün Aymak). Burada bir beyit şöyle *ilenmiş başlamış bodunun bay mengilig bolay üzüksüz*. "Senin sevk ve idâre edilen halkın dâima zengin ve mutlu olacak" Halbuki Çincesi burada "... ondan sonra dünyada mahsûl dâima bol olacak" şeklindedir.¹⁶ Görüldüğü gibi Çince aslındaki

¹⁵ Buna daha önce temas etmiştim, bk. burada 9. yazı. Eğer yaşasaydı kelime bugün herhâlde **boyun şekline* girmiş olacaktı.

¹⁶ Bk. J. Nobel, *Suvarnaprabhāsottama-Sūtra, I-tsing's chinesische Version*. (Leiden, 1958), s.293. Bu eserin Uygurcasının 20. bölümü tarafımdan yayınlanmıştır. Bu konuyla ilgili örnekler ve aşağıda söz konusu edilecek meselenin münâkaşası için bk. Şinasi Tekin, "Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymak (Râjaşâstra)", *TUBA* 11 (1987): 133-

‘dünya’ kelimesi, Uygurca metinde “kendisine devlet temin edilmiş” (*il+le-n-miş*) ve “idâre edilmiş olan (*başlamış*) halk” şeklinde tercüme edilmiştir.

Örneklerimize devam edelim. Türk okuyucusunun yakından bildiği Uygurca Çaştani Bey hikâyesinin esası şudur: şeytanlar insanlara saldırır ve yerler. Sıra hükümdar Çaştani Bey’in ülkesindeki insanlara gelir. Fakat hükümdar şeytanları yenerek ülkesini ve halkını kurtarır. Metin ilkin genel bir tesbit olarak durumu şöyle anlatır: *yekler yalngukların etin yiyü...* “...şeytanlar insanların etini yiyip...” Görüldüğü gibi burada metin evrensel bir ifâdeyle ‘insanlar’ (*yalnguk*) kelimesini kullanır. Fakat biraz ileride şeytanlar Çaştani Bey’in ülkesine girince metin ifâdesini derhâl değiştirir ve hükümdar şeytanlara şöyle hitâbeder: *balıkımtağı bodunuğ boğunuğ negülük ölürür sizler?* “Niçin şehrimdeki halkımı, milletimi öldürüyorsunuz?”¹⁷ Bir başka metinde gene insanlara musallat olan şeytandan halk bıkar, Bimbasâra adlı bir hükümdâra şöyle bir ricada bulunurlar ... *Adavaki yek bu irinç tınlıglarığ ... ölürür. Kent tegreki bodunuğ boğunuğ ölürgeli alqıp muna amtı balık içinge kireli turur* “Adavaki şeytan bu zavallı canlıları ... öldürüyor. Vilâyet çevresindeki *halkı, milleti* tamâmiyle öldürdükten sonra bak işte şimdi şehrin içine girmeye hazırlanıyor”. Gene aynı metinden: *Bimbaziri ilig beg başın kamağ kara bodun uluğ türlüğ ağır ayağın tengri burkanka utru öntiler* “Başta hükümdar Bimbasâra olmak üzere bütün halk, hürmet ve tazimle Tanrı Buddha’ya karşı vardılar”.¹⁸

Bir başka metinde şöyle: *eşidingler tört din yingak erteçi begler buyruklar, kamağ kara bodun* “(Ey) dünyanın dört bucağındaki, hükümdarlar, devletliler, bütün *halk*, (beni) dinleyin!”¹⁹

200, bilhassa s. 134 vd. *Altun Yaruk*’un C. Kaya neşrinde s. 293-305. Bir de bk. Şinasi Tekin, *Maitrisimit II*, p.wdwn altında.

¹⁷ Bk. F. W. K. Müller, *Uigurica IV*, str. 5,26; Türkçesi: *Çaştani Bey Hikâyesi*, S. Himran, (İstanbul, 1945), str. 5,26.

¹⁸ Bk. A.v.Gabain, *Türkische Turfan Texte X*. (Berlin, 1959), s. 12, str. 49-53; s.18, str.170; bk. bir de *Uigurica III*, s.27,1-3.

¹⁹ Bk. A.v.Gabain, *a.g.e.*, str. 49, 170 vd.

Bir Mani metninde de benzeri cümleler var: *begke kara bodunka edgü yarlıg yarlıkadı... amtı sizler ... sevinigler ...ayang tapıng* “Beylere ve halka iyi nasihatlar etti: ‘şimdi sizler... sevinin... (râhiplere) hürmet edin’ “*ol ödün böğü Kağan tengriken bu yarlıg yarlıkaduқта ... öküş kuvraiğkara bodun tengri iligke yükünü ötüntiler* “Bunun üzerine Böğü Kağan hazretleri bu nasihatleri yaptıktan sonra ... kalabalık halk kitleleri hükümdar hazretlerine saygı gösterdiler.”²⁰

Son olarak hemen bütün metinlerde geçen şu ifâdeleri zikrelelim: *uluş bodun* “ülke halkı”, *baranas uluş bodunı* “Benares ülkesi halkı”, *balıklıg bodun* “şehir halkı”, *balık uluşluğ bodun boğun* “şehir ve ülke halkı”. *Şaki tözlüg bodun boğun öze erklig türklüg* “Şâkyâ soyundan olan halk üzerine hâkim olmak”.

Bütün bu misâllerden anlaşıldığına göre *bodun* kelimesi düzenli bir şekilde yalnız ve yalnız aşağıdaki kelimelerin geçtiği yerlerde kullanılmaktadır:

ilig, kan, beg “hükümdar”; *buyruk* “devletli”; *il, uluş* “devlet”, *balık* “şehir”, *kent* “vilâyet, ülke” ve *başla-*, *ilen-* “idâre etmek.”²¹ Bütün bunların bulunmadığı yerlerde hep *tınlıg*, *yalanguk* veya *kişi* kullanılmaktadır.

Verdiğim örneklerden şu anlaşılıyor ki, İpek Yolu üzerindeki Türkistan şehirlerine daha 700’lerde yerleşerek ‘Uygurca’ dediğimiz yazı dilini kuran gerek Uygurların kendileri, gerekse diğer Türk boyları, Maniheizt ve Budist olarak yerleşik hayatın gerektirdiği bütün faaliyetlere katıldıkları hâlde bozkırdaki eski *devlet* anlayışını, tatbikatta olmasa bile dilde hâlâ daha sürdürüyorlardı. Tercüme ettikleri dillerde, meselâ yukarıda zikrettiğim *Altun Yaruk*’un devlet idâresiyle ilgili 20. bölümünde Çince metin ısrarla her yerde ‘canlı varlıklar’, ‘insanlar’ dediği hâlde, Uygur bir *ilig*’e, bir *beg*’e ancak *bodun*’u yakıştırıyor; *başla-* “idâre etmek” fiilinin nesnesi ancak *bodun boğun*

²⁰ Bk. W. Bang ve A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, str.69-79; 79-81.

²¹ Bk. *TUBA* II (1987), s.134 vd. Bir de bk. Şinasi Tekin, *Maitrisimit II*, *pwdwn* altında.

veya *bodun* *kara* olabiliyor. *balık*’da, *kent*’de, *il*’de ancak *bodun* yani ‘halk, millet’ yaşayabiliyor; alelâde bir *tınlığ* “canlı varlık” veya *yalanguğz* “insan” olarak vasıflandırılmıyor bunlar. Böyle bir zihniyetin ifâdesini, ancak bozkırdaki eski Türk kitâbelerinde bulabiliyorduk. Şimdi yerleşik Budist ve Maniheizt Uygur muhitinde dikkatimizi çeken bu paralel ifâdeler, yani *ilig* /*bodun* ilişkisi, bize Türklerde, ‘hükümrânlık’ ve ‘idâreciliğin’, zaman zaman dinî değerlerden daha üstün telâkki edilmiş olduğunu gösteriyor.²²

²² Benim burada ve daha önce “Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymaq (=Râjaşâstra)”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 11 (1987) adlı yazımda (s. 134-135) üzerinde durduğum ve dile getirmek istediğim husus maalesef sayın meslektaşımız Peter Zieme tarafından tamâmiyle ters anlaşılmış bulunmaktadır. P. Zieme *ST* (1996, s. 231 ve dipnotu 3) şöyle diyor: “Her ne kadar hükümdarların nasıl doğru hareket etmeleri gerektiğini öğreten *Râjaşâstra* adlı bir esere dayanan bu bölümdeki metin, gerek genel olarak burkancı kültür tarihi için, gerekse özel olarak, kökleri eski Hint görüşüne kadar uzanan hükümdarlık ideolojisi için çok önemli ise de, tercümenin yapıldığı devirdeki Türk dünyası ile ilgili olarak Ş. Tekin’in, metnin eski Türkçe tercümesinden çıkardığı genel sonuçları şüpheyle karşılamak gerekmektedir. Çünkü bu metnin Uygurcası, daha henüz Çincesi ile ayrıntılı bir şekilde karşılaştırılıp incelenmemiştir.”

Ve P. Zieme burada bir dipnotu ile benim *TUBA* 11 (s. 135)’de “...*Bütün bu misâllerden şu anlaşılıyor ki ...*” ile başlayan bitiş paragrafımı aynen zikretmiş. Gerek burada gerekse yukarıda zikredilen yazımda ben eski Türkçe tercümeden ‘genel sonuçlar’ [=weitreichende Schlussfolgerungen] çıkarmadım. Verdiğim hükmün ne Altun Yaruk’un bütünüyle ilgisi var ne de 20. bölümün bizâtihi kendisiyle. A. Yaruk’ta ve bunun dışındaki bütün Uygurca burkancı metinlerinde tespit ettiğimiz *bodun* kelimesinin özel bir kullanımına işâret ettim, o kadar! Yani tam tersine çıkardığım sonuç ‘genel’ değil, özeldir. Hem de, son yılların pek sevilen Türk halk melodisindeki gibi ‘özel mi özel!’ bence bir de ‘güzel mi güzel!’ Çünkü verdiğim örneklerde, getirdiğim düzineleri aşan cümleciklerde *bodun* (veya *bodun kara*, *bodun boğun*) kelimesinin, istisnâsız hep ‘hükümdar’ ve ‘devlet idâresi’ ile ilgili kelime ve deyimler yanında *tınlığ* ve *yalanguğz* kelimelerinin yerine geçip boy gösterdiğini görüyoruz.

İşte benim mütevazî bir şekilde söylemek istediğim bu idi. Yoksa ‘hükümdarlık ideolojisi’nin, Uygurlara mahsus bir özellik olması şöyle dursun, meslektaşımızın ileri sürdüğü gibi ‘eski Hint görüşüne kadar uzanması’ dahi doğru değildir; çünkü bu ‘hükümdarlık ideolojisi’ Hind’in de ötesine, eski Sümer-Babilonya’ya kadar uzanmaktadır. Yani ‘hükümdarlık ideolojisi’ eski Sümer’den bütün dünyaya yayılmıştır. Ama Uygurların, kitâbeler devrinden kalma *bodun*

Kelimenin iştikak denemesi:

Yukarıda kelimemizin *bod* ile ilgili olduğunu ve bu yüzden de *o* ile *bodun* şeklinde okunması gerektiğini söylemiştik. Daha doğrusu bunun böyle olduğunu bizlerden önce gelmiş geçmiş muhterem Türkiyyat ulemâsından nakletmiş idik.²³ Kelimenin *+n* çokluk-kollektiflik ekiyle teşkil edildiği tahmin ediliyor: *< bod+un*. Ancak *+n* eki yaygın ve canlı bir ek olmadığı gibi farklı fonksiyonlara sâhiptir.²⁴ O zaman *bod* nereden geliyor acaba? İlle de bir yerden gelmesi gerekiyorsa ilk akla gelen bunu **bo-d* biçiminde paralamaktır, değil mi? *-d* ekini de biliyoruz, fiillerden isim yapar, ama bir iki örnek dışında görülmez.²⁵ Geriye kalan **bo-* fiilini ne yapacağız? Acaba bunun *bol-* ile bir ilgisi olabilir mi? Bunu eski metinlerde “olmak, teşekkül etmek, meydana gelmek, yaratılmak” şeklinde mânâlandırmamız mümkün görünüyor. Bilhassa *Mani metinlerinde* kağanlarla ilgili olarak sık sık geçen *tengride bolmuş* “gökte yaratılmış” unvânı, bize *bod* kelimesinin, “*yaratılmış olan > vücut, beden, insan > kabîle” gibi bir semantik gelişme çizgisi üzerinden yürümüş olabileceğini düşündürüyor.

Şimdi geldi sıra *bol-*'daki *-l-* ekine. Bu bildiğimiz meçhul yani pasiflik eki olabilir mi? *kır-ıl-mak*, *boz-ul-mak*, *üz-ül-mek* gibi? Bugünkü dilimizde artık sonu *l* ile biten tek heceli fiil köklerini böyle

kelimesini bir burkancı metninde özel olarak kullanmaları, Uygurcaya mahsus, değişik bir zihniyetin, tipik bir davranışın örneğidir.

²³ Bunu böyle açık ve seçik olarak belirtmekte fayda var. Çünkü son zamanlarda muhitimizde milletin dilinde ve kaleminde ‘intiha, aşırma’ gibi lâkırdılar, lâfızlar yani ‘sözcükler’ dolanıp duruyor. Ne olur ne olmaz.

²⁴ Bk. meselâ A. v. Gabain. *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988 [Mehmet Akalın tercümesi] s.44 (56) ve s.128, not 24. Burada verilen örnekler daha çok yer ve zaman bildiren isimlere getirilerek yapılmış yer ve zaman zarflarıdır: *orun*, *alın*, *üstün*, *ödün* gibi. Herhâlde aradığımız ek bu değil. *oğlan*'daki *+an* başka bir şey mi acaba? Öte yandan, hatırladığım kadariyle yalnız *Maitrisimi*'de geçen bir *ulun* ‘bitki sapı, bitki gövdesi’ var: *< ul+un*. *ul* ‘temel, esas’. Belki de aradığımız bu son örnekteki ek olabilir. Bu ek hakkında ileri sürdüğüm bazı iddialar için bk. burada 14. yazı.

²⁵ Meselâ *tod* ‘dolmuş’ [bizim *dolmak* ile akraba: *< *to-l-, to-d- (>do-y-), to-k*]. Bk. A.v.Gabain, a.g.e., 107. Tabii *-d-* fiilden fiil yapma ekiyle bunu karıştırmamak gerekir.

yorumlayamıyoruz; meselâ ölmek (**ö-l-mek*), gelmek (**ge-l-mek*), bilmek (**bi-l-mek*) fiillerinde pasiflik fonksiyonunu kim iddia edebilir? Yok böyle bir şey artık bugün, kaybolmuş. Bunları şekil bakımından da paralayıp köklerini veya başka iştikaklarını bulamıyoruz: **ö-l-*, **ge-l-*, **bi-l-* gibi. Ama içlerinden bir tanesini yakalayıp en eski devirlere kadar götürebiliyoruz: *dol-mak*. Bunu kendi içinde *do-l-* şeklinde paraladığımız zaman geri kalan *do-* bize bugün hiç bir mânâ ifâde etmiyor, ama şu akrabalarını hatırlarsak durum değişir: *tok* (< *to-k* ‘doymuş’) ve *doy-mak* (< *to-d-*) gibi. Öte yandan biraz gerilere gittiğimizde sonu *-l-* ile biten fiil köklerinin nisbeten çoğaldığını görüyoruz. Meselâ bunlardan biri *bal-* [< *ba-ğ+la-*] “bağlamak”. “bağlamak” mânâsında *ba-* kökü eski devirde bilinen bir köktür. Köktürkçedeki *kıl-* fiilini de buraya bağlamamız mümkün görünüyor, çünkü bunun yanı sıra bir de *kıl-* (< **kıl-ş-*) fiili var, aynı mânâda.²⁶

İkına sıkına, güç belâ *bol-* fiilini, daha fazla paralayamayacağımız bir **bo-* köküne irca ettik. Bunun ne olduğunu bilmiyoruz, ve başka herhangi bir yapım ekiyle iştikakına rastlamıyoruz. mânâsını herhâlde “*doğmak, vücut bulmak” gibi düşünebiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz *boğun* (< * *boğ+un*) diye bir kelime var. Yalnız *bodun* kelimesiyle birlikte kullanılıyor. Bunun hakkında bildiklerimiz şunlardır: 1. *bodun*’un eşanlamlısıdır. 2. Dış yapısından anlaşıldığına göre aynı şekilde türetilmiştir. Buna göre *bod*’un yanı sıra **boğ* diye bir iştikakın varlığını kabul edebiliriz. Her ikisi de yukarıda tesbit ettiğimiz ve *bo-l-* fiilinin kökü olan bir * *bo-*’dan türetilmiş olabilir: **bo-d*, **bo-ğ* “*yaratılmış olan” yani “insan”. Münâsebetsiz mânâyâ gelen öteki kelime yüzünden yerini *bod*’a terketmiş ve daha Eski Türkçe döneminde kaybolmuş olabilir. En eski devirde bile, yukarıda gördüğümüz gibi *bodun boğun* terkihi içine sıkışıp kalmış, bunun dışına çıkamamış.

²⁶ Bugün de eski devirde de *kıl-* artık pasifliğini kaybetmiş görünüyor ki Tonyukuk bile kitâbesinin açılış cümlesinde kendisinden bahsederken ben özüm tabgaç ilinge *kıluntum* yani “Ben Çin’de doğdum” diyor. *kıl-* şeklinin ne olduğu tam anlaşılmıyor <**kıl-ş-*? Dış görünüşüne bakacak olursak ‘fonem’ değişmesi değil de bir çeşit ‘morfem’ tercihi mi söz konusudur, yani bir morfo-fonolojik bir olay mı var? *tül* (< **tü-l*) yanında *tü* (< **tü-ş*) var, her ikisi de “rüya” demek olur. Bir de *del-/deş-* (?).

Son olarak vardığımız sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. 'endâm; kabîle' anlamını koruyarak, *d > y* değişmesiyle günümüze kadar gelen *boy* kelimesi eski metinlerde *bod* biçiminde karşımıza çıkar.

2. *bod* kelimesinden, siyasî bir terim olarak 'bir idâre altında toplanmış kabîleler topluluğu, konfederasyon; halk' anlamında +*n* ekiyle genişletilerek *bodun* türetilmiş ve ilk defa Orhun kitâbelerinde kullanılmıştır. Büyük bir ihtimâlle bozkır geleneğinin yarattığı bir neolojizm olması dolayısıyla uzun ömürlü olamamış, kökü olan *boy* (< *bod*) gibi günümüze kadar gelememiştir. Eğer yarasaydı bugün **boyun* biçiminde ortalıkta dolaşacaktı, tıpkı *boy* gibi.

3. Ancak *bodun* kelimesi, Hoço Uygurlarının ilk dönemlerinde (850'den Moğol devrine kadar) budist metinlerinde, devlet idâresiyle ilgili terimlerin yanında hayatını devam ettirir. Bu çok önemlidir, zira yerleşik hayata geçtikleri hâlde Uygurlar, bir süre daha nesiller boyu bozkırdaki 'idârecilik' geleneğini dilde bu özel kullanım ile sürdürmüşlerdir.

4. Çılgın bir varsayımla *bod* kelimesini, 'olmak; vücûda gelmek, yaratılmak' anlamındaki *bol-* fiiline bağladık: < **bo-l-*.

ÖG, ÖGİR-, YARLIĞ, YARLIKA- KELİMELERİNİN NERELERDEN GELDİKLERİ HAKKINDA

[*Tarih ve Toplum* 122 (1994): 10-16]

İştikakçının torbasında bugün yalnız dört tânecik kelime var. Her biri için gene her zamanki gibi bir araba lâf edeceğim. Çünkü her birinin kendine göre uzun hayat hikâyesi var. Nereden geldiklerini, nereye doğru gittiklerini anlayabilmek için, dildeki kelimelerin bir çeşit nüfus kütük kaydı vazifesini gören eski eserlerden, ilkin bunların künyelerini; doğum, ölüm tarihlerini bulup çıkarmamız gerekiyor. Sonra bu kayıtları yani verileri yan yana getirip konuşturacağız, istintak edeceğiz. Bazen eski kayıtlardaki veriler birbirini tutmayacak, terslikler olacak. Bunların da sebeplerini bulup araştıracağız. Zaman zaman hayâl gücümüzü zorlayıp, akla hayâle sığmayacak sonuçlara varacağız. Bu durumlarda okuyucu, belki de haklı olarak bana gülecek ama hemen ardından ciddîleşip kendi kendine diyecek ki ‘... peki bu sonuç doğru değilse... acaba şöyle olamaz mıydı?...’

İşte iştikakçının gâyesi bence bu olmalıdır: Okuyucuyu önce güldürmeli sonra da düşündürmelidir.¹

ÖG

Bu kelime iki anlama geliyor eski metinlerde 1. ‘akıl’ ; 2. ‘anne’. Buna göre de telâffuzu aynı olan iki ayrı kelime var demektir.² Şimdiye

¹ Bazen de iştikakçı, bu yazılar *Tarih ve Toplum*’da yayınlanırken olduğu gibi, bazı okuyucuları kızdıracak, hop oturup hop kaldıracak.

² Bu türden olan kelimelere dildiler *homonim* diyorlar yani telâffuzu aynı olup da başka mânâya gelen ayrı kelimeler. Meselâ *yüz* kelimesinin birbiriyle hiç ilgisi

kadar bu kelime hakkında söylenenlere ve lügat kitaplarındaki sıralanışına bakacak olursak bunun böyle olduğu kabul edilmiştir: iki ayrı anlama gelen fakat tek telaffuzlu iki kelime vardır. Ama gerçekten bu böyle midir? Yani telâffuzu *ög* olan iki ayrı kelime mi var, yoksa iki ayrı mânâyâ gelen bir tek *ög* mü? Öte yandan *ögir*- ‘sevinmek’ fiilinin bunlarla bir ilgisi var mı? Varsa, kelimenin hangi mânâsiyle ilgili? “anne” ile mi, “akıl” ile mi? Ama şimdilik bu soruları burada bırakalım da ilkin *ög*’ün eski metinlerdeki her iki mânâsını ayrı ayrı görelim.

1. ‘akıl’ mânâsında *ög*

Köktürk ve Uygur devrinde sık sık kullanılan *ö*- ‘düşünmek, planlamak, tasavvur etmek’ fiilinden -g ile bir isim yapılmış: *ö-g*. Köktürk kitâbelerinde sadece *ö*- ‘düşünmek, hâtırlamak’ fiil kökü geçtiği hâlde *ög* ismi tek başına bulunmaz. Ancak kitâbelerdeki *ögleş*- ‘birlikte planlamak’ fiilinde bir *ög* bulunduğu açıkça görülüyor. *ög* kelimesi en eski devirlerden beri, yani 8. yüzyıldan bu yana bütün Uygur metinlerinde yani Mani ve Burkan metinlerinde sık sık geçer; *sağınç*, *köngül* ve *dyan* kelimeleriyle eş anlamlı olarak kullanılır (kendisi ve diğer iştikakları için bk. EDPCT, 102 vd, 99: (2) *ög*; 117: *ögsüz* ‘aptal, câhil’).

İslâmî dönemde *ög* ve iştikakları için şunları buluyoruz:

1. Karahanlıca Kur’ân tercümelerinde: *ög uç*- ‘anlamak’ (‘akala, be-hired der-yâften), *ögi uçşun*- ‘aklı başından gitmek’ (mağşî, bîhûş şuden).³

olmayan üç ayrı mânâsı vardır: 1. ‘100’, 2. ‘çehre, surat’, 3. ‘yüzmek’ fiilinden emri hâzır: ‘yüz!’ 4. ‘hayvanın derisini çıkarmak’ fiilinden emri hâzır. Buna göre telâffuzları, en azından bugün Türkiye Türkçesinde aynı olan dört ayrı kelime var demektir.

³ J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. (Budapeşte, 1976). [bk. S. Tezcan’ın tenkidi: TDAY 1978-81, s. 279 vd.].

2. el-Kâşgarî'de: *ög* ('akıl, fitne), *ögsüz* 'şaşkın' (hayrân), *öğüt* 'nasihat' (< *ög+üt*, +*t* eski bir çokluk ekidir); *öge* 'olgun, saygı değer insan' (< *ö-ge*). *ötür-* 'hatırlatmak' (< *ö-tür-*).⁴

3. Anadolu'da durum şudur: *ög* 'akıl', *öglü* 'aklı başında' ile ilgili bütün birleşik şekillerden başka bir de *öglen-* 'kendine gelmek' var.⁵ Ama Anadolu'daki Kur'ân tercümelerinde *ög* kelimesine nedense rastlanmaz.

Bugünkü yazı dilimizdeki *öğren-(t-)* fiilleri ilk bakışta *ög* ile ilgili imiş gibi görünüyorsa da büyük bir ihtimâlle 'sürü, ehli hayvan, dost' gibi mânâlara gelen *ögür* kelimesiyle ilgili olmalıdır.⁶

2. 'anne' mânâsında *ög*

Köktürk kitâbelerinde 'anne' mânâsındaki *ög* kelimesine sık sık rastlanır. Akrabalık adı olarak *kaŋg*⁷ 'baba' yanında *ög* daha 8. yüzyıldaki Mani ve Burkan metinlerinde de sık sık geçer: *ögi kaŋgi* 'anası babası' (bk. EDPCT, 99). Ve bir de ilk Uyurca Mani metinlerinden, 796 tarihinde Hoço'da istinsah edildiği kesinlikle bilinen bir metinde *Ög tengri* 'ana tanrıça' olarak kullanılmıştır.⁸ Ve biz bu *Ög*

⁴ Bk. R. Dankoff, CTD, SOLL 7 (1982-1985). *ögreyük* 'âdet, gelenek' kelimesini nâşir *ö-* altında gösteriyor (III,45). Herhâlde bu 'sürü' mânâsındaki *ögür* ile ilgili olsa gerek (krş. dipnotu 6).

⁵ Bk. TTS s. 3061 vd.

⁶ Vaktiyle *ög* ile ilişkili görülüp **ög+re-n-(-t-)* şeklinde düşünülmüş olan bu fiillerin **ögür+e-*den çıkmış olması daha akla yakın gelmektedir: 'ehli olmak'. Bk. Marcel Erdal, *Old Turkic Wordformation*, Wiesbaden 1992, s. 33. Bugünkü *öğretmek* fiilinin Eski Anadolu Türkçesinde 'alışmak, alıştırmak, ehlileşdirmek' mânâlarına gelmesi M. Erdal'ın haklı olduğunu göstermektedir: *bedenini ısıyıa ögrede* "vücûdunu insan sığağına alıştırmalı". Diğer misâller için bk. TTS s. 3060.

⁷ 'baba' mânâsına gelen bu kelime Türkçede fazla yaşayamamış nedense. İştikakı herhâlde *ka+ng* şeklinde düşünülmeli. *ka* 'âile' mânâsında Çince *chia* kelimesinden geliyormuş. *+ng* ise az kullanılan bir isimden isim yapma ekidir. Bir başka münâsebetle bu ekden söz edeceğiz.

⁸ A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. ABAW 1911 (Berlin 1912) s. 13,14. Bu Mani dinine âit olan metin Uyur harfleriyle yazılmıştır, ketebedinde kesin tarih var: 796 [bu yazmanın bir kaç yönden önemi hk. bk. Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul

tengri'ye tekrar döneceğiz. Bütün bunların yanında bir de üzerinde çok münâkaşa edilmiş bir *öğütmiş ög* var.⁹ şimdi İslâmî devreye gelelim.

1. Karahanlıca ve devâmında *ög* tek başına hiç yok. Ancak el-Kâşgarî'de iki iştikâkı var. Biri atasözünde geçiyor: *kangdaş kama urur. ögdeş örü tartar* "baba bir kardeşler dövüşürler, ana bir kardeşler ise birbirlerine yardım ederler".¹⁰ Öteki ise *ögsüz* 'öksüz, yetim'.¹¹

2. Anadolu'da *ög* kelimesinin 'öksüz'den başka hiç bir izi kalmamış, ne eski devirlerde ne de yeni devirde.

ÖGİR-

'sevinmek, neş'elenmek' fiili kitâbelerde iki yerde geçiyor. O da taşın kopuk köşesinde, yani metin tamiri isteyen yerde.¹² Aşağı yukarı kitâbelerle aynı tarihlerde kaleme alınmış veya istinsah edilmiş olan Mani metinlerinde *ögir-* fiiline sık sık rastlanır. Ayrıca fiilin bir kaç iştikakı da var: *ögrünç*, *ögrünçü* 'sevinç', *ögrünçü+le-* 'neş'elenmek' *ögrünçlög* 'sevinçli'. Bu sonuncular bilhassa Mani dini mensûbu Uygurların ilâhilerinde sık sık kullanılır.¹³

1993, s. 83, 103]. Bu mühim metne aşağıda tekrar döneceğiz. A. von Le Coq'un bu eserindeki diğer metinlerde de *ög tengri* tekrar tekrar geçiyor: *TM III* (1922), s. 7 vb.

⁹ bk. A. von Le Coq, a.g.e., III (1922), s. 15. Bu meseleye de tekrar döneceğiz.

¹⁰ Eserin aslında müstensihin *igdiş...kuma* şeklindeki okuyuşu, atasözlerine hâkim olan aliterasyon ve asonans kâidesine göre (meselâ burada: *ka-/ka-,ö-/ö-*) düzeltilmeli, nitekim R. Dankoff da neşrinde böyle düzeltmiştir (bk. R. Dankoff neşri: CTD II,345; III, 45: burada nedense kelime *ö- altında gösterilmiş ki doğru değil. Buradan çıkarılıp kendi yerinde gösterilmeliydi). Görüldüğü gibi bugünkü kardeş (< *karın+daş*) kelimesi de tıpkı el-Kâşgarî'nin kaydettiği *kangdaş* ve *ög-deş* gibi teşkil edilmiştir.

¹¹ Bk. R. Dankoff, a.g.e. I, s.128. *ögsüz*'ün bugüne kadar gelebilmesi dikkatimizi çekiyor.

¹² Bilge Kağan, D2,41: *ögir- sebin-* (bk. T. Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara 1988)

¹³ Bilindiği gibi Mani dini mensupları, nesiller boyu Hristiyanların kanlı takibâtına maruz kalmışlar, yakalandıkları yerde diri diri kireç kuyularına atılıp öldürülmüşlerdi. O yüzden de M.S. 700'lere kadarki Uygurca dışındaki bütün Mani metinlerinde (gerek Akdeniz bölgesinde gerekse Orta Asya'da) karamsar ve mâtem dolu bir üslûp hâkim iken 762 yılında Bozkırdaki Uygur hükümdarı Böğü Kağan'ın Mani dinini resmî devlet dini olarak kabûl etmesi üzerine büyük

Türkler Mani ve Burkan muhitini terkedip Müslüman olduktan sonra *ögir-* ile *ögrünç*, *ögrünçü*, *ögrünçlög* ve *ögrünçüle-* gibi iştikaklarına hiç rastlanmaz.

Şimdi kelimeler arasındaki ilişkileri tesbit etmeden önce Mani dininde ‘ilk insan’ın yaratılışından ve başına gelenlerden bahsedelim. Burada teferruata girilmeyecek ve sadece konumuzla ilgili noktalar belirtilecektir:

Karanlıklar tanrısı, ışık dünyasına hücum edince, ilkin ‘canlıların anası’ yaratılır. Bu Uygurca Mani metinlerinde *Ög tengri*’dir, yani ‘ana tanrıça’. Orta Farsça Mani metinlerinde buna *Mâdar î zîndagân* veya *Zîndagân mâdar* tekâbül eder. Bu da ‘ilk insan’ı yaratır (*Hormuzta tengri*). Karanlıklar ilk insanı yutarlar, cehennemin dibine atarlar. Bunun üzerine ışık tanrısı ‘canlı rûh’u yaratır (= *Vadzivanta(g) tengri*). *Vadzivantag tengri*, ‘canlıların anası’ yani *Ög tengri* ile birlikte cehennemin başına gelir. *Ög tengri* aşağıya, oğlu ilk insana yani *Hormuzta tengri*’ye seslenir; bu bir davettir. *Hormuzta tenğri* bu davete cevap verir. ‘Davet’ ve ‘Cevap’ birer şahıs şekline dönüşür [Uygurcası: *Hroşttag tengri* - *Pdyahtag tengri*]. *Vadzivantag tengri* ‘davet’e, *Ög tengri* de oğlu ilk insanın (*Hormuzta tengri*) ‘cevâb’ına bürünür. Birlikte ilk insanı kurtarıp tanrılar ülkesine götürürler.¹⁴

Turfan’da bulunmuş bir Orta Farsça (Pehlevîce) Mani metninde *Zîndagân Mâdar* yani ‘canlıların anası’nın bir açıklaması, bir başka

bir koruyucuya kavuşan Mani cemaati, Uygurca dâhil hemen bütün Orta Asya dillerinde coşku ve sevinç dolu ilâhiler üretmeye başlar. İşte bu yüzden bu ilâhilerde *ögir-* ‘sevinmek, neşelenmek’ fiili ile bundan türetilmiş olan *ögrünç*, *ögrünçü*, *ögrünçlög* kelimeleri sık sık kullanılmaktadır.

- 14 Dramatik hikâyenin son kısmı. 796 tarihinde istinsah edilmiş olan Uygurca bir kitap parçasında şöyle: *yme hroşttag pdyahtag tengri hormuzta tengeriden tamudan yoķaru ađduķta ol ödün vadvizantag tengri ög tengri terkleyü keltiler. hormuzta tengerig tamudan yoķaru ağturtı, öntürti; tengri yiringerü idı* “Davet ve cevap ilk insan(ın ağızından çıkıp) cehennemden yukarıya yükselir yükselmez canlı ruh, ana tanrıça ile birlikte hemen geldi, ilk insanı cehennemden çekip çıkardı ve (ışık) tanrısı ülkesine yolladı”. (A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin 1912, s.13-14.; özellikle *ög tenri* için bir de bk. TM III (Berlin 1922), s.7. Bu konudaki bazı mühim mülâhazalar için bk. A.V. Williams Jackson, *Researches in Manichaeism*, Columbia University, Indo-Iranian Series, Volume 13, New York 1932, s. 255 vd.; s. 321 vd.).

İran dili olan Soğutçada şöyle verilmiştir: *râmrâtûh bagîy zîndagân mâdar* ‘sevinç dağıtan tanrıça, canlıların anası’. İki kısımdan meydana gelmiş olan Soğutça ilk kelimenin birinci kısmı şöyle: *râm* ‘sevinç, neş’e, mutluluk’, ikinci kısım *rât* ‘verici, cömert’ demektir. Sonundaki *-ûh* ise mücerret isim yapmaya yarayan Orta Farsça *-ih* ekinin Soğutcasıdır. Buna göre *râmrâtûh* ‘neş’e vericilik, sevinç vermeklik’ gibi bir mânâya gelir. Sonuna ‘tanrıça’ mânâsında getirilen Soğutça *bagîy* kelimesiyle birlikte ‘bol sevinç, bol neş’e dağıtan tanrıça’ diye tercüme edilebilir ki *Ög tengri*’nin en mühim özelliği zâten ‘mutluluk’ dağıtmaktır.¹⁵ Aynı durumu yani *Ög tengri*’nin ‘neş’e, sevinç ve mutluluk’ ile ilgisini, Mani dini hakkında en mühim kaynaklardan biri olan İbn el-Nedîm’in *El-Fihrist* adlı eserinde buluyoruz. Bu eserde *Ög tengri*, *el-Behîce* diye adlandırılıyor ki ‘neş’elilik, sevinçli olma’ mânâsına geliyor.¹⁶

Uygurlar ve adlarını kesinlikle bilemediğimiz diğer Türk boyları, Mani dini ile ilk temaslarını Soğutlular aracılığıyla, VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başlarında yapmış olmalıdırlar. Bu ilk temaslar sırasında Mani misyoner râhipleri, göçebe ve yarı göçebe Uygurlara, diğer Türk boylarına dinlerini en câzip, en ilgi çekici hikâyelerle anlatıyorlardı. Herhâlde ilk insanın yani *Hormuzta tengri*’nin karanlıklar diyârında yutulması; oğlunu kurtarmaya çalışan ‘ana tanrıça’nın gayretleri ve başarısı Uygurlar üzerinde büyük tesirler bırakmış olmalıdır. ‘Sevinmek, neş’eli olmak, sevinç’ gibi kavramların, dönüp dolaşıp iki dil konuşan yani Soğutça ve Uygurca konuşan Mani misyonerleri tarafından ısrarla, en büyük vasfı ‘etrâfına neş’e vermek’ olan *Ög tengri* ile birlikte kullanılması dilde *ögir-* ‘sevinmek, neş’eli olmak’ diye bir fiilin ortaya çıkmasına sebep olmuş olabilir; yani *ög+ir-* ‘[*sevinçli olan] ana gibi davranmak’ > ‘sevinmek’ şeklinde

¹⁵ Bk. F.W. K. Müller, *Handschriften-reste in Estrangelo-schrift aus Turfan*, ABAW, Berlin 1904, s.101,102; A.V. W. Jackson, a.g.e., s.321 vd.

¹⁶ *The Fihrist of al-Nadîm, A Tenth Century Survey of Muslim Culture*, Bayard Dodge, Editor and Translator, 2 cilt, Nev York 1970, C.I, s.780.

düşünebileceğimiz ‘sevinmek’ mânâsındaki *ögir-* fiili, işte bu ‘anne’ mânâsındaki *ög* kelimesiyle ilgili olabilir.¹⁷

Öte yandan hep ‘övlümüş ana’ (gepriesene Mutter) diye tercüme edilen *ögütmiş ög*’ün de ‘neş’e, sevinç’ ile ilgili olabileceğini ileri sürmek isteyen fakat nasıl olabileceği hakkında bir şey söylemeyen A. V. W. Jackson’a karşı W. Bang, A. v. Le Coq’un ‘övlümüş’ şeklindeki tercümesini savunuyor ve kabûl ediyor.¹⁸ Bence her ikisi de haklı. Bir kere W. Bang’ın dediği gibi *ögüt-* fiili *ög-* ‘medhetmek, övmek’ kökünden gelir ve bu yaygın bir kullanımdır. Ancak yukarıdaki Soğutça açıklamadan ve *el-Fihrist*’deki Arapça *el-behice* ‘neş’e, sevinç’ sıfatından hareket ederek bunu *ög+ir-* gibi **ög+ü-t-* ‘[*sevinçli olan] ana gibi davranmak’ > ‘sevinmek’ şeklinde düşünmemiz de pekâlâ mümkün görünüyor. Yani “övmek” mânâsındaki *ögüt-* fiiline yukarıda izah ettiğimiz sebeplerden ötürü ve ses bakımından da *ögir-*’i andırdığı için “sevinmek” mânâsı yüklenmiş ve bu anlamıyla kelime, belki de sâdece dar Mani muhitlerinde kullanılmış, uzun ömürlü olmamıştır.

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak şu neticeleri çıkarabiliriz:

1. En eski Türkçe metinlerde sık sık görülen ‘sevinmek’ mânâsındaki *ögir-* fiili ile iştikaklarından *ögrünç*, *ögrünçü* ‘sevinç’

¹⁷ Bu ilişkiyi ilk defa, teferruatına girmeden A. von Le Coq ortaya atmıştır. bk. A. v. Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin 1912. s. 40-41. Hatta A.v.Le Coq daha da ileri giderek buradaki *ög* kelimesini ‘anne’ olarak değil de ‘sevinç’ diye mânâlandırmak istiyor.

ögir- fiilinin Orhon kitâbelerinde de geçmiş olması yukarıda söylediklerimizle bir çelişki teşkil etmez; çünkü Soğutlu Mani râhipleri nesiller boyu Ötüken ve civârındaki göçebe ve yarı göçebe kavimlerin dikkatini çekmek, dinlerini bunların arasında yaymak için gayret sarfetmekte idiler. Köktürkler de bunlardan biriydi. Ve ayrıca Mani muhitinde meydana getirilmiş olan *İrk Bitig* adlı fâlnâmenin Köktürk harfleriyle yazılmış olması, Mani misyonerlerinin bu alfabeyi bilen topluluklar arasında da faaliyet göstermiş olduğuna işaret etmektedir (bk. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazutları*, C.II).

¹⁸ W. Bang, “Manichaeische Hymnen”, *Le Muséon*, XXXVIII (1925): 17 vd. W. Jackson, a.g.e., s.330 vd. [W. Jackson, burada yeniden basılan incelemesini daha önce yayınlamıştı: JAOS (1924), s.61. W. Bang bu ilk yayını kastediyor.

kelimelerinin temelinde ‘anne’ mânâsındaki *ög* yatmaktadır: < * *ög+ir-* ‘[* sevinçli olan] anne gibi davranmak’ yani ‘sevinmek’.

2. Mani ve Burkan muhiti dışında bir *ögir-* fiiline ve bundan türeyen *ögrünç*, *ögrünçü* gibi kelimelere rastlanmaması ve ‘anne’ mânâsındaki *ög* kelimesinin iştikakının kendi içinde yapılamaması da dikkati çekiyor.

3. Ama ‘akıl’ mânâsındaki *ög*’ün ‘düşünmek’ mânâsındaki bir *ö-* fiilinden geldiği açıktır. Nitekim söz konusu ettiğimiz kelimeler içinde yalnız bu, uzun süre varlığını koruyabilmiş ve dilin temel kelimelerinden sayılmıştır.

4. Aynı şekilde ‘anne’ mânâsındaki *ög* kelimesinin de İslâm muhitinde bir iki kalıplaşmış şekil dışında hemen hiç bulunmaması çok dikkat çekici görünüyor. ‘ana’, ‘baba’ için *ana* ve *ata* kullanılmaktadır. Ayrıca *kañ* ‘baba’ da daha Uygur devrinin sonlarında (13-14. asırlar) yavaş yavaş yerini *ata* kelimesine terketmişti.

5. Yakın Doğu’da ‘akıl’ ve ‘düşünce’ müennes yani dişi olarak tasavvur edildiği için ‘akıl’ mânâsındaki *ög* ile ‘anne’ mânâsındaki *ög* arasında bir ilişki kurmak mümkün olabilir.¹⁹ Yani dilde zâten var olan *ög* (<*ö-g* ‘akıl’) kelimesi dişi olarak tasavvur edildiği için, Mani dininin Türkler arasında yayılmasıyla ‘anne’ mânâsı da ayrıca buna yüklenmiş olabilir. Fakat bu ilişkiyi temellendirecek, ‘anne’/’sevinç’ ilişkisi için yukarıda topladığımız verilere benzer filolojik delillerimiz yoktur. Bu yüzden bu ilişkiyi bu kadarla bırakıp yeni delillerin bulunmasını bekleyelim.

YARLIĞ, YARLI(Ğ)KA-

yarlığ kelimesi şu anlamlara geliyor: 1. [İslâmiyetten önce:] ‘sefil, acınacak durumda olan’; ‘vaaz’; ‘dinî kitap’; ‘emir, ferman’ 2. [İslâmiyette:] ‘sefil’; ‘izin’; ‘hüküm, vahiy’; ‘emir, ferman’.

¹⁹ Hans Jonas, *The Gnostic Religion, The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*, 3. baskı, Boston 1970, s.105-106. Mani üzerinde Gnostik dinin çok büyük etkisi olduğunu unutmamak gerekir.

yarlı(ĝ)ķa- ise şöyle: ‘acımak’; ‘izin vermek, ihsanda bulunmak’; ‘vaaz vermek’; ‘buyurmak, emretmek’ [İştikakları: *yarlıķançuçı* ‘merhametli’, *yarlıķançsız* ‘merhametsiz, acımasız’]

Her zamanki gibi kaynakları teker teker yoklayıp en eski metinlerden yakın zamanlara kadar *yarlıĝ* ve *yarlıķa-* kelimelerini ve iştikaklarını tarayalım ve buralarda nasıl geçtiklerini, hangi mânâlarda kullanıldıklarını dikkatli bir şekilde inceleyelim.

Her şeyden önce şu önemli noktayı hatırlamak gerekmektedir: Eski Türklerde askerî hayatın dinî ve manevî tasavvurlara tekaddüm etmiş olduğu düşüncesinden hareket eden bir çok araştırmacı, eski metinleri kelime kelime karıştırmadan yola çıktığı için ‘vaaz’ kavramının, ‘emir’ kavramından çok sonra gelişmiş olacağını sessiz sedasız, münakaşa etmeye dahi lüzum görmeden kabul etmiş hatta bu iki kavramın birbiriyle ilgisini dahi düşünmemiştir.

Aşağıda bu kelimelerle ilgili olarak ileri sürdüğüm iddialar şu tesbitlerin ışığında okunursa vardığımız sonuçlar daha bir açıklık kazanır:

1. Orhon kitâbelerinde *yarlıĝ* kelimesi bulunmaz; 2. *yarlıķa-* fiilinin gösterdiği eylemi bozkırda kağanlar yani insanlar işlemez. Bilakis bu fiil hep tanrılarla ilgilidir; bunun yerine kağanlar *ay-* ‘emretmek, hüküm sürmek’ fiilini kullanırlar. 3. Mani ve Burkan misyonerleri, Türkler daha yerleşik hayata geçmeden çok önce bozkırda bunların peşindeydiler. Yani Türkler tarihlerinin ilk devirlerinden beri bu misyonerler sâyesinde şifahî din eğitimi görüyorlardı. Bu sûretle 700’lerden itibâren gerek şehirlerde gerekse bozkırda ilk Türk yazı dili teşekkül ettiğinde (Köktürkçe ve Uygurca) dilin kelime hazinesi artık, en azından temel dinî kavramları karşılayabilecek kadar gelişmişti.

yarlıĝ / *yarlıķa-*: Köktürk harfleriyle yazılmış kitâbelerde *yarlıĝ* kelimesinin bulunmadığını söylemiştik. Yani Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk bu kelimeyi tanımıyorlar; hiç olmazsa en azından elimizdeki kitâbelerinde böyle bir kelime yok. Buna karşılık Mani

dinine mensûp Uygurlar tarafından Köktürk harfleriyle kâğıt üzerine yazılmış kitap parçalarında yarlıg kelimesine sık sık rastlıyoruz. Fakat ‘sefil’ mânâsında değil. Bu parçalar Turfan ve Dun-huang’da (kuzey İpek Yolu üzerinde) bulunmuştur:

ol taşığ özi öze tutsar... ne iş yarlıg yarlıkasar kopda işi yoriğ bolğay “bu taşı üzerinde taşıdığı müddetçe giriştiği her işi yolunda gider” (ETY II,58). ...+ke yarlıg boldı “... bir kimseye ihsan olundu, lutfedildi” (ETY II, 64,65,66).

Buna karşılık kitâbelerde *yarlıka-* fiili oldukça sık geçer:

tengri yarlıkadı, yanydımız “Tanrı izin verdiği için (düşmanları) perişan ettik” (ETY I,104). *tengri yarlıkaduk üçün ... yağış baz kılmuş* “Tanrı izin verdiği için ... düşmanları dize getirmiş” (ETY I, 36) *tengri yarlıkaduk üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunuğ tırgürü igitim* “Tanrı izin verdiği için, benim de ilahî gücüm olduğu için, ölmek üzere olan milleti dirilttim” (ETY I,42) *tengri küç birtük üçün anda sançdım...* *tengri yarlıkaduk üçün men kazğanduk üçün...* “Tanrı kuvvet verdiği için, orada (savaşı) kazandım... Tanrı izin verdiği için, ben de gayret ettiğim için...” (ETY I,64). *öze tengri asra yir yarlıkaduk üçün...* “Yukarıdaki (Gök) Tanrısı, aşağıdaki Yer (Tanrısı) izin verdiği için...” (ETY I,56)

Bütün bu örneklerden anlaşıldığına göre *yarlıka-* fiili beklediğimiz ‘emretmek, buyurmak, kumanda etmek’ mânâlarına gelmiyor, ‘ihsan etmek, izin vermek’ gibi bir mânâyâ geliyor. Üstelik öznesi, insanın kendi dışında olan ilahî bir güçtür; gök ve yer tanrılarıdır. Yani koskoca, haşmetli bir Bilge Kağan, bozkırların kahramanı, ölümünde o devir yetmiş iki düvelinin, cenâze merâsimine temsilci gönderdiği meşhur Köl Tigin *yarlıka-* fiilinin öznesi olamıyor. Neden? Bu sorunun bir tek cevâbı vardır: 700’lerde bozkırda *yarlıka-* fiili, daha sonraki devirlerde karşımıza çıkacak olan “emretmek, buyurmak, kumanda etmek” gibi dünyevî mânâlarını henüz kazanmamıştır.²⁰

²⁰ Burada şöyle bir itiraz yükselebilir ‘... efendim, kitâbe metinleri üç beş satır şeydir... belki de *yarlıka-* bu mânâlarda kullanılıyordu da metinlerin azlığı yüzünden karşımıza çıkmamıştır.’ İlk bakışta doğru görünüyor; tabii ki bir avuç metinde dilin her kelimesini bulmak mümkün olmayabilir. Fakat kitâbelerin

Bozkırlardan şehirlere, kuzey İpek Yolu üzerindeki şehirlere iniyoruz. Mani ve Burkancı manastırlarının kütüphânelerini karıştırıyoruz. Soğutça, Pehlevce ve Toharca metinler arasında Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlere bakıyoruz. Bunların bir kısmı, 850 tarihinde kuzeyden güney-batıdaki İpek Yollarına kitleler hâlinde göç eden Uygurlardan çok önce yani 700'lerde kaleme alınmış eserlerdir. Bu eserlerde şunları buluyoruz:

Böğü Kağan Mani dinini kabûl etmek üzeredir. Mani râhipleriyle yaptığı uzun münâkaşalardan sonra nihayet ikna olur. 762 yılında cereyan eden bu hâdiseyi anlatan Uygurca metin bir noktadan sonra şöyle devam eder:²¹ *...begke kara bodunka edgü yarlıg yarlıkadı... amtı sizler ... seviningler ...ayang tapıng* “Beylere ve halka iyi nasihatlar etti: ‘şimdi sizler... sevinin... (râhiplere) hürmet edin’ “... ol ödün böğü kağan tengriken bu yarlıg yarlıkaduğa ... öküş kuvraigkara bodun tengri iligke yükünü ötüntiler “Bunun üzerine Böğü Kağan hazretleri bu nasihatleri verdikten sonra ... kalabalık halk kitleleri hükümdar hazretlerine saygı gösterdiler” (a.g.y. str.79-81).

Görüldüğü gibi burada eylem askerî bir eylem değildir, tamâmiyle dinîdir.²² Fakat bozkırdaki kullanımdan farklı olarak özne gökden yere inmiştir. Yani özne bir insandır, bir hükümdardır artık; ama ne de olsa ilahî bir gücü olan, en azından kendisine ilahî bir güç izâfe edilen varlıktır. Onun için kelimelerde askerî bir sertlik taşıyan ‘emir’ ve

dile getirdiği dünya görüşünü temsil eden temel kelimeler arasında “emretmek, buyurmak, kumanda etmek” gibi fiillerin karşılığının bulunması gerekmez miydi? Gerekirdi. Nitekim bunun için *ay-* kullanılmıştır.

²¹ W. Bang, A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, str.69-79. Bu metni yazan Mani râhibi bozkırda at oynatan yarı göçebe Uygur değildi tabîî. Sonradan ‘Uygurca’ adı verilen bir dil ve aynı addaki bir alfabeyle yazdığı için bu adı veriyoruz. Yani 850’den önce Tarım bölgesinde faaliyet gösteren Türklerin hepsi Uygur değildi. İçlerinde şehirlere yerleşmiş, artık göçebeliği terketmiş, şehrin kültür hayatına ayak uydurmuş Uygurlar da vardı elbette. Fakat Uygurların yanı sıra şehirlerde kültür faaliyetlerine katılmış olan diğer Türk asıllı olanlar hakkında hiç bir bilginiz yok; yani hangi Türk boyuna mensuptu bu ilk Türk yazı dilini kuranlar, bilmiyoruz.

²² Bu yüzden de *edgü yarlıgı* ‘iyi emir’ yerine ‘iyi nasihatler’ diye çevirdim. Tabîî yarlıka- fiili de ona göre bir mânâ kazandı: ‘yapmak, etmek’ gibi.

‘buyurmak’ mânâları henüz yoktur. Ne olursa olsun öznenin değişmiş olması, yani gök tanrısının yerini hükümdârın almış olması çok önemli bir semantik gelişmedir. Buna rağmen Mani metinleri şehirlerde hâlâ bozkır havası estiriyorlar; kitâbelerdeki üslûbu devam ettiriyorlar:²³

il ötüken kıtı küç birü yarlıkaduk üçün “İl Ötüken’in rûhu güç verme lûtfunda bulunduğu için . Görüldüğü gibi burada yardımcı fiil olarak kullanılan [*birü*] *yarlıka-* fiilinin öznesi insan değildir.

Diğer Mani metinlerinden şunlar dikkatimizi çekiyor:

...kodi ün kelti, honug burkan yarlığın kelürdi. inçe tip aydı “Yukarıdan bir ses geldi, fevkalâde peygamberin (yani Mani’nin) tebliğini getirdi. Şöyle dedi” (a.g.e., 23, 10-11). *kirtü türlüğ yarlıkamaz* “gerçek acıma” veya “gerçek ihsan”.

Fakat şu örneklerdeki kullanım, bozkırın hiç tanımadığı yeni bir cümle kuruluşunu sergiliyor: nezâket ve saygı ifâde eden yardımcı fiillerin ortaya çıkışı.²⁴ *amrayu yarlıkang* “sevmek lûtfunda bulunun” (a.g.e., 25,6-7); *çoma bata yarlıkamışi üçün* “(güneş) gibi haşmetle battığı için” (a.g.e., 33,1-2); *altun örgin öze oluru yarlığ bolı* “Altından taht üzerine oturma lûtfunda bulundu” (a.g.e., 35,16)

Burkancı metinlerde de durum buna benziyor: *yarlığ* kelimesinin ‘vaaz’ dolayısıyla ‘dinî kitap, Burkan’ın vaazlarını ihtiva eden mukaddes kitap = sûtra’ mânâsına bilebildiğim kadariyle ilk defa Sekiz Yükmek adlı meşhur eserde rastlıyoruz.²⁵ *yarlıka-* fiili ise ‘dinî bir meseleyi münâkaşa etmek’ yani ‘vaaz vermek’ mânâlarına geliyor. Nezâket ve saygı ifâde eden yardımcı fiil olarak kullanılması Burkancılarda da aynı.

²³ A. von Le Coq, *...Manichaica III*, (1922): 34,5. Ötüken bilindiği gibi Köktürklerin ve Uygurların, o devir dünyasını idâre ettikleri bölgedir. Bugünkü Moğolistan.

²⁴ Buna göre tanrı veya bir hükümdar bir eylemde bulunduğu zaman o fiil tek başına kullanılmaz, ana fiil zarf-fiil ekini alır, nezâket yardımcı fiili *yarlıka-* da normal eklerini üstlenir: *nomla-yu yarlıkamış* gibi.

²⁵ W. Bang, A.v. Gabain, R. Rahmeti Arat, *Türkische Turfan-Texte VI*. (1934), not 201.

Şimdi yukarıda ilk kaydettiğimiz mânâsına gelelim *yarlıg* kelimesinin: ‘fakir, acınacak durumda olan, perişan’. Bu mânâ bozkırda görülmez.²⁶ Ama bütün Mani ve Burkanlı metinlerinde sık sık geçer: *irinç yarlığ umuğsuz inağsız tınlıklar* ‘perişan, sefil ve dayanaksız, desteksiz varlıklar’.²⁷

İslâm dünyasına gelince Karahanlıca Kur’an tercümesinde durum şudur:

yarlıg Arapça ‘izin’, Farsca ‘hüküm’ mânâsında; *yarlıg id-* ‘vahiy göndermek’ (*yarlıg idil-*, *yarlıg tegrül-*); *yarlıg+dın çık-* ‘Allah’ın emirlerinden çıkmak’; *yarlıgsız* ‘Allah’ın dediğinin tersi’ (Ar. fık, Fa. bîrûn âmeden ez fermân); *yarlıka-* ‘affetmek, bağışlamak’; *yarlıkağan* ‘acıyan, rahmet eden’; *yazuk yarlıkağlı* ‘günahları affedici’.²⁸ *el-Kâşgarî*’de ve *Kutadgu Bilig*’de de Kur’an tercümesindekine benzer mânâların yanı sıra dünyevî mânâlar da var: *el-Kâşgarî* *yarlıg* için ‘kitâbu’s-sultân ve emruhu’ diyor. Büyük bir ihtimâlle ‘sultanın yazılı ve şifâhî buyruğu’ mânâsında olmalı. Oğuzların bu kelimeyi bilmedikleri kaydı çok mühim, çünkü gerçekten *yarlıg* kelimesi Oğuz dil bölgesine yabancıdır (aş.bk.). *Kutadgu Bilig*’de *bayat yarlıgı* ‘Allah’ın emri” şeklinde geçiyor. *yarlıka-* da ‘bağışlamak’ mânâsındadır.²⁹

Anadolu’da *yarlıka-* şeklinin hâkim olduğu anlaşıyor. İlk Kur’an tercümelerinden itibaren bütün metinlerde ‘affetmek, bağışlamak, acımak, rahmet etmek’ mânâlarına geliyor. *yarlıg* kelimesi ise ‘ferman,

²⁶ EDPCT 967’de ETY II (122)’den naklen verilen cümlelerin doğru olup olmadığı kesin değil. G. Clauson şöyle okuyor: *kalmış ölügi yarlıg ermiş* ‘terkedilmiş cesedi perişan olmuş’. Bunun dışında kitâbelerin hiç biri bu mânâyı tanımıyor.

²⁷ F.W. K. Müller, *Uigurica II*, 4,6-7 <metin biraz kopuktur>

²⁸ Bk. J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. (Budapeşte, 1976): 332-334

²⁹ Bütün bunlar için bk. EDPCT 967, 968.

irâde, buyruldu' mânâsında pek az kullanılıyor; XVI. asırdan sonra daha çok lügat kitaplarında görülüyor.³⁰

yarlığ'ın 'sefil, acınacak durumda olan' mânâsı *el-Kâşgarî*'den itibâren biliniyor. Fakat XIV. asırda *yarlu*'dan başkası bilinmiyor (bk. EDPCT,967). Anadolu'da ise hiç yok.

'sefil' mânâsındaki *yarlığ* kelimesinin temelinde yatan isim tabiî olarak 'salya' mânâsında her yerde çok yaygın olarak kullanılan *yar* kelimesidir.³¹

Bütün verileri topladıktan sonra bunlar arasındaki muhtemel şekil ve mânâ ilişkilerini tesbit etmeye çalışalım. Önce şekil ilişkilerinden başlayalım. *Maitrisimîr*'de³² geçen bir *yarlığka-* fiili ve bundan türediği açık olan *yarlağkançuç* 'merhametli' (bk. *Manichaica* I, 10,3-6) gösteriyor ki burada *+ka-* diye bir isimden fiil yapma eki söz konusudur. Çok az kullanılmış olsa dahi *+ka-* ekinin fonksiyonu şudur: Sonuna geldiği ismin ifâde ettiği şeyin farkına varmak, bilincine varmak, o şeyin varlığını kabullenmek. Bunun en açık misâlini *emgen-* 'acı çekmek' (*em* 'ilâç' + *ge-* yani 'acı' olan ilâcın 'acılığının farkına varmak') ve *ad+ka-n-* 'dış dünyaya bağlanmak, dış dünyayı *adıyla* *sanıyla* var saymak' fiillerinde görüyoruz.³³ Buna göre bu *+ka-* eki, 'sefil, perişan' mânâsındaki *yarlığ* kelimesinin müterâdifi yani eş

³⁰ *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü VI*, (Ankara 1972), s.4352 vd. Tabiî burada (s.4358'de) 'önlük, çocuk göğüslüğü' mânâsında görülen *yarlık* kelimesinin bunlarla bir ilişkisi yoktur. Bunu *yar+lık* 'salyalık, sümüklük' şeklinde anlamak gerekir. Ama buna tekrar döneceğiz.

³¹ Bu ilişkiye daha önce de temas edilmişti bk. EDPCT,967.

³² Bk. Şinasi Tekin neşri, 4,9 ve 116,6

³³ *+ka-* / *+ke-* (*+ğa-*) eki için bk. A. v. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988 [Mehmet Akalın tercümesi], 92: *irinçe-* 'acımak, merhamet etmek', *kingeş-* 'müzakere etmek, görüşmek'. Buradaki misâllere burada söz konusu ettiğimiz *emgen-* 'acı çekmek' (< *em+ge-n*, *em* 'ilâç'ın acılığından kinâye), *adkan-* 'varlığa bağlanmak' (**ad+ka-n-* 'dış dünyayı temsil eden ad ve şekilleri gerçekte var saymak') fiillerini de ekleyebiliriz. Bu sonuncu *adkan-* fiili, Burkancılardan bilgi nazariyesi ile ilgili bazı teknik terimlerin esasıdır: diğer bir iştikakı da şu *adkanğu* 'duyu organlarımızın her birinin dış dünyadaki karşılıkları = skr. vişaya'.

anlamlısı olan *irinç* kelimesine de getirilmek sûretiyle bir *irinçe*- fiili teşkil edilmiştir ki Uyurca metinlerde sık sık kullanılmaktadır: ‘* varlıkların sefil ve perişanlığının farkına varmak’ > ‘acımak, merhamet etmek’.

Aşağıda yapacağımız bir iştikak denemesinin daha iyi anlaşılabilmesi için Burkancılıktaki yani Budizmdeki önemli bir husûsiyetten bahsetmek istiyorum. Burkancılığın Türkler arasında çok yaygın olan Mâhayâna mezhebinde Nirvana’ya ulaşan burkanlar yani buddhalar son anda Nirvana’ya³⁴ girmekten vaz geçerler ve canlı varlıkları, çektikleri sonsuz acılarından ve perişanlıklarından kurtarmak için bu dünyada kalmaya karar verirler. Bu durumu metinler muhtelif şekillerde tekrar tekrar ifâde ederler. Bunlardan biri şudur: ...men kamağ biş ajun tınlığ oğlanı öze uluğ yarlıkançuçı köngül turğurup kördüm irinç yarlıg umuğsuz ınağsız bu tınlıklar muntağ emgeklig yolta tururlar ‘ben bütün bu beş varlık şeklindeki canlılara çok acıdım, çok üzüldüm. Gördüm ki bu canlılar perişan, sefil, umutsuz ve desteksiz bir hâlde bunca acılar ve ızdıraplarla dolu dünyalarda yaşıyorlar’ (bk. *Uigurica II*, 4,5-8). İşte Nirvana’dan vazgeçen burkan, yeni adı ile bodhisattva bütün ömrünü canlılara yardım etmekle geçirecektir artık. O, bu duygusunu ‘başkalarının ızdırâbının, acısının, sefâletinin farkına varmak’ demek olan *irinçe*- veya *yarlı(ğ)ka*- fiili ile ifâde eder: ‘*Birisinin acısının farkına varmak’ yani ‘merhamet etmek, acımak’.³⁵ Burkancılıktaki bir hususa daha işâret etmemiz gerekiyor. Canlı varlıklara yardım için büyük merhamet duygularıyla yola çıkan bodhisattvaların tek silâhı ‘vaaz’dır, ‘dini öğretmek’tir. İşte bu noktada ‘acıma, merhamet etme’ kavramı kendiliğinden ‘vaaz’ı, vaazları ihtiva eden ‘dinî kitapları, sûtraları’ berâberinde getiriyor.

Şimdi bütün mesele şudur: Nasıl oluyor da *yarlı(ğ)ka*- ‘acımak; vaaz vermek’ fiilinin temelindeki ‘sefil, perişan’ mânâsındaki *yarlıg*

³⁴ Nirvana ne doğumun ne ölümün olduğu bir durumdur. Burada varlık ve duyu organları fonksiyonlarını yitirmiştir. Burada ne mutluluk vardır ne de ızdırap.

³⁵ Buna benzer bir durumu Mani dininde de buluyoruz. Bu dinde de karanlıklar ülkesi tarafından yutulan ışık parçalarının çektiği ızdırap karşısında duyulan ‘merhamet’ aynı şekilde teşkil edilmiş fiillerle ifâde edilmiştir.

kelimesi bir de ‘vaaz; dinî kitap’ mânâsına gelebiliyor? Burada yürütülecek mantık ‘(salyalı) > sefil’ > ‘vaaz; dinî kitap’ değil tabîî. Böyle bir semantik gelişme çok saçma ve imkânsız bir şey olurdu elbette. Burada işleyen mantık herhâlde şu olmalı: ‘sefâletin, perişanlığın farkına varmak’ yani ‘acımak, merhamet etmek’ demek olan bir *yarlı(ğ)ka-* fiili, yukarıda izah ettiğimiz bodhisattvaların, bu ‘acıma’ eylemini ‘vaaz’ yolu ile tatbik mevkiine koyduklarını ifâde ettiği anda, temelindeki *yarlığ* kelimesine bir de ‘(salyalı) > sefil’ mânâsının yanı sıra ‘vaaz’; ‘dinî kitap’ mânâsını yansıtmış olmalıdır.

Son olarak bu iki kelimenin iştikakı ve birbiriyle ilişkisi hakkında daha önce söylenmiş olanları gözden geçirelim. Bu değişik görüşler G. Doerfer tarafından bir araya getirilmiştir.³⁶ ‘emir, ferman’ mânâsındaki *yarlığ* bir Türkçe *yar* ‘bağırma, ilân etme’ ve aynı mânâda Moğolca *car* kelimesinden türetilmiştir. Doerfer bunu mümkün görüyor; fakat bir de kendi iştikakını ileri sürüyor:” ... < **yar-ıl-ığ* (orta hecenin dümesiyle > *yarlığ*), ‘karar vermek’ mânâsındaki bir *yar-* fiilinden ...” (bk. a.g.e., No. 1784: *yargu*).

Bence böyle bir şeyi kabûl etmeye imkân yok, çünkü -g/-k fiilden isim yapma eki, iki veya daha fazla heceli meçhul fiillere getirilemez.³⁷ Yani ‘hüküm vermek’ mânâsındaki bir *yar-* kökünden **yar-ık* türetilbilirdi ama **yar-ıl-* ‘hükmolunmak’ fiilinden **yar(ı)lık* yapılamaz; nitekim bugün *kırık* diyoruz ama **kırılık* (*kırıl-*’dan) diyemiyoruz; *sarık* diyoruz *sar-mak*dan, ama *sar-ıl-mak*’dan **sar(ı)lık* diyemiyoruz ‘sarık’ mânâsında. Bu yüzden *yarlıg* ‘hüküm, ferman’ kelimesinin **yar-ıl-ık* şeklinde açıklanması doğru görünmüyor.

G. Doerfer ‘sefil, perişan’ mânâsındaki *yarlığ* kelimesini incelerken bir yerde bunun *yarlıka-*, *yarlığa-* ‘acımak’, ‘konuşmak’ ile ilgisini üstü kapalı bir şekilde belirtiyor, fakat bu anlam ilişkisini nasıl kurduğunu bildirmiyor (bk. Doerfer, a.g.e., No. 1850).

³⁶ bk. TMEN IV, 1849, bilhassa s. 158.

37 Çok bilmiş akl-ı evveller acaba burada *satılık* misâlini ileri sürüp itiraz ederler mi? < *satıl-ık* (!) biçiminde acele ve hızlı bir hüküm vermeye kalkışacaklarını sanmam.

yarlıg ‘emir, ferman’ın ‘bağırma, ilân etme’ mânâsındaki bir *yar*’dan geldiği iddiası, ancak yukarıda anlatılan semantik gelişmelerin dışında düşünüldüğü takdirde doğru olabilir. Yani böyle bir iştikak nisbeten son devirlerin mahsûlü olup yalnız askerî ve dünyevî kavramın ifâdesi için kullanılmış olabilir.

Buraya kadar söylenenleri hülâsa edip toparlayacak olursak şöyle bir tablo çıkarabiliriz:

1. Dilde var olan bir *yar* ‘salya, sümük’ yani ‘değersiz şey’ kelimesinden +*lıg* ekiyle bir *yarlıg* kelimesi teşkil edilmiş ‘sefil, fakir, acınacak durumda olan’ mânâsında.

2. Sonra Burkancı ve Mani misyonerlerinin vaazları sonucunda dilde bir *yarlıgka-* fiili teşkil edilmiş. Bu fiil herhâlde bozkırda ve şehirde yazı dili henüz teşekkül etmeden çok önce misyonerlerin göçebeler arasında yürüttükleri şifâhî din yayma faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştı: ‘*birisinin acısının farkına varmak’ > ‘merhamet etmek, ihsan etmek’.

3. ‘Merhamet etme, acıma’ kavramı, yukarıda izah edildiği gibi canlıları acılarından kurtarmak için ‘vaaz verme, dini öğretme’ eylemini berâberinde getirir.

4. Bu noktada *yarlıgka-* fiili, kazandığı yeni mânâları, yani ‘vaaz vermek, dini öğretmek’ mânâlarını, kökü olan *yarlıg* ismine yansıtarak buna ‘sefil, fakir’ mânâsının yanı sıra ‘vaaz, dinî eser’ mânâlarını yakıştırdı ve bu mânâyı tecrit eder.

5. Bir süre sonra bu eylem mânevîyat düzeyinden dünya düzeyine indiğinde, bir de tabîî olarak devlet otoritesini temsil eden hükümdârın ‘konuşması’ ve ‘emir vermesi’ni ifâde eder; aynı şekilde maddî dünya ile ilgili bu yeni anlam *yarlıg*’a yansır ve ‘emir, hüküm, ferman’ mânâsını kazanır.

6. Burada dikkat edilmesi gereken husus, semantik gelişmede mânevîyat ile ilgili kavramın dünyevî kavramdan önce teşekkül etmiş olmasıdır ki bunun böyle olduğunu yukarıda sıraladığımız filolojik veriler açıkça göstermektedir.

Ama gene de bu filolojik verilere güvenmeyen okuyucu *yarlığ* kelimesini bir homonim yani iki ayrı mânâya gelen fakat telâffuzu aynı iki ayrı kelime olarak da telâkki edebilir. Belki de haklıdır, kim bilir?

Atalarımız ne güzel demişler: *Vallahu a'lem bissevâb* 'Doğrusunu Allah bilir'.

TÜRKÇEDEKİ BAZI ÇEKİM EKLERİNİN TARİHİ ÜZERİNE
DÜŞÜNCELER VE +LEYİN EKİ HAKKINDA

[Tarih ve Toplum 123 (1994): 11-16]

İştikakçının torbasında bugün kelimeler değil de bir avuç ek var. İsim çekim eklerinin tarihinden bahsedeceğim bugün. Ancak burada bütün isim çekim eklerinin dökümünü vermek yerine yalnız *yer* ve *yön* ile alâkalı olanların, şimdiye kadar kabul edilegelen açıklamalarını gözden geçirip nerelerden gelmiş olabilecekleri üzerine bazı tahminlerde bulunacağım; bunu yaparken de her zaman olduğu gibi Eski Türkçeden derlenmiş belli dil verilerinin gösterdiği bazı tutarlılıklara işâret edeceğim ve bu tutarlılıklardan bir şeyler çıkarmaya çalışacağım. Daha çok kültür tarihi ile ilgili kelimeler üzerinde duran bir iştikakçının, bu türden nazariyelere, varsayımlara bulaşmasını ve de zaman zaman ‘*gaf üstün gaf*’ yapmasını umarım nazarî dilbilimci ustalarımız hoş görürler.

Dilbilgisi kitaplarında hâl ekleri derler bunlara. Yani isim ve isim türünden olan kelimelerin sonuna gelip bunların cümle içerisinde öteki kelimelerle, fiillerle, başka isimlerle, edat ve zarflarla ilişkilerini ayarlayan eklerden bahsedeceğiz. Hani meselâ deriz ya: *ev+i gördüm*; *ev+e gittim*; *ev+de kaldım*; *ev+den çıktım*; *ben+den sonra*; *yaz+ın sıcağı çekilmez*. Bir de *yaz+ın nerdeydin?* deriz; *üst+ün körü* deriz. Ve bir de, yazı dilinde pek kullanılmaz ama lâf arasında şöyle deriz: *sabah+leyin kalkar*, *kıç+ın kıç+ın gider*. Bütün bu ekler, nereden

geliyorlar? Eski devirlerde, eski metinlerde nasıldılar? Yapı ve menşе bakımından birbirleriyle ilişkileri var mıydı? Ve bu ilişkiler nasıldı? Kaç türlüydü bunlar? Meselâ pek sık görülen *+n* bir tek ek midir yoksa iki ayrı ek midir? Bu konulardan bazılarına daha önce, toprağı bol olsun muhterem hocam A. von Gabain, çok önemli bir yazısında değinmişti.¹ Ben de konuyu yeniden ele alıp bazı noktalarda biraz değışik yorumlar getirmek ve bazı eklemeler yapmak istiyorum.

Muhtelif şekillerde yön gösteren eklerden ilkin herhâlde bir *+a* vardı ki bu ek bugün bütün Türk dünyasında ve en yaygın olarak Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Buna ismin verme hâli veya *e-hâli* diyoruz. Köktürk kitâbelerinde ise ancak yer ve yön gösteren kelimelerle iyelik eklerine getirilerek kullanılmaktadır.² Gerek Kitâbelerde gerekse Uygur ve Karahanlı dönemiyle onu takip eden müşterek Orta Asya Türk yazı dilinde asıl yaygın olan *+ka* (*+ga*) eki ise, aşağıda açıklanacağı üzere bundan türemiştir.³ Yani bugün bizim Anadolu'da 700 yıldır kullandığımız ve Köktürkçe'de ancak belli,

¹ Bk. A. von Gabain, "Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen", [Eski Türkçede yön bildiren ifâdeler] *Studia Orientalia edidit Societas Orientalis Fennica*, Redigenda Curavere Knut Tallqvist et Pentti Aalto, (Helsinki 1950), C.XIV.5, s.1-14 [Bu sayı Gustaf John Ramstedt Armağanı olarak yayınlanmıştır]. Daha önce de hâl eklerinin menşei üzerinde bazı nazariyeler ileri sürülmüştü; bunlar için bk. Willi Bang Kaup, *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, tercüme: Şinasi Tekin. (Erzurum, 1980). Bu tercüme eklenen dizinden istenilen kelime veya ek bulunabileceğı için yer gösterilmedi.

² Kitâbelerde *+e* ekinin her zaman verme hâli olarak yorumlanamayacağı ve bunun bir çok durumlarda 'ünlem ve hitap eki' fonksiyonunda bir başka ek olduğu hakkında bk. Wolfgang-E., Scharlipp, "Some remarks on the so-called Dative Suffixe -a/-ä in the Yenisey Inscriptions", *ST* : 205-208.

Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69. (Bloomington, 1968), s.130

³ Bu konuda yaygın olan bir başka görüş bunun tam tersidir: *+ka/+ga* > *+a*. Bu görüşün hareket noktası şudur: 'yapım ve çekim ekleriyle kelimenin bünyesine dâhil bazı eklerin başındaki *g* sesi Oğuzcada düşer'. Okuyucuyu daha fazla bunaltmamak için meselenin münâkaşasına girişmeyip bir seçenek olarak benimsediğim öbür görüşü anlatacağım.

kalıplaşmış ifâdelerde görülen verme hâli (yani ismin *e-hâli*) eki *+a*, en eskisidir. Ayrıca, gene bir çeşit yön gösteren, yer bildiren bulunma ve çıkma hâli (yani ismin *de-hâli*, *den-hâli*) ekleri Kitâbelerde yani Köktürkçe’de *+ta* ve *+tan / +tin* olarak görülmektedir.

Şimdi buraya kadar kabaca işâret ettiğimiz hâl eklerinin fonksiyonlarını Kitâbelerden aldığım şu örneklerde görelim:⁴

1. Doğrudan yön bildirir: *tabğaç kaianka körmüş* “Çin hükümdârına tâbi idiler”; *kaianka tegi* “hükümdâra doğru”

2. Yer bildirir: *tabğaçda* “Çin’de”; (kalıplaşmış ifâdelerde): *biriye yırıya kırıya* “güneyde, kuzeyde, batıda”

3. Ayrılma, bir yerden çıkma, doğma bildirir: *tengride bolmuş* “Gökden, Tanrıdan meydana gelmiş, doğmuş”; *yirim+ke adrıltım* “yurumdan ayrıldım”, *beg erkim+e sizim+e adrıltım* “(benim olan) sizlerden, beylik gücümünden ayrıldım”, *uç elig yaşım+ [dikkat, ek yok!] adrıltım* “kırk üç yaşımda ayrıldım” *kaandın kelipen* “nereden gelmişler?”

4. Bir vâsita, bir aracı bildirir: *kutınga* “rahmeti sâyesinde”

5. Belli bir zamanı veya süreyi bildirir: *tört yigirmi yaşımka* “ondört yaşımda”; *bir yılka* “bir yıl içinde”; veya: *uç yaşımdayken* “üç yaşımdayken”.

6. Kalıplaşmış ifâdelerde yer ve zaman zarfı olarak: *ol ödün* “o zaman” (< *öd+ün* “*zamanda > zaman”); *orun* “yer” (< **or+un* “*yerde > yer”).⁵

Bunlardan başka bir de yalnız yön bildiren bazı müstakil kelimeler ve ekler vardır: *taşğaru*, *yoğğaru*; *+ğaru*, *+ra*, *+ru* vb.⁶

Bütün bu misâllerden anlaşıldığına göre kitâbeler devrindeki yazı dili, yer ve yön gösteren çekim eklerini, fonksiyon ve şekil bakımından

4 Örnekler, yayınlanmış olan Köktürkçe metinlerden alınmıştır. Küçük mezar taşları için bk. *ETY III*.

5 Krş. A. v. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988 [Mehmet Akalın tercümesi], s.128, not 24. Buradaki *+n*, herhâlde vâsita hâli diye adlandırdığımız *+n*’den farklı olmalı; buna aşağıda değineceğiz.

6 Bunlar için bk. Suzan Duran, “Türkçede cihet ve mekân gösteren ek ve sözler”, *TDAY Belleten* (Ankara 1956): 1-110

henüz tutarlı olarak kullanmamaktadır. Yani bir ek diğerinin yerine geçebilmekte, bir ek birden fazla fonksiyonu yüklenebilmektedir; ilişkiler belirgin değildir henüz. Başka türlü ifâde edecek olursak 7. ve 8. asırda bozkırdaki Türk yazı dili, bir çok bakımlardan şaşılacak derecede düzenlilik gösterdiği hâlde bu bakımdan henüz standartlaşmamıştır. Şöyle ki bir yandan bazı kelimeler kendi başlarına yer ve yön ifâde ederlerken, öte yandan, daha sonra hâl ekleri olarak karşımıza çıkacak olan bazı ekler bunlarla birleşerek ifâdeye kesinlik kazandırmaya başlamışlar ama henüz tutarlı değildirler. Meselâ yukarıda verilen misâllerden *adrıl-* “ayrılmak” fiili kitâbelerde yalın hâl dâhil üç ayrı çekim ekiyle kullanılmakta, belli bir zaman kesiti dile getirilirken bazen *+ta*, bazen *+ka* kullanılmaktadır (*yaşım+da*, *yıl+ka* gibi). Hâlbuki, Uygur Budist metinlerinde meselâ aynı *adrıl-* “ayrılmak” fiili böyle bir kararsızlık göstermez: Hep *+din* ekiyle kullanılır.⁷

Şimdi yer ve yön ile ilgili kelimelerden, fonksiyonlarını kesin olarak bilemediğimiz *+k*, *+t*, *+n* gibi bazı eklerle genişletilmiş kelimeleri Eski Türkçe metinlerden dikkatle takip edelim ve iştikaklarını inceleyelim.⁸

1. *al* “ön taraf”

suvung adakı [an]dağ bolsar uluğ kumka tursar, suv kum alinga ilinser “...suyun ayağı (yani akışı?) büyük kum yığınının dayansa, su kumun önünde takılıp kalsa...”⁹ ornağlığı yir *alingta* “oturacak yer (elinin) altında”¹⁰ *alın* “alın” (< *al+ın* “*ön tarafta”)¹¹

⁷ Bu sırada şehirlerde azınlıkta olan Türkler yani Uygurlar ve adlarını bilmediğimiz diğer boylar daha tutarlı ve standartlamaya doğru hızla ilerleyen bir yazı dilini geliştirmekte idiler. Şehirlerdeki Türk yazı dilinin bu devreyi çoktan aştığı görülmektedir. Bu konuya daha önce değinmiştik, bk. burada 10. yazı.

⁸ Krş. A.v. Gabain, a.g.m., s.7 vd.

⁹ A. von Le Coq, *Türkische Manichäica aus Chotscho, III*, (Berlin, 1922), s.37,2-5. Krş. bir de EDPCT, 121. Klaus Röhrborn, bu parçanın son zamanlarda neşredilmiş olan tıpkı basımında bu kısmın görülmeyeceğini söylüyor ki doğru. Fakat A.v. Le Coq gibi dikkatli bir âlim bu kelimeyi soru işareti koymadan verdiğine göre, demek ki yazma 1922’de okunup neşredildiğinde bu

2. **al* “alt, aşağı”:a. **alt* (< *al+t*) “*alt, aşağı(da)”b. *altın* (< *al+t+ın*) “altıda, aşağıda; ... altında” *iki yaşda altın oğlankıyalar* “iki yaşından küçük oğlanlar” *söğüt altın iltü bardı* “bir ağaç altına alıp götürdü” *bu yir altın vajirliğ yirde* “bu yer altında, Vajra ülkesinde” *söğüt altınunta* “ağacın altında”¹²3. *üs* “yukarı, üst”¹³a. *üsk* (< *üs+k*) “huzur, nezd, ön”¹⁴b. *üst* (< *üs+t*) “üst, yukarı(da)”. Uygurcada yok. İlk defa *el-Kâşgarî*’de görülür. Fakat Uygurcada *üste-* (< *üs+t+e-*) “artmak, çoğalmak”.c. *üstün* (< *üs+t+ün*) “yukarda, üstte” *üstün altın* “yukarıda aşağıda” *üstünki* “yukarıdaki, üstteki” *üstürti kodı* “yukarıdan aşağıya”¹⁵

satır henüz yok olmamıştı. [Nitekim 2. Dünya Savaşı sırasında Berlin’de bir çok Uygurca yazma telef olduğu gibi bir kısmı da tahribata uğramıştı. Söz konusu parçanın da başına böyle bir şey gelmiş olabilir]. Öte yandan K. Röhrborn bu bozuk yeri *al(a)ng* “alan, düzlük” kelimesi altında veriyor ve *kum al(a)ng(k)a* şeklinde okuyup “kum tepeleri tarafından(?)” şeklinde anlamak istiyor. Doğru olmasa gerek çünkü “kum tepeleri” üst satırdaki *uluğ kum* ile ifade edilmişti. Bk. K. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, 2. cüz, (Wiesbaden, 1979), s.91 [şimdiye kadar ancak 5 cüz çıkmıştır. Bütün kelimelerin geçtiği her yeri göstermesi ve daha önce yapılmış iştikak denemelerine yer vermiş olması bakımından çok mühim bir eserdir]

¹⁰ W. Bang ve A.v.Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, (Berlin, 1929), str. 130. Nâşirler, herhâlde bundan türemiş olan *alt* kelimesinin bilinen mânâsını düşündükleri için böyle tercüme etmişler. “önünde” diye de anlamak mümkün. 130 nolu notda *altın* kelimesinden yanlış hece bölünmesiyle (vâsita hâli *alt-ın*!) *alt* türemiştir’ diyorlar ki biz bunu başka türlü yorumlayacağız, aş. bk.

¹¹ W.Bang ve A.v.Gabain, *Türkisch Turfan-Texte V*, (Berlin, 1931), A54 sayılı notta F.W.K. Müller’den naklen.

¹² Bu ve başka benzeri örnekler için bk. EDPCT, 131. K. Röhrborn, a.g.e., s. 110-111.

¹³ Bk. Av.Gabain, a.g.m., s.9

¹⁴ Bk. EDPCT, s.246

¹⁵ Hemen bütün Uygur metinlerinde böyle, özellikle bk. *Maitrisimit*.

4. *as* “aşağı, alt”. Uygurcada yok. el-Kâşgarî ile ilk defa ortaya çıkar.
 a. *asra* (< *as+ra*) “aşağı, altta”¹⁶
 b. *astın* (< *as+t+ın*) “altta, aşağıda”. Uygurcada yok. el-Kâşgarî ile ilk defa ortaya çıkar.

5. **ar* “*ara, *iki tepe arası, *yamaç”

- a. *ara* (< *ar+a*) “ara” *ikin ara* “ikisinin arasında” *Oğuz ara* “Oğuzların arasında” *il arada* “devletin içinde” *toyınların arasında* “râhiplerin arasında” *aradın ajun* “aradaki dünya” *anın ara* “bunun arasında”.¹⁷
 b. *art* (< *ar+t*) “dağ geçidi, iki tepe arası; sırt, arka” *oot önglög kîp kızıl saçların artlarında* “Ateş rengindeki kıpkızıl saçlarını arkalarına doğru atdılar.”¹⁸
 c. *arık* “nehir” (< **ar+k*).¹⁹
 d. *arka* (< *ar+k+a*) “arka, sırt; [mecazî olarak:] yardım” *nom arkası* “dini destekleyenler” *iki arka ıl-* “anlaşmazlık çıkarmak”.²⁰

¹⁶ Uygurcada var. Ama burada daha mühim birkaç nokta var. Bir kere ilk çağnışım, hepimizin bildiği *sonra* kelimesinden geliyor. Yani *son+ra*. Yani *+ra* eki hiç de bize yabancı değil. Dahası var: Bir parça Arap harflerini söktürüp Kur’ân’ı veya başka hareketli bir metni okumaya başlayanların ilk öğrendikleri hareket işâretlerinden birinin adı *esre*’dir değil mi? Ne olmuş? Yani *asra* kelimesi *esre* mi olmuş? Evet böyle olmuş. Neden? Neden bir başka hareketin adı olan *üstün* olduğu gibi kalmış? Niye bir de *fetha* ve *kesre* deriz? Bir de *ötre* var. Bu da nedir? Sorular, sorular... Bunlar çok mühim sorular. Bunlara bir başka yazımızda cevap arayacağız ve bu milletin, Anadolu’nun göbeğinde nasıl kültür hayatına girdiğini, yazı dilini nasıl kurduğunu anlamaya çalışacağız.

¹⁷ Bk. EDPCT, 196. K. Röhrborn, a.g.e., s.170 vd

¹⁸ *Uigurica IV A*, (Berlin, 1931). Türkçesi: *Çaştani Bey Hikâyesi*, S. Himran, (İstanbul, 1945), s. 16, str. 37-38 Diğer örnekler için bk. EDPCT, 200-201 ve K. Röhrborn, a.g.e., s. 204-205.

¹⁹ Uygurca metinlerde görülmez, ilk defa *el-Kâşgarî*’de rastlanır. “nehir” mânâsı, yukarıda gördüğümüz *art* “iki tepe arası” ile ilgili olabilir. Başka bir iştikakı olarak *arğu / arku* “vâdi, nehir” (< **ar+ğu*) kelimesini de buraya bağlamamız mümkün görünüyor; krş. K. Röhrborn, a.g.e., s. 199.

²⁰ Bk. EDPCT 215. Krş. Bugünkü kullanılışları da buna benziyor: *arka çıkmak*, *arkadaş* (< *arka+daş*). Bk. bir de K. Röhrborn, a.g.e., s. 195. Sonuncu iştikakın buraya âit olabileceğinden şüphe edilebilir.

6. *il* “ön taraf, doğu”²¹a. *ilk* (< *il+k*) “birinci, ilk”²²b. *ilk+in* “ilkin, evvelâ” (Bugün Anadolu’da var fakat TTS’de yok)c. *il+gerü* “doğu”²³ Krş. bugünkü *ileri*d. *il+ey* “huzur, yan, ön, karşı taraf”²⁴7. **or* “*yer; *taht”a. *orun* (< **or+un*) “yer, yüksek yer, taht”b. **or+t* “*yer; *taht”c. *orta* (< *or+t+a*) “orta”. Eski devirde yok.d. **ortan* (< *or+t+a+n*). Eski devirlerde yok. Fakat krş. bugünkü *ortanca* “(yaşça) ortadaki”.e. *ortun* (< *or+t+un*) “ortanca, ortadaki”²⁵f. *ordu* (< ?) “orta, merkez; güney”²⁶

21 Şimdiye kadar tek başına görülmemiş ama *+ey* gibi bir ekle kullanıldığı için müstakil olarak varlığını kabûl edebiliriz.

22 Metinlerde bazen de *ilki* şekli görüldüğünden ‘ulemâ beyninde ihtilâf’ çıkmış, kimi sondaki *+i*’yi, ‘*lk* ünsüz yığılmasını çözmeye yarayan türeme bir sestir’ demiş, [Gerçekten de Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde böylesi türeme sesler vardır, meselâ *berk* “pek” kelimesi *berki* diye harekelenmiştir] kimisi ‘bu bir iyelik ekidir’ demiştir. Birileri de demiş ki ‘yok hiç biri değil, bu *+ki* ekidir’ diye tutturmuştur [Başka bir ek olan *+ki*’den bahsediyorlar: *baş+daki*, *el+deki* gibi]. Bunların hepsi mümkündür. Ama biz de şöyle diyoruz: ‘yön’ kavramının ifâdesindeki düzene uyduğu için herneyden önce bunu **ar+k* ve *üs+k* gibi telâkki edelim ve ondan sonra *+ki*’dir diyenlerle *+i* iyelik ekini de karıştıranların güzel hatırı için ‘*il+k* teşkilinden sonra ek yığılması ile bir **il+k+ki*’ teşkil edilmiş, yani *+daki*’de görülen *+ki* getirilmiş, buradan *ilki*’ye geçilmiştir’ diyelim. Bu noktadan sonra *+i* iyelik eki olarak telâkki edilmiş olabilir.

23 Bk. EDPCT, s.144. İştikakı **ilkgerü* şeklinde düşünülmüş. Krş. bugünkü *ileri*.

24 Krş. *kuz+ay*, *gün+ey*. TTS, s.2054

25 Bk. EDPCT, s. 204; bilhassa bk. *Türkische Turfan-Texte V*, A55 nolu not. Ve bir de şu mühim kayıt dikkate değer *ilki ortunkı kinki*, bk. W. Bang ve A.v.Gabain, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfantexte*, (Berlin, 1931), s. 30, ortada.

26 Bk. EDPCT, 203-204. İlk “hükümet merkezi, kağanın çadırı” daha sonra “saray” mânâsına gelen ve başlangıçdan beri imlâsı *ortu*’dan farklı olan *ordu* kelimesi gerçekten başka bir ekle mi türetilmiştir, bilemiyorum. Mânâ bakımından iki kelime arasındaki ilişki kesin fakat *+du*, *+tu* ekleri arasındaki

8. ‘Doğu, batı’ gibi yönlerin adlarına bu eklerden bazıları getirilir: *ongdun* (**ong+t+un*) “sağda” > “batıda”. *öngd(t)ün* “*önde” > “güneyde”. *küntün/küntin* “*güneşin doğduğu yerde” > “doğuda”. Bunların *r*’li şekilleri hiç bir zaman var olmamış. En azından şimdilik metinlerde bunlara rastlanmıyor.

9. Bir de kendileri doğrudan doğruya yön ile ilgili olmadıkları hâlde belli durumlarda yön ifâde edecekleri zaman bazı sayı kelimeleri de bu ekleri alırlar:

ontun singlar “on cihet, on yön” (yani ara yönlerle 8 + yer ve gök = 10); *tört(d)in yıngakz* “dört cihet” vb.²⁷

Yukarıdaki misâllerden anlaşıldığına göre Eski Türk yazı dilinin başlangıcında, iki hâl ekinin teşekkülünde (+*de*, +*den*) rol oynayan üç ek vardı:

1. +*a*: yer ve yön bildirir.

2. +*n*¹: yer ve zaman bildiren bir yapım eki; işlek değildir: *al+ın* “alın”, **or+un* “yer”, *öd+ün* “zaman(da)”.

3. +*n*²: vâsıta eki. Bilindiği gibi bugün bu ek de işlek değildir, ancak belli kelimelere gelir ve zarf tümleci yapar: *yaz+ın*, *kış+ın*, *güz+ün*, *yaya+n* ve bir de Anadolu’nun muhtelif yerlerinde mahallî ağız özelliği olarak *ben geliş+in sen git* “ben gelince sen git” cümlesinde görülür. Vaktiyle, bu örneklerde +*n* ekinin, Türkiye Türkçesinde vurgu almayan eklere dâhil olduğuna bakarak²⁸ bunu Eski Türkçede çekim edâtı olarak kullanılan bir *iyin* “göre, ile, ...

ilişkinin açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Yani bu farklı imlânın (*d/t*) anlam farklılığına paralel gitmesi bir şey mi ifâde ediyor? Bir başka mesele de buradaki +*u* unsurudur. Bu nedir? Akla gelebilecek herhangi bir fonksiyonda böyle bir ek bilinmiyor; daha doğrusu ben bilmiyorum. 7(c) maddesindeki +*a* ile bir ilgisi var mı? Yoksa burada bir başka +*tu* eki mi söz konusudur? Moğolcadaki ile bir ilgisi var mı? Moğolcadaki +*tu*, Türkçe +*lig* (> +*li*) ekinin dengidir.

²⁷ Bu son örneklerde dikkatimizi çeken ses uyumu (yuvarlaklaşma), burada kullanılan sayı kelimelerinin kök ünlülerinin yuvarlak oluşlarına bağlanabilir.

²⁸ Ana dili Türkçe olanlar, bu son örneklerde vurgunun nerede olduğunu hemen bulabilirler.

biçiminde” kelimesinin ekleşmesiyle izah etmeye çalışmışım: **üst iyin* > *üstün* “*yukarıyı takip ederek” > “üstün”, **ilk iyin* > *ilkin* “*ön tarafı takiben” > “ilkin, birinci olarak”; **yol iyin yori* > *yolun yori* “yoldan gitmek” (Tonyukuk kitâbesi, T. Tekin, s. 251).²⁹

Bu üç ek (+a, +n¹, +n²) ilkin, yön bildiren ve ne olduklarını, fonksiyonlarını tam olarak bilemediğimiz +k ve +t ile türetilmiş bazı yön kelimeleriyle birleşmiş ve yer ve zaman zarfları teşkil etmiştir: *ark+a*, **üşk+e*, *ort+a*, **ort+a+n* (krş. *ortanca*), *alt+ın*, *üst+ün*, *ort+un* vb. Cümle içinde gramer ilişkilerini daha yakından belirlemek için bu ve benzeri kelimelerden, yanlış bölünme ile Eski Türkçe (Köktürkçe,

²⁹ Bk. Şinasi Tekin, “Altun Yaruk’un 20. Bölümü”, TUBA 11. (1987): 133-200, [s.162 vd.]. Burada verilen misâllerden *üstün* kelimesi bugün de kullanılır ve vurgu sondadır, çünkü buradaki +n’yi dil artık *yaz+ın*, *kış+ın*’daki gibi telâkki etmiyor; çünkü bu artık +*tin* ekinin bir parçası olarak algılanmaktadır.

Daha sonra bu açıklama denemesine, İngilizce bir yazıda iki yönden itiraz edilmiştir [bk. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991 (Ankara 1991), s.145-150. İtirazları meâlen tercüme ederek veriyorum (bk. s. 146).]: “... 1. *üst* eski metinlerde yoktur, yenidir, *üstün*’den çıkmıştır. 2. Vâsita hâli *üst + iyin*’den ekleşerek çıkamaz. ET’de çekim edâtı *iyin* metinlerde bu hâliyle geçmektedir. Bu yüzden *iyin* kelimesinin, ET öncesi bir devirde büzülmüş hâliyle **in* biçiminde yan yana mevcut olmasını düşünmek anakronizmdir...”

Bir kere yukarıda adı geçen yazımda *üst* ve *alt* kelimelerinin nereden geldiği söz konusu edilmemişti. Bütün mesele +n² vâsita hâli ekinin nereden gelmiş olabileceği idi. Ve o yazıda ben *iyin* edâtının ekleşebileceğini göstermek için 12 misâl daha getirmiştim (bk. Ş. Tekin, a.g.m., s. 162-163): *üst*, *alt*, *ogur*, *al*, *or*, *yol*, *ilk*, *öd* ve [isim + *iyin er*-] formülü için de *odug*, *yigit*, *çın*, *küçlüg*, *bedük* örneklerini vermiştim. Bu arada Uygurca’da geçtiği hâlde *art* kelimesini unutmuşum; asıl bu misâli vermeliydim.

“anakronizm” demek, eski devirdeki bir olayı yeni devirde, yeni devirdekini de eski devirde vuku bulmuş gibi telâkki etmek demektir. Bununla yapılan itirazda herhâlde bir *sürc-i kalem* veya *sürc-i istimâlât-i ıstılahiyye* olayı vardır, çünkü büzülmüş yani ekleşmiş şekillerle bunların asılları olan müstakil kelimeler, pekâlâ yan yana bulunabilirler. Bugünkü +*dir* eki *dur*- fiilinin geniş zamanı olan *dur-ur*’dan ekleşerek teşekkül etmiştir. Ama “Mâvi boncuk uğurlu *DUR*. Onun için dâima cebimde *DURUR*” diyebiliriz. Yani hem ekleşmiş +*dur*’u hem de bunun dedesi olan müstakil *dur-ur* kelimesini yan yana kullanabiliriz. Teferruat için bk. *Tarih ve Toplum* 94 (Ekim 1991): 58-61.

Uygurca) metinlerden bildiğimiz eski *+ka*, *+ta*, *+tan* ve *+tin* isim çekim ekleri türemiş ve buradan yaygınlaşmış olabilir.

Bu varsayımın asıl güç olan yanı, adı geçen *+tan* ve *+tin* eklerinin teşekkülünde iki *+n* ekinden hangisinin kabûl edileceğidir. Vâsita hâli eki olan *+n²* mi yoksa *or+un*'daki, *öd+ün*'deki (*> öğün*) yapım eki olan *+n¹* mi? Her ikisi de yer ve zaman zarfı teşkil ettiğinden birini ötekinden ayırmak, bilhassa eski dönemler için mümkün olmuyor. Bu yüzden, fonksiyonları birbirine yakın homonim unsurlardan biri diğerinin yerine kolaylıkla geçebileceği için, her ikisi de *+tan* (*<+t+a+n*) ve *+tin* (*<+t+in*) çekim eklerinde görülen *+n*'nin aslı olabilir, yani her ikisi de adı geçen hâl eklerinin teşekkülünde rol oynamıştır.

Bu noktada son olarak bir hususun açıklığa kavuşturulması gerekiyor.

Öteden beri kabûl edilmiş bir görüş vardır: Türkiye Türkçesindeki ismin *+den* hâli eski devirlerdeki bir *+tin* ekinden, ses değişmesi sonucunda ortaya çıkmış. Ama böyle bir ses değişmesini yani bir ek içinde bir *i > e* değişmesini izah etmek mümkün görünmüyor. Daha doğrusu buna sebep olabilecek bir benzeşme, bir andırma olayı yok. Öte yandan Uygurca'nın en eski metinleri olduğunda şüphe olmayan Mani metinlerinde bu eke *+tan* şeklinde rastlıyoruz.³⁰ O hâlde aralarındaki mânâ ve fonksiyon farkının ne olduğunu şimdilik bilemediğimiz iki ayrı çıkma hâli (*+den* hâli) ekinin teşkil edilmiş olabileceğini kabûl edebiliriz: *+t+in* ve *+t+a+n*. Bunlardan ilkin bir süre Mani muhitlerinde *+tan şekli* kullanılmış, daha sonra *+tin şekli* tercih edilerek Uygurcada genelleşmiştir. Yani ilkin Maniheist Uygurların kullandığı *+tan*'ın ömrü, Eski Türkçe döneminde kısa olmuş ama Türkçenin güney-batı kolunda bir süre *+tin* (Eski Anadolu: *+din*) ile birlikte kullanıldıktan sonra *+din*'in yerini alıp günümüze kadar

³⁰ Bk. A.v. Gabain, A. v. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Ankara, 1988) [Mehmet Akalın tercümesi], s. 64(183): *baştan, ıgaçdan, töpüden*. Uygurcada Mani dini mensûbu Türklerin metinlerinde Burkancılarınınkinden farklı bazı fonetik ve morfolojik husûsiyetlerin varlığını öteden beri biliyoruz, bk. a.g.e., s. 2-4. Bunların bir kısmı hâlâ izah edilememiştir.

varlığını koruyabilmiştir. Yani bugünkü ismin *+den* hâli *+tin* değil, Maniheistlerin kullandığı *+tan* ekinin devâmı olmalıdır.

+LEYİN Eki Hakkında

Türkiye Türkçesindeki şu misâllere dikkatle bakalım:

1. *öğün* (Eski Türkçedeki *öd+ün* şeklinden); *kıçın kıçın* gitmek; *yayan* “yaya”.

2. *öğle*, *öğle+n* [*< Uygurca *öd+le*].

3. *öğleyin*³¹, *sabahleyin*, *akşamleyin*.

Birinci örnekteki *+n* ekinin, vâsita hâli ekinden ayrı bir yapım eki olduğu belli. Bundan sonra gelen örneklerdeki vâsita hâli olduğu hâlde vurgu uygunsuzluk gösteriyor. Yani vâsita hâlinin, vurgu almaması gerekirken *kıçın kıçın* ve *yayan* kelimelerinde vurgu sonda, ekin üzerindedir. Bunun bir sebebi olmalı. Tekrarın ve sonda ünlü (*yaya+*) bulunmasının vurguyu değiştirmiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca incelenmesi gerekir.

öğle kelimesindeki *+le* nedir? Nereden geliyor? Herhâlde bağlama edâtı *ile* ile hiç bir ilgisi yoktur. Bugün yalnız zaman bildiren kelimelere getirilerek zaman zarfı yapan *+leyin*, bu şekliyle ilk defa ortaya çıktığı Eski Anadolu Türkçesinde bir de tarz zarf tümleci yapar. Bu nedir? Bugün vurgu almamasından başka iki heceli oluşu da dikkatimizi çekiyor. Bir iki örnek gösterelim: *açar su+layın* “akar sular gibi”; *yağmur+layın* “yağmur gibi”; *didüğüm+leyin* “dediğim gibi”; *didük+ler+i+n+leyin* “dedikleri gibi”;³² *yitdüg+i+n+leyin* “yetiştir

³¹ *öğle vakti*, *öğlen vakti* denildiği hâlde **öğleyin vakti* denmez. Konuşma dilinde uzun ünlü ile *ö.lenneyin* [*< öğlenleyin*] deniyor. Bir de Anadolu ağızlarında, meselâ benim ağızımda (Dursunbey) *düneyn şekli* var. Herhâlde bu *< *tün+leyin*’den değil, çünkü aksi takdirde *nl > nn* olurdu. Büyük bir ihtimâlle *< *tün+e+gü+n*’den çıkmış olmalı (krş. biraz ilerideki varsayımlar). Ayrıca Anadolu’nun başka yerlerinde “bir gün evvel, dün” mânâlarında aynı kelimenin *düneğen*, *düneği*, *düneğin*, *dünegün*, *dünan(?)* ve *dünen* gibi şekilleri tesbit edilmiştir. Bk. *Derleme Sözlüğü*, IV, (Ankara, 1969), s. 1630.

³² *+leyin* burada tam bir çekim eki muâmesi görüyor. Buna benzer bir durumu biraz aşağıda *+lügün* ekinde de tesbit edeceğiz.

yetişmez” *namaz kılduž+layın* “namaz kılınca”; *iki+leyin* “ikinci defa olarak”.³³ Bundan başka Eski Anadolu Türkçesinde bir de *+le* eki vardır: *açla* “aç iken”, *ayıkla* “ayık iken”, *tünle* “geceleyin”. Bu *+le* ekine Eski Türkçede rastlayacağız.

Bu şekilde Eski Türkçede hiç görülmeyen *+leyin* eki, şimdiye kadar hep senkronik bir yaklaşımla³⁴ şöyle açıklanmıştır: isimlerden *+le-* ile bir fiil yapılmıştır. Buradan, *-yin* zarf-fiili teşkil edilmiştir.³⁵ *-(y)in* ekinin örneklerini, ancak sonu ünlü ile biten bir iki fiil köküne inhisar etmiş olmasına rağmen Eski Türkçe’den biliyoruz: *ti-yin* “diye” *i-yin* “göre” (*i-* “takip etmek”, krş. *i-z*). Bu açıklamaya göre metinlerde hiç görülmeyen bir **yağmur+la-* “yağmur gibi olmak” fiilinden, *yağmurla-yın* “yağmur gibi davranarak” türetilmiştir ve bu bir yorum ancak Anadolu için geçerli olabilir; yani bu bir *senkronik* açıklamadır.

Fakat eski Anadolu’nun dışına çıkıp daha gerilere Eski Türkçe’ye gittiğimizde yani Köktürkçe ve Uygurca metinlere baktığımızda burarlarda *+leyin* diye bir eke rastlayamıyoruz. Ancak bunun fonksiyonlarını üstlenebilen başka ekler buluyoruz. Bu ekleri şu örneklerde yakından inceleyelim:

³³ Bk. *Tarama Sözlüğü VII, Ekler*, Ankara 1974, s. 177 vd.

³⁴ Bir dil olayını dilin, yalnız belli bir zaman kesiti içindeki verilerine bakarak izah etmeye *senkronik* açıklama denir, dilcilerin argosunda. Meselâ Türkçedeki bazı fiil ve isim köklerinin aynı olduğunu, yalnız 700 yıllık Anadolu Türkçesinin verilerine dayanarak ileri sürebiliriz: *tat = tat-mak*, *acı = acı-mak* yani fiil kökleri aynı zamanda isim kökleri olabilir. Ancak senkronik bir açıklama olduğunu belirtmek şartı ile bu hüküm doğrudur. Bunun tersi olan *diakronik* açıklama ise dilin en eski metinlerinden bugüne kadarki her devresinden derlenmiş verilerin ışığında dil olaylarını tarihî bir akış içinde izah eder ki bu durumda varılan sonuçlar ilkinden çok farklı olabilir. Kısacası *senkronik* açıklama ile varılan sonuçlar dilin yalnız bir dönemi için geçerlidir.

³⁵ Bugün yaygın olan bu izah tarzı için yani *+le* ve *+leyin* eklerinin bütün Türk dünyasında aldığı değişik fonetik şekilleri için meraklı okuyucu Willi Bang’ın ve R. Rahmeti Arat’ın uzun açıklamalarına bakabilir: Willi Bang Kaup, *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, (Erzurum, 1980) [Şinasi Tekin tercümesi]. Bu tercümeye eklenen dizinden istenilen kelime veya ek bulunabileceği için yer gösterilmedi. R. Rahmeti Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki, Atebetü’l-Hakayık*, (İstanbul, 1951), s. 136-140.

1. +lügün / +ligü

nom kutı tengri üç tengriler+lügün kelir “Dinin cevheri, özü olan Tanrı, üç ilâh ile bir olarak geliyor <burada Hristiyanlığın teslisine telmih var>”; *söz+i+n+lügün* “sözlerine göre”;³⁶ *ini+ligü* “küçük kardeşle birlikte”.³⁷

2. +le

tünle “geceleyin, gece vakti”, *birle* “birlikte, ile”, *ikile* “tekrar, yeniden”, *körk+le* “güzel” (*körk* “görülecek şey, resim, heykel”), *kur+la* “defa” (*kur* “sıra, dizi; kuşak”) vb.³⁸

3. +leyü

iki+leyü “tekrar, yeniden”.

4. +gü

iki+gü “her ikisi”³⁹

5. +n

iki+n “her ikisi”; *ikin ikin* “ikişer ikişer”. (Mânâ yakınlığı dolayısıyla krş. *iki+din* “her ikisi”), *yarlıka-zun+ın* “(Işık tanrılarının) acıması sâyesinde”; *bir-zün+in* “(güçlü melekler güç) versin de”⁴⁰

³⁶ +lügün burada gerçek bir çekim eki muâmelesi görmüş. Tıpkı yukarıdaki *didükler+i+n+leyin* biçiminde olduğu gibi.

³⁷ İlk örnek için bk. A.v. Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chtscho III*, s. 31,2. Diğerleri için bk. A. v. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988 [Mehmet Akalın tercümesi], s. I 17 (424).

³⁸ Bütün Uygurca metinlerde rastlanır, özellikle bk. *Maitrisimit*’te.

³⁹ Sonu ünsüzle biten sayılarda şöyle, meselâ: *üç+e+gü* “üçer üçer”. Buradaki *+e+gü*’nün +*ligü* ile bir ilgisi olabilir mi? Yukarıda Anadolu ağızlarından verdiğim *düneyn* “dün, dünkü gün” örneğindeki de bununla ilgili olabilir: < **tün+e+gü+n*.

⁴⁰ Mani muhitinde meydana getirilen Türk Edebiyatının bilinen en eski aşk şiirinde geçen bu son derece dikkate değer şekil, bize vâsıta hâli ekinin bir istek-emir kipi olan -*zun*’a dahi getirilebileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Başka bir örneğini de bilmiyoruz. Aprın Çor Tigin adlı bir Maniheizt Uyгур şâirinin bu şiirine bir başka münâsebetle döneceğiz.

İlkin bu verileri Eski Türkçe'nin kendi içinde belli bir tarih sırasına koyalım: *+le*, *+gü* ve *+n* ekleri ile tek başına ne idüğü belirsiz bir *iki+leyü* 'tekrar, yeniden' yaygın olarak kullanıldığı hâlde, bu *+ligü / +lügü(n)* eki, Köktürkçe ile 8. yüzyıldan sonraki Mani metinlerinde bir süre kullanıldıktan sonra 9. yüzyılda standartlaşan Budist Uygur yazı dilinde artık hiç görülmez. Ve hakkında da hiç bir şey bilmiyoruz.⁴¹ *+gü*'yü bir yerlerden tanıyoruz (aş. bk) ama *+gü* eki atıldıktan sonra geride kalan *+li / +lü* diye bir ek bilinmiyor.⁴² Eski Türkçedeki örnekler hep "göre", "birlikte, olarak" gibi mânâlarının yanı sıra bir de zaman zarfları için kullanıldıkları hâlde Anadolu'dakiler tarz ve zaman bildiren zarf teşkil ederler.

Bu verileri tasnif edersek şöyle bir tablo elde ederiz:

ET	Anadolu
<i>+ligü / +lügü(n)</i> "göre, birlikte; olarak", <i>+le (tün+le)</i> , <i>+leyü (ikileyü)</i> , <i>+[e]+gü</i> (<i>iki+gü</i> , <i>üç+egü</i>), <i>+n (ikin, ikin ikin)</i>	<i>+le(n)</i> , <i>+leyin [-düg+i+n+leyin]</i>

+ligü / +lügü'nün sonuna bazen getirilebilen *+n* eki bugünkü *öğle(n)* ve *-meden*'deki *+n* ile aynı olmalı.⁴³

Bu verilerin ışığında nisbeten yeni devirlere âit olan *+leyin* şeklini şöyle açıklamak istiyorum: *+leyin* <? < Uyg. *+lügün*.

⁴¹ Klâsik Moğol yazı dilinde bu ekin standart imlâsı *-lug-a* şeklinde olup muhtelif şekillerde kullanılır: 1. *aka-luga* "ağabey ile" [bugün halk kitaplarında bunun büzülmüş *-la / -le* şekli kullanılıyor: *keüken-le* "çocuk ile"]; 2. *eme-lüge* "kadın ile" 3. kişi iyelik eki alır: *eme-lüge-ben* "kendi karısıyla"; 3. Bir başka vâsıta hâliyle gelir: *bağşı-luga-bar* "öğretmen ile birlikte". Bk. Nicholas Poppe, *Grammar of Written Mongolian*, (Wiesbaden, 1954): Index.

⁴² "... ve ..." mânâsına gelen Eski Türkçe'de bir *...+li ... +li* biliyoruz ama her ikisi arasındaki ilişkiyi bilemeyeceğim.

⁴³ Eski Türkçe'de *-ip* ekinin olumsuzluğu olan *-matı / -matın*'in, değişik yollardan geçerek 'Ali gelmeden Veli gitti' veya 'Ali çayını içmeden çıkıp gitti' cümlelerinde olduğu gibi *-meden* şekline girmiş olduğu artık bugün biliniyor. *-matı(n)* ekinin nereden geldiği hakkındaki bazı varsayımlar için bk. burada 4. yazı.

Yani Eski Türkçedeki “göre; birlikte; olarak” mânâlarına gelen +*ligü* / +*lügü*(n), bir kaç merhaleden geçtikten sonra +*leyin* olmuştur. Bu açıklama tarzının güçlükleri şunlardır:

1. Fonetik bakımdan, ekin ilk hecesindeki *i* / *ü* ünlüsünün *e*’ye dönüşmesini kendi içinde açıklamak mümkün görünmüyor. O zaman bunu bir ses değişmesi olarak değil de bir başka yolla açıklamamız gerekecektir. Yani +*li*, +*lü* > +*le* olmuştur demek yerine yukarıda *öğle* örneğinde gördüğümüz ve Eski Türkçede de kullanılan +*le* ekinin etkisi düşünülebilir. Meselâ Uygurcada “tekrar, yeniden” mânâsında sık sık kullanılan *iki*+*le* ve *iki*+*leyü* kelimeleri bulunmaktadır. Bu sonuncusu, Uygur döneminde andırma yolu ile yani analoji ile türeyen bir **iki*+*legü*(n) şeklinden, *g* yerine *y* imlâsiyle ortaya çıkmış olabilir.⁴⁴

2. Fakat *g* yerine *y* yazılması nasıl izah edilecek? Eski Türkçede böyle bir ses değişmesinin hiç bir örneğini bilmiyoruz. Fakat Türk yazı dilinin tarihî gelişmesinin muhtelif merhalelerinde gözlediğimiz bir husus var: Her alfabe değişikliğinde yazı dili, özellikle imlâ yeniden düzenleniyor, her yeni düzenlemede mahallî konuşma dili, bir başka ağız, yeni imlâya esas alınabiliyordu.⁴⁵ Aynı şekilde Uygur alfabesi, Köktürk ve Mani alfabelerinin yerini aldıktan sonra standartlaşan

⁴⁴ Eski Türkçeden beri kullanılagelen +*la*-yu zarf-fiil ekinin bununla bir ilgisi olmasa gerek.

⁴⁵ Son yüzyıl içinde Türk dünyasında alfabe değişiklikleriyle ortaya çıkan, bilhassa müteveffâ (yani ‘ölmüş’) Sovyet İmparatorluğu’nda zorla, sunî olarak ortaya çıkarılan yeni yazı dillerini burada hatırlatmakta fayda var. Bilhassa Osmanlıca’yı biraz söktürmüş olan okuyucu, *Çaltıkuşu*’nun 1926 baskısındaki imlâ ile yeni harflisindeki imlâyı karşılaştırabilir. Tarihî dönemler için Karahanlı Türk yazı dilinin kuruluşu buna en çarpıcı örnektir (teferruat için bk. burada 10. yazı). Bu yazı dilini mühtedi (yani ihtidâ eden, müslüman olan) Uygurların kurduğunu biliyoruz. Başlangıçta Uygur alfabesinin yanı sıra Arap alfabesini de kullanmış olan Karahanlı aydınları yeni eski Uygurlar meselâ niye hep *kelse* “gelse” yazarlar, eski *kel-ser* yerine yani sondaki *r* sesini düşürürler? Bunu böyle yazan aynı Uygur, müslüman olmadan önce Kaşgar’ın doğusunda Budist veya Maniheist iken hep *kelser* şeklinde yazıyordu ama? Eski dindaşları bu şart eki -*ser*’i daha yüzlerce yıl hep böyle *kel-ser* şeklinde yazmağa devam edecekler. Yani değişen kültür, yeni bir alfabeyle yeniden düzenlenen yazı diline mahallî konuşma unsurlarını sokmuş, yani daha önce konuşma dilinin malı olan bir unsur yazı diline sokulmuştur.

Uygur yazı dilinde, Köktürkçede ve Mani metinlerinde görülen bazı eklerin ünlülerinin *e* yerine *i* yazıldığını; eski *ny* ünsüzünün bir kaç nesil içinde *n* ve *y*'ye dönüşüp *y*'li imlânın benimsendiğini görüyoruz. Hele Uygurcada kısa ömürlü olan Brahmi alfabesiyle yazılmış Uygurca metinlerde görülen, standart Uygur yazı dilinden çok farklı olan şu yazılı şekilleri *pölök* (= *bölük*), *plunç* (= *bulunç* "kazanç"); *peg* (= *beg*) belirtmeye çalıştığım husûsun en çarpıcı örnekleridir.⁴⁶ Aynı şekilde yukarıda kısaca değindiğimiz gibi Köktürkçe ve Mani muhitleri dışında hiç görülmeyen *+ligü* eki, yaygınlaşıp standartlaşan Uygur imlâsında büyük bir ihtimâlle konuşma dilindeki bir **+liyü* şekliyle, *y*'li yazılmış olabilir. Bu şekilde ortaya çıkmış olması muhtemel görülen *ikileyü* kelimesine bir de *n* getirilmiş olabilir: **ikileyü+n*. Bu noktadan sonra, Anadolu'da geriden benzeşmeyle düzleşip, yani içindeki *ü* sesi *i*'ye dönüşüp *+leyin* tecrit edilmiştir.

İşte kullanımını ancak eski Anadolu metinlerinden beri takip edebildiğimiz *+leyin* ekinin hikâyesi budur: Ekin yolculuğu Uygur yazı dilinin ilk dönemlerinde, Mani manastırlarında başlar. Yolculuğun bu safhası karanlıktır; örneklerin azlığından, bir 'ışık' dini olan Maniheizm bile durumu aydınlatamaz. Bunun için de biraz aydınlansın diye çok **yıldıza* ihtiyaç oldu. Yani dil verileri yoktur. Ve nihayet yolculuk Anadolu'da "şöyle garîb *benci+leyin*..." diyen Yunus Emre'nin ağzında düğümlenir, biter:

**iki+ligü (+n)*, **iki+lügü(+n)* = [analoji: *+le*] *iki+le+gü (+n)* > [iki ünlü Arasındaki *g* sesinin konuşma dilinde dönüştüğü *y*'nin yazıya sokulmasıyle]: *iki+le+yü* > **iki+le+yü+n* > *iki+le+yi+n*.

Beni buraya kadar sabırla okuyup takip eden okuyucu, belki şu soruyu sorabilir "Dil mâdemki bu kadar karmaşık bir şeydir, nasıl oluyor da bunlardan hiç haberi olmayan milyonlarca insan rahatlıkla kullanabiliyor ana dilini? Hatta üç yaşındaki bir çocuk anadilini kıvrak bir şekilde kıvrabiliyor?"

⁴⁶ Bk. A. v. Gabain, *Türkische Turfan-Texte VIII* (Berlin, 1954); ve bir de a.mlf., *Eski Türkçenin Grameri*, (Ankara, 1988) [Mehmet Akalın tercümesi], s. 2 vd.

Bu soruya cevap veremiyeceğim ama şu kadarını söyleyeceğim: Dilin iç yapısı yani işleyiş tarzı ile dilin bir anlaşma vâsıtası olarak kullanılması iki ayrı şeydir. Anadilini konuşanların bütün bu karmaşık yapı olaylarını bilmeleri gerekmez. Tıpkı nasıl işlediğini merak edip öğrenmeğe kalkışmadan, televizyonu rahat rahat seyredibilmemiz gibi, fakıs makinasının nasıl işlediğini sorup öğrenmeden fakıslaşabilmemiz gibi..

ESKİ TÜRKÇEDE TOHARCA UNSURLAR

[Tarih ve Toplum 132 (1994): 5-12]

Bugün belli bir kelimenin veya ekin hikâyesini anlatmak yerine eski devirlerde Toharcadan Türkçeye girmiş kelimelerden ve Toharcayı taklid ederek teşkil edilmiş ifâdelerden bahsedeceğim. Muhitimizde pek fazla tanınmamış olan Toharlar artık bugün yaşamıyor, ama Eski Türklerin hayatında çok önemli bir rol oynamışlar.¹

Yazı dili Türkçeden yüzyıllar önce kurulmuş olan Toharcanın Türkçe üzerindeki etkisini iki ayrı devrede incelemek gerekir. Bunlardan biri, eski Türk yazı diline Toharcanın etkisidir ki bunlar dinî terimlerdir ve tercümeler yolu ile dile girmiştir². Bu alıntıların hemen hepsi, 15. asırdan sonra tarihe karışan Budist-Maniheist Uygur medeniyetiyle birlikte unutulup gitmiş, İslâmî devreye bu teknik terimlerden hiç biri kalmamıştır. Bundan dolayı bunlar üzerinde burada

1 Türk-Tohar ilişkileri üzerine daha önce de bir iki laf etmiştik (bk. burada 4. yazı ve eki).

2 Bunların çoğunu Sanskrit asıllı kelimelerin Toharcalaşmış biçimleri teşkil eder. Meselâ 'râhip hücresi' mânâsındaki Sanskritçe *lena* kelimesi önce Toharcaya girer ve burada *lin* şeklini alır. Buradan da bu son şekliyle Uygurcaya aktarılır. Bu konuda derli toplu bir inceleme henüz yapılmamıştır, fakat şimdilik şu araştırmalara bakılabilir: *O. Hansen*, "Tocharisch-Iranische Beziehungen", *ZDMG*, 1940; *Pentti Aalto*, "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", *Studia Turcica*, Budapete 1971, s. 29-37.

Ayrıca hemen hemen bütün Uygurca metin neşirlerinin notlarında ve dizinlerinde Tohar asıllı teknik terimlere işâret edilmiştir.

durmayacağız. Asıl önemli olan, yazı dili teşekkül etmeden önceki şifâhî dönemde dilimize giren kelimelerdir.

Türk yazı dili teşekkül etmeden çok önceki şifâhî dönemde, milletlerarası ilişkilerin daha çok sözlü olarak yapıldığı devirlerin hâtırası olarak Toharcadan Türkçeye çok sayıda kelime alınmış, ayrıca ‘tercüme’ ve taklit yoluyla bir çok yeni kelimeler türetilmiştir. Bunlar yazı dilinin daha ilk dönemlerinde dilin temel unsurlarından sayılmış ve bir iki istisna dışında hemen hemen çoğu günümüze kadar gelebilmiştir. “Sözlü dönem” ile burada, Toharların, Türkler arasında Burkan ve Mani dininin propagandasını şifâhî olarak yaptıkları devreyi kastediyoruz. Bu sözlü propaganda dönemi hakkında fazla bir şey bilmiyoruz, ama Türk-Tohar ilişkilerini Milât sıralarına çıkarmamız mümkün görünüyor³.

Yazı dilinin kurulabilmesi için yerine getirilmesi gereken bazı şartların yanısıra⁴ şu şartı her zaman vurgulamamız gerekiyor: Dilin, dâhil olduğu kültürü en basit şekliyle ifâde edebilecek kadar bir kelime hazinesi geliştirmiş olması ve gene bu yeni kültürün gerektirdiği bazı gramer şekillerini oldukça ayrıntılı bir biçimde kullanabilmesi gerekmektedir. Bunun için de kendisinininkinden daha üstün bir kültür dâiresine giren toplulukların böyle bir ‘sözlü eğitim’ devresini geçirmesi şarttır.

İşte bugün büyük bir ihtimâlle yazı dillerimiz oluşmadan çok önce, belki de Milât sıralarında Toharcadan Türkçeye geçmiş bazı kelimelerle bir iki gramer şeklinden bahsedeceğim. Bu kelimelerin ve gramer şekillerinin alıntı olabileceklerine daha önce kısa da olsa temas edilmişti⁵.

3 Bk. Werner Winter, “Tocharians and Turks”, *Aspects of Altaic Civilization*, yayınlayan: Denis Sinor, Uralic and Altaic Series 23, (Bloomington 1963) s.239-251, bilhassa s. 248.

4 Bk. burada 10. yazı.

5 Bu konuya ilk defa parmak basan araştırmacı J. R. Hamilton olmuştur: *Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure, Text établi, traduit et commenté*, Paris 1971. [Bu örnek neşir, Türk okuyucusunun yakından tanıdığı ve H. N. Orkun'un yayınladığı *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası* adlı eserdeki metin ile aynıdır (İstanbul 1940, TDK)].

1. toh. *epe* ... *epe* “particula: siva, aut” = ‘edat: yahut, veya, eğer, yoksa; ya böyle, ya şöyle’.⁶

...*nom erdini*] *ap yme közünür ödte ap yme kin keligme ödlerte* ... (7) ...*bar erser ... mn ol orunlarka barıp* ... “bu din cevheri yani (Altun Yaruk kitabı) ister bu zamanda ister gelecek zamanlarda bulunsun ... ben o yerlere varıp ...”⁷. *bu amranmak (niz)vani ap yme közünür ajunta ... (ap) yme ikinti ajunta tınlıglarığ (yok) yodun kılurlar*. Bundan önce aşk ihtirası ile zehirli yılan mukayese ediliyor ve aşk ihtirasının tehlikesi yanında zehirli yılanın bir hiç kaldığı söylendikten sonra *ap yme ... ap yme* cümlesi geliyor: “... bu aşk ihtirası, gerek bu dünyada gerekse bir başka dünyada canlı varlıkları yok eder, mahveder”.⁸ İslâmî dönemde bir süre devam ettikten sonra kaybolur. *ap bu ap ol* “ne bu, ne o” (Kâşgarî); Orta Asya Kur’an tercümelerinde daha çok olumsuz fiillerle kullanıldığı görülüyor⁹.

Görüldüğü gibi *ap (yme)* ile Toharca *epe*’nin cümle içindeki kullanılışı ve anlamı aynıdır. Fakat ses bakımından iki kelime arasındaki farklılığın izah edilmesi gerekir. *ap* her ne kadar iki elif ile yazılmış ise de bu her zaman kelimenin *a-* ile okunmasını gerektirmez.

Bir de, daha çok kültür kelimeleri ile ortak unsurları söz konusu eden şu araştırma zikredilebilir: A. Rona-Tas, “Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen”, *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Akademie Verlag, Berlin 1974, s. 499-504. Son olarak bk. bir de burada 4. yazı.

- 6 Bk. P. Poucha, s. 40. Toharcadaki başka örnekler için bk. W. Thomas II, s. 20, str. 38; s. 49, str. 9; bir de W. Schulze, *Toch. Grammatik*, s. 304. Son olarak Toharca’nın A ve B lehçesindeki şu kullanımı zikrelelim: (Toh. A *epe pat-nu* “belki” = Toh. B *epe wat-nu*).
- 7 *Altun Yaruk*, 528,2 vd.-- Çincesi J. Nobel, s. 273
- 8 U III, 86,7-10. G. Clauson’un bu tercümeye itirazı doğru olmasa gerek. *EDPCT* 3: ‘neither ... nor’. Bu itirazın sebebi, bunun İslâmî metinlerde hep olumsuz fiillerle kullanılmış olmasından ileri gelmektedir. Hâlbuki Uygurcada durum böyle değil. Diğer misaller için bk. *UW*, 3. cüz, Wiesbaden 1981, s. 165-166
- 9 Bk. Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademiai Kiado, Budapest 1976, s.50.

Nitekim iştikâkını bildiğimiz ve dolayısıyla *e-* okunması gereken bir çok kelime iki elifle (") yazılmıştır: "*miğ* [=em+ig] 'ilâcî <yükleme hâli>' "*vig* [=ev+ig] 'evi <yükleme hâli>'. Bu bakımdan "*p* şeklinde yazılan kelimemizin nasıl okunacağı hususunda çift elif (") bize her hangi bir ipucu vermemektedir. Yani *ap* olabileceği gibi, ki hep böyle okunmuştur, **ep* de olabilir. Toharcasında görülen sondaki *-e* sesinin Uygurcasında kaybolmasına gelince, bu noktada da delillerimiz dolaylıdır. Şöyle ki Sanskrit asıllı kelimeler Toharca kanaliyle Uygurcaya geçerken sonlarındaki *-a* sesi genellikle şöyle bir değişmeye uğrar: Skr. *-a* > Toh. *-e* > Uyg. *-i*; veya: ... > Toh. (=Uyg.). Bu durumda *epe* Sanskrit asıllı olmadığı hâlde Uygurcaya geçerken aynı ses kâidesine tâbi olarak *epi* biçimini almış olabilir.

Belki de "fakat, öte yandan, ayrıca" gibi anlamlara gelen *inçip* kelimesinde de bir *ap* (**ep*) edâtı sıkışık kalmış olabilir: < **inçe-y-ep* < **inçe* + *ap*. Şöyle ki *inçe* kelimesinin "böyle, bunun gibi" mânâsını, *ap*'ın "veya" anlamıyla birleştirince pekâlâ "**böyle-veya*" olur ki buradan *inçip* kelimesinin "fakat, ayrıca, öte yandan" gibi anlamlarına geçilebilir. Nitekim bunun gibi Uygurcada iki edâtın büzülmesiyle yeni edatlar teşkil edildiğine dâir örneklerimiz vardır: *neçük* [*neçükin*, *neçükledi*] "nasıl, nitekim" < *neçe* + *ök*; *inçek* "o kadar, öylesine, onca" < *inçe* + *ök*. Günümüzdeki *ancak* kelimesi de aynı paralelde olup eski *ok/ök* pekiştirme edâtının *anca* kelimesiyle birleşip büzülmesinden meydana gelmiştir.¹⁰

2. *anın* "bu yüzden, bundan dolayı" *anta* "orada, sonra" = Toh. *täş* "bu", *tämyo* "bununla"(vâsita hâli); *tşam*, *tşā* "burada" (bulunma hâli)

Türkçede *anın* [(*< an+ın*)] "bu yüzden, bundan dolayı" işâret zamiri *ol*'un vâsita hâlidir. Aynı biçimde Toharcada da işâret zamiri *täş* kelimesinin vâsita hâliyle aynı anlamda kullanıldığını görüyoruz:

10 Bk. J. Hamilton (not XV,1) ve EDPCT (173) *inçe/ança* ile *er-ip* "olarak, olup" fiil şeklinin büzülmesiyle izah etmek istiyorlar. Birleşik şekillerinden *apam/apang* ve diğer iştikak denemeleri için şimdilik bk. Kl. Röhrborn, *UW*, s. 165,167. *ok/ök*.

*tämyo*¹¹. Toharcanın B lehçesinde ise bu *tusa* biçiminde olup Uygurca metinlerden birinde (TT, IX, str. 14) Uyg. *anun* ile, str. 15'de ise *anı öze* 'bu yüzden, bundan ötürü, bununla' ile tercüme edilmiştir. Bu metin iki dillidir: Toharca-Uygurca.

anta (<*an+ta*) "orada, sonra" işâret zamiri *ol*'un bulunma hâlidir. Gene Toharcadaki *tâş* işâret zamirinin bulunma hâli olan *tşam*, *tşâ* da aynı şekilde yer zarfı olarak "burada" anlamına gelmektedir¹²

Uygurcada çekim edâtı olan *inaru*'nun işâret zamirinin çıkma hâliyle kullanılışı da Toharcadakine uymaktadır: *antada inaru* "bundan itibâren".¹³ Aynı metnin Toharcası şöyle *tmâş aci* "...ile başlayarak, buradan (bundan) itibâren". Burada *tmâş* işâret zamirinin çıkma hâli olup sonuna gelen *aci* 'buradan öte' mânâsında çekim edâtı olarak Uygurcadaki *inaru*, *ötrü* veya *basa* edatlarına tekâbül etmektedir.¹⁴

3. *+lig / +lağ* [bugünkü *+li* ekimiz] = Toh. *-şi / -ş(ş)e*

Aslında sıfat-isim ilişkisini kurmaya yarayan *+lig* ekinin bir de mecâzî ifâdelerde isim tamlaması yapan ismin ilgi hâli yerine de kullanıldığını görüyoruz. Bu duruma ilk defa dikkati çeken W. Bang bir iki örnek vermekle yetinmişti: *biliglig şatu* 'bilgi merdiveni', *ökünmeklig ört* 'pişmanlık alevi', *etüzlüg aıglız* 'vücut hazinesi', *isig özlüg erdini* 'hayat cevheri' vb.¹⁵ Aynı durum ile Toharcada da

11 Bk. P.Stumpf, s.59

12 Bk. W. Schulze, *Tocharische Grammatik*, s.172-173: '...işâret zamirlerinden bazı hâl ekleriyle yer zarfları yapılır...vb.'

13 Bk. *Maitrisimit* 38v,14

14 Bk. W. Thomas II, s. 35, IX 4; P. Poucha, 3.

15 Bk. TT III 47. Daha sonra *+lig* ekinin bu husûsiyeti üzerinde Kl. Röhrborn durmuştur: "Ein Glückwunsch für den Kaiser Toğon Temür, Ein Beitrag zur Metaphorik des Türkischen", *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 14, Wiesbaden 1981, s.123-129, bilhassa s.127; bir süre sonra aynı yazar konuya tekrar dönmüş ve üzerinde bu defa daha teferruatlı olarak durmuştur: "Syntaktisches Verhalten der indischen Fremdwörter im Altürkischen", *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien, Vorträge des Hamburger Symposions vom 2. Juni bis 5. Juni 1981*, yayınlayanlar Klaus Röhrborn, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 16, Wiesbaden 1983, s.103-112.

karşılaşıyoruz. Burada da *-şi* eki *-lig* ekinde olduğu gibi sıfat-isim ilişkisinin yanı sıra ilgi hâli ekinin fonksiyonunu üstlenip isim tamlaması yapar.¹⁶ Son olarak Toh. *-şi* eki hakkında şu ayrıntılı araştırma bizim için son derece önemlidir: Stefan Zimmer, “Die Funktion der tocharischen *şi/şşe*-Adjective”, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, C. 96, cüz 2 (Göttingen 1982/1983), s.277-289.

Aşağıdaki örneklerin hemen hepsi *Maitrisimit* adlı Uygurca eserden alındığı hâlde Toharca paralel örnekler çoğu zaman aynı eserden alınamamış, zira *Maitrisimit*’in Toharcası çok ufak parçalar hâlinde ele geçtiğinden Uygurcasına tekâbül eden yerler her zaman tesbit edilememektedir. Verilen Toharca örnekleri, meraklı okuyucular P. Poucha’nın lügatinden kontrol edebilirler (s. 341 vd.):¹⁷

1. *ñemi-şi prank* “inci adası” = *erdni+lig otruk* “inci adası”

2. *tsälpalune-şi äkâl* “kurtulma isteği” = *ķutrulmak+lağuruğ tarağ* “kurtulma tohumu”

3. *märkampal-şi wärkänt* “din tekerleği” = *nom+luğ tilgen* “din tekerleği”

4. *märkampal-şi enäşlune(yam)* “din akîdesi” = *nom+luğ şazın* “din akîdesi”

5. *waşir-şim äsânâ* “elmas taht” = *vazir+luğ orun* [Bazen de *vazir örgün*] “elmas taht”

6. *ñare-şim klop* “cehennem azâbı” = *tamu+luğ emgek* “cehennem azâbı”

7. *kıswa-şim äkâl(yo)* “iyilik isteği” = *edgü+lüg küsüş* “iyilik isteği”

Nihâyet M. Erdal *+lig* ekinin bütün fonksiyonlarını bir araya getirmiş ve Toharca *-şi* ile olan benzerliğini, S. Zimmer’in bir yazısına atf yaparak belirtip meseleyi burada bırakmıştır: M. Erdal, *Old Turkic Word Formation I*, s.139-155.

16 Toharcadaki *-şi* ekinin durumu, fonksiyonları ve ilgili örnekler için şu eserlere bakılabilir: W. Schulze (1931), s. 22-26; W. Krause (1964), s. 149. P. Poucha, s.341-346: *suffixum adiectiva possessiva formans*; münferit örneklerde yer yer ‘ilgi hâli’ ile açıklanmış.

17 Ayrıca günümüz Türkçesinde *-li* ekinin mecâzî anlamda sıfat tamlamaları yapıp yapmadığı da tartışma konusudur.

8. *kıswa-şim tsmār(yo)* “iyilik kökü” = *edgü+lüg töz yiltiz* “iyilik temeli, kökü”

9. *metrak-şinām opşäly* “Maitreya’nın faaliyet zamanı” = *maytrı+lağ edgü öd* “Maitreya’nın kutlu devri”

10. (*tri*) *asamkhye-şi ştare* “sayısız ızdıraplar” = *asangı+lığ emgek* “sayısız ızdıraplar”

11. *kleşā-şinām wraške* “ihtiras hastalığı” = *nızvanı+lığ ig* “ihtiras hastalığı” [canlıları dünyaya bağlayan duygular ihtiras olarak telâkki edilmiştir: bk. bir de *nızvanılığ kir* “ihtiras kiri”, *nızvanılığ otung* “ihtiras odunu” vb.]

-*şi* ekinin Toharcada yalnız tek kelimelere değil birden fazla kelimeden oluşan birleşik şekillere de gelebildiğini ve bunun çok yaygın bir özellik olduğunu görüyoruz: *puttişpar-şim şäktälyi* “burkanlık tohumu”; *p. ākālāş* “burkanlık isteği”; *p. oppal* “burkanlık çiçeği” vb.¹⁸ Burada *puttişpar-* birleşik bir kelimedir: *putt* (< *buddh-a*) -*iş-* ve *parām* (< Sgd. *prn* “kut, saadet”). Bu hâliyle Toharca terkip *puttişpar* Uygurcada *burkan kutı*’na tekâbüل etmektedir. Gerçekden *puttişpar-şi(m)* şekli de aynen taklid edilerek *burkan kutı+lığ* meydana getirilmiştir: *burkan kutılığ kur kezig* “burkanlık (mertebesinin) merhaleleri” (TT V B 25); *burkan kutı+lığ etiz sumir tağ* “burkanlık mertebesinin yüksek Sumeru dağı” (BTT III 346, nâşirin tercümesi değişik)¹⁹.

Burada son olarak kayda değer husus Toharcada -*şi* ekinin çoğul isimlere de getirilebileceğidir²⁰. Benzeri durumu Uygurcada da tesbit ediyoruz fakat tesbit edebildiğimiz örneklerin hepsi son devir Uygurcası yani Moğol devri Uygurcası metinlerine âittir. Lâfi

18 Bk. W. Schulze, s.23.

19 Şu örnekte, +*lig* ekinden önce gelen zamirsel *n*, bu ekin bir çekim eki muâamelesi gördüğüne işaret etmektedir: *burkan kutı+ı+n+lığ kölük öze nirvanılığ konuklukda konar* “burkanlık mertebesi(ne götüren) nakil vâsitasıyla Nirvâna menziline iner” (bk. F.W.K. Müller 1915, *Zwei Pfahlschriften*, s. 8, str.8)

20 bk. Stefan Zimmer, a.g.m., s.289, not 32.

uzatmamak için şu örneği vermekle yetineceğim: *üç kölüngülerlig önüş yol* “üç nakil vâsıtasının gideceği yol” [Budizmdeki üç mezhep kastediliyor] (BT VIII).

Yukarıdaki Uygurca örnekler gösteriyor ki ilk devirlerden beri Türkçede kullanılan ve sadece sıfat veya isim yapmaya yarayan +*lig* eki, Toharcada gene aslında sıfat eki olan -*şi*’nin ilgi hâli fonksiyonunu örnek almış ve benzetmelerde, mecâzi ifâdelerin terkiinde ve mücerret kavramların şahıslaştırılmasında kullanılmıştır.

4. *ne*²¹ “ne?” < Toh. *ne*

‘*ne*’ kelimesi şimdiye kadar hep Türkçe sayılmış, hatta bir çok gramer kitaplarında, ders kitaplarında bu kelime hakkında aşağı yukarı hep şöyle denmiştir: “Türkçede kelime başında *n*- sesi bulunmaz fakat bunun bir istisnası vardır o da *ne* kelimesi ve iştikaklarıdır.”

Acaba doğru mu? Acaba gerçekten *ne* kelimesi Türkçe asıllı mı? Bu türden sorular, böyle kurcalamalar çoğu zaman hoşumuza gitmiyor. Hele böyle yabancılığını hiç mi hiç duymadığımız kelimeler hakkında ileri sürülen alıntı iddiaları soğuk, sevimsiz ve münâsebetsiz şaka gibi geliyor insana. “...O yabancı bu yabancı; ama bu da mı alıntı? Bundan bir süre önce -*ma*- olumsuzluk ekimizle, -*dık*- partisip ekimize de ‘ithâl malı’ damgasını vurduk (Bk. burada 4. yazı). Şimdi de bunca yüzyıldır seve seve kullandığımız, benimsediğimiz, üzerine bir sürü ek bindirerek türlü türlü anlam inceliklerini karşılamak üzere yeni kelimeler türettiğimiz son derece sevimli ve şirin *ne* kelimeciğimiz de mi dışarıklı, yabancı oldu? Olur mu öyle şey yahu? Geriye Türkçe olarak *ne* kaldı ki!”

Bu duygusal itirazlara diyecek bir sözüm yok tabî. Ancak dünyada hiç bir dil kendi öz kelime ve şekil varlığı ile yetinemez. Her millet ilişki kurduğu medeniyetin dillerinden alıntı yapar ve bunları benimser, kendi öz malı hâline getirir.²² İşte sözünü ettiğimiz kelime ve şekiller

21 Türkçedeki *ne* kelimesi ve iştikakları için bk. EDPCT 774,775 vd.

22 Alıntıların dil için tehlikesi, alıntılarının bizzat kendileri değildir. Alıntılarının zararlarını ve tehlikelerini, bunların en aşağı halk tabakalarına kadar yaygınlaşmayıp sadece üst tabakanın inhisarında kalması keyfiyetinde aramak

Türklerin dışarıdan alıp benimsedikleri ve böylece kendi öz malı hâline getirdikleri dil unsurlarıdır.

Toharcada bazen ek bazen de müstakil bir kelime gibi kullanılan bir *ne* görüyoruz: *-ne* (*-nek* ‘cum enclitico’ *-k*) ‘particula enclitica relativa’ yani ‘nisbet yardımcı cümlelerinde kullanılan ekleşmiş edat’.²³ Toharcanın B lehçesinde yani Batı Toharcasında soru zamirleri tıpkı Uygurcada olduğu gibi, doğrudan doğruya ‘nisbet zamirleri’ olarak da kullanılabildikleri hâlde, Doğu Toharcasında (Toh. A) aynı soru zamirleri, ancak sonlarına bir *ne* getirilmek sûretiyle nisbet zamirleri hâline sokulabilmektedirler. Toharcadaki durumu daha iyi kavrayabilmek için örnekleri teker teker ayrıntılı olarak sıralayalım.²⁴

1. *kus* ‘kim?, ne?’ / *kuc* ‘kimi?, neyi?’ [bu şekil yalın hâl olarak da kullanılabilir]. Buradan:

2. *kus-ne* / *kuc-ne* şeklinde ‘nisbet zamiri’ yapılı: ‘pronomen relativum: qui, quae, quod’. Ayrıca *kuc-ne* ‘ki’ bağlayıcı olarak da kullanılır.

3. Soru zamiri ile bu *ne* arasına her hangi bir kelime getirilebilir:

kus şkam ne ‘ve de, o ki’ (*şkam* ‘ve, ve de’)

ke mosam ne ‘ne yüzden; ...[ol]duğu...’ (*ke* kelimesi *kus*’un ilgi hâli; *mosam* ‘yüzünden, ötürü’)

kucā eşāk ne ‘sözün kıyası şu ki’ (*eşāk* ‘hakkında’)

mānt wāknā ne ‘öyle ki’ (*mānt* zarf olarak kullanılan soru zamiri: ‘nasıl?’, *wāknā/wkām* ‘biçim’)

māmtne ‘... -dikte, ...[gel]ir [gel]mez’.

kuc şurmaş ne ‘nasıl ki, o sebepten ötürü’ (*şurmaş* ‘sebepten’)

kuss (kucc) ats(až) ne ‘her kim olursa, her ne ise’ (*ats(až)*: pekiştirme, genelleme ve belirsizlik edatı)

lâzımdır. Geniş kitlelere mâl edilebilmiş her alıntı dili zenginleştirir. Yalnız üst tabakanın malı olarak kalan alıntılar, dili zenginleştirmez, fakirleştirir çünkü bunlar giderek kitleler arasındaki iletişim ve anlaşmayı aksatır.

23 Örnekler için bk. P. Poucha, s. 153-154.

24 Bütün örnekler ve açıklamalar için bk. P. Poucha, s. 82; W. Schulze, *Toch. Gr.* s. 176-178; W. Krause, *Toch. Elem.I*, s. 165 vd.)

tam ne, tan ne (zarf olarak işâret zamiri) ‘böylece, bu tarzda’
tam nek (ekleşmiş olan *ok* pekiştirme edâtıyla) ‘aynı zamanda, birdenbire’.

Şimdi Türkçedeki *ne* ile bu Toharca *ne* arasında bir ilişki kurabilmek için, İslâmiyet ile birlikte XI. yüzyıldan itibaren Türkçenin her döneminde sık sık kullanıldığını gördüğümüz şu şekilleri dikkatle gözden geçirelim: *kimersene, kimesne (kimsene), kimerse, kimse* ‘herhangi bir kimse, birisi’.²⁵

Dört ayrı şekli olan bu kelime herhâlde ‘genelleme’ ve ‘belirsizlik’ anlamında kullanılan bir şart cümlesinden türemiştir²⁶:

< **kim er-ser ne* ‘kim olursa (olsun)’.

İmdi, Uygurca metinlerde bunun henüz görülmemesi bir tesâdüf eseri olmalı. Bu konuya biraz aşağıda tekrar döneceğiz.

Yerleşik hayata geçen veya geçmek üzere olan yarı göçebe Türklerin ilk eğitimlerini şifahî olarak gördüklerine daha önce temas etmiştik. İslâmiyet öncesi dönemdeki bu şifahî eğitimi iki dilli budist ve maniheist râhiplerin üstlendiğini ve bunların arasında Soğutlulardan başka Tohar asıllı râhiplerin de bulunduğunu kuvvetle tahmin edebiliyoruz.²⁷ Ve işte bu şifahî eğitim faaliyetinin sonucu olarak ‘kelime alıntılarının’ yanı sıra Toharca ifâdeler örnek alınıp taklit edilmiştir. Buna göre, şimdilik yalnız Karahanlı Türkçesinden itibaren

25 Bk. EDPCT 721, TTS IV, s. 2567 vd.

26 Aynı şekilde *nese, nesene* yb. de vardır. Bk. M. Räsänen, s. 47 ve *KOsm I*, s. 22.

27 Aynı şekilde iki dilli din adamlarının, yani Farsça ve Türkçe konuşan din adamlarının Anadolu Türkmenlerini Anadolu yaylasında eğitmiş olabileceklerini tasavvur etmek güç olmasa gerek. XI. yy batı Türkistan’ında *Kutadgu Bilig*’i yaratan Türk-müslüman kültür birikimi de böyle bir sözlü dönemin sonucu olmalı idi. Şöyle ki kervanlara veya askerî seferlere katılan iki dilli (Farsça-Karahanlı Türkçesi) din adamları müslümanlığı yayıp Orta Asya’nın göçebe halkını özellikle Türkleri eğitiyorlardı. İşte bu şifahî dönemin birikimine dayanan Karahanlı yazı dili, kervan yollarının getirdiği ve müslüman ettiği budist ve maniheist Uygur aydınları tarafından kurulmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. burada 10. yazı. Buna paralel bir başka örnek de budist Uygur râhiplerinin, Moğol yazı dili teşekkül etmeden önce (XIII. yy öncesi) Moğolları eğitmeleridir.

kimersene 'herhangi bir kimse' şekliyle bildiğimiz **kim er-ser ne* cümlesi, herhâlde şu Toharca ifâdenin kalıp hâlinde taklidi olmalıdır:

kuss atsam ne 'her kim olursa, her ne ise'; *kuc şurmaş ne* 'nasıl ki, o sebepten ötürü' vb. Burada *atsam* edâtı ile ifâde edilen 'pekiştirme, genelleme' ve 'belirsizlik' Türkçede *er-ser* şart cümlecigi²⁸ ile karşılanmış, cümlelerin başına da *kuss*'un tercümesi olan *kim* yerleştirilmiştir. Ve nihayet sondaki Toh. *ne* kelimeciği de olduğu gibi aktarılmıştır.

Görüldüğü gibi yukarıda örneklerini verdiğimiz Toharcadaki kalıplaşmış ifâdelerde tek sâbit ortak unsur *ne* kelimesidir ve dikkat edilirse bu dâima yardımcı cümlelerin sonuna getirilmektedir. Bu cümleciklerin temelinde dâima bir soru zamiri bulunduğu için cümle başlarında bulunan 'soru' kavramı, tek vazifesi soru zamirlerini nisbet zamiri hâline getirmek olan *ne* kelimesine yansımış ve 'soru' anlamıyla buradan tecrit edilmiştir: '*ne?*'. Ancak bu semantik yansıma yolu ile müstakil kelime hâline gelme olayının Toharca ile bir ilgisi olmasa gerek. Yani Toharcada '*ne?*' diye müstakil bir kelime yok. Bunu herhâlde Eski Türkler arasında din propagandası yapan Buddha'nın ve Mani'nin iki dilli râhipleri yapmış ve Türkçeye mâl etmiş olmalıdır.²⁹

Bu noktaya kadar uyguladığımız akıl yürütme sağlam görünüyor. Fakat verilerimizin bir noktasında önemli bir aksama var. Nasıl oluyor da *kimerse(r)ne* şekli (< **kim er-ser ne*) Eski Türk yazı dilinde bulunmaz ve ilk defa İslâmî Türk yazı dillerinde görülür? 'Tereddüt, şüphe ve ihtimâl' bildiren bir *ne* kelimesini Tonyukuk kitâbesi tanıyor: *bar mu ne?* 'var mı acaba?'. Bu ve benzeri cümlelerde *ne* kelimesinin cümle sonlarında bulunmasına gerek bugünkü ağızlarda gerekse Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlıyoruz: *gelse sizi bu azabdan kurtarsa ne* '...kurtarsa ya'. Bugünkü Anadolu'dan: *bubama bu haberlerimizi neyi veriyim dedim... çorap gömlek neyi goydum ...* (A.

28 Genelleme ve belirsizlik, Uygurcada *X er-ser* 'X'e gelince, X ise' cümlesiyle ifâde ediliyor. Daha sonraki devirler için bk. K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch*, s. 90: *ne kim ese, kim ese* vb. bir de J. Eckmann, *Chagatay Manual*, s. 159

29 Benzeri bir olayın *kişi* kelimesinin de başına gelmiş olabileceği hakkında aş. bk.

Ağaoğlu, *Yüksek Gerilim*, İstanbul 1974, s. 151, 153; ...*güveyinin elbisesi neyi suya gitti* (Umay Günay, *Elâzığ Masalları*, Erzurum 1975, s. 279). Ve bir de bugün her yerde kullanılan *kim mi ne?* buraya eklenebilir.³⁰

Fakat bütün bu veriler hâlâ bizi sıkıntıdan kurtaramıyor; yani niye *kimerse(r)ne* Uygurcada bulunmaz? Bir tesâdüf mü? Eski metinler yayımlandıkça günün birinde karşımıza çıkıverecek mi? Hiç sanmam, çünkü bu kadar yaygın, bu kadar sık kullanılan bir ifâde, Eski Uygur yazı dilinin malı olsaydı muhakkak şimdiye kadar karşımıza çıkardı. Geriye bir ihtimâl kalıyor: Herhâlde Toharca cümlelerin kelime kelime taklidi olan *kimerserne* bu hâliyle Uygur yazı diline, şimdilik bilemediğimiz Bazı sebeplerden ötürü sokulmamış ve konuşma dilinin malı olarak kalmış olabilir. Ve bu konuşma dilindeki şekil ilk islâmî yazı dili olan Karahanlıca'da suyun yüzüne çıkmış ve yazı dilinin malı olmuştur. Ama daha Uygur döneminde konuşma dilindeki bu cümlecikten sondaki *+ne*, yukarıda izah edildiği üzere tecrit edilip müstakil kelime hâline getirilmiş ve Eski Uygur yazı dilinin malı olmuştur.

5. *kışı* < toh. *keşşi*

Brahmi alfabesiyle yazılmış olan Uygurca metinlerde *kışı* imlâsiyle görülüyor. Genel olarak iki anlama geliyor: 1. “insan, kimse” 2. “kadın, hanım”. *s* ve *ş* imlâsı ile Köktürk kitâbelerinde bir tek anlamı ile geçiyor: “insan, halk”. Sir G. Clauson kelimenin Kâşgarî’de iki ayrı anlama gelmesine bakarak iki ayrı kelime kabul ediyor.³¹ “kadın” anlamı “insan, kimse” anlamından pek de uzak olmadığı için bunu, iki anlamı barındıran bir tek kelime olarak kabul etmek daha doğru olsa

30 Bu ve diğer modern şekiller hakkında W. Bang'ın söylediklerinin çoğu hâlâ geçerli: W. Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen. 1. Mitteilung: Über das türkische Interrogativpronomen*, ABAW Berlin 1917 [Köktürkçeden Osmanlıcaya. Türkçenin mukâyeseli bir Grameri için ilk çalışmalar. 1. Türkçe soru zamirleri].

31 Bk. EDPCT 749, 752

gerek. Fakat “kadın” anlamına hangi şartlarla ve nasıl geçtiğini bilemeyeceğim.

Toharcada şu şekiller var: Soru ve ilgi zamiri olan ve “kim?”, “ki” mânâsına gelen *kus* kelimesi (Toh. A) bir pekiştirme edâtı olan *aşşı* ile birleşerek *kuss aşşı* teşkil edilir: “kimdir ki o?” Bunun yanı sıra bir de zamirin ilgi hâliyle *ke-şi* biçiminde görülür: “kimindir ki o?” veya sadece “kim?” (bk. W. Thomas II: *aşşı*; W.Schulze, 319,303).

İşte Uygurcadaki *kişi*, Türkçenin imkânları ile izah edilemeyeceğine göre Toh. *ke-şşı* kelimesiyle birleştirilebilir ve Toharcadan gelen eski bir alıntı olarak telâkki edilebilir. Ses bakımından bir güçlük yok: *ş* harfinin bizim *ı*’ye yakın bir ses değeri var; ilk hecedeki *eli* için, Toh. *nervâm* > Uyg. *nirvan* misâl olarak verilebilir (aslı Sanskritce *nirvāna*)

Fakat “kim?” > “insan” gibi bir anlam gelişmesi önce hangi dilde olmuştur? Toharcada mı, Uygurcada mı? Böyle bir anlam gelişmesinin Toharcada olmadığı anlaşıyor. Çünkü *ke-şşı* < *kuss aşşı* sadece aşağı yukarı ‘kimdir ki o?’ anlamında bir gramer biçimi olarak nisbet yardımcı cümlelerinde kullanılıyor. Buna göre anlam genişlemesinin Uygurcada ortaya çıktığı anlaşıyor.

Bunun nasıl olduğu hakkında bir şeyler söylemeden önce ilkin *kişi* kelimesinin Eski Türkçede geçtiği yerleri dikkatle inceleyelim:

1. “insan, halk”

iklig kişi “hasta” (TT VIII); *uz kişi* “mâhir” *tîşi kişi* “kadınlar” *zaltı oğrı kişiçe tuyumsuzan kelir* “tıpkı bir hırsız gibi belli etmeden gizlice gelir” (TM III, 10,7; 11,8) *irinç kişi oğlu* “perişan insan oğlu” vb. vb.

2. “kâinatın özü, ilk insan”

kşi yalnuk (TT VIII: E7,44) Kelimenin Sanskritçe karşılığı, Brahmi alfabesiyle yazılmış olan bu metinde *puruşa* olarak verilmiştir, bu da “erkek, insan, halk” ve “kâinatın ruhu ve özü olan ilk insan” anlamlarına geliyor. Bu “ilk insan” anlamı Mani metinlerinde de görülür: *kişining kararığ ög sınuntan yekler önüp yangı kişi birle süngüşürler. Birök ol kişi ögin köngülin içğınsar yekler erüş kişig munturur* “ilk insanın karanlık aklından cinler doğar ve insanla

boğuşurlar. Bu ilk insan aklını yitirince cinler de bir çok kimseyi³² azdırır (TM III, 17,7). *kişi oza biş tengrilerde ötrü biş türlüğ ıda ıgaçda toğdı* “İlk insan, vaktiyle (=oza) beş tanrı (= ‘beş unsur’) aracılığı ile beş türlü bitkide zuhur etti”. (TM I,18; krş. W. Bang, Le Muséon 1925, s. 12 vd.).

Anlam yakınlığı dolayısıyla *kişi*’nin *er*, *eren*, *irkek*, *tişi*, *yalanguk* kelimeleriyle ilişkisi nedir?³³ *el-Kâşgarî* bir yanda *yalanguk* kelimesine “Âdem peygamber, ilk yaratılmış insan” anlamını verirken öte yandan *er*’i, “er, erkek, adam” olarak mânâlandırmaktadır. Buna karşılık *kişi* kelimesi bir cins ismi olarak “insan, kimse, halk” anlamına geliyor.³⁴ Bunun yanı sıra bir de *kişi*’nin Uygurcada bilhassa Mani metinlerinde, nisbet yardımcı cümlelerinde genelleme unsuru olarak kullanılmış olması dikkatimizi çekiyor.

3. Nisbet yardımcı cümlelerinde bir genelleme unsuru olarak kullanılır: *qanyu kişi ... -miş erser, ol kişi ... erür* “her kim ... ise, ... olur” (TM III 22,2-4) *qayu kişi ög kang könglin birtsar ...* “ana baba kalbini kıran kimse ...” (Hamilton XI,4) vb. vb.

İşte *kişi* kelimesinin *kim* ve *qanyu* yanında bir genelleme unsuru olarak kullanılması yani “her kim ki, herhangi bir kimse” anlamında kullanılması Toh. *ke-şşi* kelimesinin kullanılışına çok benziyor: Yukarıda gördüğümüz gibi zâten *ke-şşi* hem ekleşmiş bir ‘genelleme’ edâtı ihtiva etmekte hem de nisbet yardımcı cümleleri kurmaya yaramaktadır. En eski Uygurca metinlerden sayılan Mani metinlerinde genelleme mânâsında nisbet yardımcı cümlelerini başlatan (*kim*) *qayu kişi* formülünden zamanla *kişi* kelimesi tecrit edilmiş ve bir yerlerde bu

32 *kişi* kelimesi burada “halk” mânâsında kullanılmış olmalı. .

33 Şimdilik bk. EDPCT, 192, 223-224, 560-561, 632-633.

34 Felsefî metinlerde mutlak hakikatin zıddı olarak skr. *âtman* için *mn*, *özüm* vb. yanında *kişi*’nin kullanılması kelimenin genel bir cins ismi telâkki edilmiş olduğuna sağlam bir delildir: ... *kişili nomlı ikigüni tarqarsar* “ben ve tasavvur (kavramını) bırakacak olursa ...” (BTT I A2,32: bu cümleyi nâşirlerden farklı yorumladım).

belli gramer formülünün dışında müstakil bir anlam kazanmış olabilir: “her kim ki, kim, kimse” > “insan” ³⁵.

Beni buraya kadar sabırla takip etmiş olan okuyucu tebessümler içerisinde başını sallayacak ve diyecek ki “...Olur mu bu yahu, olur mu? Bunca yüzyılın sevimli *ne*’si, *kişi*’si dışarılıklı olabilir mi?...” Belki haklı, belki yanılıyorum. Ama ben gene de ileride buna benzer Toharca alıntılardan bahsedeceğim ve *ancak*, *âilecek* gibi kelimelere yapışıp kalmış olan eski pekiştirme edâtı *ok*, *ök* ile sıra sayı sıfatı teşkiline yarayan *+inci* (*birinci*, *ikinci* gibi) ekinin, hatta hatta bugünkü *hangi* kelimesinin ataları ile bugün sadece *kaldı ki...* cümlecğinde sıkışıp kalmış olan şeklin de Toharcadan gelmiş olabileceğini ileri süreceğim.

35 Krş. *ne* hakkında yukanda söylenenler.

P. AALTO, "Iranian Contacts of the Turks in Pre-İslâmic Times",
Studia Turcica, Budapeşte 1971, s. 29-37.

a.g.m. (y., e.) adı geçen makâle (yer, eser)

ABAW Abhandlungen der Preussischen Akademie der
Wissenschaften, Berlin

ADAMOVIÇ, M., *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, 1985
----, *Die Rechtslehre des Imâm an-Nasafi in türkischer Bearbeitung
vom Jahre 1332*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes
49,3 (Stuttgart 1990), s. 575

----, "Otça Borça", *Central Asiatic Journal* 40 (1996) 2: 168-172

AKALIN, Mehmet, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988 [Aslı için bk.
A. v. Gabain]

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*,
Fey Vakfı Yayınları 1- (İstanbul 1990-)

AKPINAR, Turgut, *Türk Tarihinde İslâmiyet* (İstanbul, 1993)

ANHEGGER, Robert, Halil İnalçık, *Ķânünnâme-i Sulţânı Ber Müceb-i
‘Örf-i ‘Osmânî* (Ankara, 1956), s. 7-8, not 19

AO Archivum Ottomanicum

AOH Acta Orientalia Hungaricae

ARAT, R. Rahmeti", *Fatih Sultan Mehmed'in Yarlğı*", TM VI (1936-
1939): 285-322. Tıpkıbasım: 1-20

----, *Kutadgu Bilig* (I. Metin 1947; II. Tercüme 1959; III. İndeks
1979)

ARNAKIS, George G., *Hoi Protoi Othomanoi* (Atina 1947) [Rumca
olduğı için eserin bizzat kendisini kullanamadım; sadece
hakkında yazılanlar aracılığı ile yararlandım. Krş. meselâ R. L.

Wolff, *Speculum* 26 (1951): 483-488; R. P. Lindner (1983, 1994)

ATALAY, Besim, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I-4* (1940). Bk. bir de el-Kâşgarî

aş. bk. aşığıya bak(ınız)

aş. yk. aşığı yukarı

AY Altun Yaruk, Ceval Kaya neşri

Baḥrū'l-Fevāid, 12. yüzyılda Farsça olarak yazarı bilinmeyen biri tarafından kaleme alınmış ve Şam Atabeyine sunulmuş olan bir ilmihâl kitabı olup gazâ hakkında müstakil bir bölümü vardır. Neşri için bk. PıJUH, M. T. Dâniş. İngilizce tercümesi için bk. MEISAMI, Julie Scott.

BANARLI, N. Sami, *XIV üncü Asır Anadolu şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı Tarihi: Dâsitan-i Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi*, (İstanbul 1939)

BANG, W., *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, SBAW 1919

----, "Das negative Verbum der Türksprachen", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften XVII* (Berlin, 1923): 114-131.

----, "Manichaeische Erzähler", *Le Muséon XLIV*, (Louvain 1931),

----, A.v. Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, (Berlin 1929): 411-430

----, "Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut VII", *Ungarische Jahrbücher XIV* (1934): 193-214 [Aynı ad altındaki diğer makalelerin türkçeleri ve asılları için bk. Ş. Tekin tercümesi].

BARTHOLD, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, 2. bs. (Londra 1958). Türkçesi: Hakkı Dursun Yıldız, *Moğol istilâsına kadar Türkistan*, (TTK, Ankara 1990)

BAZIN, Louis, "Recherches sur les Parlers T'o-Pa (5e siäcle apräs J.C.)" [Tabgaçların dilleri hakkında incelemeler (M.S. 5. asır)], *T'oung Pao* 39 (Leiden 1950): 228-329

----, "Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l'inscription de Bugut (Mongolie)", *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*, Paris (1975)

- , *Les Systèmes Chronologiques dans le monde Turc Ancien*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXIV (Budapeste 1991)
- , "état des discussions sur la pénétration du bouddhisme et du manichéisme en milieu turc", *Itinéraires d'Orient. Hommages à Claude Cahen, Res Orientales VI*, Bures-sur-Yvette, Fransa (1994): 229-240
- BERTA, Árpád, "Yälmä und biña", *LWT* (1995): 9-16 [Eski Türklerdeki askerî terimleri açıklarken *biña* kelimesinin '1000' ile ilgisi olmadığını 'ata binmek' mânâsından -ge ile isim yapıldığını ileri sürüyor]
- , "Die Aoristengunden im Mittelkiptschakischen", *Turcologica* 23. *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Yayınlayanlar M. Erdal ve S. Tezcan. (1995): 13-32
- BIRNBAUM, Eleazar, "On Some Turkish Interlinear Translations of the Koran", *TUBA* 14 (1990): 113-138
- BIVAR, A. H., "The Stirrup and its Origins", *Oriental Art*, cilt 1 (Londra 1955), s. 61-65
- bk. bak(ınız)
- BODROGLIGETI, A., "Finite Forms in -isar, -isär in Fourteenth Century Turkish Literary Documents", *AOH* 23 (1970): 167-176
- BOESCHOTEN, Hendrik, "İskandar-Dhulqarnain in den Qışaşı Rabguzi", *De Turcicis Aliisque Rebus, Commentarii Henry Hofman dedicati. Utrecht Turcological Series 3* (Utrecht, 1992): 39-57
- BOMBACI, Alessio, "Les Toughras Enluminés de la Collection de Documents Turcs des Archives d'état de Venise", *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*. (Venedig 1963): 41-55
- BOYCE, Mary, *The Manichaean Hymn Cycles in Parthia*, London Oriental Series, Volume 3. Oxford University Press (1954), s. 195.
- , *A Word-List of Manichaean Middle Persian and Parthian*, (Leiden 1977) *Acta Iranica* 9a
- BRANDS, H. W., *Studien zum Wortbestand der Türksprachen* 1973

bs. baskı

BT(T) Berliner Turfan Texte

BUSSAGLI, Mario, *Central Asian Painting. From Afghanistan to Sinkiang* Nevyork 1979

BUSSE, Heribert, *Untersuchungen zum İslâmischen Kanzleiwesen. An Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*. [Türkmen ve Safavî Belgelerine göre İslâm Dünyasında Dîvan Teşkilâtı üzerine Araştırmalar] (Kahire, 1959) 257 s. LV resim <büyük boy>

C. cilt

CAHEN, Claude, "La Turri Seljuide", *Journal Asiatique* (1943-49): 167-172

CAJ Central Asiatic Journal

CLAUSON, S.G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, Oxford 1972

CTD el-Kâşgarî, Dankoff neşri

ÇAĞATAY, Saadet, "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği", TDAY (1967): 39-49.

----, S. Tezcan, "Köktürk Tarihinin çok önemli bir Belgesi: Soğutça Bugut Yazıtı", TDAY 1975-76 (Ankara 1976): 245-252

DANKOFF, Robert, bk. el-Kâşgarî

----, "Kâşgarî on the Tribal and Kinship Organization of the Turks", AO IV (1972): 23-43

----, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", TUBA 5 (Harvard Üniversitesi, 1981): 41-44

DE JONG, Frederick, "The Greek speaking Muslims of Macedonia. Reflections on Conversion and Ethnicity", De Turcicis Aliisque Rebus, Commentarii Henry Hofman dedicati. Utrecht Turcological Series 3 (Utrecht, 1992): 141-148

DEDES, Yorgos, *Battalname*, Part 1-2. Sources of Oriental Languages and Literatures 33, 34 (Harvard University 1996): 1-334, 335-697

DENY, Jean, "Tughra", EI¹ (1929): 822-826

DIJKEMA, F. Th., *The Ottoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne* (Leiden, 1977)

DIVİTÇİOĞLU, Sencer, *Kök Türkler*, Ada Yayınları, İstanbul 1987

DOERFER, G., Wiesbaden 1963-1975

DONNER, Fred M., bk. *Just War and Jihad*.

DS Derleme Sözlüğü, TDK

ECKMANN, J., *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI (Budapeste 1976)

EDGERTON, F., *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, Vol. 2: *Dictionary* (New Haven, Yale University Press, 1953), s.627

EDPCT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century (bk. S.G. Clauson)

EI Encyclopaedy of İslâm

ENVERÎ, Hasan, *İstulâhât-i Divânî devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran, (tarihsiz), s.247-249. [Bu eser Farsça olup son derece mühimdir, bir an önce Türkçeye tercüme edilmesi gerekir]

ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Turcologica 7. Wiesbaden 1991 [bk. T. Tekin'in uzun tenkitleri: CAJ (1994), s. 244 vd.]

----, "Das Futurum mit 'wollen': Areale Kausalität, Universalien und Systemdruck", *Turcologica* 23. *Belâk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Yayınlayanlar M. Erdal ve S. Tezcan. (1995): 67-80 [-(y)IsAr hk. krş. B. Flemming]

ERZİ, Adnan Sadık, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I.", *Belleten* (1950) 53: 85-106

----, "Türkiye Kütüphanelerinden ... II.", *Belleten* (1950) 56: 595-647

----, *Selçukîler Devrine Âid İnşâ Eserleri, Ia. Hasan b. 'Abdî'l-Mu'min el-Hôyi, Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu'l-Tâlib Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il*, Ankara 1963

ETY Eski Türk Yazıtları

FLEMMING, Babara, "Notes on the {IsAr} future and its modal functions *LWT* (1995): 43-57

[Krş. M. Erdal (1995); A. Bodrogligeti (1970); T. Tekin (1953-1955)]

- FRYE, Richard N., *The Golden Age of Persia: The Arabs in the East*. (Londra 1975), 290 s.
- GABAIN, Annemarie von, *Alttürkische Grammatik*, Berlin, Leipzig (1. baskı 1940, 2. baskı 1950, 3. baskı 1973) Türkçeye tercümesi: M. AKALIN, *Eski Türkçenin Grameri* Ankara 1988
- [A. v. Gabain'in eserlerinin tam listesi için bk. Nuri Yüce "Annemarie von Gabain'in Eserleri", *TDAY* (Ankara 1995): 141-182]
- , *Türkische Turfan Texte X*. (Berlin, 1959)
- GIRAUD, René, *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris 1960
- Gnosis*, bk. Kurt Rudolph ve Hans-Joachim Klimkeit
- GOLDEN, Peter, B., "The Migrations of the Oğuz", *AO IV* (1972): 45-84
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, "Sa'lebî'nin Kısasu'l-Enbiya'sının Tercümesi üzerinde bir Gramer denemesi", *Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XI* (1961): 47-66
- HALİL, Mükrimin, bk. Yınanç
- HAMZA, *Muhammed bin, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, 2 C. (Ankara 1976-78). Yayına hazırlayan A. Topaloğlu
- HAMILTON, James Russel, *Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure*, Metin, Tercüme ve Yorum. Paris 1971
- [Bu örnek neşirde ele alınan metin, Türk okuyucusunun yakından tanıdığı H.N. Orkun'un *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası* adlı eseridir (İstanbul 1940, TDK)]
- HERRMANN, Albert, *An historical Atlas of China*. (Chicago 1966)
- HİMRAN, S., *Çaştani Bey Hikâyesi*, İstanbul 1945 [Krş. F.W.K. Müller]
- hk. hakkında*
- HUART, Cl., "Trois actes notariés Arabes de Yârkend", *JA* 4 (Paris 1914): 607-627
- İA İslâm Ansiklopedisi
- İBN al-NEDİM, *The Fihrist of al-Nadim, A Tenth Century Survey of Muslim Culture*, Bayard Dodge, Editor and Translator, 2 C., New York 1970, C.I, s.780.

- İBN-İ BİBİ, *El-Evāmirü'l-^ʿAlā'iyye*, Neşreden N. Lugal ve A.S. Erzi (Ankara, 1957)
- IMBER, C., "The Ottoman dynastic myth", *Turcica* 19 (1987): 7-27
- , *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul 1990
- , "The Legend of Osman Gazi", *The Ottoman Emirate (1300-1389)*; derleyen E. Zachariadou, Rethymnon 1993. S.67-75
- , "Canon and Apocrypha in Early Ottoman History", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, yayınlayanlar Colin Heywood ve Colin Imber. İstanbul (1994): 117-137
- İNALCIK, Halil, bk. R. Anhegger
- , "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusaders", *Byzantinische Forschungen* IX. (Amsterdam 1985): 179-217
- , "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies* 2 (1982) 2: 71-79
- İslâmic Book Bindings and Bookmaking*, Şikago 1981
- JACKSON, A.V. Williams, *Researches in Manichaeism*, Columbia University, Indo-Iranian Series, Volume 13 (Nev York 1932)
- JENNINGS, R. C., "Some Thoughts on the Gazi-Thesis", *WZKM* 76 (1986): 151-161
- JOHANSON, Lars, "Wie entsteht ein türkisches Wort", *LWT* (1995): 97-122
- , "Mehrdeutigkeit in der türkischen Verbalkomposition", *Turcologica* 23. *Belâk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Yayınlayanlar M. Erdal ve S. Tezcan. (1995): 81-101
- JONAS, Hans, *The Gnostic Religion*, The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity, 3. baskı, Boston 1970
- Just War and Jihad. Historical and Theoretical Perspectives on War and Peace in Western and İslâmic Traditions*. Derleyenler: John Kelsay ve James Turner Johnson (New York 1981), 254 s. 8. makale

[Bilhassa gazâ konusu bakımından Fred M. Donner'in yazısı mühim (s. 31-70)]

KADRİ, Hüseyin Kâzım, *Türk Lügati, Türk Dillerinin İştikâkî ve Edebî Lügatleri*, 1-4, s. 582 (İstanbul Devlet Matbaası, 1928-)

KAFADAR, Cemal, "Oşmân Beg and his Uncle: Murder in the Family?", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, yayınlayanlar Colin Heywood ve Colin Imber. İstanbul (1994): 157-163

----, *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, University of California Press 1995

KARABACAK, Esra, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish*, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text) (396 pages, 1994)

----, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish*, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part II: Glossary: *Section One*, p. 1-384. *Section Two*, p. 385-786: 1995)

el-KÂŞGARÎ, Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*:

1. Besim Atalay yayını: Tıpkıbasım ile birlikte 5 cilt (TDK Ankara 1939-)

2. Robert Dankoff, *Compendium of the Turkic Dialects, Dīvân Luğat at-Türk*, Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff, *Sources of Oriental Languages and Literatures*, 7 (Parts 1-3) Harvard University, Cambridge, Ma. (1982-1985)

3. Tıpkıbasım: Kültür Bakanlığı, Ankara 1990

KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş, Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, 911 s.

KB Kutadgu Bilig, R.R. Arat neşri.

KLIMKEIT, Hans-Joachim, "Hindu Deities in Manichaeon Art", *Zentral Asiatische Studien*, 14,2 (Bonn 1980): 179-199.

----, *Gnosis on the Silk Road. Gnostic Parables, Hymns & Prayers from Central Asia*. HarperSanfrancisco, 1993 [s. 279-376 arasında Eski Türkçe Mani metinlerinin tercümeleri bulunmaktadır].

- KORTANTAMER, Tunca, *Leben und Weltbild des altosmansichen Dichters Ahmedî unter besonderer Berücksichtigung seines Diwans* (Freiburg, 1973)
- KOsm I Vom Köktürkischen zum Osmanischen..., W. Bang
- KRAUSE, W., *Tocharisch*, Handbuch der Orientalistik, Band 4, Abschnitt 3 (Leiden 1955)
- , Werner Thomas, *Tocharisches Elementarbuch I,II* (Heidelberg 1960, 1964)
- krş. karşılaştır(ınız)
- KÖPRÜLÜ, M. F. "Vakfa ait tarihî ıstılahlar: Ribât", *Vakıflar Dergisi* II (1942): 267-278
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri", *Belleten* VII (1943) 28: 219-314
- , *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. 2. bs. (Ankara, 1972)
- KUNTER, Halim Baki, "Kitabelerimiz", *Vakıflar Dergisi* II (1942): 431-456
- KÜHNEL, Ernst, "Die Osmanische Tughra", *Kunst des Orients* 2 (1955): 69-82
- LANE, W., *Arabic-English Lexicon* (The İslâmîc Text Society, Cambridge, England) 1984, s. 3064
- Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen, Beiträge des Internationalen Symposiums. Berlin, 7. bis 10. Juli 1992.*
Yayınlayanlar: Barbara Kellner-Heinkele ve Marek Stachowski.
Wiesbaden 1995, 204 s. [Türkçenin ses ve kelime tarihi ile ilgili dikkate değer yazıları içermektedir]
- LE COQ, A. von, *Türkische Manichaica aus Chotscho I-III*, Berlin 1912-22
- , *Ergebnisse der königlichen preussischen Turfan Expeditionen. Die buddhistische Spätantike in Mittelasien II. Die manichäischen Miniaturen* (Graz 1973)
- , *Ergebnisse der königlichen preussischen Turfan Expeditionen. Die buddhistische Spätantike in Mittelasien III. Die Wandmalereien* (Graz 1974)

- , *Ergebnisse der königlichen preussischen Turfan Expeditionen. Die buddhistische Spätantike in Mittelasien V. Neue Bildwerke* (Graz 1975)
- , *Ergebnisse der königlichen preussischen Turfan Expeditionen. Die buddhistische Spätantike in Mittelasien VII. Neue Bildwerke III* (Graz 1975)
- LEWIS, C. S., *Studies in Words*, Cambridge University Press, [1960, 1967, 1972, 1974]. Burada kullanılan baskı: 1975, 343 s.
- LINDNER, Rudi, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington 1983), XIV, 168 s.
- , "Beginning Ottoman History", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, yayınlayanlar Colin Heywood ve Colin Imber. İstanbul (1994): 199-208
- LWT Laut- und Wortgeschichte der Türk Sprachen (1995)
- MACKENZIE, D. N., *A Concise Pahlavi Dictionary*, London 1969
- MEISAMI, Julie Scott, *The Sea of Precious Virtues: Bahr al-Favaid: A Medieval İslâmic Mirror for Princes. Translation and Annotations*, Salt Lake City, University of Utah Press, 1991. Farsça neiri için bk. PıJUH, M.T. Dâni.
- MELIKIAN-CHIRVANI, Asadullah Souren, "Recherches sur les Sources de l'Art Ottoman, Les Stâles Funéraires d'Ayasoluk I", *Turcica* IV (1972): 103-133
- , "Recherches sur les Sources de l'Art Ottoman, Les Stâles Funéraires d'Ayasoluk II", *Turcica* VII (1975): 105-121
- MÊNAGE, V. L., "Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehmed II", *Documents from İslâmic Chanceries*. Yayınlayan: S.M. Stern. (Harvard University, Cambridge 1965): 81-118 (bilhassa bk. s. 88, 89 ve 96-99)
- MERİÇ, Rıfki Melûl, "Akşehir Türbe ve Mezarları", *TM* V (1936): 141-212 ve 75 resim
- mo. Moğolca
- MORIYASU, T., "L'origine du bouddhisme chez les Turcs", *Documents et archives provenant de l'Asie Centrale*, Kyoto: Franco-Japonaise des études Orientales, 1990

- MÜLLER, F.W.K., *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*, Berlin 1915
- , E. Sieg, "Maitrisimit und 'Tocharisch'", "SBAW (1916): 395-417
- , *Handschriften-reste in Estrangelo-schrift aus Turfan*, ABAW, Berlin 1904
- , *Uigurica IV*, SBAW 1931. (Yayına hazırlayan A.v.Gabain)
- [Buradaki hikâyelerden birinin Türkçesi için bk. S. Himran, *Çaştani Bey Hikâyesi*, İstanbul 1945]
- NYBERG, H. S., Bo Uras, Ch. Toll, *Frahang i Pahlavîk*, Wiesbaden 1988
- o.f.* Orta Farsça (Pevlevîce)
- OİKONOMİDES, N., "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriours: The Tzympe Affair", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, yayınlayanlar Colin Heywood ve Colin Imber. İstanbul (1994): 239-247
- ORKUN, H. N., *Eski Türk Yazıtları I-IV*, (İstanbul, 1939-)
- OWENS, M., "Notes on an Old Ottoman Translation of the Kur'an", *Oriens* 10 (1957): 258-276
- ÖZERGİN, M. Kemal, "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min el-Hoyî Hakkında", *Belleten* 34 (1970): 219-230 [Bu yazı minyatörlü Farsça Varaka ve Gülşah mesnevîsinin tarihini tesbit bakımından çok mühimdir].
- PÂJUH, M. T. Dâniş, *Bahrü'l-Fevâid*, (Tahran 1966). İngilizcesi için bk. MEISAMI, J. S.
- PINDER-WILSON, Ralph, "Tughras of Suleyman the Magnificent", *British Museum Quarterly* 23 (1960): 23-25
- POUCHA, P., *Institutiones Linguae Tocharicae*, Studies, Texts and Translations issued by the Czechoslovak Oriental Institute. XV (Praha 1955) 466 s.
- RICE, Tamara Talbot, *Ancient Arts of Central Asia*, Nevyork 1965
- M. RÄSÄNEN, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1949
- , *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen* (Helsinki 1957)

ROEMER, H. R., *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, Akademie der Wissenschaften und der Literature. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, C.III. Wiesbaden, 1952: 1-221 ve 75 s. tıpkıbasım; bilhassa s. 179-182)

RONA-TAŞ, A., "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History", *Chuvash Studies*, Bibl. Orientalis Hungarica, Vol. XXVIII, Akademiai Kiado, (Budapeste 1982): 113-170; *üzengi* ile ilgili olarak bilhassa s.120 vd.)

A. Rona-Tas, "Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen", *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin* (Berlin 1974): 499-504

RÖHRBORN, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch*, Wiesbaden 1977- [şimdiye kadar 5 cüz çıkmıştır: *ämğäklig*]

----, "Zum Wanderweg des altindischen Lehngutes im Alttürkischen", *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für Bertold Spuler zum siebzigsten Geburtstag*. Yayınlayanlar: H. R. Roemer ve Albrecht Noth (Leiden 1981): 337-343

----, "Syntax der alttürkischen Metapher", *Materialia Turcica* 6 (1983): 1-11

----, "Syntaktisches Verhalten der indischen Fremdwörter im Alttürkischen", *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*, (Wiesbaden 1983): 103-112

----, "Konversion von 'Ajektiven' im Alttürkischen", *Turcologica* 23. *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Yayınlayanlar M. Erdal ve S. Tezcan. (1995): 135-140

[Kl. Röhrborn'un Uygurca ile ilgili diğer araştırma ve metin nşirleri için kendisinin yayınlamakta olduğu *UW*'a bakılabilir]

s. sayfa

RUDOLPH, Kurt, *Gnosis. The Nature & History of Gnosticism*. Harper Sanfrancisco 1987 [1977'de yayınlanan *Alamancasından*

Robert McLachlan Wilson tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir].

RUNCIMAN, Steven, *A History of Crusades 2: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East 1110-1189*. (Pelican Books 1971), XII, 523 s.

RUNDGREN, Frithiof, "Turkish *başka* and *diğer*, Aramamaic *tīb*, and Old Persian *pasiva*. A Contribution to the Theory of Translation", *ST* (1996): 189-198

SAĞOL, Gülden, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish*, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text, 410 pages, 1993)

----, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish*, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part II: Glossary, 310 pages, 1995)

SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet 1317

SBAW: *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*

SCHARLIPP, Wolfgang-E., "Some remarks on the so-called Dative Suffixe -a/-ä in the Yenissey Inscriptions", *ST* (1996): 205-208

SCHÖNIG, Claus, "Analogie als sprachbildende Kraft in den Türk Sprachen", *LWT* (1995): 123-144

SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys-i, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, 2 C. (Cidde 1981/1401)

Türkçe tercümesi: Salih Uçan, *Tenbihü'l-Gafilîn*, İstanbul 1990

SHIMIN, Geng, "Qadimqi Uyğurca İptidayi Drama Piyesasi 'Maitrisimit' (Hami Nushası)ning 2-Pardasi Haqqidiki Tatqiqat", *Journal of Turkish Studies IV*. (1980): 101-156

SIEG, E., W. SIEGLING, "Tocharisch, die Sprache der Indo-Skythen", *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften* (=SBAW, Berlin 1908): 915-934

SILAY, Kemal "Aḥmedi's History of the Ottoman Dynasty", *TUBA* 16 (1992): 129-200

SIVAN, Emmanuel, *L'İslâm et La Croisade, Idéologie et Propagande dans les Réactions Musulmanes aux Croisades*, (Paris 1968)

skr. Sanskrit

sgd. Soğutça

SOLL Sources of Oriental Languages and Literatures (Harvard University)

ST Symbolae Turcologicae. Studies in Honor of Lars JOHANSON. On his Sixtieth Birthday 8 March 1996. Swedish Research Institute in İstanbul. Transactions Volume 6 (Stockholm 1996).

STUMPF, P., *Der Gebrauch der Demonstrativ-Pronomina im Tocharischen*, (Wiesbaden 1971).

SÜMER, F., Türklerde Atçılık ve Binicilik, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 5, 1983, 136 s., 16 s. resim.

ŞEYH Süleyman Efendi-yi Buhârî, *Lügat-i Çagatâyî ve Türkî-yi Osmânî* (İstanbul 1298)

TAESCHNER, Franz, "Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie", *Der İslâm* 20 (1932): 109-186

Tarama Sözlüğü, C. 1-7 (Ankara, 1963-)

TDAY Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten

TDK Türk Dil Kurumu

TEKİN, Gönül A., "Fatih Devri Edebiyatı", *İstanbul Armağanı*, İstanbul 1995, s. 161-235

TEKİN, Şinasi, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 3. Ekim 1971. (1972): 35-60

---, "Bilinen en eski İslâmî Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine âit tarla satış senetleri (473, 483 = 1080, 1090)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV* (Ankara 1975): 157-186

---, "A Qarahanid Document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand", *Harvard Ukrainian Studies III/IV* (1979-1980): 868-883.

---, *Willi Bang Kaup, Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, Erzurum, 1980 [tercümenin bitiş tarihi 1961'dir].

- , *Maitrisimit nom bitig*, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen; 2. Teil: Analytischer and rückläufiger Index, Berlin 1980
- , "Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarning Köni Törüsün Aymaq (=Rājaśāstra)", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 11 (1987): 133-210
- , "XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası 'Gaziliğin Yolları' adlı bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları hakkında", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 18 (1989): 139-204
- , *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul 1993
- , "Fatih Sultan Mehmed Devrine âit bir inşâ Mecmuası", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 20 (1996): 267-311
- TEKİN, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Uralic and Altaic Series 69 (Indiana 1968)
- , "Isar ekinin türeyişi", *Türk Dili* 3 (1953-1954): 453-454
- , "Isar eki hakkında", *Türk Dili* 4 (1954-1955): 89-96
- , "Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) kitabesi", *TTK Belleten* 46 (Ankara 1982) 184: 795-838 [İngilizcesi için bk. *AOH XXXVII* (Budapeşte 1983): 43-68.]
- , *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988
- , "On the Origin of Turkic Negative Suffix (-mA-)", *Acta Orientalia Hungaricae* 43 (1989) 1: 81-86
- , *Türkoloji Eleştirileri*, Ankara 1994
- , "Notes on Old Turkic Word Formation", *CAJ* 38 (1994) 2: 244-281
- , "Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic", *LWT* (1995): 173-188
- , "Some Remarks on the Tunyukuk Inscription", *Turcologica* 23. *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Yayınlayanlar M. Erdal ve S. Tezcan. (1995): 209-222

[Talât Tekin'in diğer yazıları için bk. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3. Talat Tekin Armağanı. 65. Doğum yılı dolayısıyla meslektaşları ve öğrencilerinin yazılarıyla. Armağanı hazırlayan Mehmet Ölmez (Simurg 1993): 13-28]

Tenbihü'l-Gâfilin, bk. Semerkandî

TEMİR, A., "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen", *Oriens* 9 (1956): 41-85, 233-280.

TEZCAN, Semih, "Kutadgu Bilig Dizini üzerine", *Belleten* XLV/2, (1981) Nisan 178: 23-78

----, bk. S. Çağatay

----, *Das Uigurische Insadi-Sutra*, Berliner Turfantexte III, Berlin 1974

----, "Über Orchon-Türkisch *çuŭay*", *Turcologica* 23. *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Yayınlayanlar M. Erdal ve S. Tezcan. (1995): 223-231

THOMAS, Werner, bk. W. Krause

----, Wolfgang Krause, Werner Thomas, *Tocharisches Elementarbuch I,II* (Heidelberg 1960, 1964); Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae*, Studies, Texts and Translations issued by the Czechoslovak Oriental Institute. XV (Praha 1955) 466 s..

----, "Zum Gebrauch des Prohibitiven *mar* bzw. *mı* im Tocharischen", *CAJ* 3 (1958) 4: 289-308.

----, "Zweigliedrige Wortverbindungen im Tocharischen", *Orbis* 21 (1972): 429-432

TM Türkiyat Mecmuası

TMEN Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV (bk. G. Doerfer

TOGAN, Zeki Velidi, *Zentralasiatische türkische Literaturen II*. Die İslâmische Zeit: Handbuch der Orientalistik V/i (1963), s. 230

----, "The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. III (1960), s.134-140; C. IV (1964), s.1-19)

TOPALOĞLU, Ahmet, *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, C. 1-2 (İstanbul 1976-78)

TT Türkische Turfen Texte

(T)/TS (Tanıklariyle) Tarama Sözlüğü

TUBA Türklük Bilgisi Araştırmaları / Journal of Turkish Studies
(1977-)

TUNA, Osman Nedim, “Türkçede Tekrarlar”, *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* III (1949) 3-4: 429-447

----, “Türkçede Tekrarlar II”, a.g.e. IV (1950) 1-2:35-82

----, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli ikilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii bir Ünsüz Dizisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1982-1983. (1986): 163-228

TURAN, Osman, “İlig unvanı hakkında”, *TM* VII-VIII, İstanbul (1942): 192-199

U I-IV F.W.K.Müller, Uigurica

UMUR, Suha, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1980. 327 sayfa

UW Uigurisches Wörterbuch, Klaus Röhrborn

UZUNÇARŞILI, İ. H., “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara dâir”, *TTK-Belleten* V (Ankara, 1941) 17-18: 101-157, özellikle s. 137, 138 ve vesika 27

----, “Gazi Orhan Beğın Hükümdar olduğı Tarih ve İlk Sikkesi”, *Belleten* 33 (1945): 207-212

VAN DAMME, Marc, “Rabghuzi’s Qıssa al-Anbiyâ’. Reconsidered in the light of Western Medieval Studies: Narrationes vel exempla”, *De Turcicis Aliisque Rebus, Commentarii Henry Hofman dedicati. Utrecht Turcological Series 3* (Utrecht, 1992): 7-37

el-VÂNÎ, Mehmed Mustafa, *Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî*, 1217-1218 Üsküdar baskısı

WHITE, Jr., Lynn, *Medieval Technology and Social Change* [Ortaçağ Teknolojisi ve içtimâî Değişme], Oxford University Press 1962 (burada 1976 Amerikan baskısı kullanıldı), x+194 ve 10 resim. [Zengin bibliyografyası, notları ve diziniyle mükemmel olan bu eserin bir an önce Türkçeye kazandırılması gerekmektedir. İlim ve teknoloji tarihi ile uğraşan ulemâlarımızın dikkatine sunulur]

WINTER, W., "Tocharians and Turks", *Aspects of Altaic Civilization*.

Yayınlayan: D. Sinor, Uralic and Altaic Series, Vol. 23, Indiana University Publications (Indiana 1963): 239-251

WITTEK, Paul, "Notes sur la Tughra Ottomane", *Byzantion* 18 (1948): 311-334; *Byzantion* 20 (1950): 266-293.

----, *The Rise of the Ottoman Empire*. 2. bs. (Londra, 1958)

WZKM Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Viyana)
y. f. Yeni Farsça

YILDIZ, Hakkı Dursun, bk. W. Barthold

YINANÇ, M. Halil, *Düsturname-i Enveri*, İstanbul Evkaf Matbaası
1929

ZACHARIADOU, Elizabeth A., "The Oguz Tribes: The Silence of the Byzantine Sources", *Res Orientales IV, Itinéraires d'Orient, Homages à Claude Cahen*, 1994. S. 285-289.

----, E. A., "Hisoires et légendes des Premiers Ottomans", *Turcica* 27 (1995): 45-89

ZIEME, Peter, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* [Budist Uygurların baştan kâfiyeli şiirleri], Berlin 1985

----, György Kara, *Ein uigurisches Totenbuch. Niropas Lehre in uigurischer Übersetzung...* Budapeşte 1978. Bibliotheca Orientalis Hungarica 22. [1970 yılından bu yana en çok Uygurca metin yayınlamış olan bu Alaman âliminin ayrıntılı bibliyografyası için Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch* adlı eserine bakılabilir]

----, "Aus einem alttürkischen Kommentar zum *Goldglanzsitra*", *Symbolae Turcologicae* [Lars Johanson Armağanı]. Swedish Research Institute in İstanbul. Transactions Volume 6. Stockholm 1996: 231-238.

ZIMMER, Stefan, "Die Funktion der tocharischen *şi/şşe*-Adjective", *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 96 (Göttingen 1982/1983), 2: 277-289.

- a, 46
- +a-, 61
- a+a, 47
- Abakan, 76, 80, 82
- Abbâsî halîfesi, 175
- Abbâsîler, 171, 176, 193
- Abdurrahman ibn-i Yûsuf el-Aksarâyî, 143
- Abdülkerim Satuk Buğra Han, 137
- 'Acem, 145
- acik, 40
- Adamovic, Milan, 57, 58
- a'dâ-yi dîn, 155
- adrılmaduk, 55
- Afrasyab, 111
- Afyon, 101
- Ahmedî, 162, 178, 188, 195, 196
- Ahmét+le, 43
- aķâr, 94
- Aķbîñâr, 185
- Akdeniz, 72, 112, 173, 188
- aķın, 162
- aķıncı, 162
- Aķpınar, 185
- Akyazı, 59
- al, 51, 65, 96, 97
- al bayrak', 97
- al ma, 51, 52
- al-a+ama-, 47
- 'alâmet-i şerife, 22
- al+da-n- (t-), 65
- aldanmak, 97
- alfabe, 90, 123
- Al-i Selçuk, 139
- Ali Şîr Nevâî, 131, 88, 131, 132, 148
- al-ı vermek, 46
- al-ı+ma-, 47
- Alıntı nazariyesi, 49
- al-ıp, 55
- Allah, 143, 145, 180
- al-ma-, 47
- alma, 52
- almak, 46, 97
- Almanca, 34
- alp, 96, 189, 190, 191, 194
- Alp Gâzi, 191
- Alparslan, 189, 194
- Alpı, 191
- alt, 96
- Altay dilleri, 48
- Altun Orduca, 121
- ama-, 45, 47
- ama-mak, 47
- Amuderya, 167
- ana, 31
- Anadolu, 19, 20, 22, 37, 39, 41, 63, 66, 80, 88, 89, 100, 101, 107, 108, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 133, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 148, 149, 159, 160, 162, 164, 175, 176, 177, 182, 188, 189, 190, 194, 195, 200
- Anadolu Selçukluları, 36, 37, 63, 175, 190
- Anadolu Türk yazı dili, 115
- Anadolu Türkçesi, 36, 90, 100, 106, 147
- Anadolu Türkleri, 19, 37
- ancak, 261
- Anglo-Sakson, 80
- anı öze, 251
- an+ın, 250
- anın, 250
- anta, 250, 251
- an+ta, 251
- antada inarü, 251
- Antakya, 192
- ap, 249, 250

'Arab, 145
 arabî, 37
 Arabistan, 73
 Aral, 167
 Arap, 73, 86, 89, 90, 123, 132, 133,
 136, 140, 145, 146, 157, 166,
 167, 168
 Arap alfabesi, 123
 Arap yazısı, 90
 Arapça, 26, 35, 36, 37, 40, 80, 94,
 113, 130, 133, 136, 139, 143,
 144, 146, 147, 152, 153, 154,
 157, 165, 166, 177, 179, 188,
 196
 arı-, 96
 arıt, 96
 art, 96
 Artukoğulları, 191, 194
 'asâkir, 161
 äsänä, 76
 asangı+lıg emgek, 253
 asker, 161
 astrabe, 80
 Asya, 73, 168, 173, 176, 190
 Âşık Paşa, 63, 143, 147
 Âşıkpaşazâde, 161
 aşşı, 259
 +at, 49
 Atabey, 191
 ateş, 10
 atıgsız, 41
 ats(až), 255
 atsam, 257
 Avarlar, 73
 Avrupa, 37, 49, 72, 149, 176
 ayak, 31
 ayasinta, 77
 ayıt-u teginmek, 46
 ayyâr, 189
 azâd kulan, 106
 Azerî, 140, 141
 âzil, 195
 azzia, 157

ba-, 100, 101
 baba, 31
 bad/bat, 99
 bâdem, 10
 badlamak, 99

bağlamak, 101
 Bağdad, 176
 Baħrû'l-Fevâid, 163, 191, 192, 194
 Balıkesir, 162
 Balkanlar, 176
 Bang, W, 45, 46, 47, 48, 74, 81, 82,
 251
 bar-, 95, 96, 100, 101
 ba-r-, 97, 98, 101
 barı, 101
 barı-, 96
 ba-r-ıg, 101
 bar-in-, 101
 barın-ak, 101
 bar-in-dır-, 101
 barın-dır-, 98
 barındırmış', 101
 bar-in-il-, 101
 bar-ış-, 101
 bar-ış, 102
 barış, 99, 100
 barış-, 99, 100
 bar-ış-ık, 99
 barışık(lık), 99
 barız, 96
 bark, 91, 93, 95, 96, 98, 101
 bark+ar-, 99
 barkar-, 99
 barkığ, 92
 barkla-, 99
 bark+la-n-mak, 98
 barmak, 95
 basa, 251
 Basmiller, 125, 130
 Basra, 197
 Basra körfezi, 167
 baş, 31, 43
 baş+ım, 10
 baş+lâ-, 43
 başla-, 60
 baş+la-mák, 43
 baş+la-mıfş, 43
 baş+la-mıfş+lâr, 43
 başla-yıp, 54
 ba-t, 101
 bat, 101
 Batı Asya, 167, 176
 Batı İran, 112
 Batı Toharca, 255
 Batı Türkçesi, 100

Batı Türkistan, 34, 39, 90, 130, 148, 149
 Batı Türkleri, 37, 64, 119
 Battalgazi, 165
 bayam, 10
 Bâyezid, I., 20, 21
 Bâyezid, II., 89
 Bâyezid bin Murâd Hân, 21
 Bazin, Louis, 199
 bediz, 93
 bedizçig, 93
 beg, 111, 112, 182
 Belh, 143, 167
 Bergama, 162
 Beylikler, 119
 beyt, 94
 biet, 60
 Bilge Kağan, 53, 57, 127
 biliglig şatu, 251
 bilmek, 46
 Binbir Gece Masalları, 27
 Birinci Köktürk devleti, 124
 bit, 29
 bit + i -, 60, 61
 bit+e-, 61
 biti-, 28, 29, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 93
 biti, 22, 63, 67
 bitig, 62
 biti-g, 67
 bitig taş, 93
 biti+le-, 63
 bitimek, 60
 Bizans, 19, 72, 123, 138, 164, 173, 174, 175, 176, 188, 189, 194
 Bobaniç, Franko, 13, 14, 15, 16
 bod, 199, 200
 bod kay, 200
 Bodhisattva, 53
 Bodisatav Tigin, 53
 bodka tegmişte, 200
 bodun, 11, 199, 200, 202
 bolga, 88
 bolım e-ng, 48
 bolmang, 48
 Bolvadin, 101
 bolzun, 88
 boy, 199, 200
 bozuk, 95
 Bögü kağan, 125, 127

böri, 19, 20
 Brahmi, 258
 Brankoviç, Georg, 16
 Buddha, 33, 34, 77, 89, 108, 110, 111, 113, 253
 Budist, 11, 33, 129, 134, 137, 138, 148, 247
 Budist râhipleri, 107
 Budist Uygur Türkleri, 89
 Budist Uygurlar, 90
 Maniheist, 247
 Budizm, 65, 254
 budun, 199
 Buhâra, 86, 167, 143
 Buhârî, 95
 bun+a-, 61
 bun+a-l-, 61
 bur, 33, 108, 110
 Burhân-ı Kâtı, 193
 buriden, 94
 Burkan, 34, 35, 38, 39, 49, 77, 86, 89, 108, 109, 110, 113, 135, 149, 248, 253
 burkan evi, 135
 burkan kutı, 253
 Burkancı, 33, 34, 35, 37, 38, 88, 89, 117
 Bursa, 147, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 195, 196
 Bursa Hisarı, 196
 bursang kuvrag, 34
 But, 33, 34
 büzüük, 95

Cân, 23
 canavar, 19
 cehd, 161
 cehede, 154
 ceng, 162
 ceng itmek, 163, 164
 Cengiz Han, 38
 cihâd, 119, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 192, 193
 cihâd it-, 158, 160, 161
 cihâd kerdin, 164
 cihâd u gazv, 160, 161
 cihâdi, 156
 cihâdiyye, 158

284 İhtikakçının Köşesi

Clauson, Sir Gerard, 99, 100, 258
A Comprehensive Persian-English
Dictionary, 156
cum enclitico, 255

-ç-, 40, 41
Çağatay Türkçesi, 89, 113
Çağatayca, 90, 95, 100, 123, 132,
138, 148
Çağataylar, 112
çakir, 106
çakir tilgen, 106
çakr tilgen, 92
çalap, 106, 108
çatı fiilleri, 10
çaydanlık, 49
çekim eki, 10
Çelebi Mehmed, 181
çeri, 161, 195
+çi, 9
çık-, 97
Çin, 28, 61, 88, 123, 124, 127, 128,
199
Çin fağfuru, 88
Çince, 29, 33, 34, 37, 39, 108
Çinli, 28
Çoban-Oğulları, 190
Çuvaş, 80
Çuvaşça, 47, 76, 81

+da-, 60
Dabbetülarz, 87
dâ'imâ, 20, 21
+dan, 49
dâr, 94
dar ünlüler, 10
dârülharp, 106, 108, 119 164, 173,
188, 189, 194, 195
dârüliislâm, 114, 118, 136, 168, 192,
170
Deccâl, 87
Derenbourg, 197
Dersaadet, 158
derviş, 170, 193
Despot, 14, 15, 16
dharma, 34
-dig+, 52

dik, 43, 55
-dik-i, 254
+dim, 44
+dir, 44
Divan, 135
Dîvan Teşkilâtı, 18
Dîvânü Lügât-it-Türk, 61, 112, 131
Doerfer, G., 112
doğ-, 97
Doğu Akdeniz, 62
Doğu İran, 35, 126
Doğu Toharca, 255
Doğu Türkçesi, 100
Doğu Türkistan, 119, 123, 129, 130,
149
dönüşlülük, 10, 117
dörüge, 75, 80
döv-ün-, 10
Dubrovnik, 14, 15
duk+, 52, 55
-duk+, 57
dür, 94
durur, 44
Düma, Aleksander, 37
düşe yaz-, 64
düşman-ı dîne, 158

e-, 48
-e kapalı e, 40
eb, 93, 101
ebig, 92
ebin barkın boz-, 93
Ebû Gazvân, 197, 196
Ebu Said Mirza, 131
Eckmann, J., 159
edat, 51
Edgerton, Franklin, 77
edgü+lüg küşüş, 252
edgü+lüg töz yiltiz, 253
Edime sarayı, 89
efrâd-i âferide, 16
el, 31, 104
él, 118
el âlem, 104
el kızı, 104
elçi, 91
elgin, 104
el-muzaffer dâ'iman, 20
El-terîş Kağan, 53

Emevî, 166, 167, 168, 169
eminlik, 119
emir kipi, 48, 51, 52
emirü'l-kebir el-mu'azzam el-mucâhid
fî sebili'llâh, 180
Encyclopaedia of İslâm, 19, 156
epe, 250
epi, 250
er, 260
+er, 51
er künke köşindi, 27
eren, 260
Ermeni, 123, 173, 188
Ermenistan, 123
er-ser, 257
Ertuğrul Gâzî, 161, 176
Erzi, A.S., 186, 187
Erzurum, 167
Eski Anadolu Türkçesi, 22, 63, 257
Eski Babil, 35
Eski Osmanlıca, 22
Eski Türk yazı dili, 55, 67, 68, 121
Eski Türkçe, 44, 46, 50, 52, 54, 55,
57, 61, 63, 64, 68, 69, 77, 97,
117, 118, 259
Eski Türkçe metinler, 151
Eski Türkçenin Grameri, 54
Eski Türkler, 39, 56, 58, 59, 60, 61
estreup, 80
estribo, 80
eşäk, 255
eşker, 161, 195
etmek, 46
ev, 43, 101, 193
ev bark, 91, 92, 93, 94, 102
ev barkdın kesil-, 94
ev+e git-ti+m, 10
ev+lér, 43
ev+ler+dé, 43
ev+ler+de+kí, 43
ev+ler+de+ki+leri+ní, 43
ev+ler+de+ki+ní, 43
ev+li, 10
evli barklı, 98
evlü barklu, 99
eylük, 115
eyülük, 115

farize bâşed, 163
Fars, 145
Farsça, 36, 37, 39, 42, 94, 112, 113,
118, 130, 131, 137, 139, 143,
145, 146, 147, 152, 153, 159,
161, 163, 164, 165, 166, 179,
180, 185, 186, 188, 190, 191,
192, 202
farsî, 37, 140
Farz-ı 'ayn, 164
Farz-ı kifâyet'e, 164
ferişta, 42
feriştah, 37
ferman, 21
fiil ekleri, 51
fiilden isim, 48
fıkh, 146
firça, 28, 29
firm, 34
fonolojik, 152
Fransızca, 37, 157

-g, 40
Gabain, A. V. , 54
ganîmet, 172
garaza, 73
Garîbnâme, 141, 142
garz, 73
gazâ, 119, 152, 153, 154, 156, 157,
158, 159, 160, 161, 162, 164,
165, 177, 178, 179, 181, 184,
188, 190, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 197
gazâ eşmek, 165
gazâ eyle-, 160, 165
gazâ eyleyici, 160
gazâ itmek, 158, 160, 165, 166
gazâ kerden, 164, 166
gazâ kıl-, 161, 165
gazâhu, 165
gazâ'l-'aduvva, 154, 165
gazât, 156
gazavât, 164
gazâyâ çıkmak, 165
gazâyâ varıcı, 160
gâzî, 154, 155, 156, 157, 158, 159,
160, 161, 162, 164, 165, 166,
169, 170, 171, 172, 173, 178,

180, 187, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 194, 195, 196
gâzi ibnû'l-gâzi, 177, 180
gâziddin, 156
gâzilik, 162
gâzi-mard, 156
gâzin, 154, 159
gâziyya, 156
Gazneli, 173
gazv, 156, 157, 161, 190
gazv kerdin, 164
gazvatun, 154
gazve, 154, 156, 157, 158
geçişli fiil, 95
geçişsiz fiil, 95
gel-e bilmek, 46
gel-ecék, 43
gelecek imiş, 43
gel-ecék+miş, 43
gelince-di-m, 52
gelincemiş, 52
gelinceyor, 52
gel-ip, 54
gel-ir, 43
gel-ir , 44
gelir idim, 43
gel-ir+dim, 43
gel-ir+im, 44
gel-ir+ken, 43
gelirkenim, 52
gel-ir+sin, 44
gelmek, 46
gel-me-yip, 54
gel-miş, 44
gel-miş+im, 44
gel-miş+sin, 44
gid-ip, 54
-ginçe, 52
git-me-yip, 54
Gombocz, Z., 75
Göçebe, 171, 193
Göçebe Türk, 28
göçer evlü, 139, 175
göz+lük, 10
gurfet, 26
guzan, 159
guzât, 154, 156, 194
guziyy, 154
guzzâ, 154, 156
günah, 66

Güneydoğu Anadolu, 192, 194
Gürcistan Cumhuriyetleri, 123
Gürcü, 123, 173, 188
güzel idim, 43, 45
güzel imiş, 43
güzel ise, 43
güzél+dim, 43
güzél-dim, 45
güzél+dir, 44
güzél+im, 44
güzél+miş, 43
güzél+se, 43
güzél+sin, 44

Hâcib, Yusuf Has, 36, 39, 62, 112,
113, 131
Haçlı, 87, 163, 176, 191, 192, 194
Haçlı seferleri, 139
Hadis, 146
Hâfız, 141
hâkân, 111
Hakanîler, 130
Hâkâniye, 62, 111
hal ekleri, 55
Halep, 192
Halim Sabit Şibay, 156
halk, 11
hamam, 193
Hamilton, James Russel , 51
Hamse-i Atâî, 27
Hamza Fakih, 185
hân, 21, 33, 105, 109, 111, 112, 118
hangi, 261
haraca , 94
el-Harîrî, 197
harp, 155
Harput, 191
Harzem, 167
Harzemce, 121
has, 15
hasta-pada (-tala), 78
hastâ+sın, 45
hata etmek, 66
havut, 10
havuz, 10
Hazar, 72
Hâzret-i Resûl, 144
hendiyadiyoin, 106
Herat, 167

Heribert Busse, 18
 Hind, 33, 34, 167
 Hind-Avrupa, 34, 49, 50
 Hindistan, 73, 173
 Hintli, 126
 Hristiyan, 35, 65, 127, 128, 135, 189
 Hisar, 179, 180, 184
 Hısn, 191
 hıttāb, 15
 Hititler, 59
 Hoçu, 148
 Horasan, 166, 167, 168, 172, 188, 193, 194, 195
 el-Höyî, 194
 -hu, 154
 Hudā, 37, 42
 Hudāvendigār-ı a'zam, 182
 Hugo, V., 37
 hurûf-i hecâ, 133, 134, 146, 148
 Hulefâ-yi Râşidîn, 166
 Hüseyin Baykara, 131

-1-, 101
 -1, 102
 +i-, 28, 29
 -i, 46
 iâde-i itibar, 194
 İbn el-Kalânisi, 191, 194
 İbn-i Bibî, 190, 194
 ictihād, 161
 İc Asya, 35, 71, 73, 176, 188
 iç-meden, 54
 ihlās sūresi, 180
 ihrâz-i me'sûbât-i uhreviyye, 155
 ikâmet tezkeresi, 13
 iktibas, 49
 il, 23, 103, 104, 112, 114, 118, 119
 il eylemek, 118
 il + lig, 109
 il olmak 118
 il ü cân mektûbı, 117
 İl-cân-mektûbı, 13
 il-cân-nâme, 13, 16, 23
 ilçi, 111, 116, 117
 ilek, 112, 115
 ilen-, 117
 İlgâzî, 191
 ilhân, 112, 118, 109, 126

İlhanlılar, 89
 ili, 118
 ilig, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 126, 254
 ilig beg, 106
 ilighân, 118
 iligkan, 105, 106, 109, 110, 126
 ille-, 117
 illen-, 117
 illeş-, 117
 illeşmek, 118
 illik, 112, 115, 117, 118, 119
 il+lik, 119
 illü, 112, 117
 ilmihâl, 146, 191, 192
 ilornı, 117
 İltirîş Kağan, 199, 200
 'İmadeddin Zengî, 191, 194
 'İmâdü'l-İslâm, 143
 imam, 118
 iminlik, 119
 imiş, 44
 İnanç Kutluğ, 191
 inaru, 251
 -ince, 52
 +inci, 261
 inçe + ök, 250
 inçek, 250
 İnebey Kütüphânesi, 143
 İngilizce, 157
 inşâ, 190
 -ip, 52
 İpek yolu, 58, 88, 90, 125, 126, 127, 128, 129, 134, 135, 167, 200
 Irak, 194
 İran, 26, 40, 41, 80, 126, 142, 143, 145, 146, 148, 157, 166
 irengü, 76
 irkek, 260
 isâñâ, 76
 isâñi, 76
 İsbicâb, 143
 isim + kerdin, 166
 isim tamlaması, 10
 İskendernâme, 160
 İslâm, 35, 113, 132, 133, 135, 140, 164, 167, 169, 170
 İslâm dini, 65, 68
 İslâm kültürü, 37

İslâmî, 39, 41, 42, 153, 200
 İslâmî-Türk yazı dili, 62
 İslâmiyet, 36, 39, 42, 166, 256
 İstanbul, 15, 16, 89
 -ış-, 253
 iş+le-t-, 43
 iş+le-t-tir-, 43
 iş+le-t-tir-dî, 43
 iş+le-t-tir-di+lér, 43
 iştikak, 9, 10, 11
 iştikak ilmi, 9
 iştikakçı, 9, 29, 121, 151
 İtalyan, 138
 ıtlak ol-, 155
 iyî+dir, 45
 iz, 81
 izāñä, 76
 izāngi, 76
 izāngü, 76
 izāñi, 76
 izengü, 76
 izengülük, 77, 81, 82
 iz+e-n-gü+lük, 78

 John Rylands Ktp., 130
 Johnstone, T. M., 157

 -k, 95
 k(h)ân, 21
 kabâil-i Arap, 158
 Kadri, H. K., 95
 kâfir ili, 119
 kağan, 21, 105, 106, 111, 104, 126, 137
 Kahire, 18
 kâhya, 10
 kalemdan, 49
 kalk-ıp, 54
 kalmadin, 133
 kalıtı, 51
 Kâmûs-ı Türkî, 25
 kan, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 118, 126
 kan, 33
 kan+a-, 61
 kan+ı-, 61

Kânûn-nâme-i Sultânî ber-müceb-i 'örf-i 'Osmâni, 21
 kanyu, 260
 kanyu kişi , 260
 kapı-sı, 10
 kara, 202
 kara bodun, 201
 Karadeniz, 167
 Karahanî, 88
 Karahanlı, 41, 90, 111, 112, 119, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 159, 173
 Karahanlı Türkçesi, 68, 130, 133, 138, 256
 Karahanlı Türkleri, 62, 119
 Karahanlı Türkü, 40
 Karahanlıca, 36, 37, 39, 40, 62, 67, 76, 94, 111, 112, 116, 119, 130, 131, 133, 138, 148, 159
 Karahanlılar, 36, 37, 42, 63, 66, 67, 68, 86, 111, 119, 130, 133, 134, 137, 148
 Karamanoğlu, 181
 Karasi, 162
 kardeş, 31
 Karluk, 125, 130, 137
 kasr, 26
 Kastamonu, 190, 194
 Kaşgar, 86, 90, 130, 135, 136, 137, 148, 149
 el-Kâşgarî, (Mahmûd), 19, 27, 28, 36, 61, 62, 63, 66, 94, 112, 111, 131, 135, 200, 258, 260
 Kâtib Çelebi, 115
 Kayı, 176, 195
 ke, 255
 ke mosam ne, 255
 kel, 51
 kel ma, 51, 52
 Kelile ve Dimne, 115
 kel-ip, 54
 kelme, 52
 kelmedin, 133
 kel-me-ti, 54
 kel-me-ti+m, 52
 kel-me-ti+n, 54
 kel-me-yip, 54
 +ken, 44
 -ken, 52
 kent, 35

- kervan, 170
 kervansaray, 171
 kesil, 94
 ke-şşi, 259, 260
 Kethuda, 10
 kiginç birmedük, 55
 kılmak, 46
 kim, 257, 260
 kim er-ser, 257
 kim er-ser ne, 256
 kimerse, 256
 kimerse(r)ne, 257, 258
 kimersene, 256
 kimesne, 256
 kimse, 256
 Kıpçakça, 121
 kır, 96
 kır-, 96
 Kırızlar, 129
 kırık, 95
 kırk, 96
 kırma, 9
 Kısaşü'l-Enbiyâ, 147
 kiswa-şim âkâl(yo), 252
 kiswa-şim tsmâr(yo), 253
 kişi, 11, 259, 260
 kışla-, 60
 kitâb, 15, 22
 Kitâb-ı Edebü'l-Cihâd, 163
 Kitâbü'l-Ğunye, 162
 kîtâl, 155, 162
 kîtâl eylemek, 164
 kit-ip, 54
 kit-me-ti, 54
 Klâsik Arapça, 154
 kleşâ-şinâm wrâşke, 253
 klig kişi, 259
 konukluk, 94
 konuşma dili, 68
 Konya, 36, 37, 41, 139, 140, 161, 175, 176, 188, 190, 194, 195
 Konya Selçuk Sultanlığı, 177, 194
 Konya Selçukluları, 164, 175
 Konya Sultanlığı, 176, 177, 195
 Koştantaniyye, 14, 17
 kö-, 30
 Köktürk, 86, 89, 90, 124, 125, 126, 127, 147, 258
 Köktürk alfabesi, 125
 Köktürk devleti, 123
 Köktürk kitâbeleri, 104, 199, 200
 Köktürkçe, 10, 50, 101, 124, 147
 Köktürkler, 11, 101, 110, 127, 200
 köl, 28, 29
 kö-l, 30
 Köl Tigin, 93
 köl+i-, 28
 köli-, 28, 30
 kölige, 28
 köli-ge, 30
 kölik, 27, 28
 köli-k, 30
 köliklig yir, 28
 Költigin kitâbesi, 110
 kör-üp, 54
 köş, 28, 29
 kö-ş, 30
 köşi-, 27, 28, 30
 köş+i-, 28
 köşige, 27
 köşi-ge, 30
 köşige/kölige, 31
 köşik, 27, 28, 31
 köşi-k, 30
 köşik+i, 31
 kölik, 31
 köşiklig yir, 27
 köşin, 27
 köşin-, 30
 köşit-, 27
 köşk, 25, 26, 27, 30, 31
 köşk paristâr, 26
 köşk var, 27
 kşi yalnuş, 259
 kuc-, 255
 kuc şurmaş ne, 255, 257
 kucâ eşâk ne, 255
 Kudüs, 192
 kulgak, 88
 Kur'an, 22, 26, 36, 37, 39, 40, 94, 130, 131, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 148, 154, 159, 160, 161, 162
 Kur'an imlâsı, 90
 Kur'an tercümesi, 36, 39, 111, 116, 159
 kurt, 19, 20
 kus, 255, 259
 kus şkam ne, 255
 kus-ne, 255

kuss, 255, 257
 kuss aşşı, 259
 kuss atsam ne, 257
 küşk, 25
 Kutadgu Bilig, 75, 79, 88, 111, 112,
 113, 116, 119, 131, 200
 kutrulmak+lağ uruğ, 252
 Kuzey İpek Yolu, 49, 129
 küffâr-ı hâkîsâr, 155

l, 109, 118
 -l, 29
 +la-, 60
 +lağ, 251
 Laneé W., 154, 165, 196, 197
 Latin, 122
 Latince, 35, 80
 +le, 44
 +le-n-, 118
 +le-ş, 118
 -lig, 112, 252
 +lig, 251
 Lindner, Rudi Paul, 178, 179
 lp, 96
 lt, 96
 -lü, 112
 Lügat-i Çagatâyî ve Türkî-yi Osmânî,
 95

-m, 48
 -MA-, 43, 45, 49, 50, 56, 254
 ma-, 45
 ma, 50, 51, 52, 55, 56
 ma ok, 52
 ma pe, 52
 ma penu, 52
 ma sâ-m, 52
 ma te, 52, 56
 Mâçin, 88
 -maduğ, 53, 54, 55, 57
 Maḥdûm-zâde-i muḥâzzam, 182
 Mahmûd, 190
 Mahmud Paşa, 13, 16
 Maitrisimit, 49, 50, 252
 Makâmât, 197
 Malazgirt, 189
 ma-mak', 47

mâmtne, 255
 man-, 47
 Manchester, 130
 Mani, 39, 49, 86, 88, 90, 107, 109,
 110, 111, 113, 126, 127, 128,
 129, 149, 248, 257, 259, 260
 Mani dini, 65, 105, 110, 118, 125,
 126
 Maniheist, 127, 128, 135, 137, 138,
 148
 Mansûr bin Nûh, 130, 131, 137
 mânt, 255
 mânt wâknâ ne, 255
 marangoz, 97
 Marco Polo, 138
 Mardin, 191, 192
 märkampal-şi enâşlune(yam), 252
 märkampal-şi wärkânt, 252
 Marmara, 195
 mâş, 251
 Matbaa-i Âmire, 155
 ma-tı, 54
 -ma-ti, 54, 55, 56, 57
 -mati-n, 56
 Mâveraünnehir, 41, 130, 143, 167,
 173
 ma-yıp, 54
 maytı+lağ edgü öd, 253
 Maytrisimit, 77
 -me, 22
 me-, 50
 -medikçe, 52, 56
 Mehemed, 19
 Mehemed bin Hamza, 159
 Meḥemmed bin Murâd Ḥân, 17
 Mehemed Mustafa el-Vânî', 157
 Mehmed, Fatih Sultan, 13, 16, 89
 Mehmed, 19
 mek, 22
 mektûb, 15, 16, 22
 melek/melâike, 37
 melik, 111
 Mélikoff, 157
 memâlik-i islâmiyye, 158
 Memâlik-i Mahrûse, 16
 Ménage, V. L., 16, 23
 Merv, 167
 mescit, 193
 metrak-şinâm opşäly, 253
 mevlâ, 106

-me-yip, 54
 Midhat Efendi, A., 37
 mihrâb, 26
 Milât, 248
 mişâl-i meymûn, 21
 Misbâh, 154
 Mısır, 158
 misyoner, 135
 +miş, 44
 Moğol, 38, 39, 89, 112, 113, 116, 118, 171, 176, 200, 253
 Moğolca, 38, 75, 80, 89
 Moğolistan, 49, 123, 134
 Molière, 37
 morfem opozisyonu, 54, 57
 muğziye, 154
 Muhammed, 19
 Murad, 161
 Murad, I., 180, 181, 184, 187, 188
 Murad, II., 20, 21
 Murad, IV., 27
 Murad oğlu Mehmed Han, 17
 Musevîlik, 65
 el-muzaffer, 20, 21
 Muzaffer Ebû Tâhir Mansur bin Nûh bin Nasr bin Ahmed bin İsmâil, 143
 Muzafferü'ddin Yavlak Arslan, 190
 mücâhede, 157, 165
 mücâhede-i nefis, 155
 mücâhedet, 160
 mücâhid, 159, 160, 161, 165
 mülkiyet eki, 10
 mülknâme, 196
 münfikü'l-âfâk, 180
 Müslüman, 37, 40, 65, 66, 68, 90, 118, 119, 127, 128, 130, 134, 135, 136, 137, 148, 164, 166, 168, 170, 172, 174, 188, 192, 193, 194
 Müslüman Karahanlılar, 111, 134
 Müslüman Oğuzlar, 68
 Müslüman Türkler, 34
 müsülmanlık ili, 119
 müşâreket, 117
 Mütercim Âsım Efendi, 155
 müzd, 66

+n, 54
 namâz, 33, 37, 42, 188
 nâme, 16
 Namo, 33
 ñare-şim klop, 252
 +nç, 51
 ne, 254, 255, 256, 257
 neçe + ök, 250
 neçük, 250
 nek, 255
 ñemi-şi prank, 252
 neolojizm, 107
 nervâm, 259
 nirvâna, 259
 nisbet zamirleri, 255
 Nişabur, 167
 Nişân-i hümayûn, 17, 21
 nizvani, 35
 nızvanı+lıg ig, 253
 nızvanılıg kir, 253
 nızvanılıg otung, 253
 nom, 34, 35, 92
 nom törü, 34, 92, 106
 nomla-yu yarlıkamak, 46
 nom+luğ, 252
 nom+luğ tilgen, 252
 Novabarda, 15
 Novo Brdo, 13, 15
 +nti, 51
 Nuh, 130

 o-, 40
 od, 10
 odun, 10
 oğraşmak, 162
 Oğuz, 19, 39, 41, 62, 63, 66, 67, 68, 86, 90, 112, 113, 114, 118, 149, 176
 Oğuz Türkleri, 20, 41, 62, 63, 68, 70, 149
 Oğuzca, 39, 40, 41, 62, 63, 64, 66, 69, 200
 ok, 55, 250, 256
 oku-duğ+um, 55
 oku-yup, 54
 ola, 88
 olsun, 88
 olumsuzluk edâtı, 50, 51

292 İştikakçının Köşesi

- olumsuzluk eki, 43, 45, 49, 254
olumsuzluk yardımcı fiili, 48
Orhan Bey, 161, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 184, 185, 186, 187,
188, 195, 196
Orhan Bey camii, 184
Orhān bin 'Osmān, 184, 185, 186
Orhan camii, 181, 184
Orhon Kitâbeleri, 124, 125
oroçe, 40
oroçelig, 41
oroçesiz, 41
oroçlug, 41
oroçsuz, 41
Orta Asya, 20, 41, 49, 56, 59, 65,
66, 67, 89, 107, 108, 112, 117,
118, 119, 131, 137, 138, 143,
146, 148, 149, 166, 172, 194,
195
Orta Asya Türkçesi, 89, 123
Orta Asya Türkleri, 89
Orta Farsça, 126, 128
Orta İranca, 109, 118
Ortaçağ, 143, 167
oruç, 33, 34, 37, 40, 41, 42, 188
Osman Bey, 161, 182, 184, 187, 195,
196
Osman oğlu, 180
Osmanlı, 13, 16, 20, 21, 37, 89, 152,
157, 158, 160, 165, 177, 178,
181, 196
Osmanlıca, 37, 90
Osmanlılar, 16, 63, 119, 147, 193,
195
ot, 58
otca borca, 57, 58
otura yazdı, 64
otur-up, 54

ök, 51
öldürüşmek, 162
önek, 50
örü, 34
ötrü, 251
Ötüken, 125, 127, 129, 130, 149
Özbekçe, 90, 138
Özbekistan Türk Cumhuriyeti, 166
Özbekler, 148

-p, 54, 55, 57
pâdişâh, 111, 118
paralamak, 9
paralayıcı, 9
parām, 253
Paris, 140
pasaport, 16
Pehlevî, 26
Pehlevîce, 26
pekiştirme edâtı, 51, 55
pekiştirme eki, 51
pencik, 106, 108
Pencikent, 167
pençe, 14
Peygamber, Hz. , 144
Poppe, N., 75
por, 58
Poucha, P., 252
putt, 253
puttişpar, 253
puttişpar-şim şâktâlyi, 253

-r+, 97
-r-, 97, 100
râhip, 110, 135
râjya, 117
Ramstedt, G. J., 48
razzier, 157
reâyâ, 15, 16
Redhouse, J., 95
Reinaud, 197
resûl, 116
rezzou, 157
Ribât, 169, 170, 171, 189, 193, 195
ribât gâzileri, 194
rikâb, 80
Risâletü'l-İslâm, 108, 115, 161, 162,
163
riyâzet, 155
Roma, 72
roçag, 40, 41, 42
röçe, 40
Roma-Bizans, 72, 73
röze, 37, 40, 41, 42
Rûm, 145
Rûm Selçukluları, 175
Rus, 122, 123
Rusya, 167

-s(ş)e, 251
 +sa-, 61
 Safavî, 18, 21
 şahh, 14, 15
 sâih, 160
 Saka, 126
 Sakaca, 129
 şalât, 37
 Salebî, 147
 Sâ mânî, 119, 130, 131, 137, 174, 189
 Sami, Ş., 25, 61, 81, 95, 98
 Sang, 34
 sangha, 34
 Sanskrit, 34, 77, 250
 Sanskritçe, 77, 259
 sarh, 26
 Sâsânî, 72, 73, 166, 167
 Satuk Buğra Han, 137
 savaş, 162
 savaşan, 162
 savm, 37, 40
 Schimmel, A., 197
 +se, 44
 Selçuk, 141, 146, 176
 Selçuklu, 34, 107, 173, 174, 175, 181, 189, 194
 Selîm, III., 155
 Selim, Yavuz Sultan, 21
 Semerkand, 86, 130, 143, 167
 sen, 44, 52
 sevap, 66
 sevkulceşî, 176
 Severtjan, E. V. , 75
 seyahat ve ikâmet tezkeresi, 14
 -şi, 251, 252, 253, 254
 sikke, 20
 +sin, 44
 sinonim kompozitum, 106
 sıra sayı sıfatı yapan ek, 51
 Sirderya, 167
 Sırp beyi, 16
 şi / şşe-, 252
 Sistan, 167
 Soğut, 35, 39, 61, 124, 127
 Soğutça, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 42, 124, 129
 solucan, 19
 soluk, 95
 son çekim edatları, 51

Soru zamiri, 255
 Sovyet, 122, 138, 148
 Stegreif, 80
 Steigbügel, 80
 Steingass, F., 156
 stigrap, 80
 şulh, 119
 sultan, 118
 sultânü'l-guzât, 177, 180
 Sultânü'l-guzât ve'l-mücâhidin, 182
 Suriye, 192, 194
 şurmaş, 255
 su+sa-, 61
 suvar-, 99
 Süleyman Efendi, Şeyh, 95
 Sümerce, 35
 Sünnî, 39, 178

-ş-, 100
 -ş, 29
 şah, 21
 Şah İsmail, 21
 şahr-dâr, 126
 Şahrüh, 131
 şakk, 9
 şakka, 9
 Şam, 163, 192
 Şam Atabeyi, 164, 191, 192
 şamdân, 49
 Şantudan Han, 53
 Şehâdet camii, 179, 180, 181, 184, 196
 şerif, 22
 Şücâ'ü'd-devle ve'ddın, 180

Taberî, 130
 Tâcık, 142
 Tahran, 167
 tajik, 40
 tam ne, 256
 tam nek, 256
 tamu+luğ emgek, 252
 tâmyo, 250
 tan ne, 256
 Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, 63, 153
 Tanzimat, 37
 Tarama Sözlüğü, 115

- Tarikası, 162
 Tarım, 125, 148, 149
 Tarım bölgesi, 10, 125, 127
 taş, 250
 taşı-, 97
 Taşköprü, 185
 taşla-, 60
 taşra, 97
 tat, 41
 tatı+sız, 41
 tazi, 40
 tâzî, 40
 Tebriz, 112, 118, 140, 141, 167, 194
 Tekin, T., 104
 teminat, 22
 Tercüme-i Burhân-i kâtu', 155
 Tercüme-i Şîhah-ı Cevheri, 157
 ters, 96
 teşkil eki, 10
 Tevârih-i Âl-i Osmanlar, 176
 +ti, 51, 54, 56
 Tibetçe, 34, 38
 Tibetliler, 128
 tilgen, 92, 106
 Timur, 21
 Timurî, 89, 112, 131, 148
 tınlığ, 11
 tişi, 260
 tişi kişi, 259
 Tiyeşan, 49
 tmâş aci, 251
 Tohar, 34, 49, 56, 58, 126, 127, 248, 256
 Toharca, 34, 39, 50, 51, 52, 56, 58, 129, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 259, 261
 tohri, 49
 tok, 95
 Tonyukuk, 200
 Topaloğlu, A., 159
 törü, 92, 106
 (tri)asamkhye-şi ştare 253
 Tripiṭaka, 35
 tsälpalunc-şi âkâl, 252
 tuğra, 14, 20
 Tuğrulbeg, 191
 Tun-huang, 129
 Turchia, 138
 Turfan, 126, 129
 Turfan Uygur Beyliği, 129
 tusa, 251
 Türk, 45, 55, 75, 108, 110, 112, 122, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 138, 140, 142, 143, 146, 148, 149, 157, 158, 162, 164, 168, 170, 172, 174, 188
 Türk Cumhuriyeti, 166
 Türk dili, 45, 66, 93
 Türk dünyası, 80
 Türk şiveleri, 61, 199
 Türk yazı dili, 49, 50, 61, 63, 96, 111, 124, 130, 131, 132, 199
 Türkçe, 27, 36, 37, 39, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 58, 66, 98, 101, 106, 108, 112, 119, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 146, 147, 148, 152, 153, 157, 159, 160, 162, 165, 166, 179, 185, 186, 188, 192, 196, 247, 254
 Türkçe Kur'an, 37
 Türkçe Kur'an tercümeleri, 36
 Türkçe Sözlük, 104
 Türkî, 140, 144
 Türk-İslâm, 131
 Türkistan, 80, 88
 Türkiye, 47, 122
 Türkiye Cumhuriyeti, 103, 147
 Türkiye Türkçesi, 40, 90
 Türklcr, 39, 49, 73, 106, 107, 110, 119, 122, 123, 124, 133, 149, 248
 Türklük, 152
 Türkmen, 18, 138, 139, 140, 146, 147, 148, 149, 176, 177, 188
 Türkmenistan, 166, 167
 türk-sitân, 129
 Türk-Tohar, 248
 Tyan, E., 156
 Ucu, 194
 uç, 176, 177 194, 195
 ulu cenk, 139
 ulug, 125
 uma-, 45, 47
 uma-mak', 47
 umdu-, 47
 umtu-, 47

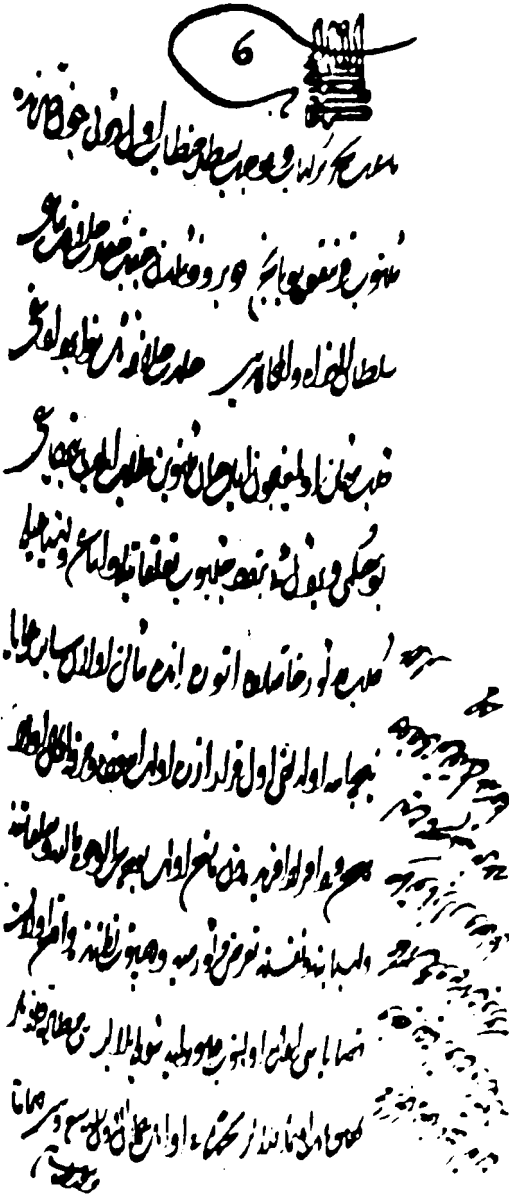
umun-, 47
 umûr-i harbiyye, 158
 umut-, 47
 unamaduk, 55
 ungtu-, 47
 unut-, 47
 Urfa, 191, 192
 utuzmaduk, 55
 Uygur, 11, 37, 38, 39, 49, 61, 86,
 88, 89, 90, 110, 111, 113, 125,
 126, 127, 128, 129, 130, 133,
 134, 135, 136, 137, 148, 199,
 200, 247, 258
 Uygur alfabesi, 88, 89
 Uygur Edebiyatı, 59
 Uygur hükümdârı, 125, 126
 Uygur kağanları, 125
 Uygur râhipleri, 38
 Uygur Türkçesi, 50, 77, 88
 Uygur Türkleri, 34, 106
 Uygur ve Mani alfabeleri, 90
 Uygur yazı dili, 90
 Uygurca, 10, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
 46, 49, 50, 68, 77, 81, 92, 106,
 108, 110, 111, 117, 119, 123,
 129, 130, 134, 147, 148, 200,
 250, 251, 252, 253, 254, 256,
 258, 259, 260
 Uygurlar, 33, 35, 37, 38, 39, 58, 67,
 110, 118, 119, 125, 127, 128,
 129, 134, 135
 uz kişi, 259
 Uzak Doğu, 39

Üleştirme sayı sıfatı yapan ek, 51
 ün+de-, 60
 ünlü, 10
 ünsüz, 10
 üs(t), 74
 Üsküp, 15
 ütüle-, 60
 üze, 74, 81, 82
 üze-n-, 82, 83
 üzengi, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78,
 81, 82
 üzengü, 76, 77, 80, 81
 üzenmek, 74
 üzgeç, 81, 82, 83

Vakfiye, 186
 var-, 95, 100
 varış-, 100
 vazir+lığ, 252
 Vefik Paşa, A., 37
 Venedik, 16, 17
 Venedik beyleri, 16, 17
 Venedik Devlet Arşivi, 16
 Venedik elçileri, 16
 veril, 10
 vesika, 15
 vezirîâzamı, 13, 14, 16
 vig, 250
 vilâyet, 103, 104
 Vilkoğlu, 16
 vurgu, 43, 45

 Wäknâ, 255
 waşir-şim âsânâ, 252
 Wittek, Paul, 177, 181, 184
 wkâm, 255

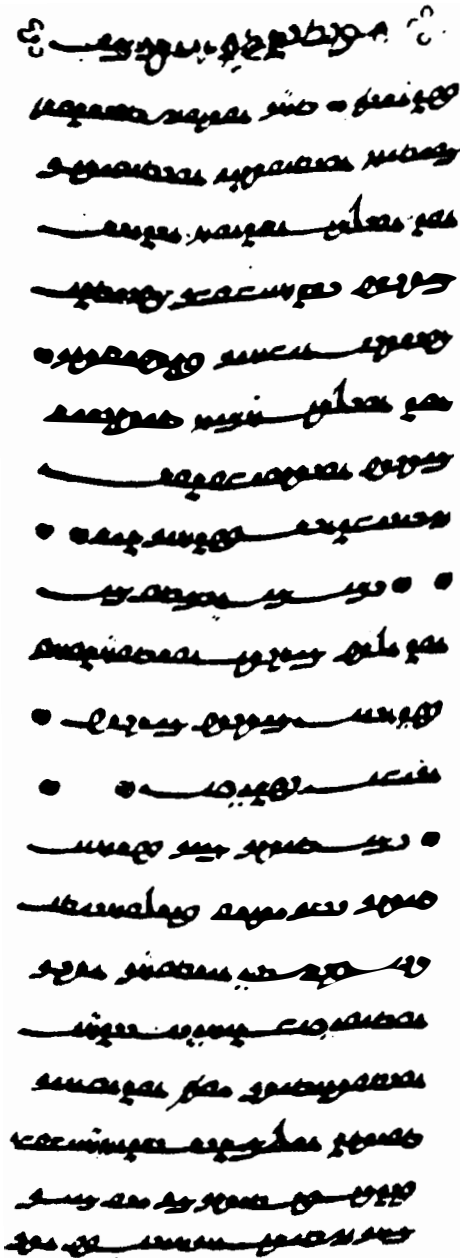
ya-, 69
 yabgu, 137
 yağılık, 119
 yağizû'l-färe ebeden., 197
 Yahya Kemâl, 140
 Yakınoğlu, 39, 63, 119
 Yakut Türkleri, 80
 Yakutça, 76, 80, 82
 ya-l-, 68, 69
 yala, 68
 ya-l-a, 68, 69
 yala yangku, 69
 yalan, 69
 yalanguk, 11, 260
 yalavaç, 116
 yal-gan, 68
 yalğan, 68, 69
 yal-ig+ a - n, 68
 ya-n-, 69
 yan(-k-)ıl-uk, 68
 ya-n(-k-)ku, 68
 yangıl-, 64, 68
 yangılmaduk, 55
 yangku, 68
 yangluk, 68

Resim 1: Türkiye'de
ilk pasaport : İl-cân
mektûbı 1463
tarihinde Franko
Bobaniç adında bir
zât için tanzim
edilmiştir.

(1)

1463 tarihli
Franko Baboniç
ve âilesi için
düzenlenmiş
Mahmud Paşa
imzalı (pençeli)
ilk pasaport (1).
İ. H. Uzunçarşılı
(1941), vesika 27.

Resim 3: I. Uyğur yazı dili
M.S. 796 tarihli, Uyğurca
maniheist bir metin ihtiva
eden kitap parçası. Türklerin
kullandığı bilinen en eski
kâğıt budur.
(10)

Kâğıt üzerine yazılmış bilinen
en eski Türkçe kitap
parçasıdır. Ketebe kaydından
anlaşıldığına göre Mani dinine
âit bu eserin istinsah tarihi
M.S. 796'dır. Herhâlde bu,
dünyanın bilinen en eski bir
iki kâğıdından biridir. Ayrıntı
için bk. 10. yazının sonu.

I. Uygur yazı dili (700-1500):

Bilinen en eski Türkçe kitap parçası (m.s. 796). Belki de dünyanın bilinen en eski bir iki kâğıdından biridir. Eserin ketebe kaydında Mani dinine âit bir Türkçe eserin istinsah tarihi, Mani'nin ölümünü esas alan bir takvime göre verilmiştir (bk. A.von Le Coq, *Manichaica*, s. 12, str.13; burada not 7):

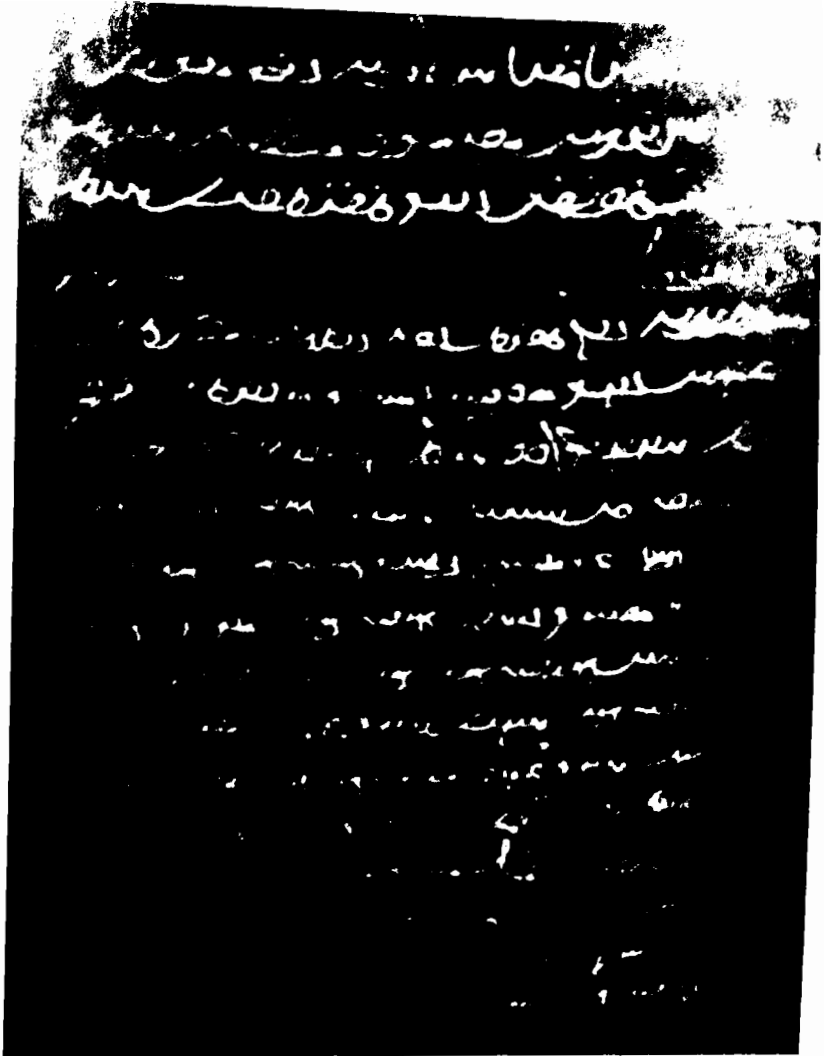
Yime Tengri Mani Burkan tengri yiringerü bardukınta kin biş yüz artuķı eki otuzunç lağzin yılķa Ötükenteki Nom Uluğı tükel erdemlig yarlağķançuķı Bilge Beg Tengri Mar Niv Mani Mahistaka ayğın bu ekki...

“ Ve Peygamber Mani Hazretleri'nin ilâhlar diyârına göçüşünden 522 yıl sonra domuz yılında, Ötüken'deki Din Büyüğü, mükemmel hikmetli, bağışlayıcı Bilge Bey Hazretleri Mar (=üstad) Niv-Mani (=Yeni Mani) Mahistaka (?)'nın vaazını bu iki ... “ [sonu eksik] (M.S. 796)

Ötüken'de oturan zat kimdir? Maniehist Uygurların en büyük ruhanî reisi midir? O takdirde bu ruhanî reis Ötüken'de Uygur hükümdârının yanında bulunuyor demektir.¹

Mani M.S. 274 tarihinde idam edildiğine göre verilen eserin istinsah tarihi 796 olur. Maniehistler, Mani için idamı ve ölümü bizim anladığımız mânâda almıyorlar tabîi olarak; onlar için Mani ilâhlar diyârına, ışık ülkesine göç etmiştir.

¹ Bu önemli belgenin yeniden tefsiri ve diğer takvim meseleleri için şu son derece önemli esere bakılabilir: Louis Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le monde Turc Ancien*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXIV (Budapeşte 1991), 571 s. [adı geçen metin için bk. s. 247-248]. Aynı yazarın bir de şu yazısı bu konuda çok mühim: “état des discussions sur la pénétration du bouddhisme et du manichéisme en milieu turc”, *Res Orientales VI*, Itinéraires d'Orient. Hommages Ö Claude Cahen, s. 236

Resim 4: II, 1. Karahanlıca İslâm muhitinde Türklerin kullandığı en eski kâğıt ve tarihi bilinen en eski Türkçe metin: Uygur harfleriyle yazılmış 1080 tarihli tarla satış senedi.

II. Karahanlıca - Çağatayca = Müşterek Orta Asya Türk yazı dili (960-...)

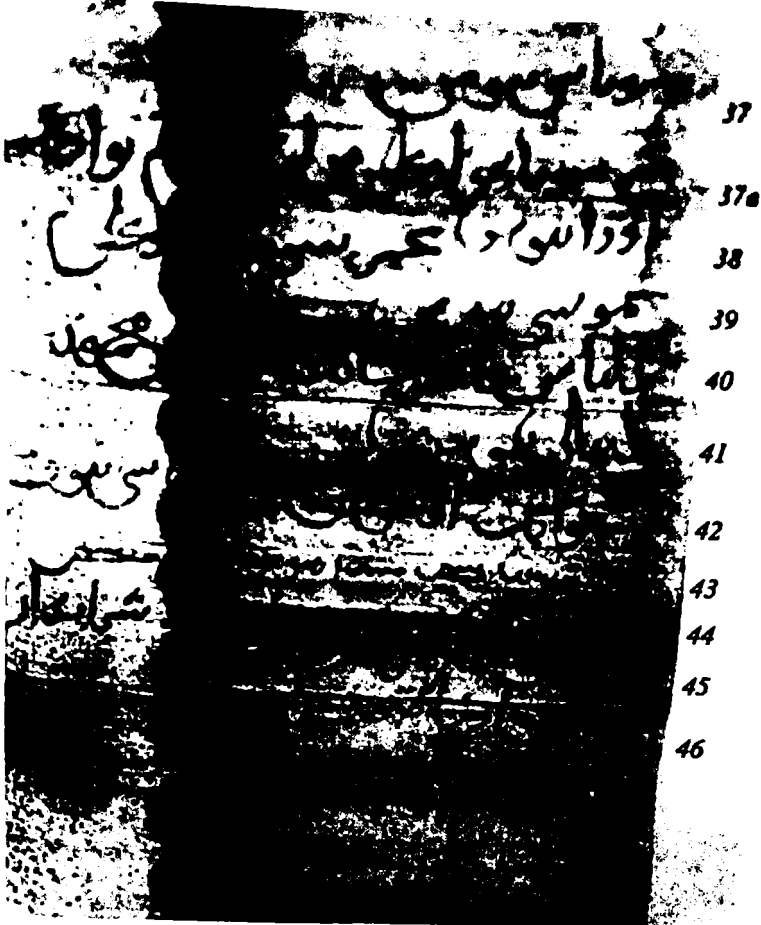
1. İslâm muhitinde Türklerin kullandığı en eski kâğıt parçası ve tarihi bilinen en eski Türkçe metin olup Uygur harfleriyledir. Bu kâğıt bütün İslâm dünyasında bilinen ikinci en eski tarihli kâğıttır [en eski tarihli kâğıt ise, üzerinde 1001 geceden ufak bir Arapça parça bulunan ve m.s. 879 tarihini taşıyan /Safer 266 hicrî/ kitap parçasıdır, bk. *İslâmic Book Bindings and Bookmaking*, Chicago 1981, s. 223-224].

Bu Uygur harfli parçanın metni diğerleriyle birlikte tarafımdan yayınlanmıştır:

... sattımız. Yıl dört yüz yetmiş üçte. Sıçkan yıl. Rebiyul-akır ayıta bu kat kılıldı...

“... (tarlayı) sattık. Sene dört yüz yetmiş üçde, sıçan yılında, rebiyülâhir ayında bu vesîka tanzim edildi... [19 eylül-17 ekim 1080].”

İslâm muhitinde Türklerin kullandığı en eski kâğıt ve tarihi bilinen en eski Türkçe metin: Uygur harfleriyle yazılmış 473 hicrî (1080) tarihli (5. satır) tarla satış senedi. Ayrıntı için bk. 10. yazının sonu.

Resim 5: II, 2. Karahanlıca

Aslı metni Arapça olan bir senedin şâhitler kısmında cümleler Karahanlıcadır. Bunlardan yalnız iki şâhit adlarını Uygur harfleriyle yazmışlar: Biri yabancı elçilerin mihmandârı, diğeri de hükümdârın divan kâtibidir (1121)

سبواسی سوس

[سرباشی تنق من]

36

کس سبواسی اوعلی من ایا هم نوا

[عمر سرباشی اوعلی من ابراهیم به خط]

37

اورا سوس کس سبواسی اوعلی

[اورا تنق من عمر سرباشی اوعلی]

38

موسی سوس

[موسی تنق من]

39

الیاس حاکم حاجت اوعلی من محمود

[الیاس خاص حاجب اغلی من محمود]

40

لیسای سوس

[اینال تنق من]

41

سحوابک اوعلی من اعل حل سوس

[ییغرابک اوعلی من اعل خیل باشی تنق من]

42

بر فاککا مان راسول تار تانوق <مان> ایفا

[بر فاککا من رسولدار تنوق ایفا]

43

تاجیب تانوق <مان>

[حاجب تنوق]

44

اسحاق حاکم سوس اوعلی من خود شهابدار

[اسحاق خاص خیل باشی اوعلی محمود شرابدار]

45

نوح اوذا تعویف

[به خط اوذا تنوق من]

46

5. ve 6. Resmin açıklaması

2. Gene bir tarla satış senedi; fakat bu Arapça olarak kaleme alınmış hicrî 515 yılının Safer ayında (21 Nisan-20 Mayıs 1121). Şâhitler kısmında ifâdeler Karahanlıca olup iri Arap harfleriyle yazılmıştır. Ancak iki şâhit, adlarını ve unvanlarını Uygur harfleriyle, gene ötekiler gibi Karahanlıca olarak yazmışlar:

... *Bu katke men Rasultar tanuḡ <men>. İmḡa Kaḡib tanuḡ <men>*

"Bu vesîka'ya ben Resuldar şâhitlik ederim. <Ben> İmḡa Hâcip şâhitlik <ederim>"

Şâhitlerden birincisinin unvanı *Resuldar* "yabancı ülkelerden hükümdâra gelen elçilerin mihmandârı" mânâsına geliyor.¹ İkinci şâhidin unvanı olan *İmḡa*, kaynaklarda bir de *ilimḡa* şeklinde geçiyor ve "mâlîye bakanı", "sır kâtibi" ve "sultanın mektuplarını Türk alfabesiyle yazan" mânâları veriliyor [Kutadgu Bilig, 4065, 4146 ve M. el-Kaşgarî]. Bu mânâları, bu iki şahsın Uygur harflerini son derece işlek bir biçimde kullanmaları keyfiyeti ile birleştirirsek bunların ihtida etmiş Uygur olduklarına hükmedebiliriz.²

¹ Bk. Hasan Enverî, *İstîlâhât-i Divânî devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran, (tarihsiz), s.247-249: Bu eser Farsça olup son derece mühimdir, bir an önce Türkçeye tercüme edilmesi gerekir.

² Bu Arapça vesîka tarafımdan yayınlanmıştır: *Harvard Ukrainian Studies*, III/IV (Cambridge 1979-1980): 868-883.

Resim 7: II, 3 Karahanlıca

Üç dilli satır-altı Kur'an tercümesi (Arapça-Farsça-Karahanlıca).

Bu nüsha M.S. 10. asırdan sonraki devirlere aittir

(10)

3. Üç dilli satır-altı Kur'an Tercümesi (Arapça-Farsça-Karahanlı Türkçesi; K.15:42-43):

yok sanga olarning öze erk türk / meger ol kim sanga udsa yolsuzlardın / bütünlükün kim tamuş olarning üdrülmiş ödleri ol yumkılarının.¹

¹ Bk. Robert Dankoff, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 5 (Harvard Üniversitesi, 1981): 41-44.

بِنَسِيدِ نَابِلٍ وَقَادِرٍ كَمِ حَبْرٍ
 اَنْدَى قِصَّةَ آيَةٍ لِرِ اَنْدَزْدَى وَكَمِشِ لِرِ
 خَبَرِ خَمْلَةٍ اَوْ خَرَنْدَى بِنِ مُحَمَّدٍ مِصْطَفَى
 بَشَلَدَى آدَمِ لِرِ اَلْجَمِشِ بِنِغَمَبَرِ لِرِ خَبَرِ
 وَاشْتَوْعِ اَمْتِ لِرِ سُوْرِ وَنَسَاجِدْ كِ سُوْنِلَرِ
 اِبْرِي هَزْ كِمِ اَوَّلِ قُوْرْدِ اَعَا قِلْدِ وَنَسْكَرِ
 تَعَالَى تَوْفِيْقِ وَرِ مَشْدَى بِلْدَى كِمِ اَوَّلِ
 وَجِبَلَا سُوْنِلَرِ وَنَسْكَرِ بِلْدِ نَسْكَرِ بِلْدِ خَبَرِ
 وَرِ زَبِ اِيْمَانِ كِتْرِدَى وَانْكَ حَقِ بِنِغَمَبَرِ
 بِنِغَمَبَرِ اَنْدِرْ كِ اِيْمَانِ كِتْرِمِ كِلْ كِلْ
 مِصْطَفَى بِنِ شِغَمَبَرِ بِنِ ظَاهِرِ وَاشْكَارِ اَوَّلِدِ

Resim 8: III. Eski Anadolu Türkçesi yazı dili
Kısaşu'l-Enbiyâ. Bilhassa tenvinler dikkati çekiyor (10)

Eski Anadolu Türkçesi yazı dili - Osmanlıca = Türkiye Türkçesi yazı dili (1200-...)

Salebî'nin Kısasül Enbiyasının tercümesinden bir sahife.

...bilmesidi ne ol vakte degin kim cebrâil indi kıssa âyetlerin indürdi ve geçmişler haberin cümle öğretti bes Muhammed-i Muştafâ başladı âdemilere geçmiş peygamberlar haberin ve aşnuğı ümmetler sözün ve nite geçdügin söyler idi her kim ol kavmden 'âklidi ve Tañrı Te'âlâ tevfiķ virmişidi bildi kim ol vahyilen söyler ve Tañrı bildürmeki birle haber virür bes imân getürdi ve anuñ haķķ peyambarlığına girtüendi anlaruñ imân getürmekligile Muhammed-i Muştafâniñ (!) peyambarlığı zâhir ve âşikâra oldu.

Resim 9: Asıl bir Uygur hanımı
Buddha dini mensubu asıl bir Uygur hanımı. A. v. Le Coq
(...Mittelasiien V: 1975), levha 25. (13)

Resim 10 Uygur beyi

Bir budist manastırının bayrağı üzerine resmedilmiş bir Uygur beyi

A. von Le Coq (1974), levha 17
(9, 13).

Resim 11: Uyğur beyi

Büyük bir ihtimâlle Mani manastırının duvarına resmedilmiş bir Uyğur şehzâdesi. A. von Le Coq (1974), levha 18. Her ne kadar bu duvar resminin bulunduğu tapınak bir budist manastırı ise de şehzâdenin şapkası ve saçlarının omuz hizâsından arkaya sarkıtılmış olması, eski Mani muhitinin modasının devam ettiğini gösteriyor. Buna rağmen şehzâdenin Mani dini mensubu olduğunu belirleyecek başka bir delilimiz yoktur. Resmin solundaki isim ve unvan çerçevesi içinde birden fazla şahsa âit isimler bulunmaktadır. Burada kullanılan Uyğur yazısı 8.-10. yüzyılların yazı üslûbunu sergilemektedir. Orta Asya'nın budist-maniheist resim sanatında ilk defa 'portre çizme' eğilimini bu ve benzeri Uyğur duvar resimlerinde görüyoruz. 850'den sonra Tanrı vâhâ şehirlerinde belirgin bir şekilde kendini göstermeğe başlayan Uyğur Türkleri, portre çizme gayretinin yanı sıra o tarihlere kadar kullanılmamış olan sarı, kırmızı ve

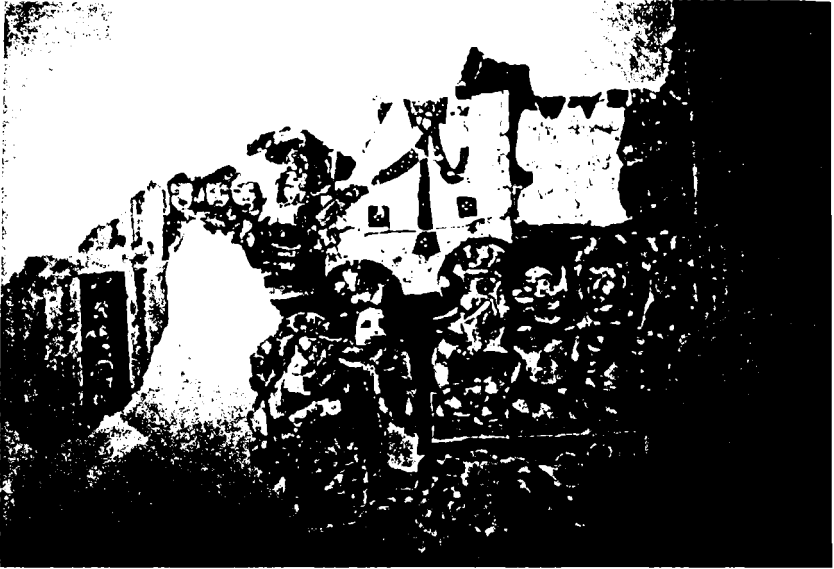
mavinin değişik tonlarını ilk defa başarılı bir şekilde denemekle bölgenin resim anlayışına büyük bir yenilik getirmişlerdir. (krş. A. v. Le Coq 1974, s. 46-47).

(9, 13)

Resim 12: Toharlar

Bize *-ma-* olumsuzluk ekini veren ikibin yıllık eski komşumuz ve üstâdımız Toharların resmidir: Asilzâdeler ve bir soylu hanım. A. von Le Coq (1975), levha 14.
(4, 15)

Resim 13: Mani dinine âit minyatürlü bir kitaptan yaprak (Hoço'da bulunmuş, şimdi Berlin'de; 8.-9. asra âit olabilir; 25,2x12,4 santim) Resim bir çok defalar yayınlanmıştır. İlk yayını için bk. A. von Le Coq (1973), levha 8a, s. 49 vd. Muhtelif yorumlar için bk. H-J. Klimkeit (1980) s.179-199.

(9, 10, 13).

Büyük bir ihtimâlle Üçüncü Uygur hükümdârı Böğü Kağan'ın 762 yılında Mani dinini kabul edişini tasvir etmektedir. Fakat bu tasvir, olaydan çok sonraki bir tarihe âit olabilir. Sahnenin iki yanındaki metin Mani alfabesiyle orta Farsça olduğu hâlde sağ taraftaki kırmızı mürekkeple yazılmış olan sütunda Türkçe şahıs adları ve Bazı unvanlar okunmaktadır: *Esençor Çigşi. Tireg Sng Frn. Çaçkız. Öz. Edgü. Noş... Kumar. Çor. Kumar Frn. Arslan Sengün ...* Bunun dışında metinde 762 yılına âit tarihî olayla ilgili başka bir kayda rastlamıyoruz. Minyatürü çizen olayı iki kademede tasavvur etmiştir:

Birincisi üst kısımda, bu dünyada geçer: Ortadaki beyazlar giyinmiş ve beyaz bir kürsü üstünde bağdaş kurup oturmuş baş râhiptir. Buna Orta Farsçada *Aspasag* deniyor. Beyaz elbisesinin önünde üç şerit hâlinde kırmızı kordelâ sarmaktadır; kırmızı şeritlerin üzerinde, içi siyah haçlı beyaz dâireler var. *Aspasag*'ın başı görünmüyor fakat başının arkasında kırmızı renkli bir hâle kalıntısı var. Bir yanında gene beyazlar giyinmiş, daha aşağı kademedan iki râhip çiçekli bir halı üzerinde diz çökmüşler, elleri göğüs üzerinde kavuşmuş, elbise içinde saklı. Bunların yanında dünyevî kıyafetli, sakallı biri gene diz çökmüş; başının arkasındaki hâle kalıntısından ve râhiplerin hemen yanında yer almasından anlaşıldığına göre yüksek rütbeli bir şahıs olduğu anlaşıyor.

Asıl tarihî olayı canlandıran sahne, *Aspasag*'ın yani baş râhibin öbür yanındadır: Tepeden tırnağa zırhlara bürünmüş, başının arkasında mor hâlesi ve mişferiyle üçüncü Uygur hükümdârı Böğü Kağan, *Aspasag*'ın sağ eline sağ elini teslim etmiş ve diz çökmüş bir vaziyette görünüyor. Hükümdârın arkasında Uygur beyleri ve komutanları olduğu anlaşılan askerî kıyafetli üç şahıs görünmektedir. Mani dinindeki çok önemli bir tasavvura göre 'Hayat anası' ve 'Canlı ruh', ışık zerrecikleri temsil eden ilk insanı madde âleminde kurtarmak için harekete geçerler. İşte bu eylemin bu dünyadaki sembolü 'el sıkmak'tır. *Aspasag*'ın yani baş râhibin sol koluna bakalım: Kolunu kaldırmış, baş parmağı ile işaret parmağını birleştirip bir dâire yapmış. Diğer dört parmağı topluca kalkık. Bu sol elin bu hareketi vaaz ve dinî talimat sembolüdür. Baş râhibin ellerinin bu vaziyetinden askerî kıyâfetli birisine Mani dinini öğretmekte olduğu anlaşılıyor. Öyleyse bu resim, III. Uygur hükümdârı Böğü Kağan'ın 762 yılında Mani dinini kabul edişini tasvir etmektedir.

Bu kademe, açıkça görüldüğü gibi beyaz elbiseli râhiplerin temsil ettiği Mani dini ile askerî kıyafetlilerin yani üçüncü Uygur hükümdârı Böğü Kağan'ın temsil ettiği bu dünyayı, yani maddî âlemden olup bitenleri tasvir etmektedir.

İkinci kademe ise maddî dünyanın manevî âlemdaki akislerini göstermektedir; hemen birincinin altına resmedilmiştir. Sanatkâr bunu iki kısımda ele almıştır.

Sağda nakışlı bir halı üzerine diz çökmüş olan ilahların Hindistan kökenli olduğu düşünülüyor fakat Maniheizmde neyi temsil ettikleri şimdilik bilinmiyor. Onun için biz burada bunlar üzerinde durmayacağız.

Sol tarafta insan yüzlü, sarı kanatlı iki figür resmedilmiştir. Bunlardan soldaki biraz daha küçüktür. Askerî kıyafetli Böğü Kağan'ın tam altına rastlamaktadır ve onun 'ruhu'nu temsil eden sarı kanatlı bir melek şeklinde temsil edilmiştir. Hâlesi de kağanınkiyle aynı renktedir: her ikisi de mordur. Yandaki daha büyücek, sarı kanatlı melek de baş râhibin tam altına gelmekte ve bunun ruhunu temsil etmektedir. Baş râhibin hâlesiyle bununki de aynı renktedir: Her ikisi de kırmızıdır. Bu herhâlde Mani'nin koruyucu meleği *Vahman* (=farah-i dîn) olmalıdır. Hayâlimizi bir az daha zorlarsak bu dört figür arasındaki paralelliği şöyle kurmak mümkün olacaktır: A. Üstte: 1. Böğü Kağan 'maddî güc'ü, 2. Baş râhip yani *Aspasag* da dini yani Mani kilisesini temsil ediyor. B. Altta ise bunların paraleli olarak: 1. Kağanın *Kur*'u yani devlet idâre etme gücü, 2. Baş râhibin temsilcisi olarak Mani kilisesi: *Nom kuti* [=farah-i dîn] birer kanatlı melek şeklinde tasavvur edilmiştir.

Bu kanatlı melek tasvirlerini İslâm dünyasındaki melek tasvirleriyle karşılaştırmak mümkündür (herhangi bir minyatür kitabına bakılabilir, meselâ N. Atasoy, F. Çağman, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul 1974,

Resim 14: Mani kâtipleri (10)

Resim 15: Musuki eşliğinde Mani hikayecisi (10)

Resim 14-15 açıklaması

Arka sahifede çift sütunlu bir metin var. Bu eserin ketebe ve tarih kaydı olduğu anlaşılıyor. Sahifenin başında üslûplaşmış, altın yaldızlı çiçek ve yaprak motifleri arasında altın suyu ile yazılmış kitabın başlığı okunuyor: *Tört (İ)lig Tengriler* "Dört Haşmetli Güçler" [Büyük Peder Mani'nin dörtlü tezâhürü olup maniheistlerin âmentüsüdür: 1. Tanrı, 2. Onun Işığı, 3. Onun Gücü, 4. Onun Hikmeti].

Burada yalnız Mani kitaplarında görülen bir hususiyetle karşılaşyoruz: Bir kitabın adı veya bir bölümünün adı, sahifenin başına yazılır ve ondan sonra başlayan metin öyle ayarlanır ki, bu başlık, cümlelerin yapısı içinde mantıkî yerini alır. Meselâ kırmızı mürekkeple yazılmış olan birinci sütunda metin devam ediyor; fakat çiçekler içindeki başlık cümlelerinin yapısına dâhil edilmiştir yani metnin ilk kelimesiyle bir isim tamlaması yapar: *Tört ilig Tengriler* [kırmızı mürekkepli metin başlıyor:] *bitigi kirtü yaruğ savlar tengri bilge biligi bölük (bö)lük tatıglıg nom yir suv yırtınçüsi etöz ...* [metin kopuk] “... Dört Haşmetli Güçler kitabı (yani) hakiki parlak sözler, Tanrının hikmeti, bölük bölük tatlı din dünyası, vücut ...” İkinci sütunda kitabın ithaf edildiği Uygur hükümdarının unvanları görülmektedir:

Kutluğ ilig. Ay tengride kutbulmuş kut ornanmış alp(in erdemini il t)utmuş ... [metin kopuk] “...Devlet idâre edebilecek bir harizmaya sâhip hükümdar, bu harizmayı Ay tanrısından elde etmiş, harizmanın, kendisinde yerleştiği, (yiğitlik ve ehliyetle) devleti elinde bulundurmuş olan...”

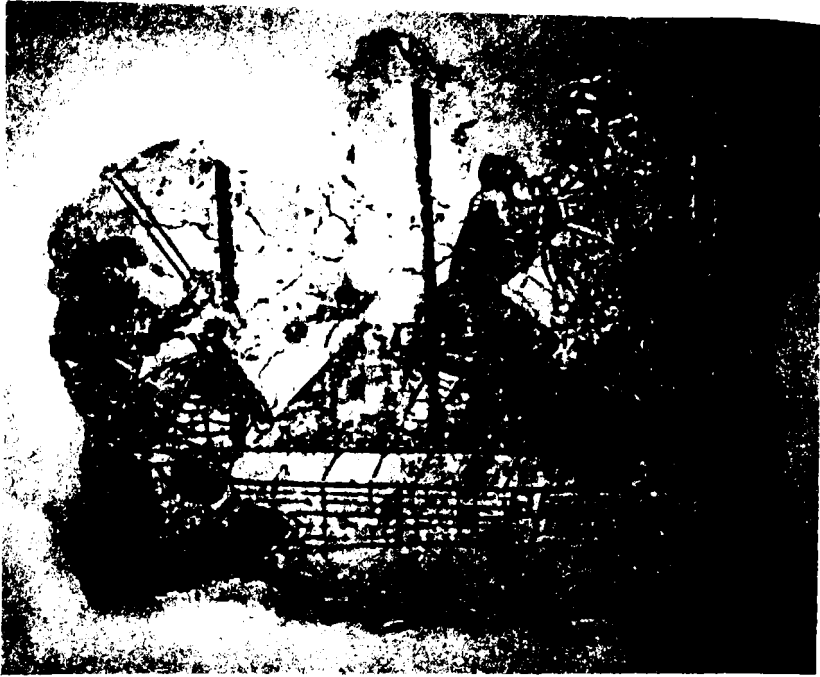
Maalesef hükümdârın unvanı tam verilmediği için kesin bir tarih çıkarmak mümkün değil ise de benzeri unvanlar 789-833 yılları arasında kullanıldığına göre metnimizin bu tarihler arasında yani 8. asrın sonu ile 9. asrın başlarında meydana getirilmiş olabileceğini düşünebiliriz. Ancak bu eser çok sonraki bir devirde istinsah edilmiş olamaz; çünkü bu tarzdaki bir yazı üslûbu daha sonraki yüzyıllarda kullanılmamıştır. Sahifenin yan kısmında bitki ve çiçek süslemeleri devam ediyor. Bunların arasında iki şapkalı ve sakallı şahıs yan yana yeşil bir halı üzerinde diz çökmüşler, biri ellerini kavuşturmuş, öteki de ut çalıyor. Köşede kırmızı halı üzerinde oturan birisinin kollarını kalkık vaziyette tutuyor. Aynı bir halı üzerinde oturduğuna göre saygı değer bir kişi olmalı. Kâğıdın köşesi yırtık olduğu için kalkık kollarına ne yaptığı anlaşılmıyor. Büyük bir ihtimâlle ya ilâhi okuyor yahut da hikâyeyi anlatıyor. Maniheiztlerde ilâhi okumak ibâdet sayılmaktadır. Ayrıca en karıık ve mücerret dinî bahisleri renkli ve canlı hikâyelerle geniş halk kitlelerine anlatmak, öğretmek Mani edebiyatının son derece önemli özelliklerinden biridir. Maalesef bu konularda bilhassa ilâhi okuma ile hikâyeye anlatmanın merasimleri hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Yalnız hikâyeye anlatma ile vaaz verme aynıdır ve vâizler dâima saygı değer din üstadlarıdır. Buna göre belki de bu resimden bir şeyler çıkarmak mümkün olacaktır: Musiki âleti olduğuna göre birileri de muhakkak sesiyle buna eşlik ediyor olmalı ki bu ilâhi olabilir. Hikâyeye anlatma da çok yaygın olduğuna göre kolları kalkık şahıs da anlattığı hikâyeye el kol hareketleriyle bir canlılık vermek istiyordur. Öyleyse sahneyi şöyle tasavvur edebiliriz: Kırmızı halı üstünde kolları kalkık olan vâiz üstad hikâyeye anlatıyor, karşısındaki de zaman zaman hikâyeyi keserek ilâhi okuyor, üçüncüsü de elindeki udu ile buna eşlik ediyor. Böyle kopuk mâlzemelere bakıp bakıp hayâl kurmaktan başka yapacak işimiz olmadığına göre daha fazla bir şey söylemek doğru değildir sanırım.

Resim 16: Mani râhipleri
İlk neşir için bk. A. von Le Coq (1973), levha 1.
(10)

Resim 17: Mani râhibeleri
İlk neşir için bk. a.g.e., levha 2.
(10).

*Resim 18: Mani râhibine saldırı ve Mani manastırı
(10)*

Duvara çizilmiş olan bu resim, bir manastırın hücumu uğrayışını tasvir etmektedir (10). Zırhlara bürünmüş bir asker merdivenlerle çıkılan verandada beyaz elbiseli râhibi omuzundan yakalayıp çekiştirmekte, sakallı râhip de kurtulmaya çalışmaktadır. Manastırın önünde zırhlara bürünmüş atlı da kılıcını çekmiş bir vaziyette resmedilmiş. Resmin sağında bir başka askerin yalnız bir bacağı görülüyor.

Bu duvar resmi bildiğim kadariyle iki defa neşredilmiştir: A. v. Le Coq, (Graz 1975), s.85, levha 21. *Along the Ancient Silk Routes, Central Asian Art, The Metropolitan Museum of Art* (Nevyork 1982), s. 124, 125, 126.

“M.Ö. 6. asırda kiral Bimbisara ile ilgili çok eski bir efsaneyi canlandırıyor” diye yorumlanan bu sahneyi ben daha yakın zamanlarda Maniheistlerin takîbâu ile ilgili olarak yorumlamak istiyorum. Tartaklanan râhip kılıklı şahıs sakallı olduğuna göre bu kesinlikle bir Mani râhibidir; çünkü Budist râhipleri sakalsızdır. Zırhlara bürünmüş askerlerin kim olduklarını kesin olarak bilemiyoruz. Fakat aun başındaki hilâl bu süvarinin Müslüman olabileceği ihtimâlini düşündürüyor. Öte yandan

tarihlerden bildiğimize göre Batı Türkistan ve Horasan'daki Müslümanlar, doğudaki gayri müslim Uygurlar üzerine bir çok akınlar düzenlemişlerdir. Bu akınlar o kadar etkili olmuştur ki Karahanlı edebiyatına uzun destanlar teşkil edecek dörtlükler şeklinde yansımıştır. Nitekim Mahmud el-Kâşgarî'nin Divanındaki eski destan parçaları, Müslüman Karahanlıların, hatta belki de 9. yüzyılda Samanîlerin nasıl budist ve maniheizt kâfirler üzerine seferler ettiklerini, *gazâlar eylediklerini*, Tarım bölgesindeki kâfir şehirlerini manastırlarını yakıp yıktıklarını ve bunları ne biçim talan ettiklerini açık ve seçik bir şekilde göstermektedir. Misâl olarak şu meşhur dörtlüğü burada M. el-Kâşgarî'den tekrarlamak istiyorum:

*Kelginleyü aktımız
kendler öze çıktımız
furhan evin yıktımız
burkan öze sıçtımız*

“Seller gibi aktık / şehirleri bastık / puthâneleri yıktık / putların başına sıçtık.”
[R. Dankoff neşri, C.I, s. 270.]

Bu saldırı sahnesi, belki de geçmişin bir acı hatırasını gelecek nesillere anlatmak maksadiyle bir manastır duvarına böyle resmedilmiş olmalıdır.

"Aşırı bir şekilde eğlendirici ve güldürücü bir eğilim gösterdiği zaman 'gülünç ve saçma' olabilen iştikak ilim dalı ciddi bir biçimde uygulandığında tasavvur edilemeyecek kadar faydalı olabilmekte ve tarihin, kültür tarihinin karanlık ve öteki verilerle çözümlenemeyen birçok noktalarına ışık tutabilmektedir."

1965'ten beri Harvard Üniversitesi'nde, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Profesör olarak görev yapan Şinasi Tekin Türk dilinin, Türk kültürünün ve Türk tarihinin yaşayan bilgelerindendir.

Kendini bir kelime cerrahı olarak tanımlayan Şinasi Tekin, aslında dilinin, kültürünün ve tarihinin gönüllü bir terzisidir. Onun 'yazı yazmak', 'üzengi', 'köşk', 'oruç', 'ev bark', 'il', 'bodun', 'gazâ ve cihâd' gibi kavramlar üzerine üslup harikası kökenbilim yazılarını okuyacaksınız bu kitapta.

Türk dili ve Türkçe âşıkları için bir şölen.

ISBN 9757172340

